

# ЗАКЕРНОНА

Bohdan Huk

Богдан Гук

Український архів  
[diasporiana.org.ua](http://diasporiana.org.ua)

# ЗАКЕРНОНА

# **ЗАКЕРЗОННЯ**

**Спогади вояків  
Української Повстанської Армії**

**Том I**

Зібрав і до друку підготував  
Богдан Гук

Український архів

Варшава 1994

# **ZAKERZONIA**

**Wspomnienia żołnierzy  
Ukraińskiej Powstańczej Armii**

**Tom I**

**Zebrał i opracował  
Bogdan Huk**

**Archiwum Ukraińskie**

**Warszawa 1994**

Projekt okładki: *Jan Bokiewicz*

Redakcja, przypisy: *Eugeniusz Misilo*

Korekta, indeksy: *Katarzyna Seń*

Redakcja stylistyczna: *Zoja Werbowa*

Książkę wydano dzięki wsparciu finansowemu Związku Ukraińców w Polsce, Centrum Kultury Ukraińskiej w Hamilton, Towarzystwa b. Żołnierzy UPA w Kanadzie, Pana Jana Terefenko z Toronto, Pana Włodzimierza Gockiego z Londynu oraz innych prywatnych ofiarodawców.

© Copyright by Bogdan Huk, Warszawa 1994

© Archiwum Ukraińskie

ISBN 83-86112-01-8

#### Wydanie pierwsze

Wydawca: Archiwum Ukraińskie, 03-614 Warszawa, ul. Kościeliska 7

Skład i łamanie: Zakład Wydawniczy „Tyrsa”, Warszawa, ul. Kościeliska 7

Druk i oprawa: Drukarnia Wydawnictw Naukowych S.A., Łódź, ul. Żwirki 2

## ВІД ВИДАВНИЦТВА

Війна, а згодом жорстоке лихоліття 1944-1947 рр., привели до розпорощення і, нерідко, безповоротного знищення свідоцтв нашої історії. Минають роки, а разом з ними відходить і пам'ять про трагічне минуле. Чи зможемо вберегти його від забуття?

Після трагічних подій 1947 р. у Польщі довгі роки не було сприятливої атмосфери для опрацювання українцями власної історії. З огляду на загрозу репресій люди не хотіли навіть згадувати вголос про пережите, нищили безцінні родинні й особисті документи, палили фотографії.

Від кількох років Український архів веде послідовні дослідження найновішої історії українців у Польщі та українсько-польських відносин. Збирає документи і фотографії, записує спогади. Після довготривалих пошуків встановлено прізвища кількох тисяч українців засуджених до смертної кари, померлих у тюрямах Польщі протягом 1944-1956 рр., ув'язнених і замордованих у концтаборі Явожно. Зібрано інформацію майже про тисячу загиблих членів підпілля.

У травні 1993 р. з'явилось наше перше книжкове видання *Akcja „Wisla”* – збірник документів про виселення українців у 1947 р. зі своїх споконвічних земель. До друку готуються чергові томи документів, які стосуються переселення з Польщі на Україну, історії УПА, а також – двотомне видання, присвячене українцям, ув'язненим у концтаборі Явожно.

Зараз передаємо до рук читачів перший том «Закерзоння» – нашої нової видавничої серії спогадів. Це спроба реконструкції подій на українських землях, що після 1944 р. опинилися в межах Польщі, описаних їх очевидцями та безпосередніми учасниками – воїнами Української Повстанської Армії.

Публікуючи ці матеріали, складаємо свою шану перед пам'яттю того покоління, котре боролося й гинуло в обороні рідної землі.

Євген Місіло



Графіка Ніла Хасевича

## ВСТУП

Закерзоння – це назва на означення тієї частини української етнічної території, яка внаслідок постанов Ялтинської конференції в лютому 1945 р. й встановлення нового польсько-советського кордону, опинилася на захід від лінії Керзона, стаючи заразом частиною відновленої польської держави. З часом назви «Закерзоння», «Закерзонський край» закріпилися в підпільній військовій і політичній термінології й літературі, залишили також глибокий слід у свідомості української людності, відрізаної кордоном від решти корінних етнічних земель.

Українці на землях Закерзоння не були зайшлою людністю. «Для українців це були західні Креси з усіма притаманними їм рисами історичного, культурного, мовного та релігійного пограниччя: природнього взаємопроникання культур водночас із сильним намаганням зберегти власну національну окремішність. На відміну від поляків зі східних кресів, зміна кордону не означала для українців зміни державної принадлежності, а переселення – повернення на Батьківщину. Своєю реальною Вітчизною вони вважали від поколінь батьківські землі. Вони усвідомлювали їх як українську територію»<sup>1</sup>.

Незважаючи на віддаленість від головних центрів політичного, культурного та релігійного життя Галичини й Волині, на Закерзонні, навіть після встановлення нового кордону, надалі існували відповідні умови, що сприяли розвиткові національного і культурного життя корінної української людності. У 20-30-х рр. нашого століття ці терени зазнали значного росту модерної української національної свідомості. На кілька років перед спалахом німецько-советської війни їх мешканці були вже охоплені сильними впливами Організації Українських Націоналістів. У час війни її структури стихійно розвинулися і зміцніли, включно

<sup>1</sup> Eugeniusz Misiło, *Akcja „Wisla”*, Український архів, Варшава 1993, с. 11.

з творенням відділів Української національної самооборони, яка прийняла на себе завдання охорони української людності перед репресіями німецької окупаційної адміністрації та польського підпілля.

До моменту встановлення польського східного кордону в липні 1944 р., сітка ОУН на західних окраїнах українських земель не виділялася із загальної структури українського підпілля. Однак у лютому 1945 р., після зимового наступу Червоної Армії, кордон уже існував фактично: пограничні застави, засіки з колючого дроту, численні гарнізони прикордонних військ НКВД – все це не дозволяло на вільний перехід відділів Української Повстанської Армії, ускладнювало організаційні зв'язки. У цій ситуації виникло питання виділити для Закерзоння окреме місце у структурах підпілля, забезпечуючи можливості його самостійної діяльності на цій території.

Реорганізація підпільних структур відбувалася в кілька етапів і закінчилася наприкінці 1945 р. У результаті здійснених змін на українських землях за Керзоновою лінією покликано окремий Крайовий провід ОУН, який очолив Ярослав Старух «Стяг»<sup>1</sup>. Територію Закерзоння поділено на три округи ОУН, відтак на надрайони і райони.

Відповідно до цих заходів змінено також організацію збройних сил Закерзоння. Досі на Томашівщині й Перемишлі діяли сотні УПА, підпорядковані команді військових округ «Буг» та «Маківка», що входили до складу УПА-Захід. На Грубешівщині оперували сотні військової округи «Турів» з УПА-Північ. Протягом 1945 р. ці сотні повернулися на Україну. Натомість почалося, започатковане вже раніше, творення закерзонських сотень та куренів, головним чином, з місцевого елементу. До кінця 1945 р. побудовано основи військових сил Закерзоння, що в загальних структурах українського підпілля дістало означення VI Воєнної округи УПА «Сян», підпорядкованої командуванню УПА-Захід. Організаційно VI ВО «Сян» ділилася на три військові тактичні відтинки: «Лемко»,

<sup>1</sup> Ярослав Старух «Стяг» – див. *Біографічний словник членів українського підпілля* (далі: Словник...), с. 395.

«Бастіон» і «Данилів». У їхньому складі діяли 4 курені – 17 сотень; приблизно 1500 вояків, підстаршин і старшин. Поряд з УПА створено окремі структури Служби безпеки ОУН, а також цивільної мережі ОУН. Командиром УПА VI ВО «Сян» призначено підполковника Мирослава Онишкевича «Ореста»<sup>1</sup>, а Служби безпеки – Петра Федоріва «Дальничі».

У рамках такої організаційної структури українське підпілля на Закерзонні проіснувало до літа 1947 р., аж до його ліквідації під час акції «Вієла». Проти несповна двох тисяч воїнів Української Повстанської Армії кинуто тоді кілька десятитисячні сили Війська Польського і НКВД. Попри геройський опір УПА, українську цивільну людність брутально викинули з прадідівської землі, села палили або заселяли польським елементом, уцілілі церкви перетворювали на костинки або склади, чинилося інше насильство. Найсвідоміших українців запроторювали за дроти концтабору в Явожні, у в'язничні келії. Стиране з лиця землі й палене, згідно з планом «остаточного розв'язання українського питання», Закерзоння обернулося тоді в порох, з якого мало не відродиться навіть у спогадах. Однак – усупереч усьому – Закерзоння відроджується.

В історичних дослідженнях мемуаристика становить одне з основних джерел знання про минуле. Проте, трагічні події 1944-1947 рр. досі описало небагато учасників і очевидців, зокрема, з українського боку<sup>2</sup>. Серія спогадів «Закерзоння», якої перший том передається на осуд читачів, є спробою подати якомога повніший образ подій 1944-1947 рр. бачених очима їх безпосередніх учасників. Звичайно, час залишив на цих спогадах свій відбиток. Спричинив, можливо, де-не-де деформацію, а ввісліді прийнятого у книжці способу подачі матеріалу не завжди можна було уникнути суб'єктивних моментів в описі чи оцінці подій. З другого боку, не

<sup>1</sup> Мирослав Онишкевич «Орест» – див. *Словник...*, с. 393.

<sup>2</sup> Див. Іван Дмитрик, *У лісах Лемківщини*, «Сучасність» 1979; Степан Стебельський, *Крізь сміх заліза*, Мюнхен 1952; Дмитро Грицько-Цяпка, *Горить ліс!*, Лондон 1975; *Спомини чотового Островерха. Хроніка Тактичних відтинків УПА: «Лемко» і «Маківка» 1944-1948*, Мюнхен 1953; Омелян Плечень, *Дев'ять років у бункрі*, Торонто, «Сучасність» 1987.

можна накидати образу цього часу, спираючись на основі тільки джерельних матеріалів. Сподівається, що цей та подальші томи дозволять зібрати обширний матеріал до історії українських етнічних земель, які після 1944 р. опинилися в межах Польщі, подати інформацію про історичне, суспільне та політичне підґрунтя описуваних подій, створити психологічний образ покоління, що боролося на Закерзонні за самостійну Україну. Публікований матеріал може стати важливим джерелом до вивчення і створення синтези подій на цих землях в роки ІІ світової війни й безпосередньо після неї.

Спогади колишніх вояків УПА, що проживають у Польщі, збирano в 1989-1993 pp. Розповіді записано на магнітофонну плівку, згодом опрацьовано і зредаговано до публікації. Лише спогади Івана Федака «Гордого» написані ним самим і друкуються після мовно-стилістичної редакції. У спогадах збережено мовні, стилістичні і діалектичні особливості, при додержанні вимог сучасної української граматики й правопису. Всі спогади були авторизовані, крім реляції Володимира Левосюка, який не міг цього зробити з огляду на важкий стан здоров'я. У книжці поміщено їх за алфавітним порядком прізвищ авторів.

Доповненням до публікованих спогадів є вміщені в додатку: біографічний словник визначних постатей українського підпілля, словник військової термінології, іменний та географічний покажчики. Тексти проілюстровано фотографіями вибраними з фондів Українського архіву.

До першого тому включені спогади таких осіб:

**Осип Галабуд «Соловій»** – стрілець сотні «Бурлаки», яка діяла у складі Тактичного відтинку «Лемко». Його спогади простими й ширими словами описують стрілецьке життя.

**Петро Гойсан «Ворон»** – зв'язковий боївки Служби безпеки в IV районі надрайону «Бескид», що входив до складу I округи ОУН. У спогадах подано описи рідного села, служби в боївці. Після її розгрому навесні 1947 р., «Ворон», разом із членами інших боївок, перейшов через Чехословаччину до американської окупаційної зони Німеччини. До Польщі повернувся 1950 р. із завданням

встановити зв'язок з підпіллям на Україні. Діяв у рамках сітки ОУН, організованої Леоном Лапінським «Зеноном».

**Володимир Левосюк «Роман»** – член СБ на Холмщині у надрайоні «Лиман», III округи ОУН. В його спогадах широкий психологічний образ покоління упівської молоді, бачення сенсу боротьби, опис партизанської служби. Цінна характеристика «Зенона», який після закінчення бойових дій на Закерзонні, втягнув «Романа» до своєї сітки, а потім зрадив і спричинив його ув'язнення.

**Володимир Морочко «Сум»** – член адміністративної бойовки на Перемищині. Його розповідь наводить маловідомі деталі з функціонування внутрішньої структури УПА на території Закерзоння. Після знищення українського підпілля довгі роки переховувався, а згодом був заарештований і засуджений.

**Іван Новосад «Стецько»** – служив у рядах УПА на Грубешівщині, спершу як стрілець у сотні «Ягоди», відтак – як особистий охоронець курінного. Цікава й динамічна розповідь про рейд відділу командира «Крапки» на Підлящя та ряд інших акцій і боїв з німцями, НКВД і поляками.

**Василь Потопляк «Соловій»** – спецкур'єр Крайового проводу ОУН Закерзонського краю. У спогадах виринають маловідомі факти, які збільшують наше знання про функціонування підпільного зв'язку, спертої рівною мірою на знаменитій організації, залізній конспірації, відвазі стрільців-кур'єрів, а також жертвенності цивільної людності.

**Михайло Улян «Лоза», «Рогатий»** – уродженець Бойківщини, звідки, разом з куренем Василя Мізерного «Рена», осінню 1944 р. перейшов рейдом німецько-sovєтську лінію фронту й опинився в Карпатах. Повернувся звідти як стрілець сотні «Веселого». Після бою з військами НКВД у селі Струбовиська, виконував функцію вишкільника Самооборонних кущевих відділів на Лемківщині.

**Іван Федак «Гордий»** – вояк сотні «Яра», а згодом «Крилача», що входили до складу Тактичного відтинку УПА «Лемко». В обширному матеріалі подає опис рідного села Павлокоми, його трагедію у 1945 р., бойовий шлях сотні аж до невдалої спроби переходу рейдом на Захід. Після розгрому відділу, «Гордий» переховувався

до 1960 р. в околиці Вроцлава й Лігниці, однак не уникнув ув'язнення. Спогади дають добре уявлення про тактику боротьби сотні УПА.

\* \* \*

Щиро дякую колишнім воїнам Української Повстанської Армії, які погодилися записати й опублікувати свої спогади та всім, хто допоміг підготувати їх до друку.

Висловлюю також слова сердечної подяки особам та організаціям, зокрема Українському культурному центрові в Гамільтоні, Об'єднанню українців у Польщі та членам гуртків у Вроцлаві, Кентшині і Перемишлі, Товариству колишніх вояків УПА в Канаді, пану Іванові Терефенку з Торонта, пану Володимирові Гоцькому з Лондону та всім приватним жертводавцям, які своїми грошовими пожертвами посприяли появи першого тому з серії «Закерзоння».

*Богдан Гук*

## **ПРИСЯГА ВОЯКА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ**

**Я, воїн Української Повстанської Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:**

**Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.**

**Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів української землі.**

**Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.**

**Буду виконувати всі накази зверхників.**

**Суворо зберігати військову й державну таємницю.**

**Буду гідним побратимом у бою та в бойовому житті всім своїм товаришам по зброй.**

**Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу.**



Графіка Ніла Хасевича

## **Осип Галабуд – «Соловій»**

До УПА пішов я своєю охотою. З нашого села ніхто не пішов до УПА, якщо цього не хотів. Примусового побору в нас не було і не був він потрібний: на села нападали поляки, треба було боронитися. А хто міг нас оборонити, як не УПА? Коли я йшов до лісу, думав собі, що по війні, коли буде самостійна Україна, буду в ній нормальнюю людиною, якимось урядником або офіцером. Бо приходили до нас партизани, такі гарні, підтягнені ременями, з вичищеними чобітъми, поголені, завжди усміхнені. І самому була охота таким бути.

Були жнива 1945 року. Мати хотіла якраз іти жати, взяла серпа й трохи хліба в кошик, коли ввійшов на подвір'я партизан; потім я довідався, що його звали «Хрін»<sup>1</sup>. Побачив материне порання і сказав:

- Матушка, не жніть ви то збіжжя, то всьо буде горіти, а вас будуть виганятися з вашої землі.
- Та де-де, – відповіла мати сердито, – ти дурний, неправду говориш.

---

<sup>1</sup> «Хрін» – Степан Стебельський – див. *Словник...,* с. 396.

– Будете бачити. А ви, хлопці, – звернувся «Хрін» до мене й сусідського хлопця, – тут не сидіть, бо вас поляки постріляють. Помордують вас, хоч будете й на печі сидіти. Ідіть у ряди УПА і, може, буде інакше, може, постане Україна.

Я дивився на нього й слова не міг витиснути. «Хрін» говорив так сміло. Коло нього стояв другий, обидва в мундирах польової жандармерії, з мапами при боці.

– Мамо, піду я до УПА, – урешті сказав я матері.

– Слухай, маєш свої роки, я тепер не можу тебе порадити. Як хочеш, так си зробиш, так будеш мати. Я тебе не стримую, ані тебе не посилаю. Часи є недобрі, поляки б'ють таких молодих хлопців, як ти, але, наразі, може, крийся коло хати, – радила мені мати.

– Що я буду від них критися. Дайте мені, мамо, убрання, дайте запасову сорочку, хліба й сира. Іду до УПА.

«Хрін» з тим другим пішли, а мати зробила так, як я просив. Сам зайшов я в ліс, прийшов до табору, де були партизани. Знайти їх не було трудно, тоді ще так не крилися, бо не було війська. Завели мене до сотенного «Чорного»<sup>1</sup>.

– Звідки ти? – запитав сотенний.

– З Тисови.

– Хочеш іти в наші ряди?

– Так.

– А вошай не боїшся?

– Ні, вошай не боюся.

– Бо треба тобі знати, що в нас панують воші. У перинах спати не будеш. А три-чотири дні можеш не їсти?

– Певно!

– Но, побачимо. А як граната коло тебе упаде, будеш мати цикорію?

– Того не знаю.

<sup>1</sup> «Чорний» – прізвище невідоме – командир сотні, котра входила в склад чорноліського куреня УПА «Різуна» із Станиславівщини; на Перемищину прийшла у вересні 1944 р. разом з сотнею «Хоми»; згодом повернулася у Чорний Ліс. Біля с. Райського дійшло до сутички з радянськими військами, після якої сотня поділилася на дві частини.

– Ну, візьміть його на пробу, – наказав хлопцям, коли про все мене розпитав. – Але зброї ще не давати.

Почалося життя в таборі, вправи. Таких молодих і нових було більше, щодня приходили інші. На четвертий день дістав я кріса, потім почали посылати мене на стійку. Минув десь тиждень, може, півтора, коли оголошено гостре поготівля. Ішла «червона мітла». На табір полетіли гранати з гранатометів. Одна впала коло мене. Я зблід, мало з мене серця не виперло. Скинув з плечей клунок і пішов у ліс, інші відступали групами. Зібралися кілька кілометрів далі, «мітла» ішла за нами. Загнали «Чорного» аж в Карпати, відділ розпався десь за Сяноком. Трьох наших зловили москалі.

Я вертався до свого села сам. По дорозі налізли на мене москалі, але я мав на собі нормальне вбрання, сказав, що шукаю «лошаді», яка десь тут втекла від мене. Пустили.

Недовго після того, як вернувсь я в Тисову, закватиравав коло нас відділ «Бурлаки»<sup>1</sup>, я зараз пристав до нього, бо вже потягнула мене партизанка, і знав я за що треба боротися. Знав я теж, що це є бандерівська партизанка. Мельниківці до кінця трималися Німеччини, але Бандера цього не хотів. «Ми тепер не шукаймо приятелів ні в кого: ні в поляка, ні в руського, ні в німця, організуємося самі, учімся військової техніки, щоб у разі третьої світової війни ми мали в руках військову силу. Треба усвідомити народ і перетягнути на свою сторону. Наша земля є багата і ми всім не віrimo, бо всі хочуть мати її для себе», – сказав тоді Бандера. З цією програмою ми йшли до третьої світової війни, хотіли перетривати. Однак Америка підписала потім угоду. Давала нам гроши, а нам не гроші були потрібні, а військова сила. Коли б ми не рахували на третю світову війну, то УПА не була б така велика, зорганізовано б лише сітку, де-не-де військові відділи. Але війна мала швидко прийти, і ми були б до неї готові.

Тоді, удруге йдучи з Тисової до лісу, я знав тільки те, що сказав Бандера, сьогодні додаю другу половину правди.

З Тисової пішло до лісу багато молодих, десь шістнадцятро, між ними був і Янківський, що потім став сотенним і мав псевдонім

<sup>1</sup> «Бурлака» – Володимир Щигельський – див. Словник..., с. 397.

«Ластівка»<sup>1</sup>. Пішов його брат, був чотовим, псевдонім «Зимний»<sup>2</sup>. Пам'ятаю ще Миколу Копка й Івана Музику з-поміж тих, хто був у нашій армії й походив з нашого села. Тисова була дуже свідоме село. Коли прийшло виселення, наші хотіли відігнати польське військо, звели завзятий бій. На другий день знову приїхало військо, зігнало багато людей до одної стодоли й підпалило, багато упало від куль. Решта мусила Тисову покинути.

Проте це було в 1947 році. Поки що був я в сотні «Бурлаки». Це була прегарна сотня і мала чудового командира. «Бурлака» мав дуже добру орієнтацію в бою, умів бій запланувати. І завжди перемагав. Коли «Бурлака» зводив бій, то могла бути ціла дивізія – за півгодини все було розбите. Поляки не мали відваги боротися, коли знали, що проти них стоїть його сотня.

Одного разу поляки косили траву. Зброю поставили в козли, не сподівалися нас. Було їх десь сорок. Наші пішли, усіх зловили, не дали навіть підійти до зброї. Пригнали їх до табору. Поляки збилися в групку й мовчали. Ми стали навколо них.

- I co z wami będzie, – питаютися наши.
- Nic, będziecie strzelać.
- Nie, nie będziemy, my nie jesteśmy rozbójnikami. Ale trzeba wam było wchodzić na nasz teren?
- My mamy taki rozkaz, musimy. Wiemy, że to wasza ziemia, ale musimy.
- My wiemy, że musicie, ale trzeba było nas unikać.
- A co my zrobimy, taki był rozkaz, – відповіли. Але були з них відважні люди. – My wiemy, co z nami zrobicie. Teraz wy macie siłę, wasi ludzie was popierają, ale jak nie będzie trzeciej wojny, to wszyscy będziecie siedzieć w naszych więzieniach, – сказали, і сказали правду.

Прийшов «Бурлака», наказав знімати штани, черевики, мундири. Поляки швидко роздягнулися.

<sup>1</sup> «Ластівка» – Григорій Янківський – див. Словник..., с. 398.

<sup>2</sup> «Зимний» – Степан Качмар – командир першої чети. Брат сот. «Ластівки» – Іван Янківський – мав псевдонім «Журавель» і був командиром другої чети; загинув разом з «Ластівкою» 4 червня 1947 р. коло с. Ліщава Долішня.

– Co, teraz pojedziemy na rozstrzał? – запитали, коли були тільки в білизні.

– Nie, idźcie, skąd przyszliście, – відповів наш сотенний. Потім тих поляків усіх арештували. У полоні в нас було багато поляків, але я не пам'ятаю випадку розстрілу хоч одного польського вояка.

Так само спокійно ми зустрічалися й розлучалися з польською міліцією. Багато станиць з нами співпрацювало. Міліціанти добре знали, що їх жде, якщо не будуть сидіти спокійно. Взамін ми ніколи їх не зачіпали. Часто проходили ми коло станиці, казали одні одним «чесьць» і кожен ішов у свою сторону. Так було з міліцією зі Станиславчика. Однак, не всі з нами співпрацювали, досить було й таких, які воліли боротися. Тоді треба було нищити їх станиці, а часто і їх самих.

Крім вояків і міліціантів, зустрічалися ми з поляками з інших нагод. Наша сотня часто заходила в польські села з пропагандою. Пропагандисти пояснювали їм, що під комунізмом ні поляки, ні українці не будуть вільні, що УПА бореться проти комунізму. Приймали нас радо. Зараз після приходу в село витягали великі казани й варили добрий обід. Певна річ, свій вплив мав теж страх, але ми ніколи не робили їм кривди. Відвідували ми тільки ті польські села, що лежали на наших землях; ніби чому нас могли цікавити польські землі?

А з нашими людьми було по-різному, одні помагали, другі – ні, треті й не знали, хто ми є і хто вони є. У біdnіших селах помагали більше. Деякі були несвідомі, наприклад, у Тиряві Волоській можна було запитати хлопа:

– Хто ти? Поляк?

– Ні.

– Українець?

– Ні.

– А хто?

– Руський.

– Який руський?

– Но, руський.

Якось прийшли ми до старої жінки.

– Маєте щось з'їсти, мамо, дайте, – попросили ми.

– Не маю ні хліба , ні молока, не маю, – сказала і пішла до покою, там запалила свічку й поставила на вікні.

– А чого ви, мамо, свічку поставили, умер хто?

– Та я таку звичку маю.

– То так, мамуню, ви ще не вмерли, а вже свічку світите?

Уважайте, бо можете вмерти, – ми знали чого вона поставила свічку: давала знак. – Так що, не маєте молока?

– Та нема, щоб я на тому місці вмерла!

– Але, мамуню, ми зробимо ревізію, – один з наших поліз у пивницю. Виніс звідти масло, сир, хліб.

– І що, мамуню, знайшлося, – засміялися , але за свічку дісталося їй кілька нагаїв.

Бували й зрадники. Одного разу кватиравали ми в лісі коло Конюші. Розвідка донесла, що війська ніде нема, до Перемишля далеко. Однак раптом в лісі з'явився польський кінний відділ. Ми дуже здивувалися, але по кількох днях здогадалися в чому справа. Вночі наша бойківка прийшла переночувати в стодолі солтиса. Влізли, нічого не кажучи, бо була вже пізня година. Заснули, але по якомусь часі почули рипіння дверей, хтось ходив по подвір'ї. Наші злізли з сіна. Через шпарку побачили, що солтис сходить до пивниці. Пішли за ним до пивниці, а він сидить там, на вухах навушники, на землі радіостанція. Солтис якраз посылав інформації.

– Що, пане-братьє, де ви надаєте, де так товчете? На свого брата надаєш? – узяли солтиса до сотні. Відбулося слідство. На другий день повели ми його до Конюші, до нашої долутили ще дві інші сотні. Зібрали ми людей. Виступив котрийсь сотенний.

– Слухайте, люди. Іде боротьба, мордують поляки і вас, і нас. Цей чоловік є зрадник. Надавав полякам сигнали про нас. Ми не хочемо його судити, бо ми є партизани. Судіть його ви, бо це ваш чоловік. Присудіть йому таку кару, яку хочете.

– Та шнур йому дати! – крикнув хтось з-поміж людей. Решта думала так само. Повели солтиса під дерево, закинули петлю на шию. Він навіть не боронився.

Під час Великодня 1946 року ми кватиравали коло руської границі. Москалі сиділи на своїх будах. Побачивши нас, почали кричати:

– Што, бандьори, йоб вашу мать, празнік у вас??!

– Да, празнік, – відповідали наші, і далі спокійно готувалися до свята. Зайняли ми якусь порожню хату, що стояла на краю села. Однак минуло десь півгодини й в селі не знати звідки з'явилися москалі, було їх біля 10. Наш стійковий, коли їх побачив, збаранів. Навіть рук не хотів підвести, мусили москалі додати «йоб твою мать, руки вгору» – аж тоді піdnis. Узяли його в полон. Решта наших довго не думала й погнала москалів з села. Насіли на них коло якогось потоку, уже за селом. Москалі побачили, що не втечуть разом з полоненим, їх командир крикнув: «Вот тебе суд!» – і вистрілив йому в голову з пепешки. Партизан звалився на землю, а вони втікали далі. Перебігаючи коло лежачого на землі, ми побачили лише його голову всю в крові. «Не живе», – подумав кожен з нас. Похороном ми займалися завжди після бою. Однак наш партизан пережив. Серія пішlaq голову, кулі роздерли шкіру з обох боків, але не пошкодили черепа.

– Я прокинувся, – розповідав нам потім, – діткнув голови, а в мене руки червоні. Нікого нема: ні руських, ні наших. Доповз до потоку, обмив голову. Вода якось додала сили. Я протверезів від куль й вернувся до своїх.

Прийшло виселення на Україну. Почався такий час, якого ще не було. А на нас прийшло багато польського війська. Одного разу розкваталися ми в Корманичах. Село було вже напівпорожнє, бо людей вигнали. Розвідка поінформувала, що поляків поблизу нема. Ми спокійно почали розходитися по хатах. І може заспокійно, бо коли раптом почалася стрілянина, то спалахнула мала паніка. Поляки в селі! А бою в селі приймати не вільно, треба було відступати в ліс. Ідучи задки від села, ми здогадалися, як наша розвідка могла не побачити поляків. Вони – з них також не були дурні! – сковалися в селі минулої ночі й спокійно ждали партизанів. Знали, що діждуться, бо їсти нам було треба, а харчі в кінці зими можна знайти тільки в селі. Ми відступали. Сніг по коліна, мороз. Почало світати, коли ми перейшли якусь дорогу коло Посади Риботицької. Я знову терен – послали мене в розвідку. Я добрав ще двох, і ми пішли. Перейшли поле, збоку була річка, а перед нами дорога. Я пішов першим. Уже мали переходити через дорогу, як

побачили поляків. Кілька пар саней їхало дорогою просто на нас. За нами поле, дороги вже нам не перескочити, а збоку тільки річка – давай у неї! Улізли по шию, з-за криги було видно лише вершки голів. Переїхали чотири пари саней. Можна було вийти. Знявся вітер, лице почало пекти від ударів твердого снігу, а в нас тільки голови сухі. З решти капає вода. Однак треба було вертатися до відділу й поінформувати про появу війська від Посади Риботицької. І ми йшли, наш білий маскувальний одяг замерз на кістку, але всередині було гаряче, наче при печі. Зверху був на нас лід, а всередині пара. Знайшли відділ, був уже на другому селі. Там ми переспали, пополудні послали розвідку в Молодовичі. Донесла, що війська нема. Ми сіли вечеряті, деякі вже встигли кілька разів съорбнути борщу, коли – стріляють! Ми ще напхали картоплею кишені й швидко почали втікати в ліс. Але з лісу теж стріляють – там поляки поставили заставу з кулеметом. Знов відступ в другу сторону. Прийшли до другого села, а там знов військо.

Однак найгірше було вже в 1947 році, тоді війська було ще більше. Кватиравали ми десь в двох хатах. Яке то було село? – уже не пам'ятаю. Ні сіло ні впало – з лісу вийшло військо, небагато, але ж стояти на місці не дадуть. Відступили на друге село – там застава. Почали бити з великої відстані. Упав тоді сотенний «Сухий»<sup>1</sup>, видно було, що зняв його снайпер. Сотенний мав на собі офіцерське вбрання, мапу, коротку зброю, – снайпер знав, у кого стріляти. Тоді ми вже не знали куди втікати, в ліс не хотіли – думали, що там знов може бути застава. Треба було пробиватися через дорогу, але з закруті на дорозі бив кулемет. Що котрийсь з наших підведеться, хоче перескочити – упаде. Пробувало троє – троє убитих. Тоді загинув Козак. Прийшла черга на мене, але сотенний, побачивши, що перейти не можна, дав розказ іти назад. Пішли ми таки в ліс. Якось вдалося нам відрватися від поляків.

Найгірше було тоді, коли застукали нас у Ліщаві, де забили сотенного «Ластівку». Він якось відлучився від відділу і вже не вернувся.

<sup>1</sup> «Сухий» – Ярослав Коцьолок – більш відомий під псевдонімом «Крилач» – див. Словник..., с. 390.

Коло Ліщави мали ми потім ще один сумний випадок. Знов була облава. Біля 20 наших вилізло на дерева, були вже дуже втомлені постійним утіканням, думали, що військо їх не побачить. Помилилися, ліс обставлено танками й кулеметами. Ті, хто залишився при сотні пробилися, а решту поляки постріляли на деревах.

Пригадую собі, що навесні 1947 року прийшов до нас зв'язковий з Англії.

— Слухайте, хлопці, третьої війни не буде. Те, що ми зробили, воно добре, бо від поляків треба було якось відігнатися, але тепер буде вже кінець — руський підписав з Америкою угоду. Доки будуть наші люди, будете триматися, а як їх не стане, то підете на всі сторони. Партизанської влади без підтримки інших сил утримати нам не вдасться. Те що я сказав, тримайте для себе, нічого не говоріть цивілям, — сказав нам.

Недовго після цього почалося друге виселення. У лісі було щораз тісніше, військо не давало передихнути. Ми ходили по лісі, як по великому мішку.

Прийшли раз коло Дилягової. Мене й «Кригу»<sup>1</sup> сотенний послав на нічну стійку. І сталося так, що поляки зайшли між нас і сотню, ішли палити село, навіть не знали, що ми є. Ми вистрілили, але вернутися до своїх не було як. Був уже вечір коли ми наблизилися до Грозвової. Сіли в ліску коло дороги. А нею ідуть підводи з раненими поляками, кілька підвід. Ми щось собі говорили, а раптом наскочила на нас кінна польська стежа.

— Stój! Stój! — почули ми над головами.

Ми пустили по серії й розбіглися, але поляки вже за нами не летіли. Передихнув я по кількох хвилинах і пішов уже поволі. Був травень, гарна погода. Але чую, що в ліску напроти хтось шелестить. Одна людина — отже не поляк. Однак всяке може бути. Лісок я обійшов, хоч подумав собі певно, що сидить там «Крига». Знов пішов сам, але коли потім знов почув шелестіння, то вже пождав — просто на мене вийшов «Крига». Далі пішли ми разом. Натрапили на якесь село, але ще перед ним знов нас розділили польські вояки. І знов кожен побіг у свою сторону. Я зайшов

<sup>1</sup> «Крига» — стрілець сотні «Бурлаки».

вечером у ліс коло Тиряви. Дуже хотілося спати, але треба було забезпечитися – уранці знову облава. Відійшов глибше в ліс, знайшов глибокий потік. Розклав там вогонь, погрівся, трохи подрімав. Коли почало братися на ранок, почав я шукати відповідного дерева, щоб скритися. Пішов вгору потоком, над гострим берегом росла висока й густа в кроні ялиця.

– Тут ніхто не зайде, – сказав неголосно сам до себе й поліз на ялицю. Угорі зробив собі риштування, знизу замаскував чатинням. А потім підв'язався ременем до галузі й заснув. Спалося добре, сонце легко пригрівало в лиці. Прокинувся, коли почув якесь стукання в мое дерево. Я глянув вниз і задерев'янів: там стояв прив'язаний до ялиці, на якій я спав, кінь. Але потім по спині пішов мороз. На поляні недалеко мене відпочивала компанія війська, а може, й більше. Почув я команду:

– Palić papierozy! 15 minut odpróczynku!

Нічого. Сиджу собі далі. Один з вояків підійшов під мою ялицю.

– Ciekawe, czy nie siedzą tu gdzieś w gałęziach, dobrze byłoby puścić ratę serii w górę, – сказав, а я подумав, що він мене побачив. Я відбезпечив зброю. А кінь б'є копитом у дерево. Жду. Стрілів по мені не було. Почув натомість:

– Koniec odpróczynku. Odmarsz! – офіцер підійшов відв'язати коня. Я зітхнув.

Зійшов уніз і пішов до села.

«Спати, спати, – ходило по голові. – Спати, хай діється, що хоче». Вже дві ночі не спав. Недалеко від якогось подвір'я стояв оборіг. Я заліз глибоко в солому й заснув. Спав цілий день. Коли виліз увечері, коло мого оборога гнав якийсь чоловік худобу.

– Добрий день, – поздоровив я його.

– Co, jaki dobry wieczór?! Co pan tu wariata struga?! – з гнівом відповів цей чоловік.

– Та добрий вечір вам кажу. Чи нема десь тут наших?

– Co, pan mnie tu będzie pytał czy nasi są?! Nie udawaj cwaniaka, mnie nie wezmiesz na taki lep!

Виходило, він думав, що розмовляє з польським міліціантом, який вдає партизана й по-нашому говорить, щоб його одурити.

Про партизанів нічого не хотів сказати, ще й пригрозив міліцією.  
Я не скривав перед ним, що я свій, українець, але це не помогло.

– То дайте хоч щось з'сти – попросив я накінець.

– Tak, dzisiaj ci dam jeśc, a jutro przyprowadzisz milicję, bo dawałem banderowcom jeść. Nie przebieraj się za banderowca, ja cię znam – z Sanoka jesteś.

Він щораз голосніше, я вже хотів піти від нього геть, коли хтось скопив мене ззаду за шию.

– Хто ви є? Кличка!

Я сказав кличку, але це була кличка з попереднього дня. Однак мені повірили. Це були хлопці з боївки. Побачивши, що партизани трактують мене як свого, хлоп відразу змінився.

– Я думав, що то якесь полячисько перебралося за нашого й хоче мене видати, – сказав. – Не гнівайтесь, зараз дам вам щось їсти, ходіть до хати.

Так от я виспався в нього й поїв, а потім вернувся до відділу. І мав щастя – за таку довгу розлуку з відділом могли мене скарати на горло. Однак три доби ще не минули. «Крига» вернувся кілька годин пізніше, але його теж не покарали.

За довгу розлуку з відділом карали строго, ніяке тлумачення не могло тут помогти. Один партизан з моого села відлучився від сотні по якомусь бою і не вертався три дні. Прийшов на четвертий. Поставили його перед судом, засудили на смерть. Він пручався:

– Я був у есесах, воював за Україну, а ви мене стріляєте?! За що?! Будуть ще вас стріляти! Я Богу духа винен, не міг скоріше до вас долучити.

– Ти зрадник України, – відповів хтось з суду.

– Який я зрадник, я воював скоріше ніж ви. Бог вас за мене покарає.

Він, мабуть, і був невинний. Однак вирок виконано: Осип Бродик знайшов смерть з рук своїх у брилинських лісах. Польовий суд часом діяв заскоро. Але підозрювати просто було треба, нікому не можна було вірити, бо зрадити міг кожен. Таких судів за відлуку було кілька. Були й простіші справи. Якось застали наші жінку в лісі, збирала гриби.

– Чого ти тут ходиш?

— Та гриби збираю.

— Не дарма ти тут ходиш — маєш змову з поляками.

Повісили. Іншого разу пішли по хлопця з Пашової. Хотіли взяти до відділу. Він недавно вернувся з робіт в Німеччині, сказав, що хоче відпочити, помогти трохи при господарстві, а потім сам прийде.

— Що, ти не хочеш за Україну воювати?

Польовий суд. Повісили.

Одного разу обступили нас поляки. Ми сиділи в малому ліску, поляків наїхало страх багато.

— Так, хлопці, прийшов наш час, — сказав «Бурлака», — будемо прощатися. Не дамо ради такій силі. Мало амуніції. — Ми зайняли становища, хто за деревом заліг, хто видовбав ямку. Поляки почали вже підсуватися.

— Триматися, не втікати, як згинемо, то всі разом на одному місці, — знов почули ми голос «Бурлаки». Поляки вже підійшли під стріл, ішли з усіх сторін — відступати не було куди. Командир побачив, що це вже напевно кінець і сказав:

— Ну, хлопці, заспіваймо ще собі нашу українську пісню, щоб чули вороги, як ми вмираємо.

І ми заспівали: *Розпрощався стрілець зі своєю ріднею, десь поїхав в далеку дорогу...*

Почули поляки, стали. Ми співали на ціле горло, а ліс помагав. Зробилося тихо, не було чути польських команд „parzród, parzród“. А ми співали. Раптом почули: „wycofać się“. Поляки відходили вниз, „zbiorka“ — долетіло з-за дерев. Ми ще самі собі не вірили, ще деякі й далі прощалися один з одним, але «Бурлака» не дав довго цьому тривати й наказав покинути лісок.

У тому ж 1947 році справи в нас пішли дуже погано. Найгірше було тоді, коли виселили наших людей з сіл. Брак інформацій, брак харчів. Почалися переходи на польську сторону. Навесні «Бурлака» зібрав сотню на Хрищатій, ми знали, що мова піде про щось важливе.

— Хлопці, буде Україна, але не знати, чи хтось з нас доживе. Тепер вийшов дозвіл: хто може, має якусь родину — може їхати за нею на західні землі, буде там маскуватися між поляками, пхатися



Писанка-цеглинка УПА на Великден 1949 р. Для Українського архіву передав Йосиф Голубовський зі Скородного на Бойківщині.

в уряди, а своє думати повинен. Виходу тепер не маємо – війни не буде. А решта буде проратися через Чехи в американську зону. Там можна буде вчитися, можна буде жити. Тепер ви є вільні. Хто не має змоги іти між поляків, хай іде зі мною. Хто перейде, той переживе, – сказав нам «Бурлака».

Ми й самі знали, що ситуація робиться щораз труднішою, що довго вже не дамо ради. Кількох відійшло, а решта пішла за «Бурлакою», бо пішла б за ним у вогонь, а не тільки в Німеччину.

Коли перейшли чеський кордон, вступив у нас інший дух. Був травень, гарна погода. В Чехах ще нема комунізму, при владі стара кадра: Бенеш і Масарик. Ми не є їхніми ворогами, скоріше приятелями, силою брати нічого не хочемо, за харчі будемо давати картки на фонд поневолених народів. Колись вільна Україна поверне їм грішми все забране – думали ми собі тоді.

Зараз за кордоном «Бурлака» наказав нам поправити одяг, підтягнутися гарно ременями й зголити бороди. Треба було залишити по собі гарне враження.

І от ми почали голитися, поправляти черевики, коли підійшло чеське військо.

– Підпустити їх близько, а як запитають хто ми, то відповісти так: ми Українська Повстанська Армія, не хочемо з вами воювати, хочемо тільки, щоб ви нас пропустили. Коли не послухають, то остережемо, що може бути з ними зло. І може розійдемося спокійно, – наказав командир.

Чехів була десь сотня. Підійшла до нас розвідка, ми послали наперед кількох наших. Решта залягла.

– Хто йде, стій! – крикнули наші.

– Ми чеська армія. А ви хто?

– Ми Українська Повстанська Армія.

– Пощо ви прийшли на нашу землю? – запитали чехи.

– Ми хочемо тільки перейти через вашу землю, просимо нас пропустити, – відповіли наші.

– Ні, – почули ми у відповідь, – ми хочемо вас взяти.

– Просимо вас відійти, бо буде з вами зло. Багато вас може тут упасти.

Ніде правди діти, що впало б їх багато, сотня була досвідчена, по два кулемети на рій. Їх розвідка вернулася. Прийшли назад і наші. Дві години нічого не діялося, але потім прийшло повно війська.

— Хай ідуть, — сказав «Бурлака», — як підійдуть ближче, то покажемо їм, хто ми є.

Чехи йшли, щоразу хтось кричав від них: «Руци вгору, руци вгору!». Урешті підійшли під стріл — як ми у них загріли з усього, що мали, так вони всі кинулися втікати. Але двох удалось нам зловити.

— Даруйте життя, нам сказали, що ви з палками йдете, — видушили з себе перелякані не на жарт чехи.

— Ми не хочемо вам кривди робити. Ідіть ви у свою сторону, а ми підемо у свою — так скажіть своїм. І не ідіть на нас більше, бо смерть вас чекає.

З такими словами ми їх і пустили до своїх. Одному ще й перев'язку зробили.

І ми пішли далі, на захід, постійно на захід. Було пригод по дорозі багато, прийшли ми в Карпати. Там де-не-де ріс кущ, ще лежав сніг. Ми йшли самими ярами, там тільки туман і вітер. Мокро. І так з гори в долину і знов угому. Часом треба було лізти просто в небо, один за другим ішов, брався руками за камені, подавав карабін униз і витягав наступного, а той так само з тим, що був за ним. А під кожним кількадесят метрів повітря. Не дай Боже комусь упасти! Дороги в долинах усі забиті польським й чеським військом. У сутічках упало вбитими й раненими десь 15 хлопців. Далі сотнею іти ми не могли, завелика маса, ні їй скритися десь, ні швидко відступити. Треба було розбити сотню на рої. Я був у рої «Оленя»<sup>1</sup>. Роями розійшлися ми в різних напрямках, щоб поляки й чехи розгубилися. І так ми ішли ще кілька днів. Якось наш ройовий сказав:

— Я колись був енкаведистом, може, якось мені простять, ви йдіть, а мені може вдасться.

І відійшов. Раніше піддався на намову наш священик «Кадило»<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> «Олень» — прізвище невідоме — командир роя у сотні «Бурлаки».

<sup>2</sup> «Кадило» — Василь Шевчук — греко-католицький священик, від серпня 1944 р. капелян Перемиського куреня УПА поручника «Коника», а згодом майора

Він був у нашій сотні дуже довго. Коли ми ішли, спіткали в якомусь селі чеських священиків. Почали вони підмовляти, щоб лишився.

— Ти ще молодий, по дорозі можуть тебе вбити. То ліпше зостанься тут з нами. Ми тебе не видамо, бо ти є священик і ми є священиками.

«Кадило» погодився. Був з ними десь тиждень, але чеські отці зрадили. Привели військо. «Кадила» потім передали до Польщі, де й дістав кару смерті.

Нас лишилося вісъмох. Ішли ми далі на захід, але скінчилися харчі. Три дні перебули голодними, але довше так бути не могло. Знайшли ми в лісі лісничівку. Пішли до стодоли відпочити. Думали, що ніхто нас не бачив, не поставили варти, і заснули. Але якісь очі не спали, бо пробудило нас військо, що вже обступало стодолу. Війська було з дві сотні. Про оборону не було й мови. А здатися чехам — усе ж була надія — надія вижити. Коли б обступили її поляки, то ми боронилися б, бо боронитися чи ні — однаково вмерти. Вони б нам не простили.

Отже, чеська неволя. Але це була легка неволя, дали нам чехи військові мундири, майже не пильнували. Потім завезли на Закарпаття викидати з вагонів пшеницю. Можна було втікати. Але куди втікати? У Росію — там чекала нас смерть. У Польщу — так само. А знов іти через усю Чехословаччину — малі шанси щасливо перейти. І лишилися. У Чехах тоді було нам ще найкраще. Бенеш у листівках запевняв, що доки в них комунізму нема, то нам ніщо не горозить. А якщо прийде комунізм, то разом будем проти нього боротися. Що чехам буде, то й нам. Але це було з одної сторони. З другої ми чули таке:

— Не вірте, комуністична пропаганда щораз міцнішає. Усе може ще бути.

Привезли нас назад у Кошиці. «Бурлака» був тоді разом з нами. Коли побачив, що комуна з дня на день сильнішає, сказав:

— Ви як хочете, але я буду втікати.

---

«Байди». Нар. 12 серпня 1903 р. у Стриї. 8 червня 1948 р. був засуджений Військовим районним судом у Ряшеві до смертної кари; вирок виконано 13 вересня 1948 р.

І втік, а з ним ще троє і дівчина. Але далеко не зайдли. По кількох днях привезли їх назад і швидко передали назад полякам.

Ми не знали, що буде з рештою. Було нас тоді в Кошицях зі дві сотні людей. Одного разу прийшов до нас представник України зsovітського консульства. Це був українець.

— Добрий день, хлопці, — привітався.

— Добрий день, — відповіли наші, але неохоче. Зараз за привітанням посипалися на нього лайки «московський слуга», «зрадник»; йому зробилося прикро.

— Хлопці, не знати, хто є кращий українець: чи ви, чи я, — почав.

— Наша Україна під мадярами була, під австрійцями, під Польщею, Росією, на нашій землі кожен рядив по-своєму. Одні поробилися в нас поляками, інші мадярами, ті руськими. А Сталін з'єднав усі наші землі, відібрав від інших. І наша Україна тепер хоч і комуністична, червона, але на світовій арені має своїх представників. Може бути й так, — казав далі, — що чи 10, чи 30, може й 50 років буде Україна з Радянським Союзом, але коли щось зміниться на світі, то ми таки будемо, через те будемо, що всі наші землі є разом, є свій дух на них. А наразі так є, як є, а як: ви самі знаєте.

— А що ви? Ви ідете з мотикою на місяць. Та ж Радянський Союз поборов Німеччину, хоч яка вона була сильна, а на вас, жменьку, що йому треба? Ви хотіли Україну збудувати? Тільки тюрма вас жде, переслідування. Я знаю, яка повинна бути Україна, але треба мати політичну орієнтацію, коли починати щось робити за Україну. Ну, прощаюся з вами. Я вас відвідав чесно, як українець до українця, а ви назвали мене московською собакою. Нехай і так, бувайте здорові.

І потекли в нього по лиці слізози.

Наша ситуація, здавалося нам на початку, не була страшна. Найбільше надії давала нам прокурор Брандебурова. Вона була для нас дуже приемна, розуміла, що нас жде у Польщі чи Росії.

— Ми будемо вами опікуватися. Не хочемо вас віддати ні Польщі, ні руським. Ви кажіть на слідстві, що ви просто рабували в нас. І ми будемо вас судити тільки за це. То й вироки будуть малі, півроку, рік. Вийдете, — будете жити в нашему краю, — говорила.

На слідстві ми пішли за її порадами. Воно тривало півроку, ішло до того, що справді дістанемо малі вироки. Але Брандебурова якось захворіла. Уже ми її кілька днів не бачили, а потім прийшов до нас якийсь цивіль і сказав:

– Хлопці, зле з вами, треба вам буде їхати до Польщі.

На вулицях тоді вже ходили люди й кричали: «Готвальд! Готвальд!»<sup>1</sup>. Комуністи захопили владу.

Ми знали про польські клопотання віддати нас Польщі. Поки була Брандебурова, нічого не діялося, але після комуністичного перевороту побачили ми одного дня, що на подвір'я нашої в'язниці в'їхали вантажні машини. Зараз прийшли по нас військові й повели до машин. До кожної загнали по 10, наказали сісти на підлогу. По обох боках сіли на лавках військові. Кажуть: «Поїдете на роботи».

– Ти, дурак, ми вже знаємо, де ми поїдемо, – відповіли ми. Пойхали. По кількох годинах машини зупинилися, ми виглянули, хтось голосно прочитав напис на дорожковазі: Мушина. Значить ми вже в поляків. Недалеко від машини, де я був, стояв поляк. рогата шапка на голові.

– O, cześć chłopaki moi, moi przyjaciele, gdzie byliście, jak na was czekaliśmy? Wy tacy dobrzy ludzie, ach wy skurwysyny. Ileście naszych zamordowali?! – почав, тільки нас побачив.

Чехи передали нас полякам, а ті повезли нас до Явожна<sup>2</sup>. Там наказали виходити з машин і йти до лазні.

– Umyjemy skurwysynów, – вигукували, – bo brudni jak świnie.

Загнали нас у лазню, а тоді давай бити, кого попало й де попало. Били страшно, кров була аж на стінах, змивали її водою. Коли ми вже всі були у крові, пустили на нас холодну воду. Били й потім, приходили вночі, стягали з ліжок і били.

Котрогось дня прийшов до нас малий чоловічок з якоїсь комісії й запитався:

– I co tu u was słyszać? Może was ktoś bije?

– No, a jak, całuję nas tutaj, – відповів хтось з наших.

<sup>1</sup> Клемент Готвальд (1896-1953) – прем'єр чехословакького уряду.

<sup>2</sup> Перший транспорт 112 вояків УПА (у тому 2 жінки) прибув з Кошиць до концтабору в Явожні 22 травня 1948 р. Після трьох днів перевезено усіх до в'язниці Монтелюпіх у Krakові, а згодом частину до Ряшева і Перемишля.

– Kto, kto was bije? – швидко запитав, – tu nie wolno bić. Was będzie sąd sądzić.

Але це було не знати що, жарт чи кпини? Били ж нас і далі. Був у нашій сотні лікар-німець<sup>1</sup>. Попався чехам в руки разом з нами, а потім і полякам. Коли ті останні довідалися, що він німець, почали на нього кричати:

– Co? Ty jesteś Niemiec, kurwa twoja mać?! Ukrainianiec wojował za swoje, а ty, szwabie, za co mordowałeś Polaków?! Chciałeś Ukrainę zbudować?

– Так, – відповів наш німець.

– A za co walczyłeś?

– За Українську Повстанську Армію.

– Za UPA?! – аж посиніли від злості поляки. Побили його після того страшно. Але він своїх слів не зрікся.

Урешті якийсь поляк сказав, що перестануть нас бити щойно тоді, коли підемо до в'язниці. Так було. Перевезли нас у Краків на Монтелюпіх. Там уже не били. Потім дали у Ряшів на слідство. Привезли, завели у велику кімнату. Ми чекали, ніхто до нас не виходив. Урешті вийшов до нас... «Вишинський»<sup>2</sup>. В офіцерському мундирі, орел на шапці, усміхнений.

– Здорові, хлоци!

– Здоров! – відповіли ми разом, бо ще не знали до чого воно йде.

– Но і що, – почав «Вишинський», наш добрий знайомий з лісу, який колись давав нам розкази, – Україну здобули? О, ви недобрі партизани – добрі партизани не піддалися б. Ви повинні були впасти за Україну, а вас зловили в Чехах. А я далі воюю за Україну.

Ми тільки очі витріщили, пічого йому не відповіли. А він своє

<sup>1</sup> Йдеться про Гельмута Кравзе (Helmut Krauze) пс. «Мар'ян», лікаря сотні «Крилача». Нар. 30 січня 1913 р. в Батетайлер б. Лахен (Німеччина). Студіював медицину, під час війни мобілізований до війська, служив санітарем у Вермахті. Навесні 1945 р. був увільнений УПА з табору німецьких военнополонених у Пикуличах б. Перемишля і служив в УПА лікарем сотні «Крилача». У вересні 1947 року був арештований на терені Чехословаччини і 22 травня 1948 р. депортований до Польщі. Військовий районний суд у Ряшеві засудив його на 15 років ув'язнення. Після виходу на волю в 1955 р. повернувся до Західної Німеччини.

<sup>2</sup> «Вишинський» Ярослав Гамівка лів. Словник..., с. 387.

сказав, ѿ пішов. Залишилися тільки польські вартівники, плюнули йому услід, коли вийшов.

— My musimy skurwysyna pilnować. My wiemy co on za jeden. Musimy koło niego służbę trzymać, jakby go zabili, to nas Sybir czeka. My wiemy co on robił, jakie rozkazy wydawał, ale nie mamy nic do gadania, — сказали нам тихо.

Тоді ми поспускали голови, страшний сором був за нього. Це ж колись був наш районний провідник.

Посадили нас по келіях, водили на слідство. Зі мною сидів батько й син. Сиділи за УПА. Синові дали кару смерті, а батькові 10 років. Тоді той батько каже до них:

— Забийте мене, а йому даруйте. Я вже старий, а він молодий, життя перед ним. Забийте ліпше мене, — попросив батько за сина.

— I ciebie, skurwysynu, zabijemy, i jego zabijemy.

І потім забили обох. До келії привели інших. Раз прийшли й питання:

— Taki i taki jest? — подали ім'я і прізвище хлопця з моєї келії.

— €, — підвівся молодий партизан.

— Wyskakuј, — сказали.

Він вийшов за ними. Ми знали — він пішов на страту. Однак по якомусь часі вернувся. Волосся стало у нього на голові, було просте, як дріт! Вироку не виконали, бо не встигли підготувати документів. Почав розповідати, як виглядає місце, де виконують вирок, бо ми зараз про це запитали, тоді мало було справ, які цікавили б нас більше.

— Ну, як, малий покій, бельок при суфіті, таборет і миска, від белька шнур. — Усе, — розповів коротко.

Ми почали його розвеселювати, хотіли додати надії, хоч знали, що прийдуть по нього ще раз.

— Ого, хлопе, може тебе вже не візьмуть, як ти раз вернув від них.

Але це була неправда. Його таки взяли, і вже не вернувся. Він походив з Горохівець, від Перемишля.

Вироки виконували у підвалах. Перед виконанням читали вирок: за співпрацю з гітлерівцями, за участь у нелегальній націоналістичній українській організації... Наші часом кидалися на вартівників, коли їх вели на страту, тоді їх убивали вже на коридорі.

Коли траплялися партизани від «Хріна», то все зводилося до такого: „nazwisko i na sznurek”. Без слідства виконували вирок навіть і на тих, що не були в сотні «Хріна», але твердо не признавалися до видумок слідчих. При мені взяли на смерть «Вовка» з Перемишля, «Оріха», «Мирона», «Гайду» Сікліцького з Волині.

Мене після слідства тримали у вз'язниці в Рацібожу. Сидів я там серед звичайних бандитів і убивць.

## ЗАКЕРЗОННЯ

\*

## Петро Гойсан – «Ворон»

Моє село Полонна – середнє лемківське село на Східній Лемківщині. Найближчим містом було Буківсько, хоч правдивим містом то можна було назвати на нашому терені доперва Сянік. У напрямку на Буківсько, зараз за Полонною, село Карликів. Границя з ним ішла зараз за Млаками, але перед Млаками плив ще потік Визвір та гірки: Руська, Крива, Рівна. З другого боку лежало село Кожушне, а далі, трохи збоку, Куляшне. Якби йти в Куляшне, то треба було перейти переділені потоками гори: Гору, Високу, Горбки та Кичеру. Перед Високою плив потік Церковний, потім потік за Високою, за ним потік «за Горбками». У сторону села Репеді була гора Верх, перед нею ще й Кичірка. З Верха випливав Визвір, але він не



Петро Гойсан. Знімок з серії 1950 р.

йшов через село, а впадав за ним у Полонку, що протікала через село.

Як і кожне село, Полонна ділилася на два кінці: «горішній» та «долішній», де жили «горішняни» та «долішняни». І як у кожному селі, вони ніколи не перейшли коло себе не сказавши якогось «доброго слова». Як уже була в селі забава, то часом і билися.

Однак моє село таки не було з останніх: була читальня «Просвіти», кооператива «Надія», яку за моєї пам'яті вів Олекса Галущак, потім Степан Прядка, поньому Степан Ананевич, було Товариство апостольської молитви, в 30-х роках створено Союз українок.

У Полонній перед війною жило десь під двісті родин. Одна була чисто польська. Це була родина Хжонщів, чи, як ми їх називали, Хрушів, а йдучи до хати казали: «до Єндріка». У війну поляк Хруш, Ілько Васенків, що був дорожником, та Мацедонський доносили, за що зліквідували їх бойка «Гуцула»<sup>1</sup>.

Інших поляків треба було шукати аж в Буківську або в Щавному, де працювали на штрекі<sup>2</sup>.

Мешкали в нас також жиди, три родини. Дві з них ще перед війною виїхали в Буківсько, де жидів було дуже багато.

Полонна була свідомим селом. Усі знали, що вони українці. Тільки дві родини належали до Товариства ім. Качковського, решта – до «Просвіти», яка й найбільше зробила для усвідомлення села. У читальні були книжки, дуже багато книжок. Більшість людей випозичала їх читати додому, а деякі читали й спільно. Інші села також були досить свідомі, особливо ж Куляшне та Карликів, де теж була «Просвіта», навіть більше від Щавного, у якому свою роботу робили поляки зі штреки: «усвідомлювали». Гірше було в Височанах. Там люди думали тільки про те, що й де можна вкрасти. Натомість у Кожушному панували дуже «кацапські» настрої.

<sup>1</sup> «Гуцул» – прізвище невідоме – командир бойки Служби безпеки I району, надрайону «Бескид». Загинув 23 січня 1947 р. у партизанському шпиталі на горі Хрищатій.

<sup>2</sup> Штрека (нім.) – залізниця.

У такому селі я й народився в 1924 році. Від малого знов, що я українець. Це не один раз казала нам учителька, але казав і батько, колишній січовий стрілець. Служив при кулеметах у командира Черника. Як батько вернувся у село по війні, поляки хотіли його взяти до свого війська. Два рази мали його в Сяноці, але батько два рази звідти втік, бо ні за що не хотів в польському війську служити. Крім батька, були й інші з Полонної в січових стрільцях: Ілько Демчур, що потім пішов сидіти у польський концтабір в Березу Карпузьку,

Іван Цалинський, батько «Орлика», пізнішого кулеметника з моєї боївки.

Батько багато розповідав мені про свої бої в Галичині та всюди, де понесла його війна. Можливо, що й тому потім, коли я навчився читати й почав позичати книжки з читальні, то найбільше цікавили мене військові. Про битви наших князів та гетьманів я читав навіть і до місяця.

Однак чи не найбільший вплив на мене та на решту дітей мала вчителька. Вона була досить молода й звали її Славка, прізвища вже не пам'ятаю. Славка завжди зверталась до нас по-українськи. Вона не пропустила ні одної нагоди, коли зійшлася на дорозі з котримсь з учнів, щоб не переговорити, часто зачіпаючи національні справи. Патріотично виховували нас також отці, а насамперед о. Михайло Гайдук. Поньому парохом став о. Ференц, його син був потім у «кущі».

За якийсь час учительку Славку перенесли в центральну Польщу, а на її місце прийшов поляк, що колись був поручником у польсько-



Нараскевія Апаневич мати Петра Гойсана (зліва) і Марія Грицько, Полонна 1920 р.

му війську. З ним прийшло ще двоє учителів. Той поляк став директором школи. Не був лихий, одного разу навіть оборонив нас, малих, від старого жида Шльоми. Як і всюди, так і в нас, діти кричали часом: «Жид! Бий жида!», хоч це й не означало якоїсь великої ворожнечі до них, бо старші так ніколи не казали. Якось прийшло жидівське свято. Шльома зарізав з цієї нагоди теля, а ми, вертаючись зі школи, почали щось до нього кричати, коли він притягнув крутися. А Шльома розсердився, ухопив косу й давай гнати за нами. А ми – у школу. Коли зникнули за дверми, на порозі з'явився директор. Він схопив жида за груди й випхнув за поріг, ще й копняка давши.

Перед вибухом війни директор разом з жінкою, також учителькою, виїхав.

По ньому якийсь час учителював у нас учитель-українець, що мав на ім'я Роман. Він з'явився зараз після приходу німців. Разом з Романом ми сипали біля цвинтаря високу могилу в честь тих, хто упав в боротьбі за волю України. Він учив нас, між іншим, і військового ремесла.

Коли німці рушилися на Схід, Роман, який, здається, був мельниківець, пішов разом із ними. І вернувся разом з німецьким відступом, однак мешкати став у Куляшному. Мабуть, мали на нього око, бо одного дня прийшло гестапо та й нашого учителя арештувало. Казали люди, що був із гестапівцями один наш. Тіло Романа знайдено потім недалеко в лісі.

Від 1936 по 1939 рік був я в малій рільничій школі, чи, скоріше, на малій рільничій практиці в Галичині в селі Залісся. Там мав своє господарство й пасіку чоловік із прізвищем Ярич, який дав у газеті оголошення, що прийме до себе на практику трьох хлопців, аби привчити їх до садівництва та бджільництва. У Ярича треба було насамперед займатися його садом та пасікою, але можна було й всього навчитися. У Залісі, яке було великим свідомим селом, я докінчив своє національне виховання.

Додому з Залісся я вернувся якраз перед вибухом війни. Приїхав я в барабанчій шапці на голові, але носив її так, що вона нагадувала ненависний польській владі знак. Одного разу зайшов я отак

у «Просвіту». А там сидів поліцай. Тільки мене побачив – зараз крикнув:

– Tu świnio ukraińska! Jak ty nosisz czapkę?

Треба було вийти. Приїхавши у село, той поліцай завжди заходив насамперед до одного жида, де про все міг розпитати й про все дізнатися.

Пригадую, як вернувся у вересні 1939 року з концтабору в Березі Картузькій Ілько Демчук. Вернулися й інші, що там сиділи. А тоді вже чути в нас було стріли з Закарпаття. Через Полонну ішов туди зв'язок, а зв'язком – хлопці з цілої Галичини на допомогу Карпатській Україні. Переходило їх багато, але не знали дороги, то такі хлопці, як я, допомагали. Було нас кількох. Не можна було питати, хто й звідки – треба було мовчки й швидко перейти свій відтинок дороги й, передавши групу чи й одного добровольця іншим, вертатися назад. З Полонної переводили ми їх у Прибишів, де перебирали брати Спехи (обидва згинули під час війни, казали люди, що з польських рук).

Ішли на Закарпаття й з нашого села. Пішов Секелик, Стецько, Фінчак та інші. Усі вони вернулися, коли Закарпаття впало. Були добровольці й з сусідніх сіл, з Мокрого, Карликова. Хлопці йшли, бо знали, що йде боротьба. Десь тоді, а може й трохи раніше, почали заглядати в наш терен люди з нашої військової організації. Під їх впливом вибиралися наші як на Закарпаття, так потім і в УПА.

Почалася війна. Я возив гній під озимину, коли побачив, що від сторони Репеді посувався багато людей. Я завернув кіньми й поїхав додому запитати в тата, куди може йти така хмара людей. Тато відповів, що ті люди йдуть рабувати Буківсько. Закинувши гнилиці одна на одну, поїхав я туди подивитися на рабунок. Застав кілька розбитих крамниць, однак людей стримував міцно Спех, який ходив з пістолею в руці й вистрілював щоразу, коли рабунок ставав завеликим. Нарешті люди порозходилися.

По дорозі зібралася купка коло польської крамниці на початку містечка. І тут стався б грабунок, але хтось піднесеним голосом сказав:

– To jest sklep katolicki! Proszę niczego tu nie rabować!



Учні початкової школи в Полонній. По середині директор Кравчин і вчителька Славка. Знімок з 1935 р.



Полонна учасники трикотажного курсу Союзу українок, 1934 р.



Шевченківське свято в Полонній у 1940 р. Пам'ятковий знімок перед двором братів Константиновичів.



Учасники Шевченківського свята перед читальнюю «Просвіти» у Полонній. Знімок з 1940 р.

І люди перейшли далі. Ніхто не був убитий в Буківську під час цієї завірюхи.

За мною зараз прийшов тато й забрав коня, бо боявся, що хтось його в мене вкраде. Вертаєсь я додому пішки.

Сходячи на рівнину за Волею Петровою, побачив я заставу словацьких жовнірів. Молодий хлопець усього цікавий – підійшов я ближче. Жовніри сміялися. Ще я добре не надивився, коли з-за гори зявився літак. Словаки зараз впали на землю й мені наказали зробити так само. Літак перелетів, а словаки почали кричати, що це було їх «летадло».

Пішов я далі. За Карликівом була друга застава. З кулеметом. Жовніри закликали мене й, давши корону, попросили йти в село купити молока в ідунку. Люди грошей не хотіли, а жовніри потім, також, так що ті гроші лишилися мені. Ще почув я словацьке нахваляння, що всіх поляків розіб'ють, і я нарешті дійшов додому.

Минуло кілька днів. Появилися німці, щоправда не в Полонній, бо їхали головною дорогою, через Щавне. Однак я бачив їх переїзд, бо два дні сидів в кущах при дорозі й дивився на їх авта та зброю.

Нарешті приїхали й в Полонну. Чекала на них привітальна брама, прикрашена квітами та синьо-жовтими прапорами. Разом з німцями приїхали й словаки. Переїжджаючи під брамою, і ті, і ті віддали прапорам честь. Однак за кілька днів чи не ті ж словаки вернулися й наші синьо-жовті прапори пірвали, приказуючи, що пороблять собі з них онучки.

Це нам не сподобалося, але ще більше не сподобався людям інший випадок. Його бачив мій тато. Він поїхав у Щавне у тартак, якого власником був жид. Приїхав тато звідти дуже зденервований.

– Я бачив, – сказав, – як німець застрілив жида з тартаку. Жид ходив з метром й міряв дерево, а німець їхав возом. Побачив жида. Навіть не злазив, а з воза стрілив та забив.

Від того часу люди почали дивитися на німців інакше. Досі ніхто так людей не забивав. Німці, що досі були нам визволителями, показали себе в іншому світлі.

У Полонній, у дворі братів Константиновичів зробили збірний пункт для жидів з цілої околиці. Назганяли їх досить багато,

а потім погнали робити дорогу в Щавному. Натомість людей з села погнали з фірманками возити землю. Жиди ладували. При тій роботі німці самі не пильнували, але назначили дорожника Ілька Васенківа за сторожа, а майстром над роботою був якийсь старий жид. Побачив я тоді такий випадок. Молоді жидівки розпалили собі вогонь погрітися, бо була вже пізня осінь. Ілько це побачив й показав старому жидові. Тоді жид узяв в руки буківця й почав бити жидівок, де попало, розігнав їх, а вогонь розніс черевиками. Це мені дуже не сподобалося.

Німці видали тоді всім жидам приказ зголошуватися на призначені для них пункти. Один жид з тієї родини, що залишилася в нас не хотів сам віддаватися німцям й почав скриватися в сестри моєї мами вдома. Перебув зиму, але як настав переднівок, сам кудись пішов. Може, побачив, що й в тітки нема що їсти.

Як скінчилася польсько-німецька війна, старші хлопці з Полонної почали ходити на Словаччину, до Відрані, де можна якось було дістати зброю. Десь коло Відрані мав бути магазин нашої організації. Давали пістолю калібер 7,35 мм та два магазинки амуніції. Нанесли тоді хлопці тих пістолів дуже багато.

І ми з татом почали ходити на словацьку сторону, але з контрабандою. Коло Відрані обмінювали шкіри на нитки, тютюн чи полотно.

Під цю пору на Словаччину, а звідтам на Угорщину й далі, почали переходити групи польських вояків і офіцерів. У Щавному на станції мали вони свій пункт, бо на штрекі працювало кількох залізничників- поляків. Шлях на Угорщину ішов зараз коло Полонної. Одного разу Ананевич хотів уже до них стріляти. Це було зимио. Він був у одній хаті на колонії, коли саньми надійшли поляки, мали з собою кулемета. Ананевич вийшов на подвір'я зі зброєю й наказав їм стати, але як побачив кулемет, то вже нічого більше від них не хотів.

На щастя, до стрілянини ні одного разу не дійшло. Зате тато ледве виніс свою голову з пригоди з польськими офіцерами. Якось він сам вертався з контрабанди і зловила його вже при Полонній якась польська група. Хотіли пристрілити на місці, щоб не доніс німцям, але один з них запитав у батька: „Ile masz dzieci?”. Батько

відповів, що четверо, то його й пустили, наказавши нікому нічого не говорити. Тато тільки вдома про це сказали. А на другий день знову йшла при селі велика польська група.

Ходило тоді по селях й лісах багато голодних людей. Як почалася німецько-більшовицька війна, німці зробили коло Загір'я табір для полонених. Голод у цьому таборі був страшний. Полонені як полонені – пробували втікати. Одного разу прийшов і в нашу хату якийсь утікач. Бабця якраз спекли хліб. Він як став на порозі й побачив на столі хліб – закам'янів. Не міг очей від нього відірвати, а в тих очах був страшний голод.

– Бабцю, дайте йому трохи хліба, – сказав я.

Бабця не була вдоволена моїми словами. Це не перший раз приходив хтось у хату просити хліба.

– Та що я зроблю? Тільки ходять і щоденно дай і дай!

Утікач був молодий хлопець. Я підійшов до стола й відламав гарний кавалок хліба. Він скопив його обома руками й вийшов з хати.

Восинні роки перейшли селом досить спокійно. Найгірше було перед нами.

Осінь 1945 року. Ситуація в селі була вже дуже погана. Безперервно нападали поляки з Буківська й Небещан. Уночі разом з цивілями грабувало й військо. А як настав день, то приходило військо вдруге, питуючи, хто був уночі. Відомо було, що хтось був, а як так, то напевно «бандити з лісу». І били, щоб признатися, хто був. Нарешті зорганізувалася самооборона. Пішла до неї вся молодь. Потім частина членів самооборони перейшла до УПА. Усього з Полонної служило в наших рядах десь 18 осіб. Більшість з них загинула.

Станичною була Марина Рідошова. У кущі були Пісік, Ананевич, Ференц та інші, що їх прізвищ не пам'ятаю. У сотні «Хріна» й «Стаха»<sup>1</sup> були Прядка, Старощак, Левицький й Галаса. Трьох служило в БСБ. У яких відділах служила решта – не знаю, але частина могла також служити в «Чорноти»<sup>2</sup>. Один із Миців був

<sup>1</sup> «Стах» – прізвище невідоме – командир сотні – див. *Словник...*, с. 396.

<sup>2</sup> Ймовірно йдеться про Миколу Потужина «Чорноту», провідника ОУН IV району в надрайоні «Бескид».

кур'єром до зв'язку з Заходом. А ще перед створенням самооборони набрали з Полонної більшовики хлопців до Червоної Армії. Не вернулося з фронту, мабуть, вісъмох.

Деякий час і я був у самообороні. Тримали ми щоночі варти. Однак село від нападу не встереглося. Я був уже в УПА, коли по Карликіві прийшла черга на Полонну. Був десь лютий 1946 року. Військо вбило тоді 8 осіб, між іншим, Михайла Мицу з жінкою, Дмитра Вархоляка, Юльку Шеремета та Леня. Смерть останнього була така: Леньо був хворий, не міг устати з ліжка. Вояки налили під нього воду, щоб замерз. А Вархоляк був психічно хворий. Почувши військо, він вибіг з хати, перед якою зараз і досягла його куля.

Розповідала мені стара Прядчиха, як увійшли на їх подвір'я жовніри й почали все рабувати. Старий Прядка не хотів дати коня, тоді жовнір ударив його кольбою в голову. Прядчиха хотіла помогти, але вояк вистрілив їй з пепеші просто в груди. Дочка їх, побачивши батьків у крові, побігла за жовнірами просити, щоб якось помогли. Тоді її один хотів застрілити, але другий сказав: „*Zostaw, przecież to dziecko*”. Стара Прядчиха по тому перестрілі однак пережила.

Карликів потерпів більше. Там упали 32 особи. Повбивавши їх перед хатами, зігнали ще 24 молодих хлопців на цвинтар. Поставили перед ними одного з кулеметом. Уже мав початися розстріл, коли наспіла чота «Граня»<sup>1</sup>, яку хтось, на щастя, повідомив. Кількох поляків наклали тоді головами, а решта втекла, бо «Грань» не встиг зробити застави на дорозі на Буківсько.

Удома був я всього тільки три місяці. Ходив тоді на зв'язок. Котрогось дня станичний «Кряк», колишній січовик, дав мені та Петрові Цалинському, що потім отримав псевдо «Орлик», наказ занести штафету до боївки «Цока»<sup>2</sup>, чи, як його іще називали, «Буйтура». Станичний не знав, де перебуває боївка, це мала бути

<sup>1</sup> «Грань» – прізвище невідоме – командир чоти в сотні «Веселого», а згодом, після її розбиття, сотні «Хріна». Був родом із Херсонщини, колишній лейтенант Червоної Армії, учасник німецько-радянської війни.

<sup>2</sup> «Цок» – прізвище невідоме – референт СБ IV району в надрайоні «Бескид» (до квітня 1946 р.).

околиця сіл Микова й Смільника. Ми пішли, але мали щастя, бо зустріли в Кальниці «Духа». Він сказав, що «Цок» стойть у Микові.

Віднайшли ми бойку й віddали «Цокові» штафету. Довго не говорячи з нами, він наказав залишитися при бойці. «Орлик» став потім кулеметником, а я, назвавши себе «Вороном», пішов на зв'язок. І зв'язковим був я весь час. Через це рідко перебував я разом з бойкою, навіть не знати, де є криївки, бо мені криївка не була потрібна – цілий час у дорозі. Копав я тільки одну криївку, над Туринським, але не користав з неї. Друга справа, що я, будучи зв'язковим, взагалі повинен був мало знати, тому що я мав більшу можливість впасти полякам у руки. А тоді вони вже постаралися б отримати потрібні інформації.

Була ще одна причина, що «Цок» призначив мене на зв'язкового: я дуже добре знати весь терен діяльності нашої бойки, а це був терен від Лупкова й Жубрячого по Вислок, потім Команчу й аж по Мокре. За Мокрим були вже й польські партизани, але з ними контакту ми не мали (натомість мали ми «контакт» з поліціантами зі Щавного: сам їх комендант прийшов до нас в 1946 році просити не нищити їх; ми склали угоду, що один одного не будуть зачіпати).

Разом зі мною всюди ходив «Бурій», другий зв'язковий. Перед нами була інша пара зв'язкових. Я їх пам'ятав ще з села, бо вони часом приходили до нас по харчі, мали криївку десь над Бальницєю. Однак вони впали. Ішли з поштою. У Маневі зайшли в якусь хату з'їсти. А в селі була засідка. Що було далі, розповідала нам жінка з тієї хати. Вона зробила сніданок, хлопці почали їсти, коли по хаті пішли серії. Один зараз вискочив через задні двері в потік, але там досягла його куля. Другий відстрілювався з хати. Дістав і він. Я з «Бурим» мав трохи більше щастя, притримавшись аж до літа 1947 року, коли-то нас обох поранили.

Прийшовши в табір у Микові, я застав бойку в повному складі. Стан – 18 осіб. Пам'ятаю деякі псевда «Орлик», «Бурій», «Явір», «Вуйко», «Зоряний», «Голуб», «Білий», «Жук», «Дон», «Наливайко» і «Ворон», тобто я. Провідником був «Цок». Командантом – «Сорокатий», що настав після того, як поранило іншого коменданта в коліна. Він пішов на лікування у шпитальку на Хрищатій, де й загинув. «Сорокатий» був дуже добрим командантом, але,

здається, не занадто давала йому воювати його жінка. Можливо, що й через це потім його замінили «Лютим». «Сорокатий» перейшов до СКВ. Тоді – восени 1946 року – відряджено в наш надрайон чи не чотирьох нових районних комендантів. Сам «Лютий» прийшов від «Бурого», що мав в Перемищині дуже добру боївку.

Новий комендант був дуже добрим вояком, ширим до всіх. І досі маю для нього великий сентимент. Пам'ятаю, одного разу він захворів червонкою. Чомусь узяв собі на охорону тільки одну людину – мене. Зробив я йому малу колибу в лісі над Маневом. Десять поблизу мав свою криївку також командир лемківського куреня «Рен»<sup>1</sup>, з яким тоді й випала мені зустріч. Я вертався звідкись до «Лютого», коли почув в лісі кроки. Відбезпечив я пепешу. З-за дерева побачив я одну людину, то ж не стріляв, а пождав, аж підійде ближче. Зараз за мною уже лежав «Лютий». Чоловік ішов просто на нас, я вже міг піznати лице, але був спокійним, бо він не мав зброї підготованої до стрілу. Додумувався, однак, що це може бути «Рен», бо чув про нього його самітні походи багато разів. Нарешті він побачив мене та «Лютого». Не перелякався, зразу здогадавшись, що у лісі можуть бути тільки свої.

«Що ви тут робите?» – запитав у мене.

«Командир хворий, лікується... – почав я, але «Рен» швидко перервав: – То вважайте, щоб ви не впали». І пішов далі.

«Лютий» згинув влітку 1947 року, недалеко від Вислока.

Натомість провідник «Цок», дуже чесна людина, згинув на Хрищатій, біля криївки «Чорноти», провідника IV району. Боївка переходила через Хрищату недалеко від криївки «Чорноти», тож «Цок» вирішив зайти. Двері у криївку були чомусь відкриті. «Цок» зайшов подивитися, і вже вертався, коли, замість стати на поріг, зробив ще малий крок і натрапив ногою на міну, що була зразу за порогом. Стався вибух. Провідникові відірвало праву ногу, кров текла страшенно. Надрайонний «Горислав»<sup>2</sup>, що був заразом

<sup>1</sup> «Рен» – Василь Мізерний – див. Словник..., с. 392.

<sup>2</sup> «Горислав» – Модест Ріпецький – референт Служби безпеки надрайону «Бескид»; раніше, в 1944-1945 рр., лікар в курені УПА під командою «Рена». Літом 1947 р.

і лікарем, одразу ним зайнявся. Однак нічого не міг зробити, повідтина в тільки шматки шкіри. Крові ніяк не можна було затамувати. «Цок» був приречений і він це добре розумів. Хотів зразу застрілитися, але пождав аж ми відійдемо трохи далі в ліс. По якомусь часі бойвка вернулася на те місце. Провідник сидів, спертий на дерево. Тіло вже заклякло, заклякло так міцно, що потім не могли його навіть розпрострувати. Похоронили ми його без труни у Смільнику коло церкви, по лівому боці від входу. Після «Цока» прийшов «Беркут» і був провідником до кінця існування бойвки.

За весь час моого перебування при бойвці вона виконала тільки один вирок: повішено донощика з Куляшного. Можливо, були й інші вироки, що про них я нічого не знав, бо я більше був у терені, ніж при бойвці. Однак вироків усе-таки мусило бути дуже мало. Провідник «Цок» аж тоді, коли був певний щодо чиєсь співпраці з поляками наказував покарати. На допитах було в нас десь 15 осіб. Одного чоловіка з Явірника «Цок» тримав при бойвці два тижні. Це було дуже важко й небезпечно для цілої бойвки, адже не було арешту, де можна було б спокійно тримати й допитувати. Водили ми його за собою два тижні, а провідник тим часом збирав матеріали. Без докладного слідства «Цок» ніколи не виносив якого-небудь присуду. Звичайно, можна було й без такого слідства убити, убити часом і невинну людину, але вироків майже не було. Якось трудно було вбивати людину. Пам'ятаю, один капітан в Команчі завербував собі на сексотів<sup>1</sup> дівчат. Одну ми зловили. Походила з Вислока Великого. Дістала 10 буків, але вироку не було, хоч до всього призналася. Відвели ми її до словацького кордону й постили, остерігши, що коли справа повториться, то помилування вже не буде.

Зараз по моєму приході в ліс, бойвка пішла виганяті міліціантів з Радошиць. Ми підкраліся під станцію рано-вранці, але чи вони знали, що ми прийдем, чи інша була причина – на станції нікого ми

перейшов на Захід; у центральному Проводі ОУН у Мюнхені в 50-х роках відповідав за працю Служби безпеки в Польщі й Україні.

<sup>1</sup> Сексот – від російського «секретний сотрудник», тобто донощик.

не застали. Тож підпалили тільки сам будинок, щоб не було їм куди вертатися, навіть якщо і прийшла б така охота.

А потім була перша велика облава на Хрищату. Бойка стояла тоді в лісі над Душатином. Поляки, а було їх дуже багато, почали прочісувати ліс від Жубрячого в напрямку на Туринське. Нас було 14 хлопців. Перейшли ми через Ославу, маючи намір прорватися на Довжицю. Був з нами й «Цок». Вийшли під стрімку гору за Ославою, але на вершику вже були поляки з «максимом». Ми повернули назад. Вийшли на малу поляну, порослу рідким ліском. Звідти ми побачили, як десь з півтори сотні поляків робить собі відпочинок під горою, на яку ми недавно вийшли. Ми далі не відступили, бо не було куди.

Краще було пождати на рух війська. Вояки щось там з'їли, розгорнули розстрільну<sup>1</sup> й... пішли простісінько на нас. Бойка зайняла в ліску кругову оборону. Я лежав зараз коло провідника, який добре знову нашу тактику у таких випадках. Поляки були щораз ближче, видно було їх спершу до пояса, потім уже тільки ноги, а далі чулося вже й шелестіння листя під ногами. Чути було голоси.

— Antek, do tych krzaków trzeba więcej ludzi, — сказав котрийсь.

Однак і далі лізуть на нас. Коли вже перші ввійшли в наш лісок, «Жук» пустив чергу з кулемета, а решта зірвалася на ноги й почала прориватися вниз, звідки прийшли поляки. А вони були зовсім заскочені. Ніхто услід нам й не стріляв, бо поляки раптом якби їх не було, десь ділися. Ми вибігли в чисте поле, треба було чимськоріш перейти річку Ославу. На полі орав якийсь дядько, весна ж була. Ми перебігли поле, але він і вусом не повів: удавав, що не бачить і не чує, хоч ми були найбільше сто метрів від нього. Нарешті — річка. Почали переходити, а посередині «Білий» з Явірника кричить:

— Мені ся в голові крутит! Упаду!

Йому й могло крутитися — ніс амуніцію до нашого «чеха»<sup>2</sup>. Я, будучи зараз за «Білим», підпер його і так ми дійшли на той берег. І аж тоді поляки отверезіли, почали бити з автоматів, але ми вже

<sup>1</sup> Розстрільна — бойовий шик піхотних відділів, у якому вояки йдуть більш-менш одною лінією вздовж фронту, дотримуючись проміжків 8-10 метрів один від одного.

<sup>2</sup> Чех — назва кулемета чеської конструкції.

входили в ліс. Ніхто не був ранений. У лісі сіли ми трохи перепочити, бо ж перебігли десь півтора кілометра. Для мене це був перший контакт з ворогом.

Потім була нормальна служба: зв'язок з надрайоновою бойкою «Горислава», до якого я ходив найчастіше, розвідка, збирання інформацій.

Кулеметником був у бойці «Орлик» і був найкращим, якого я знав. Одного разу бойка сиділа над Душатином. Якраз прийшов тоді до нас якийсь командир СБ з Ярославщини. Раптом розвідка донесла, що йдуть поляки. Ми відступили на малий горбок за селом. На ньому «Орлик» поставив свого кулемета й чекав на поляків. Мене комендант послав на стійку за нашу позицію, бо наступ міг бути й з другої сторони. Тим часом поляки увійшли в село, але нікого в ньому не знайшли. Ішли далі. За селом було чисте поле, а далі вже й наш «Орлик». Поляки минули останні хати. Ще трохи й «Орлик» почав бити. Вони не дійшли навіть до половини поля – доброго кулеметника військо відразу впізнає. По кількох довгих чергах згорнули розстрільну й втекли. У друге вже не наступали.

Одного разу наша бойка зробила засідку між Репеддю й Команчею. Засіли наші (мене тоді не було) над Ославою, на горі Когутик. Трьох наших перейшло на той бік річки й дороги, аж за штреку. «Орлик» лишився з комендантом й рештою на нашему боці. Від Загір’я, отримали ми інформацію, мала приїхати одна машина з вояками. Однак справи не пішли по нашій думці. Від Команчі надійшла компанія війська, та ще й не дорогою, а лісом. Вертаючись з завдання, я наблизався до Прелук, коли почув стріли, але небагато, бо наші вже відступали. Однак могла бути біда, як сказали хлопці, коли ми зустрілися. Поляки просто переходили через наші позиції, один з них був так близько до нашого «Орлика», що став і «залатвився» кілька метрів від його замаскованого становища, не побачивши ні кулемет, ні людини. Як поляки перейшли, наші відступили, бо з такою перевагою бою починати не можна було.

Іншого разу ми знову мали щастя. По півночі вийшли ми з Явірника. Хотіли перейти через той же Когутик на Прелуки.

Зійшли вже в долину, де була штрека, коли «Голубові» захотілося відійти вбік за потребою. Ми стали почекати на «Голуба». Зробилось зовсім тихо. І в тій тиші почули ми, як по тому боці штреки поляки відходять з засідки. Підійшли ми трохи близче, щоб бачити. Нарахували коло 60 вояків. Проти нас це була велика сила, мали також кулемет, але це він нас врятував: при кожному кроці по бляшаному магазинку страшенно торохкотіли набої.

Іншого разу кватиравали ми над Прибишевом. Година була, може, десь коло дев'ятої ранку, коли стійковий і стежа дали знати про облаву від Вислока. Почали ми відступ хребтом гори в сторону Зайнічок з наміром перейти в лісі між Явірником і Команчею та перечекати там до вечора. Дійшли ми тим хребтом до долішнього кінця Явірника, але звідти також ішла на нас розстрільна облави. Вільний вихід був тільки в напрямку на репедську церкву. Ми туди. Перед нами чисте поле, через яке почався скажений біг. Повітря аж свистить від запальних куль. Усім здається, що навколо нас розгорілася пожежа. На щастя, нікого навіть не поранило. Вийшли коло церкви, а далі – на Полонну. Однак звідти вже почули ми також стріли. Усе-таки пішли ми туди, бо відстань була ще досить велика. Під Полонну підійшли потоком закритим горою. У половині гори сіли перепочити. Коло мене сів один стрілець, швидко віддихав, був дуже змучений.

– Стріляйте, стріляйте, – голосно шепотів.

Я не витримав і майже крикнув на нього:

– На кого? Де?! Нащо набої марнувати?

Він успокоївся. Відпочивши, вийшли ми на гору Верх і подалися лісками в сторону Кожушного. Була вже десь 14-та година, як ми почали піdnіматися до дороги Щавне-Карликів. Хотіли перейти дорогу та штреку, що була зараз за нею в місці, де Ослава робить глибокий закрут. Підійшовши близче, побачили польську заставу. Я ішов перший, а що ми ішли один від одного на віддалі, то й не почув команди, що завертаемо вправо, і пішов далі – до містка на дорозі. Оглянувшись, побачив я, що нікого з наших нема. Шукати їх було вже запізно, бо місток був переді мною. Перейшов я під ним і дійшов до штреки, на якій з правої сторони, біля моста, стояв

озброєний сокіст<sup>1</sup>. Віддалъ від мене: 100 метрів. За дорогою був малий лісок, але щоб дістатися до нього, треба було проповзти зі 100 метрів фосою при штреці. Почав я повзти, а коли доповз, то був уже такий змучений, що не міг кроку ступити. Надворі почало сіріти. Угору пішла польська ракета: сигнал збиратися після акції. На дорозі вантажні авта збирали вояків. Як уже зовсім стемніло, я подався на збірний пункт. Дійшов до гори Кичери, що була десь 2 кілометри від шоси, сподіваючись натрапити тут на боївку, яка повинна нею переходити, бо вів її «Орлик», теж уродженець Полонної, який знав усі тутешні ліси й поля. Нарешті почув я чиєсь кроки.

— Шкода «Ворона». Певно, бідний, застрілився, — сказав хтось. Значить свої. Ішли гусаком, спереду «Орлик» із кулеметом.

— Ні, ні. Я живий, — вискочив я з-за куща.

Хлопці давай обнімати, бо не один уже зі мною попрощається. Довідавсь я про причину раптового повороту боївки управо: командир не зізнав, що під містком можна було перейти на другу сторону дороги. Тож завернули у відногу потока, яким прийшли з гори. Залягли на краю лісу в корчах. Замаскувалися. Як добре замаскувалися, то можна собі уявити по тому, що один з поляків, які по сигналі ракети верталися з акції, майже зачіпив ногою за цівку «Орликового» кулемета, але нічого не побачив.

Не одну подібну пригоду мав я, коли разом з «Бурим» переносив пошту. Кілька разів впадали ми на облави. Якось ішли ми з Хрищатої. Перейшли дорогу Балигород-Тісна. Це вже починався терен «Біра»<sup>2</sup>, а наша дорога лежала до криївки «Горислава». Перейшли за Яблінки й віднайшли надрайонового провідника. Однак не встигли ми зголосити приходу, коли почулися перші черги зі стійок. Облава! Добре, що стійковий дав знати. Усі зірвалися до відступу лісом, однак поляки пішли за нами, що не так часто й бувало. Довго ми не могли від них відірватися. Удалося аж на якісь горі, такій стрімкій, що нагадувала гору Могилу

<sup>1</sup> Сокіст – член Służby Ochrony Kolei (SOK), мілітарної одиниці, зорганізованої 1945 року, з завданням охорони залізничних шляхів і об'єктів.

<sup>2</sup> «Бір» – Василь Шишканинець – командир сотні – див. Словник..., с. 396.

в Команчі. Однак не знав я назви гори, бо й терен «Горислава» був мені трохи чужий. До вечора пересиділи на тій горі. Тоді нам вдалося й передати «Гориславові» пошту. Вертаючись, зайдли ми до бойки «Букового» щось з'їсти, бо були дуже голодні. А далі уже до нашого «Цока».

Потім була друга велика облава на Хрищату. Ми часто на ній кватиравали. Мав я на собі білий маскувальний халат. Стою-стою, аж бачу – два поляки під'їжджають на конях.

– *Ktoś tu jest. Czuć dym,* – сказав один із них.

Мав рацио. Були дуже близько від нашого табору. Я не стріляв, бо через двох поляків не треба було зривати на ноги цілої бойки. Кіннотники вернулися. Потім облава таки прийшла на нас, але ми досить легко прорвалися.

На місце «Цока» прийшов «Беркут». Був із Трикутника<sup>1</sup>. Одного разу зловили ми двох словацьких пограничників. Якраз я тоді був на стійці. Побачивши їх, зголосив комендантovі, а він наказав узяти їх живими. Ми обступили з двох сторін – мусили здатися.

– Хто ви? – запитали наши.

– Пограничне НКВД, – була відповідь.

Ця відповідь, мабуть, і вирішила їх долю, бо почувши її, «Беркут» наказав їх повісити.

Ходячи зв'язковим по всьому районі, досить добре пізнав я наші села та їх мешканців. У нас тоді навіть діти знали, чому «вуйки» ходять по лісі зі зброєю в руках. Коли наш «Лютий» захворів червонкою, пішов я з ним у ліси за Волею Міховою, щоб там трохи полежав. Підійшли ми лісом під Манів. Лишив я коменданта в лісі, а сам пішов у село розпитати, чи нема десь поблизу війська. Іду. На луці хлопець пасе худобу. Побачив мене.

– Друже, – сказав, – не йдіть до села. У селі є поляки.

Голод чимось надзвичайним у нас не був, проте помогали люди по всіх селах. Не пам'ятаю ні одного місця, де б нам не помогли, не дали їсти. А це були гори, бідний край. У Микові бараболя була

<sup>1</sup> Трикутник – терен у Ліському повіті, між річкою Сян (на якій був тоді радянський кордон) і чехословацьким кордоном.

така, як голуб'яче яйце, а й то, уважали, велика. Однак гостили нас і тим, бо нічого іншого самі не мали.

Разом з голодом накидалися на нас й хвороби. Про чистоту важко було й думати, особливо зимою. По кілька тижнів ходили ми й спали в одній сорочці. Коли вже чулося, що вошій в ній стільки, що ще трохи, то нас зїдять – робили дезинфекцію. Мали ми досить велику бляшану бочку. Наливали на дно води й запалювали під сподом вогонь. Починала валити пара, а два чи три стрільці уже стояли з одягом в руках, щоб покласти на поліна, що також були в бочці. Укинувши, накривали й чекали з півгодини аж воші з одягу вилізуть. Потім сушили його над вогнищем і знову на себе. Така «дезинфекція» помагала на два-три дні, а потім воші знову брали верх.

Це все не було веселе, але часом можна було й нам посміятыся. Пам'ятаю дуже смішні карикатури на поляків. Робив їх Петро Черешньовський<sup>1</sup> зі Стежниці зі своєю групою, що займалася такими карикатурами та друкуванням наших лісових видань.

Ішов я раз з «Жуком» від Душатина. Були вже в Репеді, у горішньому кінці, коли в небо пішли ракети (потім я довідавсь, що це «Хрін» когось ловив). Ми подумали: «Військо» – і повернули назад. Була ніч. Почали ми бігти. Я не побачив перед собою глибокого на кілька метрів потоку й упав у нього. Ударився грудьми так сильно, що не міг далі бігти, а в крісі аж переломилася кольба. А «Жук» побіг далі. Почекав я трохи, передихнув, а як стало спокійніше, пішов до Щавного. У знайомого господаря взяв коня й поїхав до Куляшного, а там – до Полонної. Шукав бойвики. У селі якраз була сотня, а також бойївка «Гуцула», що прийшла по донощиків Мацедонського, Хронща й Ілька-дорожника. У селі був неспокій, бо це був якраз час виселення в Україну. Сотня рубала вози тих, хто погодився на добровільний виїзд. Тут пристав до

<sup>1</sup> Повинно бути: Михайло Черешньовський «Петро» – нар. 1911 р., скульптор-монументаліст і різьбар родом із села Стежниця на Лемківщині; закінчив Школу пластичного мистецтва в Кракові 1939 р. У підпіллі працював в друкарні технічного звена надрайону «Бескид». Після 1947 р. на еміграції в Німеччині й США. З 1973 р. голова «Об'єднання митців-українців в Америці».

мене рідний мамин брат: «Ти є в лісі, попроси їх. Урятуй хоч коней, бо заберуть». Я відпряг коней від воза, але замість вести просто, завернув наче на Карликів. Там вліз на стійкового від «Гуцула»: «Руки вгору!». Треба було піднести. Стійковий забрав у мене кріса й завів до «Гуцула», а той якраз на якомусь горищі переслуховував Прядкового Василя, якого швидко потім звільнив. Я зайшов. «Гуцул», очевидно, добре мене знав, однак знов уже також і те, що я хотів всупереч розказові помогти своїкові. Тож наказав зв'язати руки й вивести за село, але там зараз і розв'язати. Зате вернувшись я до своїх зі старим крісом.

Прийшло виселення. Люди уже перед першим виселенням укривалися в лісах. З Полонної майже половина пішла в ліс. Часом, ідучи з поштою, бачив я під деревами шатра, курей, корів. Люди днювали й ночували в лісі – не хотіли виїжджати. Думали, перечекають. З сіл недалеко від словацької границі, частина людей перейшла на словацький бік, але словаки передали їх полякам.

Перше виселення я сам бачив. Якраз переходив коло свого рідного села. Побачив, як військо обступало Полонну з усіх сторін. Я мав вигідне місце обсервувати, було теж трохи часу. Хати попід лісом мусили спакуватися найшвидше: протягом півгодини, бо поляки в кожний момент сподівалися нашого нападу. Зайшов я потім в одну таку хату. На лопаті ще лежав вироблений хліб. Готовий, тільки в піч всунути, але спекти, він уже не спікся ніколи. Закам'янів. Вояки тим часом зганяли людей всередину села. Звідти погнали на станцію в Щавному. Там уже чекали вагони. Однак не знати чому у вагоні їх не посадили, а на другий день погнали назад. Через рідне село! Чи на те, щоб більша була мука? А потім на Карликів і дальше, польськими селами, до Сянока. Я був десь два кілометри від Полонної, але коли люди вийшли на гору за селом, коло цвінтаря, то стали на хвилину, і тоді почув я такий плач, що серце мое мало не розірвалося. По дорозі, як потім я від наших довідався, чинився страшний рабунок. Кілька дівчат поляки згвалтували. Коли минали якесь польське село, офіцери пускали в небо ракети, а на той знак з хат вибігали люди й виривали в наших з рук худобу, стягали з возів що попало. Наші гнали десь 120 штук худоби, але в Сяноці нарахували щось коло 20 корівчин. Військо

бачило, як наших б'ють по руках, що тримали шнури, але не реагувало. У Сяноці, хто мав якісь гроші, той викупився і повернувся назад. Однак вернулося дуже мало. Зрештою, деякі вже й хотіли вийхати, бо як було витримати?

Залишилося в Полонній з тих, хто викупився і вийшов з лісу десь 40 родин. Почали господарювати, думаючи, що на тому вже кінець, другого виселення не буде. В 1947 р. всіх вивезли на Захід.

Минала зима з 1946 на 1947 рік. У березні вбили Свєрчевського. На другий день ми довідалися, що його вбили хлопці «Хріна». Потім один стрілець з його сотні оповідав мені, як це все сталося. Це була помста за смерть наших. Якось поляки зловили двох наших з куща, що доносили харчі на мертвий пункт, а з нього харчі йшли до нашої шпитальки на Хрищатій. Поляки тих двох примусили сказати, де знаходитьться шпиталька. Пішло військо шукати. Знайшло. У шпитальці якраз були поранені, але поляки на це не зважали й вкинули туди гранати. Ніхто не вийшов живим зі шпитальки. Довідавшись про цю подію, «Хрін» аж закипів і сказав, що помститься. Вибрав хлопців і пішов на засідку при дорозі на Яблінки. Не зізнав, що буде їхати сам Свєрчевський, потім навіть говорив, що якби зізнав, то б собі його шапку взяв. Надійшло якесь авто. Його обстріляли. Упало кількох поляків. Виявилося потім, що між ними був і генерал Свєрчевський.

Кілька днів по цьому десь сто метрів від місця першої засідки, зробив свою «Бір» з сотнею. Убили тоді щось 36 вояків.

Коли ми вже точно знали про друге виселення, прийшов наказ палити мости. Наша бойка знищила всі мости навколо Репеді. А коли наших людей вже зовсім не стало, палили ми також порожні хати в Щавному та Суковатому. Поляки тоді вже пустили з димом Кожушне, Кам'яне, Височани, Карликів, Прибишів та Полонну.

Стало нам набагато тяжче. Долучили до бойки розвідники «Наливайко» (писався Омелян Наконечний, походив зі Львова) та «Голуб», які раніше весь час сиділи на границі за Волею Міховою й збирали інформації. «Наливайка» незабаром застукало військо в цій же Волі. Застрілився. А потім стало вже так погано, що почалася навіть дезерція, хоч до весни 1947 року не втік ніхто. Першим здезертиував «Явір» й переховувався в Ставаріва в Туринському. Ходили ми за ним, але не знайшли.

Якось надійшов в наш терен «Громенко»<sup>1</sup> із сотнею та боївка «Бурого». Вони вже йшли рейдом на Захід. Хлопців мали дуже голодних, бо відомо, що сотню тоді прохарчувати було вже дуже важко. В Туринському знайшли бочку капусти. «Бурій» заборонив її їсти, запідозрюючи, що може бути отруєна, бо поляки досить часто затрюювали наші магазини. Однак голод був такий великий, що два хлопці не послухали наказу й наїлися тієї капусти. Капуста була з отрутою. Прийшла на них смерть.

Лісом ходити було важко. Скрізь військо, з одного боку польське, з другого чеське. Одного разу ішов я з «Бурим» самісінькою границею. Несли ми пошту, бо зв'язки ще працювали нормальню. Ішов дрібний дощик. Наче крізь туман побачили ми, однак, якесь мале світло перед нами. Підійшли близче – чехи варять вечерю. Відійшли ми від цього місця, але по дорозі ще кілька разів бачили військо.

Квітень був дуже сухий. Боївка стояла в лісі між Вислоком і границею. Два або три дні раніше поляки зловили одного стрільця з сотні «Стаха». Ми боялися, що примусять його показати наш табір, тож піднялися потоком трохи вище від старого місця, але так, щоб було близько до води, бо була посуха. Мене «Лютий» послав на стійку. А поляки вже знайшли місце нашого попереднього тaborування й посувалися потоком угору. Вів їх той стрілець від «Стаха». Мали на собі не польські, а нашіmundiri. Це їм помогло. Я побачив їх зразу, як тільки появилися. Подумав, що наші, одного навіть пізнав (виявилося, того, що їх вів). Якось не впало на гадку, що то можуть бути поляки.

- Звідки ті хлопці? – запитав я їх провідника.
- З Перемищини, – почув я у відповідь.

«Може й з Перемищини», – подумав я. Це могла бути правда. Однак питав я далі:

- А від кого? Від «Ластівки»?
- Ні.
- Від «Бурлаки»?
- Ні.

---

<sup>1</sup> «Громенко» – Михайло Дуда – командир сотні – див. *Словник...*, с. 388.

- Від «Громенка»?
- Ні, – знову відповів той вояк. Він увесь аж трясся, був неоголений, змучений, але я не звернув на це уваги.
- То з якої сотні?

Він щось там помимрив під носом, але я не почув.

Вони відвернулися й пішли собі назад. До сьогодні не можу собі витлумачити, як це так могло статися, що я дозволив їм свободно вернутися. А поляки також не стріляли, бо зараз за мною лежав при кулеметі «Орлик». Уся розмова відбулася майже в таборі. За спиною в мене хлопці голили бороди, чистили одяг. Це була неділя, ранок.

Минуло кілька хвилин. Нарешті «Лютий» сказав до «Вуйка»:

- «Вуйку», іди на стійку, а я з «Вороном» піду подивитися що там діється.

«Лютий» був старий партизан і чув, що наближається небезпека, хоч поки що нічого не було видно. Зате почули ми якийсь шум навколо табору.

– Ходи, ходи, – ще обернувшись до мене комендант.

Прикладав ще одного. Тим часом «Вуйко» зайшов на стійку. Сів собі під берегом потоку, що був досить глибокий. Кріса взяв між коліна. Коло нього присів, як ми думали, один з наших, що оце появилися. А насправді – це був поляк. Я зробив ще кілька кроків за комендантам, ще побачив, як поляк зараз устав і пішов у корчі. «За потребою», – подумав я.

– Тихо, бо недалеко кватирують поляки, – ще сикнув на нього комендант, бо поляк «необережно» наступив на галузку.

Не відійшли ми й десяти кроків від табору, коли «Лютий» оглянувся і сказав до решти не голосно, але так, щоб всі чули:

– Займати становища. Над потоком. Тут щось невиразно.

Я почав відвертатися, зробив крок назад у сторону табору, коли з усіх сторін пішли по нас черги. «Вуйко» дістав перший: серія з кулемета перетяла його наполовину. Потім була моя черга. Куля вийшла мені під лопаткою. «Бурій» дістав аж дві кулі. Почали ми відстрілюватися і бігти до табору. «Орлик» не міг потягнути з кулемета, бо перед ним був ще «Лютий», я та «Жук». По дорозі «Лютий» дістав кулю. Упав неживий. Влетіли ми в табір. Хлопці

вже були в лісі. Підібрали ми «Бурого», великого хлопа, і тягнули за ними. Наші, на щастя, почекали.

— Що тобі? — запитав котрийсь мене.

— Хіба ранений, — відповів я.

Це була правда. Мені вже почало робитися слабо. Шкіряна куртка була вся у крові. Куля пройшла між хребтом і легенями, не зачепивши ні одного, ні другого. Якось мене забандажували. Було трохи часу, бо поляки ще не почали погоні. У таборі лишилися «Вуйко» та «Лютий». Натомість «Бурого» через його вагу не можна було нести далі. Ми залишили його в лопухах, давши ще пістолет, бо «Бурий» дуже просив — не хотів здатися живим у разі, коли б його знайшли.

Відступ. Пішли ми до «Макаренка»<sup>1</sup>, що був над Чистогорбом. Там перечекали, а потім вернулися по «Бурого». Мав щастя. Був живий, і поляки не знайшли його в густих лопухах.

А я пішов на лікування. Звичайно, не до шпитальки, бо їх вже в нас давно не було. Лікувався в шатрі, у лісі недалеко від Чистогорба й границі. Разом зі мною доходив до себе й «Бурий». Боївка відійшла на зв'язок до «Горислава», а при нас залишився тільки «Білий». Недалеко пройшла одного разу облава. Якби знайшли, то взяли б нас без великих труднощів.

Якраз тоді, коли ситуація стала вже вкрай безнадійною, здезертиували «Жук», «Голуб» та «Зоряний». Не витримав «Жук» і підмовив на втечу іншого утікача з сотні «Хріна», Михайла Левицького, що служив у Веркшуцу. Дезертирів зловили й розстріляли.

На зламі травня і червня, коли ми з «Бурим» сяк-так могли ходити, уже певною стала інформація, що підемо рейдом на Захід, в американську зону. На кілька днів перед вимаршем прийшов до нас надрайоновий провідник «Горислав» і сказав:

— Кожен з вас може йти, куди хоче. Може йти, за це не буде ніякої карти, бо самі бачите, яка вже є ситуація. Час нам відходити. Хто хоче йти на Схід, а хто на Захід?

<sup>1</sup> «Макаренко» — прізвище невідоме — провідник I куща в IV районі, надрайону «Бескид» (села: Яврник, Репедь, Вислок, Полонна, Прибишів, Щавне, Карликів, Кожушне, Куляшне).

На Схід зголосилося щось 5-6 хлопців, однак не пам'ятаю котрі, бо тоді вже були з нами люди з розбитої бойки «Гуцула». Вони й вирішили піти на схід. Решта воліла йти на Захід, бо боротьба добігала кінця.

Потрібно було зорганізувати хоч трохи цивільного одягу, але за ним треба було йти аж на словацьку сторону, бо в нас годі було щось знайти. Пішли наші на Словаччину. Принесли трохи одягу, між іншим, ватовані штани. Я приміряв – вліз у них цілий. Однак було кому їх дати. Прийшов-бо десь тоді до нас «Боксер» від «Хріна»; більшого за нього чоловіка я ніколи не бачив. Він одягнув ті штани на себе – сягали від колін угору, але він їх взяв, бо в нього й такі штани були скарбом. «Боксер» був справжнім передвоєнним боксером. Був дуже доброю та широю людиною. Часто розповідав про свої виступи на рингу, про виїзди в Америку, Францію. «Добре тоді було. Гроші були, одну дівчину на одну руку, другу – на другу. Добре було», – згадував собі й усміхався. Потім кудись від нас пішов<sup>1</sup>.

Від наради з «Гориславом» минули три дні. Стояли ми над Вислоком, коли він надійшов разом з цілою своєю надрайоновою бойкою: 16 хлопців. Це була збірка перед рейдом, що оце й починався. На Захід вийшли з лісів з-над Вислока ціла бойка «Горислава», кулеметник від «Гуцула» і десь 8 з нашої бойки; пам'ятаю, що від нас пішов провідник, «Бурій», «Орлик», «Білий», «Дон»<sup>2</sup>, «Селянин» і я.

По дорозі мали ми ще завдання роззброїти словацьку станицю у Відрані. Кордон перейшли ми непомітно. У Відрані «Дон» мав брата, де був священиком<sup>3</sup>. Легко могли ми від нього про все довідатися, тож провідник «Горислав» зараз послав до нього «Дона» й ще одного. Решта залягла за штрекою, що переходила через Відрань.

<sup>1</sup> Перейшов на Захід, а згодом виїхав до США, де трагічно загинув.

<sup>2</sup> «Дон» – Збігнев Мирослав Камінський – див. *Словник...*, с. 388.

<sup>3</sup> Йдеться про Йосафата Камінського, греко-католицького священика, до листопада 1945 р. пароха с. Чистогорб Сяніцького повіту. Влітку 1947 р. арештований на Чехословаччині і засуджений за співпрацю з УПА; після виходу на волю проживав у Празі. Отець Йосафат був двоюрідним братом «Дона».

Побачивши їх, єгомосць аж закричав:

– Утікайте! Учора прийшло тілько війська! Відступайте, бо всі впадете!

Вони швиденько попрощалися й доповіли про військо. У таких умовах наступати на міліцію не можна було. Вимарш. Перейшли ми річку. Ішли гусака. Раптом хтось спереду крикнув:

– Міні! Є таблиці!

Прийшов наказ сідати кожен там, де стоїть. Був уже вечір. Без найменшого руху ми просиділи на замінованому полі всю ніч. А вранці побачили ми... стежку через це поле, якою зразу й пішли.

Зробили ми кілька кілометрів. Доходили вже до краю лісу, коли наткнулись ми на словака, що ішов косити. Хоч-не-хоч довелося сидіти в лісі цілий день і тримати його біля себе, бо, випущений, міг донести міліції, а шкода було б уже на початку нашого шляху давати про себе знати. Словачисько дуже нас боялося, чоловік був здоровий, але весь аж трясся. Коли вже настав вечір і треба було його пустити, жаль нам стало, що через нас нічого не заробив. То позириали ми між собою трохи грошей, а ще й «Горислав» приєднався, так що словак вертався додому хоч і переляканий, то все ж трохи й вдоволений, що не змарнував дня.

Натомість ми не занадто були вдоволені цією зустріччю, бо не тільки, що не зробили ні кілометра, то не здобули також харчів. Ми вийшли з-над Вислоки, узвізши з собою тільки жорна, звичайно, мали також залізну порцію: кілька ощипків й півкілограма вареного м'яса на стрільця. А жорна були в нас такі: дві бляхи, густо процвяховані, одна набита на кругляк, а з другої була зроблена рура, куди всували ми кругляка, а між ці бляхи насыпали зерно й туди-сюди. Мука з них була подібна до шроту, але завжди можна було з неї щось пекти. Отже, жорна були, якби було й зерно, то зразу наростили б собі ощипків на вогні. За мукою треба було зайти в якесь село.

Ми знайшли його зараз за горою, на якій попрощалися з переляканим словаком. У селі мешкали наші, русини. По харчі пішов я з «Орликом». Перша хата була зачинена, підійшли до другої, але з-за рогу пішли по нас стріли з пістолі. Ми зразу вернулися до своїх, бо в селі почалася стрілянина, видно, хтось доніс.

Довелося його обійти. Показалася дорога. Переходячи її, побачили ми багато машин, що їхали в напрямку села. Ішли ще цілу ніч, а потім стали в лісі. Я пішов на стійку. Починало розвиднюватися. На сіножаті два словаки косили траву. Я підкрався ближче, аби почути щось з їх розмови.

— Гнеска рано били в нас бандеровце, била стрелянина. Приїхало військо, але бандеровце вернули до Польщі, — почув я виразно слова одного з них.

Отже, ситуація трохи покращала. У лісі просиділи ми ще цілий день, бо йшли тільки ночами, щоб себе не виявити. Хоч чехи й думали, що ми вернулися назад у Польщу, то вже далі такою великою групою не можна було йти, не наражаючись на швидке розкриття. Тому «Горислав» зі своїми людьми пішов окремо, а нас повів «Беркут».

Розділивши, ми зробили кільканадцять кілометрів, але знову треба було зайти в село по харчі. У селі була крамниця. Взяли ми з неї трохи консерв та цукру. Була й пиварня. Я зайшов у неї ще з одним.

— Хай ніхто не рухається з місця, бо будемо стріляти, — остеріг я словаків, що пили за столами пиво. У руці тримав я гранату.

Словаки трохи помовчали, але нарешті один з них тихо вимовив, уставши з кухлем у руці:

— А може вип'єте з нами?

Виявилося, що вони нас узагалі не боялися. Зрештою, по всій дорозі словаки відносилися до нас дуже добре, приязно. Інакше було з чехами. Ми гарно подякували словакам за запрошення, але пити з ними не стали. Наказали тільки не висувати носа за двері протягом півгодини від нашого виходу.

Нарешті заchorнів перед нами Ваг. Велика річка, а не всі наші вміли плавати. У човни ми сідати також боялися, бо чехи робили в них діри, знаючи, що Ваг часто можемо подолати тільки човнами. Навіть спеціально залишали їх тільки трохи замаскованими, щоб легше могли ми їх знайти.

Я і ще один — почали пливти. Одяг, черевики, кріс — усе на плечах, щоб не замокло. Був я вже на середині, коли прийшла до голови дурна думка: «А хто буде мене рятувати, як буду топитися?».

І відразу ослаб, ковтнув води. Той ковток, чималенький, відразу мене отверезив і якось, уже «не думаючи», доплив я щасливо до того берега. А решта таки сіла в човни. Вода знесла їх досить далеко, але якось зійшлися ми докупи.

Ішли ми весь час на захід. Без більших перешкод перейшли всю Словаччину, дуже гостинну до нас і приязну, а потім почалася Моравія, де стріляли до нас уже в першому селі. Ми зайшли просити хліба, але ніхто не хотів його дати. Зайшов я в хату, де була ще не така стара жінка.

– Є у вас хліб? – запитав я.

– Нема, – відповіла.

Я подивився по хаті. На столі лежало п'ять гарних великих буханців.

– Чого кажете, що нема? А там що? – показав я пальцем на стіл.

– А я вам не дам, – відповіла вперта баба.

Треба було взяти самому. Хліби пекли в цьому селі величезні – ледве ввіпхнув я один буханець у наплечник. Інші також напхали свої наплечники. Вийшли ми за село, а за нами пішла серія з автомата. «Орлик» відразу відвернувся. Я знов, чого йому треба: підставив плече. «Орлик» як пустив серію зі свого «чеха» – зразу затихло.

Далі на захід. Мапа показувала, що зараз повинні ми дійти до двох великих лісів, а між тими лісами мала бути дорога. Так і було. Увійшли ми в ліс по лівій стороні дороги і, перейшовши ним десь кілометр, перетяли дорогу в другу сторону. Ішли далі. Уранці залягли ми недалеко від дороги. Побачили на ній ряд машин, що збирали жовнірів, які виходили густою розстрільною з лісу з лівого боку дороги. Видно, хтось нас побачив і доніс.

День, як завжди, пересиділи в лісі, а вночі вимарш. Нарешті дійшли ми до річки Морави. Не було іншого переходу, як залізничний міст. Ми підкралися до нього. Пождали, аж переїде поїзд і кинулися зараз за ним, щоб використати його як заслону. Я біг першим по лівій стороні, маючи по правій «Селянина».

Не знали ми, що жде нас по тому боці річки. А там був бункер. Чехи підпустили нас аж до кінця мосту, а тоді «Стой!» і черги з кулемета. «Селянин» перескочив на мій бік. Сипнули ми чехам

відляку й почали відступати назад. Однак «Селянин» дістав. Не вернувся.

Чимскоріш треба було відступати від мосту й річки. Переїшли ми лісок, дорогу і ввійшли в ліс. А ліс був круглий, тільки в одному місці видовжувався в коротку «кишку». Це була смуга молодняка. Туди ми й пішли. Нарізали ножами чатиння й позавішували, де вдалося, повстремляли в землю, щоб хоч трохи зробити його густішим. А самі – на землю. Треба було перечекати.

Діждали ранку. Десь коло десятої години чуємо – облава. Ішли чехи, голосно скрикуючи для відваги. А молодняк врятував нас: чехи й не подумали, що в такій мізерії може сидіти група озброєних людей. Пройшли мимо. А по чехах прийшов дощ і був гірший від них, бо через нього треба було пролежати день на вологій землі. Коли ми ввечері покидали лісок, я був уже хворий. Від холоду почалося запалення всього лівого боку тіла. Хлопці взяли моого наплечника. Ішли попереду, потім сідали й ждали. Як я вже доплентався, вставали і все повторювалося. І так ми йшли. І добре, що я не піддався – від ходи тіло розігрівалося, стало мені легше.

Переїшли якусь річку. Село Лідіце. Коли ми увійшли, чехи зняли страшений крик, біганину, мабуть, думаючи, що знову прийшли їх мордувати<sup>1</sup>. Однак не стріляли ні вони, ні ми. Чехи пустили навздогін кілька серій, коли ми вийшли на край села.

Чехи, видно, є чехами або вже так були скомунізовані. Всюди відносилися до нас дуже погано. Одного разу стояв я на стійці на червоній Моравії. Дивлюся – хтось іде з крісом через плече. Це був лісничий. Я підпустив його ближче й крикнув «стій!». Не подумав я про якусь небезпеку, навіть не зняв кріса. Натомість чех відразу злапався за свого. Тоді я підскочив й вдарив його прикладом у живіт. Аж тоді успокоївся. А я собі подумав, що словак не був би такий впертий, як той чех.

На Моравії мали ми також небезпечну облаву. Було холодно, мряка. Розпалили ми в лісі вогонь, щоб посушити одяг. Я пішов на стійку. Потім хтось мене змінив. Вертаючись, наламав я чатиння,

<sup>1</sup> 10 червня 1942 р., у відплату за допомогу членам чеського підпілля, що вбили заступника протектора Чех і Морав Р. Гайдріха, німці вимордували усіх мужчин Лідіц, а жінок запроторили у концтабір Равенсбрік.

кинув у вогонь, але чую – хтось ходить по лісі. Шум наближався, то з одного боку трісне галузка, то з другого.

– Де стійковий? – запитав я нарешті, бо могло бути гаряче.

– А десь там пішов, – недбало відповів хтось з наших.

Я й далі слухаю, а слух був тоді в мене, як у вовка. Чую, що хтось щораз ближче підходить до нашого вогнища. А це були чехи. Коли це вже стало ясним, ми зірвалися на рівні ноги і кожен пішов у свою сторону. Залишився тільки қулеметник від «Гуцула» та «Білій». Вибігаючи вже з лісу, почув я кілька стрілів. Що сталося з «Білим» і қулеметником, не знати. Мабуть, згинули, бо чехи потім не передали їх полякам, як це зробили з усіма іншими. Довго ми ждали – не діждалися.

Австрійська границя була щораз ближче. Перед нами ще одна річка. На щастя, недалеко побачили ми млин та високу греблю, якою й перейшли річку. Мапа показувала, що перед нами має ще бути лука, штрека, а за нею ліс, куди нам і треба було. Ми вже були в половині луки, як із-за залізничного насипу пішли стріли. Чехи стріляли густо, проте свисту куль над вухами не було чути. Відразу зорієнтувавшись, що чехи стріляють богові у вікно, ми перестали відстрілюватися й відступили греблею назад. Там відлучився від нас «Дон», поклавши, що сам матиме більше шансів. Залишився «Беркут», «Бурий», «Орлик» і я. Пішли ми далі разом.

Навіть не знали, як перейшли кордон. Ще йшли ми так, щоб не переходити Дунаю, бо цієї річки і я б не переплив, тож старались ми брати весь час більше в право. Аж потім виявилося, що перейшли під вікнами австрійської прикордонної станиці. Про це сказали нам уже люди в першому австрійському селі. Вони вже давно знали, що їхнім краєм переходитимуть «бандергруппен». Самі приносили нам яйця, хліб і м'ясо, остерігаючи також перед росіянами. Зайшли в якусь хату. Господиня була дуже гостинна, як і скрізь австрійки. Зразу поставила перед нами повні миски якоєсь страви. Почали ми їсти, коли почули її крик:

– Рус! Рус!

Ми подумали, що йдуть росіяни, а вона нас остерігає. Ухопили за автомати, виставили цівки у вікна й двері – нікого нема. Тільки по подвір'ї бігав собі гарний кінь. Виявилося, що саме він і звався

в неї Русом. Господиня, побачивши, як упав з Руса хомут, почала на нього кричати, що й нагнало нам доброго страху.

Ішли ми весь час зі зброєю в руках. У кожному місці сподівалися москалів, якби нас зловили, то жаль було б нашої дороги через всю Чехословаччину.

Кордон з Західною Німеччиною перейшли ми так само, як і австрійський: не знаючи про це. Австрійці казали, що кордон буде на малому потоці. Пройшли ми їх багато, нарешті, втомлені, залізли в якусь стодолу відпочити. Перша стійка випала мені. Сів я на сіні, кріса поклав на коліна. По якомусь часі почув чиєсь кроки в нашому напрямку. Хтось відчинив двері стодоли, а потім почав лізти по драбині вгору. Я нічого. Показалася жіноча голова, потім решта тіла, але тут жінка нас побачила і... впала з драбини. Зробила великий крик. Я зіскочив за нею, зараз по мені «Орлик» і «Беркут». Останній трохи вмів по-німецьки. При моїй допомозі якось пояснили ми жінці, хто ми й куди йдемо. Тоді вона запросила додому, дала їсти.

Тим часом хтось, видно, повідомив греншуців про наш прихід, бо по якомусь часі на подвір'я заїхало авто, а на ньому німецькі жовніри. Привіталися. Ми сказали про себе кілька слів. Німці запросили сісти в машину, і поїхали ми до американської станиці. Прийшов якийсь німець і наказав скласти зброю. Однак американець попросив його, щоб залишив нас при зброй. Німець його послухав. У станиці випили каву, а потім приїхала за нами американська військова поліція і повезла до Пассау. Там були великі американські казарми.

По дорозі треба вже було зброю віддати. Наповнили ми нею один наплечник і самі віддали американському жовнірові. Паси нам залишили. Завели в кантину й почастували папіросами. Відтак переїхали ми Дунай і заїхали в Пассау. Коли переїжджали Дунай, серце підскочило нам до горла, бо здавалося, що можуть завезти до москалів. Однак ця біда нас не зустріла. В пассавських казармах привітав нас чех, розпитав трохи й зараз почастував кавою, помаранчами та яєчнею з військової їадальні. Дали нормальні порції, як і для американських вояків, але після голодування

протягом всієї дороги, вперли б ми і десять подібних порцій. Однак ми не нарікали. Надійшла ніч. Показали нам, де маємо спати.

Минули три дні, а на четвертий нас завезли до американського офіцера на переслухання. Він був по-цивільному. Питав коротко. Після «допиту», переїхали ми в загальні казарми, де вже було повно наших, десь сотня. Довідалися ми про долю групи «Горислава». По дорозі впали від нього три стрільці. Були ще хлопці з куща «Макаренка», був «Дон», який відлучився від нас, але мав щастя, потім дійшли наші з сотні «Громенка» з Перемищчини. Вони розповіли, яка цікава пригода спіткала їх в американській зоні. Дійшли, затрималися в якомусь лісі. У ньому й обстутили їх американці, яким донесено про групу озброєних людей в лісі. Американці сподівалися, що вранці «Громенко» вийде до них з білим прапором, бо, на їх думку, чи й мав інший вихід? Однак не на те «Громенко» кілька років був партизаном, щоб тепер американцям так от здаватися. Уночі вийшов з кола без одного пострілу. Минув американську лінію. Надійшов ранок, американці в ліс – там нікого нема. Сміх був серед наших великий, як почули цю розповідь.

У казармах тримали нас десь більше як місяць. Увесь цей час висіла над нами небезпека: росіяни вимагали в американців віддати нас. Якось довідався про це Підгайний<sup>1</sup>, старий член організації, що робив замах ще на міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького. Потім займався перекиданням нас у Польщу.

Одного разу американці сказали йому, що до завтра конечно мусить щось з нами зробити: видати руським або розпустити. Порадили також Підгайному, може добре було б нам, якби ми зголосились до французької чужоземної легії. Чув цю розмову поляк, який служив, видно, у американців, бо мав на собі американський військовий мундир.

– Nie zgodź się na to. Zobacz, jacy oni są zmęczeni. Tyle przeszli, a teraz pójdą się bić za żabojadów? – сказав Підгайному.

Тоді Підгайний подумав і відповів американцям:

---

<sup>1</sup> Богдан Підгайний «Аскольд» – член Центрального Проводу закордонних частин ОУН у Мюнхені; відповідав за зв'язок з Проводом ОУН у Польщі та Україні.

ЗАКЕРЗОННЯ



Міттенвальд. Колона бувших вояків УПА.



Міттенвальд. Ідуть – від правої: Петро Гойсан «Ворон», Петро Цалинський «Орлик» з Полонної, «Гай» і «Ярема». Знімки з 1948-1949 рр.

– Дайте мені час до завтра. Я їм підготую документи.

– Але нам треба щось з ними зробити вже цієї ночі!

І зробили. Увечері запакували нас у великі машини. Запхали нами п'ять таких машин й повезли не знати куди. Може, щоб віддати москалям? – товклося у кожного в голові. Через це в казармах двох наших і залишилося. А ми використали перший момент, коли машини затрималися, й повискакували. Американці тільки трохи нас полаяли по-своєму й забралися геть. Ми збилися в одну купу й почали йти перед себе, не знаючи задобре, де опинилися. Надійхав німець ровером. Затримали ми його і запитали, чи далеко до міста Темпельгофа. Здавалося нам, що їхали ми в напрямку саме цього міста. Надійхав другий німець і показав рукою, що Темпельгоф – недалеко.

І справді, поспішили ми з висіданням з американських машин, які хотіли нас завезти прямо в це місто. Дійшовши, ми переконалися, що в ньому багато біженських таборів. Пересиділи ми в баракі ранок і день. На другий день приїхали наші старшини й почали приділяти в різні сторони. Я та ще кількох поїхали в Мюнхен. Там зустріли ми американських жовнірів, які вдавали, що роблять за нами облаву: побачивши нашу групу, перейшли на другий бік вулиці й зникли за рогом будинку. Потім перекинули нас у Міттенвальд – це вже майже в Альпах.

У гарному Міттенвальді пересидів я та інші до 1949 року. А тоді почалася моя історія заново.

Одного разу з'явився в таборі «Горислав» й запитав:

– Хто хоче йти на зв'язок до Польщі?

Ясна справа, не всім хотілося починати все від початку. Деякі були хворі.

– Якщо це розказ – піду, – ні то запитав я, ні то відповів.

– Так, це розказ. Треба йти.

Перекинуто мене на вишкіл у Ляйбгайм. Вели його наші спеціалісти. Пізнали ми працю з радіостанцією, марші по компасу, шукання й закладання мертвих пунктів в різних теренових умовах, користування мапою, типи зброї, симпатичні чорнила, шифрування, трохи чеської мови. Усе це тривало десь півтора місяця. Крім

мене, у вишколі взяли участь «Гай»<sup>1</sup>, «Чабан»<sup>2</sup>, «Івась»<sup>3</sup>, що був у групі Черешньовського, «Зенко»<sup>4</sup>, «Дмитро»<sup>5</sup> та ще кількох інших.

Потім виділено четвірку у складі «Івась», «Зенко», «Дмитро» та я і перекинено нас в містечко Клон, поблизу чеської границі. Це вже була підготовка до переходу. Командиром нашої четвірки став я.

Чеську границю перейшли ми 10 травня 1950 року. Підвели нас наші провідники, що знали терен. Однак зараз на другий день виявилося їх знання терену: напоролись ми на чеський полігон. Це була чорна помилка провідників. Дивне було й те, що цей полігон не був зазначений на наших мапах. Стояли ми перед червоним прaporцем. Пішли далі – чехи роблять стрілецькі вправи. Узяли праворуч, обминувши таблиці з написом: «Терен військовий». Йдучи далі, – наштовхнулися на другий полігон, знову не зазначений на мапах. Однак весь час ми йшли.

На п'яту добу від переходу кордону не стало в нас хліба. У лісі знайшли ми стару хатину, а в ній жило двоє стареньких німців, які дали нам хліб. День пересиділи в лісі. Перед вимаршем пішов я ще в кущі за потребою. Дивлюся – хтось іде. Іде чоловік зі штуцером і пильно дивиться на моїх хлопців, які його не бачать. Зате і він не бачив мене. Коли підійшов з очами, вліпленими в хлопців, на метр від мене, я витягнув парабельку й поманив його до себе.

– Стой. Не бой се, – сказав я по-чеськи.

<sup>1</sup> «Гай» – прізвище, дата і місце народження невідомі. Прибув до Польщі з групою «Чабана»; арештований і переданий радянським органам безпеки, пропав безвісти.

<sup>2</sup> «Чабан» – Григорій Кіселеуський – див. *Словник...,* с. 389.

<sup>3</sup> «Івась» – прізвище невідоме – походив зі Стежници біля Балигорода. Загинув у 1950 р., застрілений міліціантом на залізничній станції у Щецинку.

<sup>4</sup> «Зенко» – прізвище, дата і місце народження невідоме. Радист. Важко поранений у сутичці з чехословацькими військами в травні 1950 р. під час переходу до Польщі, застрілив себе.

<sup>5</sup> «Дмитро» – Левко Баглай – радист. Нар. 9 серпня 1925 р. в с. Базниківка Бережанського повіту. Під час війни був воїком I Дивізії Української Національної Армії. Після невдалої спроби переходу з групою «Ворона» до Польщі, повернувся у Німеччину. Вдруге перекинутий до Польщі літаком; загинув 21 травня 1951 р. у синявських лісах.

Підійшов, переляканий. Що з ним зробити? Вбити – шкода. Тож забрали ми в нього штуцера, а самому наказали втікати. А він давай просити ще й штуцера віддати, бо він дорогий. Що ж. Викинули ми зі зброї всі набої, а штуцера віддали. Мабуть, не занадто розумно ми зробили, бо пройшли ми всього кілька кілометрів, саме мали переходити річку, коли почули, що на тому боці річки вже є військо і займає позиції.

Я скинув черевики, щоб перебrestи якось по каменях, але вчасно почув стукіт набоїв об магазинки кулеметів. Натягнув я черевики й відійшов до решти. Разом відступили ми до якогось села. Був уже вечір. Село було порожнє, мабуть, виселене, бо недалеко – військовий терен. Харчів ми не знайшли. Довелось знову зайди до хати старих німців, що вже вчора раз нам дали хліб. Один лишився на стійці, а троє пішло до хати. Не дійшли ми – перед хатою вже ждали нас чехи. «Івась» з «Зенком» звернули в один бік, я в другий. Почав я обходити хату. Недалеко від неї був насипаний невеликий пагорбок. Увійшовши на нього, я побачив кілька метрів переді мною чеського вояка. Стояв і дивився на мене. Я тримав у руці пістолю, у нього був автомат. Використовуючи те, що між нами було кілька молодих деревець, я став його обходити, але не стріляв. Нарешті він не витримав – пустив чергу з автомата. Куля пролетіла може з метр від мене. Їх свист ніби шмагнув мене і я кинувся бігти вниз. Добіг до якоїсь дороги, де було повно війська. Мабуть, побачили мене, бо випустили навзdogін собаку. Почав я бігти ще швидше, бо це міг бути мій кінець. Біг десь 15 хвилин. Нарешті треба булостати, бо надворі вже настільки потемніло, що не можна було далі бігти. Собаки ані вояків не було видно. Тепер залишалося знайти мертвий пункт, де мала чекати решта. Було вже зовсім темно. Перейшов я кількасот метрів. Переді мною замаячіли якісь корчі. Я пішов на них, аж почув шепіт: «Не стреляй, не стреляй». Чехи подавали ці слова по лінії. Подався назад. Зробив десь сто метрів й знову повернув в напрямку мертвого пункту. Дійшов я до річки. Увійшов у воду – черга з правої сторони! Дістав. Куля пішла в литку, не зачепивши кості. Міг я ще йти. Під якимись корчами заліг і сяк-так забандажував ногу. Був уже близько від мертвого пункту. Знайшов його, але

нікого не застав. Став чекати. По якомусь часі з'явився «Івась» та «Дмитро». Радиста «Зенка» з ними не було.

– Де «Зенко»? – запитав я.

– Він тяжко ранений, – відповів «Івась». – Дістав. Я лишив його в корчах. Має з собою пістолю. Хіба застрілився, бо ми чули вистріл.

У мертвому пункті пересиділи ми до ранку. Коли почало на світ займатися, «Івась» пішов у місце, де залишили вчора «Зенка». Вернувшись, сказав, що «Зенко» стрілив собі в голову. Мав при собі шифри, але «Івась» їх не знайшов. Видно, «Зенко» десь їх закопав, щоб не попалися чехам у руки.

Треба було йти далі. Хлопці перебрали трохи речей з моого наплечника, щоб мене облегшити. Здолали ми якийсь кусок дороги. Перед нами з'явилася поляна. Ішла через неї полівка, але видно було, що не часто нею їздять. На поляні росла здорована ялиця, внизу гілля було густе й стелилося далеко від пня, у багатьох місцях попереростало травою. Це була крийвка. За нами конечно мусила бути облава, тож треба було її перечекати.

Перележали ми десь до десятої ранку, а потім почули гавкіт пса. Нашиими слідами йшли чехи.

– Як нас винюхають, то ви відступайте, а я зі стеною залишуся, – відвернувсь я до хлопців.

– Ні, як всі, то всі. Сам не залишишся, – сказав «Івась».

Чехи були вже заблизько, щоб далі сперечатися. Однак мали мищасть: ввійшли під ялицю ще перед росою, тож пес не міг добре тримати сліду. Облава ялицю минула. А ми пересиділи під нею аж до вечора.

Ішли ми вже досить довго, коли почули перед собою чеське «Стой!», а потім свист куль коло голів. Кинулись бігти. Коло мене бачив я тільки «Івася». Він потім і знайшовся у мертвому пункті, натомість «Дмитра» довго ми чекали й не дочекалися (потім я довідався, що він вернувся з того місця в Німеччину). Разом з «Дмитром» пропала й радіостанція, яку він переложив у свій наплечник, коли «Зенко» себе застрілив.

І так щоночі. Чеським облавам не видно було кінця. Вони вже знали, в якому напрямку ми йдемо. Уже по кількох зустрічах

з ними видно було, що йдемо до польської границі. Скільки кілометрів можемо зробити – це також легко давалося відгадати. Котрогось дня, коли польська границя була вже близько, побачили ми чеську розстрільну, що входила з чистого поля в ліс, звідки ми щойно вийшли. Було щось задокладне в її напрямку. І аж тоді я згадав собі, що занадто часто чув у лісі голос зозулі. А це були не зозулі, а чехи по найвищих деревах, звідки за нами слідкували. І тепер побачили ми одну таку «зозулю». На поле не виходили. Вернулися трохи в ліс і взяли вправо. Ішли аж до вечора. Я зовсім вибився з сил, уже й патиком підпирається. Так трохи вдалося перейти навіть уночі, але треба було знову відпочити кілька годин. Уранці з'явилася перед нами річка, а за нею знову був ліс. Річка – «Івась» не вміє, а я не можу пливти. А вона досить широка, не перейти.

Відійшли ми в ріденський дубовий лісок. Недалеко було відкрите поле, збоку берег, порослий терниною. Туди ми й залізли. Вирували собі всередині трохи місця, наклали терня ще й під ноги, аби не зсунутися з берега вниз. Так пересиділи день.

Уранці почули голос чеха, який вийшов з конем у поле орати. Сиділи ми далі, бо тепер ніяк вийти. Чех побачить – донесе. Коло десятої від річки почувся голос пса. Видно, погоня не відступала, але при річці пес загубив слід. А ми далі в тернині. Аж до вечора. Дивлюся на «Івася». Він такий сумний, замучений.

– «Івась», ти аж посинів, – кажу до нього, хоч і в мене зуб на зуб від холоду й голоду не може натрапити.

– А ти, думаєш, кращий? – відповів «Івась».

**Я напевно не був кращий.**

Коли стемніло, підійшли до річки, недалеко була й дорога, роблячи разом з річкою гострий закрут управо. Саме хотіли ми переходити дорогу, коли почули гуркіт авт. Чимскоріш вернулися і залягли в кущах. В автах їхало військо. Переїхали. Ми ще трохи почекали, а потім швидко перейшли дорогу і увійшли в ліс. По дорозі ще назбирали в полі зеленого гороху й понапихали ним шлунки. Ішли ми лісом досить довго. Нарешті підійшли до границі. Увечері ще минали якесь село, де побачили пекарню. А відомо, що це для нас значило: хліб. Зайшли.

— Чого вам треба? — запитав пекар чеською мовою, побачивши нас.

— Ми робітники, працюємо в лісі, — відповіли ми. — Хочемо у вас купити хліба.

— Хліба ⚡ тій порі нема, зате є рогалики й завиванці.

Набрали ми півмішка цього печива, заплатили двома доларами. На лиці пекаря видно було, що не вірить, що ми лісові робітники, але нічого не казав. Відійшли ми знову в ліс, де розв'язали мішок й нарешті найліся так, як треба здоровим хлопам. Запили водою.

Перед нами була границя. Дійшли до неї на другий день уранці. У лісі стояв стовп з державними знаками, навколо ні живої душі. Спокійно перейшли ми в Польщу. Довго не йшли, бо зробився ясний день. Вечора ждали в густих корчах. Десь недалеко рубали дерево. Коли надворі почало темніти, ми вийшли з криївки і дійшли до якоїсь мурованої хати. Цілий день якось пересиділи, пильнуючи, аби не заснути, але, побачивши солому на горищі, не витримали: один спав, другий стежив. Потім виявилося, що це не було найща ~~сливіше~~ місце для сну, бо хата належала до польських пограничників, чулося гавкання їх собаки. Уранці птахи почали співати, пішли ми лісом, а потім дорогою на Шклярську Порембу, тримаючи ~~напрям~~ на наш мертвий пункт: міст на штрепі в цьому місті. Коло 10-ої вже були на ньому. Нікого не застали, але була пошта.

З листа до нас довідалися: написати на подану адресу, тоді хтось приде й поведе нас далі. Ми зразу написали листа, а «Івась» на другий день поїхав до Єленьої Гори вислати. Вернувся щасливо. Однак ніхто не приїхав по нас, хоч ждали ми два тижні.

Треба було щось з собою робити. Я зінав, що коло Члухова живе «Івасева» сестра. Документів ми не мали — їх ніс «Дмитро». Стени<sup>1</sup> запакували у валізки й так поїхали через Вроцлав і Познань до Члухова. Сестра дуже втішилася, але довше бути в її хаті ми не могли.

— Переночуйте, але скоро втікайте, я боюся. Бійтесь Бога! — сказала зі страхом.

<sup>1</sup> Стен — машинний пістолет англійської конструкції.

Несподівано зайшла якась дівчина зі Стежниці, «Івасевого» села. Пізнала. Ми викрутилися, що пібто все в нас нормальню, і вона пішла. Переспали в сестри ніч, день пересиділи на горищі, а ввечері пішли. Я мав знайомих у Тжебеліні. Доїхали ми до Мястка, а звідси пішки до Тжебеліна. Мешкав там Дмитро, його брат згинув у лісі. Дмитро пізнав мене відразу, згадав брата, спустив голову вниз і мовчки повів нас у хату. Сиділи ми в нього два місяці. Написали тайнописом на зв'язок до Німеччини. Подали свою адресу, але довго не було наказів.

Одного разу «Івась» вперся відвідати сестру. І поїхав. Однак не мав щастя. Він любив спати. Коли вертався від сестри, заснув на станції в Щецінку. З-під маринарки виткнулася пістоля. Побачивши це, барманка зараз покликала міліціанта. Міліціант прийшов і почав «Івася» будити. «Івась» схопився, хотів до нього стрілити, але міліціант уже тримав свою пістолю в руці й вистрілив перший. Я лишився сам. І жду, і жду. Думав я тоді: здурію. Усі з моєї групи згинули, я лишився один. То я зрадник. Не раз так бувало, що хлопці всі гинули, один лишався і не мав чим себе оправдати, ніхто не міг би за мене й слова сказати, бо всі вбиті. Але я витримав.

Ще минув десь місяць, може й більше, приїхав чоловік на зв'язок. Колись був у боївці «Зенона»<sup>1</sup>, псевдонім «Богдан»<sup>2</sup>. Треба було



«Івась» зі Стежниці. Застрілений в 1953 р. на двірці в Щецінку. Знімок з 1950 р.

<sup>1</sup> «Зенон» – Леон Лапінський – див. *Словник...*, с. 391.

<sup>2</sup> «Богдан» – Михайло Титус – кур’єр, зв’язковий Проводу ОУН. Нар. 1922 р. в с. Жабче Рава Руського повіту. Був членом надрайонової боївки СБ «Ясеня», підпорядкованої «Зенонові». В 1948 р. перейшов до Німеччини; до Польщі повернувся як кур’єр Проводу ОУН, підтримував постійний зв’язок з «Зеноном».

їхати до Єленьої Гори на зустріч з «Зеноном». Здав я йому гроші, пошту. «Зенон» наказав вертатися назад, хоч і не мав я документів. Їх мали щойно зробити. Так і сталося. Почав я їздити на зв'язок.

Не минуло багато часу від того, коли я отримав документи, як прийшов з-за кордону «Дон» із групою. Тоді приїхав до мене «Сержант»<sup>1</sup> і ми поїхали до Сянока, де мав бути «Дон». Зустріли його в Пакошівці, там мешкав Володимир Марчак<sup>2</sup>, брат «Малого»<sup>3</sup>. Переспали ми в нього ніч і поїхали до Кракова на стрічу з «Зеноном».

Збігали місяці. Їздив я по всій Польщі, виконуючи й далі свою роль зв'язкового, дуже часто зустрічався з «Зеноном».

У 1952 році треба було йти на Україну. Пішло нас троє: «Роман»<sup>4</sup>, «Любомир»<sup>5</sup> та я. Вони мали йти на Львівщину, а я – в Турчанщину. Поїздом доїхали ми до Старого Загір'я, а далі, до Вільшаниці й надлісництва Міхова, пішки. Підійшли до лісу, яким ішла границя, засіли в корчах. Це було десь між Юречковою й Лісковатим. Відпочивали, коли почули голоси, наближалися якісь люди, ідучи близько нашого постою. Ми почали удавати

<sup>1</sup> «Сержант» – Іван Сенько – кур’єр ОУН. Нар. в с. Бальниця Ліського повіту. До Польщі прибув у липні 1951 р. разом з «Доном» і «Малим»; у поворотній дорозі до Німеччини в кінці травня 1951 р. був арештований разом з «Малим» і «Багнистим» та переданий радянським органам безпеки. В’язнений в СРСР до 1955 р., а згодом у Польщі до 1956 р. Помер нагло (правдоподібно отруєний) у березні 1961 р. в Оконку біля Щецинка.

<sup>2</sup> Див. Włodzimierz Marczak, *Ukraińiec w Polsce. Część II. Dole i niedole w PRL-u*, Sanok 1993, с. 54-55.

<sup>3</sup> «Малий», «Владек» – Євген Марчак – кур’єр ОУН. Нар. в с. Пакошівка Сяніцького повіту. Після арештування з «Багнистим» і «Сержантом» був засуджений у Києві до смертної кари; помилуваний і в’язнений 15 років у Воркуті й Мордові. Проживає на Україні. Його брат Йосиф пс. «Острий», скинутий на парашуті, разом з групою п’ятьох кур’єрів Проводу ОУН, загинув у 1951 р. в бою з військами НКВД біля Львова.

<sup>4</sup> «Роман», «Орлик» – Роман Бойчук – радист. Арештований 8 квітня 1954 р. і засуджений на довічне ув’язнення; відсидів 12 років.

<sup>5</sup> «Любомир», «Джордж» – Василь Климаш – радист і кур’єр Проводу ОУН. Нар. 2 липня 1926 р. в с. Козьова Стрийського повіту. Арештований 14 квітня 1954 р. у Видмінах Ольштинського воєводства; засуджений у Ольштині на довічне ув’язнення. На волю вийшов 4 листопада 1963 р.

диків, найкраще це робив «Роман», який хрюкає, як дик-утікач. Немов дики, завзято хрюкаючи й ломлячи галуззя, відійшли ми з небезпечної місця. Далеко не відбилися, сіли, чекаючи, коли стемніє, тоді підпovзли під польсько-українську границю. Понад годину обсерували ми передпілля. Думалося, що зразу за польською полосою буде така сама совітська, але виявилося, що до другої треба було нам перейти понад кілометр. Нарешті підсунулись ми до польських дротів на заораному полі. На кожному стовпі були три приземні дроти, а один ішов від стовпа знизу до другого вгору. Пере-пovзли ми під дротами. Один підсувався під дроти, а два стежили. Потім підсувався другий, щоб піднести дріт вгору й дозволити першому перейти далі. Коли він уже був на другому боці, займав там становище, а підсувався до дроту третій. Перелізши, задержувався й помагав перелісти тому, що тримав вгорі дріт. Полоса була орана й боронована досить давно, бо поросла по ній вже досить стара, але рідка трава. Тепер не можна було дозволити собі ні на мить вагання, почали ми підсуватися густим, але майже без кущів, лісом, під совітську полосу, йдучи гусаком, на такій віддалі один від одного, щоб можна було побачити рухи рук. Я ішов перший, за мною «Роман», а далі «Любомир», якого ми звали також «Джордж». Ішли ми котячою ходою, слух кожного був напружений до краю. Щоразу зупинка й наслуховування. Відстань між полосами виявилася дуже широкою, але коли показався край лісу, я підійшов ближче і побачив заорану смугу землі: совітська полоса. Усюди було тихо й спокійно. По кількох хвилинах дав знак рукою, щоб підійшли «Роман» з «Любомиром». Вони залишилися на тому місці, де я лежав, а я знову підсунувся, дуже обережно, до самої полоси, шукаючи по дорозі дротів, які могли заалірмувати пограничників. Був дріт – на самому краю полоси, на висоті трохи нижче від колін до рослого мужчини. Знову подав я знак, коли підійшли, показав дріт. Потім обережно перешов над дротом й опинився на тому боці полоси. По дорозі не було вже інших алярмових дротів. Долучили «Роман» з «Любомиром». Дуже обережно, але швидко подалися ми в глибину України. Відійшли ми з 20 метрів від полоси, коли виросла перед нами смуга вирубаного лісу. Вирубане дерево було поскладане між полосою й просікою.

Почав іти дощ. Узяли ми напрямок на Катину Рустикальну, яку минули вже над раном, у крайній хаті вже палилася лампа. Ішли ми поволі, знаючи, що сильний дощ, який промочив нас від голови до ніг, затер наші сліди на полосі до того, що навіть собаки нічого не винюхають. За селом увійшли знову в ліс, здавалося густий, але перепочити в ньому й висушити одяг нам не вдалося, бо почулися голоси пастухів, видно, у цьому лісі пасли сільську худобу. Вони сюди, ми – туди. Ця забава в хованого тривала аж до вечора, коли пастухи погнали худобу до села. Нарешті трохи відпочили, повечеряли, але про сухий одяг треба було перестати думати, бо вже прийшов час відходу у своїх напрямках. Розлучились ми десь о сьомій годині вечора. «Роман» з «Любомиром» відійшли на Добромиль, а я почав дорогу на зв'язок у село Ластівки, що в Турчанщині.

Вийшов я з лісу, коли вже добре звечоріло. Десь між Старжавою й Горбком перейшов я штреку, дорогу, потім маленький потік і знову увійшов у ліс. Ішов ним аж до ранку, шукаючи по дорозі місця, де можна б просушити одяг. Знайшов я великий та ще й порожній всередині пень. Вліз у його дупло, намацав сухе ріща<sup>1</sup> й розпалив малий вогонь, над яким висушив шкарпетки. Довше сидіти в ньому не вдалося, бо дим гриз очі, а крім цього, страшенно хилило на сон. Виліз я з пня й пішов далі, орієнтуючись за компасом.

Як почало світати, побачив я свій одяг – плащ був майже цілий чорний, бо стіни пня були випалені й залишився на них чорний осад. Я трохи злякався. Як іти в такому стані далі? Довго не думав – нарвав трави й трохи вичистив плащ, а потім пішов далі.

На краю лісу застав мене ясний день. На полях нікого не було видно. «Буду іти й за дня» – подумав. Довгої зброї не мав при собі, тільки дві пістолі: бельгійську дев'ятку чи бельгійку, як ми її звали, та сімку, яку носив під лівою пахвою у спеціальній кобурі. Щоб іти за дня, треба було поправити свій вигляд, насамперед поголитися. У малій заглибині знайшов я трохи води. Придивляючись в неї, почав голитися. Раптом показався якийсь мужчина, мабуть, кол-

<sup>1</sup> Рінце (ліал.) – тонке галуззя.

госпник. Через це трохи не так повів я рукою й на бороді з'явилася кров. Однак мужчина пройшов, не побачивши мене в густих корчах. Посидів я в них ще якісь 15 хвилин. Скрізь було пусто. Перехрестившись, вийшов на доріжку, що вела вниз.

По якомусь часі побачив перед собою хлопця, десь десятирічного, пас корів. Обминути його вже було запізно, зрештою, він мене спостеріг й почав цікаво придивлятися. Перекинулись ми кількома словами, і я пішов далі. До головної дороги дійшов наприкінці села, що звалося, здається, Лібухова. По правій стороні кілька жінок й чоловіків ладували буряки на тягарове авто. Були так зайняті працею, що не побачили мене. Зрештою, здається, вони за цією працею не звертали уваги ні на що.

Дорога довела мене до села Білич Долішній, потім Горішній та Стрільбичі. Переходячи ними, я майже не бачив людей, навіть котів чи собак не було видно. Правда, уся моя увага була звернена на те, чи з'явиться стрібок на дорозі або міліціонер.

У Стрільбичах з'явився у крамницю, хотів купити мило. Однак, крім молодої та гарної продавщиці, відра й цукерок, нічого іншого в ній не було. Вийшовши надвір, побачив я малого хлопця.

— Як найкоротшою дорогою дістатися до Старого Самбора? — запитав я в нього.

— Найкоротша дорога — стежкою через гору, але тепер, по дощах, то буде трохи тяжко йти, — сказав хлопець. — Краще буде, як підете дорогою до капе й від капе вправо до Старого Самбора.

Подякувавши, став я думати, що воно значить оте «капе», але скоро побачив його сам. При дорозі стояв великий будинок. Перед ним стояв жовнір з перевішеною через плече пепешкою й дивився так якби в мій бік. То й було «капе», тобто контрольний пункт (КП). Не було іншого виходу, як тільки йти допереду й не вагатися, хоч це могло закінчитися погано. Правда, кожен з нас, ідучи в Україну, був підготований на найгірше, але страх перед невідомим був, може тільки одного опановував він скоріше, а другого пізніше. Тож ішов я. Обабіч дороги чисте поле, тільки з правої сторони, при річці, росла маленька лозина. Мав я документ: дві пістолі, чотири магазинки набоїв та рукою написану метрику.

Солдат обсервував мене, але пепешки не знімав. Коли був я вже з 20 метрів від нього, надіхала від сторони Нового Самбора машина й затрималася біля солдата. Він обійшов її кругом і підійшов до шофера. Став його щось питати, а я в цей момент, зігнувшись, переліз під шлягбаумом й попрямував на Старий Самбір. Нервова напруга трохи опала. Не оглядаючись, дійшов я до перших хат.

Опинившись на ринку, почув я страшний голод. Недалеко була чайна. Зайшовши, побачив я всередині кількох мужчин, усі в шапках. Підійшла кельнерка.

- Що замовляєте? – запитала.
- А що можна з'їсти?
- Є тільки борщ і печені котлети.
- То прошу дати.

Вона досить швидко принесла борщ та чотири пайки чорного, як українська земля, хліба. З'їв я борщ, закусив одною пайкою цього хліба, потім з'їв також котлети і став чекати, щоб заплатити. Мій столик був у такому місці, що міг я обсервувати всю залю та вхід у чайну. Увійшла якась жінка з плахтою, перекинутою на спину й зав'язаною на грудях. Обвела поглядом залю й підійшла до моого столика.

- Можна взяти хліб, що ви не з'їли? – запитала.
- Беріть, – відповів я. Вона схопила його жадібно, мабуть, кілька днів нічого не їла. Одну пайку з'їла зразу, решту сковала за пазуху. Заплативши, вийшов я на вулицю.

Зараз за Самбором кватирували в кількох хатах червоноармійці. Придивлялися до мене, але не зачіпили. Ішов я далі. Десь між селами Бусовиськом та Лужком Горішнім присів я на дорозі над Дністром, аби змінити шкарпетки. Скинув якраз другого черевика, коли надіхала фірманка. Поруч з фірманом сидів пограничник у ранзі старшого лейтенанта. Однак знову мав я щастя. Переїхали, хоч червоноармієць кілька разів оглянувся. Я спокійно змінив другу шкарпетку, трохи ще посидів, а коли почав морити сон, устав і пішов далі.

Минаючи Горішній Лужок, побачив я при крайній хаті, дуже старій і маленький, хлопця, що пильно мені придивлявся.

— Мирон! Мирон! — крикнув, коли я вже його мінав.

Я прискорив ходу. Моя родина була в 1946 році виселена в Україну, а молодшого брата звали Мироном. Можливо, хлопчина взяв мене за брата, а може був це звичайний збіг обставин? Про долю родини я довідався пізніше. Крім сестри й швагра, що втекли під час арешту, уся родина була вже за Байкалом, Мирон був засуджений на 25 років.

У Стрілках зайшов я в чайну повечеряти. Знову борщ. Чекаючи на замовлену страву, обсервував я залю. Було кількох мужчин, цивільні та військові. До моого столика присіли якісь цивіляки. Розмовляли по-українськи. Зївши борщ і заплативши, вийшов я надвір. Щоб дійти до Ластівок, треба було перейти села Топільницю, Турію й, здається, Свидник. Ідучи до Топільниці, зустрів я дівчину, що йшла в тому самому напрямку. Почали ми розмову. Вона була вчителька, стала запрошувати до себе в школу, де мешкала. За запрошення треба було тільки подякувати, бо переді мною була інша дорога. Пройшов зі сто метрів, надіїхало тягарове



Сім'я Петра Гойсана на засланні в Сибірі. Зліва: батько Іван, мати Параскевія і брат Дмитро з дружиною. Знімок з 1957 р.

авто. Якийсь старший мужчина рукою став запрошувати мене сісти. Авто їхало, як виявилося, якраз у Топільницю, тож я виліз на причіп, де вже сидів один чоловік. Він втішився.

— Ого, добре, що сідаєте, бо дорога дуже погана, а я тут тримаю скриньки з горілкою, — показав рукою на два ряди скриньок. — То поможете.

А помагати й справді було в чому, бо дорога була вкрай погана. Скриньки їздили на всі боки.

— Но, ми вже й на місці. Топільниця. Дуже дякую вам за поміч, — сказав той від горілки.

Зіскочивши з причепи, сказав я водієві спасибі.

— А чи не знаєте, де можна було б переночувати? — запитав я на кінець.

— Не знаю, але хіба можна в стрибків у дижурці, — показав рукою на будинок, що стояв не більше, як 50 метрів від нас.

— Туди не піду, бо там трохи невигідно спати: можна перешкодити їм у нічній праці. Но, з Богом, — попрощавсь я.

Лізти самому катові в руки не хотілося, а й не мав я права настільки ризикувати, тож пішов в напрямку Турії. Починало вечоріти. Почув себе дуже змученим. Турія не дуже віддалена від Топільниці, тож зараз за потоком почав я іти Турією, угору. Хати стояли по обох боках вулиці, всюди темно, тихо, навіть собаки не гавкали. Тільки з одної хати раптом вийшла досить молода жінка із ліхтарем у руці.

— Добрий вечір, — сказав я, підійшовши ближче. — Чи не буде можна у вас переночувати?

— У нас нема місця, але напроти, по другому боці вулиці живе жінка і двоє дітей, то може там вас переночують, — порадила.

Пішов я до вказаної хати. Застав у ній двоє дітей. Дівчинці було десь 12 років, хлопчикові під п'ять.

— Можна у вас переночувати? — запитав я в дівчинки.

— Хіба можна, але поки що нема мами, то мусите на них зачекати. Мама скоро приайдуть.

Чекав я кілька хвилин.

— Переночувати можете, але трохи біда, бо нема в нас чим вас

прийняти, крім бараболі, – відповіла господині на моє питання про ночівлю.

– Не маєте чим перейматися, у мене троха є з собою. А чи не треба зголосити до сільради нічліг?

– Ні, не треба, зрештою, сільрада досить далеко, – почув я приємну для мене відповідь.

Витягнув я з торбини ковбасу і подав господині.

– Піджарте, – попросив я, а сам вийшов надвір помитися та сковати до торби свій більший «документ».

Вернувшись, побачив я дітей, що широко розкритими очами вдивлялися в ковбасу, особливо хлопець. Я подумав, що кинуться й вирвут її матері з рук. Господиня відрізала малий кусок, а решту хотіла мені віддати.

– Не треба, відріжте стільки, щоб і діти, й ви мали що з'їсти, – відмовив я, бо мені більше хотілося спати, ніж їсти.

Повечерявши, перешов я спати у другу кімнату. Скинув я верхній одяг й поклався на застелене дуже чистою постіллю ліжко. Під правою рукою поклав пістолю. Заснув я відразу. Поклався горілиць, так і прокинувся до дня. Господиня вже не спала, підігріла кілька кусків ковбаси й подала снідані. Поснідавши, я подякував за нічліг і пішов далі.

Подавсь я в напрямку Свидника. Село ще спало. Щойно на кінці зустрів двох мужчин, які гнали невелике стадо коней. Вигляд тієї худоби був страшний, жаль було дивитися.

– Котрою дорогою найближче до Свидника? – запитав я, зрівнявшись з першим мужчиною.

Він тільки подивився на мене якось згори чудними очима й нічого не відповів. Тоді повторив я питання другому, той відповів, що треба йти польовою дорогою через гору.

У Свиднику був я десь під обід. По дорозі нікого не зустрів. Минув я село і невдовзі був уже в Ластівках. Коли йти від Свидника, село було по правій стороні Стрия, де робив він коліно. У Ластівках мав я знайти зв'язок у хаті, що мала бути на вершку цього коліна, а по лівій стороні річки. Мала бути під бляхою і стояти окремо. Побачив я таку хату, але була крита, здається, дахівкою. Це мене трохи занепокоїло. Зупинившись, почав я з-під

ока обсерувати цю хату й околицю навколо неї. Нарешті вийшла з неї дівчинка десь, може, шість-сім літ і, побачивши незнайомого, стала. Я хотів до неї підійти, але дівчинка втекла до хати й зачинила мені двері перед самим носом. Обійшов я хату. Дівчинка тим часом тихо відчинила двері й хотіла подивитися, де я подівся, тоді я вийшов з-за вугла й не дав їй вдруге зачинити дверей. У хаті застав я жінку віком під сорок років, а крім неї ще одну дівчинку, могла мати трохи понад десять років. Господиня трохи налякалася непрошеним гостем, що сам увійшов у хату, але я сказав кличку, на яку вона зразу відповіла й заспокоїлася. Думала, що на зв'язок приайде хтось уночі, а не вдень. Трохи ми поговорили, а потім виліз я на горище, бо ж в кожну мить хтось міг зайти й побачити мене.

Просидів я на горищі дві доби. На третій день увечері господиня попросила зійти вниз, бо прийшли зв'язкові. У кімнаті ждали мене два стрільці у військових мундирах і при довгій зброї. Один мав десятизарядку, а другий пепешку. Ми привіталися й почали чекати ще на одного стрільця. Він з'явився по 15-ти хвилинах, несучи ще й два буханці хліба. Треба було йти в ліс.

Вийшли ми в поле на лівому березі Стрия, коло півночі перейшли через міст на той берег й пішли в гори. День застав нас високо й далеко в лісі. Один зі стрільців попрощався з нами, а ми втрьох відпочивали аж до вечора. Трохи ми дрімали, трохи розмовляли, хоч розмова виразно не клеїлася. Як стало темніти, вернувся стрілець, що відійшов за дня, і разом пішли ми далі на зв'язок. Десь коло 9-ої вечора були ми на місці. Коло криївки чекало нас кілька осіб, між ними був і провідник тієї групи, з якої були хлопці, що мене вели. Ми подали собі руку, а потім один за одним полізли в криївку. Вхід до неї був досить тісний, але вже коридором можна було йти свободніше. Увійшовши в кімнату, віддав я провідникові пошту, а сам став роздивлятися по криївці. Була поділена на три частини. У першій – найбільшій – стояли причі, друга була набагато менша, служила провідникові своїм столиком та причею. У третьій було щось на зразок санітаріату з водою з підземного потоку. У тій криївці пробув я майже дві доби, обганяючись від нудьги грою в шахи. Раз запитав я провідника, чи не можна було б стрінутися з «Михайлom», нашим радистом, перекинутим

в Україну в 1950 році, якому в апараті зіпсувався передавач. У відповідь я почув, що це неможливо, зате можу до нього написати, чим я не скористався.

Наступного дня увечері мав я вже підготовлену пошту та харчі на дорогу назад. Два стрільці, які мене зустрічали в Ластівках, були мені й тепер за провідників в напрямку границі з Польщею. У лісі стало темно. Ішли ми під гору, аж вийшли на її верх, а потім спустилися вниз у долину Стрия. Підійшовши до мосту, один пішов у розвідку, а я ще з одним чекали в купі колод. Розвідник вернувся. Гусаком подалися ми на міст, а там один перейшов його першим і заліг. Ще трохи послухали й нарешті спокійно перейшли тихенько наче коти. Утрійку пішли в ліс, де пересиділи решту ночі й день. Визначили собі мертвий пункт: мав він бути в самому кутку лісу з західної сторони. Увечері почали ми дорогу до границі, ішли всю ніч дуже форсованим маршем. День пересиділи в лісі під горою, за якою вже був Сян, границя. Трохи почав я нервуватися, думками вже був на переході. Переходити мав сам. Це не давало мені спокою.

Були ми десь на висоті Тарнави Вижньої. Надходила ніч. Попрощавшись з моїми провідниками, відійшов я в напрямку кордону. Перед відходом ми домовилися, що вони залишаться на цьому місці до півночі на випадок, якби мені не вдалося перейти границю й треба було б вертатися назад. Перейшовши гори, я почав сходити в долину Сяну. З густого лісу вийшов я на поляну, порослу ялівцями, виглядала вона так, наче було тут колись орне поле. Тихо. Час від часу освітлював мене місяць, від якого треба було ховатися. Щораз близче до границі. Почав насідати на мене якийсь страх, було мені дуже тяжко, щось мене мучило. Нарешті став я і почав гаряче молитися. По молитві полегшало на душі, якби хтось додав надії і сказав, що можу йти сміло, бо все буде добре. Вийшов я на край поляни. Переді мною виросли якісь хати, але всюди було спокійно. Виглядало так, що в хатах ніхто не живе. Підійшовши до одної з них, побачив я, що нема там ні вікон, ні дверей. Так само в інших, однак хтось косив і сушив там траву, бо між хатами були копиці сіна. Тож попрямував я далі до Сяну. Якось місяць знову виліз з-за хмари й освітив високий пліт

попереду, побудований з лози, ішов рівно з границею, а високий був, як хата. Я посувався уздовж плота, аж намацав діру, через яку можна було пролісти. На другому боці я приліг й став слухати. З правої сторони почув досить далеке гавкання собаки. Не повторилося воно, але далі вже я не пішов, бо якби відійшов далі від діри, а застукали б мене пограничники, то під час відступу важко було б її знайти. Хотілося ще трохи пожити. Переліз я назад через діру й зайшов у корчі. У місячному свіtlі побачив, що вже друга година по півночі, а я навіть не знаю, як далеко до полоси. Страшенно хотілося неможливого: закурити. Почав я пересуватися корчами рівно з плотом і скоро дійшов до їх краю. Разом із корчами кінчався й пліт. Чистим полем дістався до потічка, що плив в сторону полоси. Попри цього почав обережно підступати до заораної смуги. Тепер найбільшим ворогом був мені місяць: коли освітлював поле, треба було припадати щільно до землі. Урешті й полоса. Хвилинка пильного слухання й знову вперед, шукаючи заразом небезпечних алярмових дротиків. Їх не було майже до самої полоси, але коли був я вже на краю заораної смуги, раптом почув: є! Таки є. На висоті моїх грудей. Добре, що будучи на краю, провів я рукою від землі дотори. Підсунувшись трохи вперед, зробив знову такий рух знизу вгору, але вже нічого не намацав. Уесь час уважно працюючи рукою, ішов я полосою вперед, перейшов її і побачив Сян. Від річки відділяла мене ще смуга грузъкого наче багна, яке чимскоріш перейшов й по пояс занурився в Сян. Так швидко дістався я вже польської сторони. Вийшов я прямо на польський кордонний стовп, майже до половини вкритий високою травою. Присів і почав слухати, а також стежити за совітською стороною. Раптом там побачив я щось наче світло ручного рефлектора. Воно швидко погасло, але було достатнім знаком того, що за мить совітські пограничники можуть бути на місці моєго переходу полоси й почати погоню. Треба було йти в глибину Польщі. Якнайскоріше. Запхавши пістолю за пояс, почав я форсований марш. Коли почало сіріти, я був уже під Буковим Бердом і далі піднімався вгору. День застав мене на вершку гори. Поставив я компаса прямо на Хрищату. Було дуже холодно, на траві була паморозь, а я до пояса був мокрий. Границя

була ще не так далеко, щоб дозволити собі на відпочинок, тож ішов я далі, стараючись триматися верхів, аби не сходити то вгору, то вниз, що дуже втомлювало.

Потік Волосатий перетяг між Устриками Горішніми й Березкою. Надходив вечір. Втому напосіла на мене так, що не міг уже переставляти ніг. Позаду були Царинська та Ветлинська полонини, але ноги наче з олова. Раптом станув я на краю ями по виваленому вітром дереві. Зразу розпалив у ній вогонь, а коли він добре розгорівся, відсунув поліна набік, а на паленисько наклав наломаного чатиння. Накрившись плащем, заснув.

Спав не довше як чотири години, але прокинувся з відновленими силами. Вогню вже не розводив, а тільки з'їв якесь м'ясо, запив шпиртом та й попрямував далі за азимутом, не стрічаючи по дорозі ні живої душі. Натрапив на якесь село, але села як такого не було, ще можна було піznати слід по дорозі, де-не-де вугли хат, криниці та обгорілі стовбури дерев. «Мабуть, так само виглядали наші села десь в ХІІІ столітті після набігу азіятів», – подумалося.

Перші людські сліди побачив я, дійшовши до річки Солинки. Видно, що лісничий ішов по слідах дика. Треба було йти обережніше. Під самим Лопінником побачив дуже гарного великого оленя, ще ніколи не трапився мені олень з такими прекрасними рогами. Кілька хвилин ми вдивлялися один у одного. Я витягнув пістолю і націлився, однак олень й далі стояв. Сховавши пістолю, я зробив кілька кроків у його сторону, й шойно тоді красень спокійно обернувся і скрився в корчах.

Щоб не робити великого кола, наставив я на Лопіннику компас просто на Суковате. За цим азимутом ішов далі. Було б для мене ще краще поставити компаса просто на Кульашне, але означало б занадто наблизитися до Балигорода. Поволі наблизався до околиць, сходжених в 1946-1947 роках.

Ідучи Суковатим, побачив я ровер, був майже новий, а поблизу нікого, проте відбезпечив я пістолю, хоч і не витягав з-за пояса. Пішов у напрямку Кальниці. У половині дороги до цього села побачив перших людей: у сторону Хрищатої їхала фірманка з чотирма чоловіками. Вони також зауважили мене. На щастя, вони їхали якби із Кальниці, а я саме туди ішов, тож ми віддалюва-

лися від себе, бо вони були трохи з моєї лівої сторони. Перед самою Кальницею взяв я вліво й пішов лісом в сторону горішнього кінця Куляшного. До Височан прибився під вечір. Знайомий господар молотив збіжжя. Треба було пождати в кущах до вечора, щоб розійшлися сусіди, які йому помогали. Коли стемніло, зійшов я до шпихліру, де зустрів господиню. Вона завела мене на горище шпихліра. Там я переспався до рана й пересидів день, відпочивши й поголившись, бо вночі треба було покинути гостинну хату, щоб дійти до станції в Мокрому. Поїзд від'їдждав десь перед сьомою ранку. Увечері був я вже у домовленому пункті в Цепліцах, де віддав «Донові» пошту.

Потім знову нормальній зв'язок по Польщі. Виїзди до різних містечок, сіл, лісів. Багато помогали нам наші переселенці. Без них узагалі з сіткою було б кепсько. Гончар тримав у себе радіостанцію, в Мястку другу тримали Шкільники, у яких скривався Юзеф<sup>1</sup> з Ярославщини, що був викинений з корабля разом з іншими, які мали меніш щасливу долю: двох убили убеки на місці зразу як зійшли на суходіл, одного важко пораненого зловили. У Мястку помогали нам також Базилевичі та Хариш. У Перемишлі співпрацював навіть один поляк. Він був з нами при кордоні в 1953 році.

Цього року я та «Роман» і «Марко» знову мали переходити границю. Однак тепер границя була вже важкою для переходу. Коли перейшли ми полосу й дійшли до знайомої просіки, то побачили дуже високі й густі засіки з колючого дроту. Я вже під дротами був, коли освітила нас ракета. Ясно, мов удень. Припали ми до землі, а коли ракета згасла, відступили ми назад до Польщі. Я побіг уздовж дротів, «Марко» поповз тісю ж дорогою, що переходили ми в Україну, за ним пішов «Роман». Коли пішла вгору

<sup>1</sup> Йдеться, ймовірно, про Євгена Пташника «Голуба», який вживав тоді прізвища Юзеф Козловський. Нар. 6 жовтня 1926 р. в Станиславові. До Польщі прилетів аеростатом, разом з «Андрієм» і «Диром» в жовтні 1953 р. Арештований 11 квітня 1954 р. і засуджений на довічне ув'язнення. Натомість підводним кораблем прибула група «Вільхового»; 26 травня 1952 р. трьох її членів загинуло («Вільховий», «Лід», «Гарасим»), один поранений (Ілько Гриньків «Павло») попав у полон і був переданий радянським органам безпеки.

третя ракета, я завернув управо, між повалені дерева, й щасливо дістався на польську сторону.

З граници вернулись ми тоді щасливо, але почали впадати хлопці, які верталися зі зв'язку з Польщі в Німеччину. На Чехах зловили групу «Багнистого»<sup>1</sup>. Вдавалося переходити тільки «Зенкові»<sup>2</sup> й «Богданові», які служили колись в бойці «Зенона». Щось було не так. По роках «Горислав» сказав мені, що вони чули в себе, що щось псуються, однак «Аскольд» і далі посилив людей.

До 1952 року скривався над Явірником «Явір» і «Мороз». Останній загинув, коли поїхав до жінки коло Щецинка. Хтось його побачив і доніс міліції. І «Мороз» волів застрілитися, ніж віддатися їм у руки. «Явір» теж переїхав потім на західні землі до родини. «Зенон» виробив йому документи й послав у Німеччину.

Нарешті прийшла черга й на мене. 7 квітня 1954 р. «Зенон» призначив мені й «Дирові»<sup>3</sup> зустріч в Гдині. Ми їхали тоді з Мішева. Зустрілись, поговорили, а «Зенон» сказав, що поїдемо до Гданська. Був із ним «Байда»<sup>4</sup>. У Гданську пішли ми разом на базар, а звідти на двірець. По короткій розмові «Зенон» з «Байдою» відійшли. Зараз після їх відходу я щось собі пригадав і хотів наздогнати, але їх вже не було. Котрийсь з нас пішов купити білети й подались ми на перон. Уже мали ми спускатися в підземний переход, коли з усіх сторін кинулися на нас тайняки. Не дали зробити навіть одного руху – уже тримали за руки й підборіддя. Побачив я збоку сокіста, який хотів рятувати, але швидко показали йому під ніс легітимацію. Вивели нас до машин й повезли на УБ. Другий обшук, уже докладніший. У мене ще залишилася сімка

<sup>1</sup> «Багнистий» – прізвище невідоме – кур’єр Проводу ОУН. Арештований в травні 1951 р. разом з «Сержантом» на Чехословаччині.

<sup>2</sup> «Зенко» – Василь Зброжик – кур’єр Проводу ОУН. Родом із с. Довжнів на Сокальщині. Перший раз прибув до Польщі осінню 1949 р. зі «Смирним». Не був арештований; проживає у Німеччині.

<sup>3</sup> «Дир» – Владислав Низ – високого класу спеціаліст від підроблювання документів. Нар. 31 січня 1929 р. в Дикові Новому Любачівського повіту. Прилетів до Польщі аеростатом в жовтні 1953 р. Арештований 7 квітня 1954 р. і засуджений на 15 років ув’язнення; на волю вийшов в травні 1961 р.

<sup>4</sup> «Байда» – Петро Варениця – зв’язковий «Зенона»; в 60-х роках виїхав на Україну.

в кобурі під лівою пахвою. Про неї убеки не знали, хоч добре знали, де маю зашиту отруту. Однак знайшли врешті й пістолю.

— Skurwysyn! Ma jeszcze jeden pistolet! — крикнув котрийсь.

Витягнули й молитовника, якого я завжди мав при собі.

— No tak, modlitewnik i pistolet z kulą w lufie. Modlić się i mordować, — відізвався з-за стола старшина.

Я не встиг сказати слова у відповідь, як раптом убовці знову кинулися на мене, бо в другій кімнаті «Дир» підскочив до стола, де лежала отрута й скопив її зубами. Проковтнути не встиг — здушили горло й вирвали з зубів. На руки йому й мені насадили наручники. Але мені наложили якось слабо, у кожну хвилину я міг би їх вишарпнути, на столі лежала наша зброя. Що могло за мить статися, зрозумів котрийсь з них, коли провірив мої руки. Зблід.

— Co za cholera nakładała te kajdany?! — крикнув і стиснув сильніше мої руки. Докінчили обшук. Зі скутими руками, з ногами, прив'язаними до сидінь, повезли нас «варшавами» до Варшави. З кожного боку убек, руки в кайданках. І так усю дорогу до Варшави. Там в УБ почалося слідство.

— Broni mieliście dużo?

— Dużo, po wszystkich waszych regeerach.

Я собі жартував, бо думка була одна: недовго вже кінець. Не слухав я навіть питань, тільки весь час думав, як все це могло статися. Ні разу не прийшло в голову, що це була зрада. Так само впав 1 квітня ще й «Дон», потім «Роман» у Вроцлаві. Михайла Цвяха арештували коло Хоцівеля. По сьогоднішній день нічого не знати про долю «Андрія»<sup>1</sup> і про нашого радиста «Івана», кравця, що родом був з Перемишля.

Перший допит скінчився. Завели до келії. Коридором постійно ходив клавіш. Принесли коц і ложку, горнятко кави. Довго в тій келії не був. По кількох днях посадили в келію, де вже сидів якийсь

<sup>1</sup> «Андрій», також пс. «Роберт» — радист. До Польщі прилетів аеростатом у жовтні 1953 р. разом з «Диром» і «Голубом». Після ліквідації сітки ОУН у Польщі, пропав безвісти.

капітан з АК, шпигун з Познаня і актор Стефанський зі справи Дубєляка-Левчевського.

Переслухання. У великій кімнаті, темно, тільки слаба лампка на столі, для мене табуретка в кутку. Слідчий питав про різні справи, на кінець підсунув протокол.

– Podpiszcie, – сказав.

– Не підписую, все це неправда, – відповів я.

– Ty bandyto, ty skurwysunu, banderowcu, – аж підвівся з-за столу й скочив у руку тяжкий стілець. – Podpisuj!

Однак тільки підніс його вгору, не вдарив. Під час слідства не вдарили мене ні разу. А воно тривало цілими днями. Слідчі змінювалися. Була перерва тільки на обід. Обід: переважно борщ, плавали в ньому риб'ячі голови, коло голів їх очі. Однак з'їсти треба було навіть і таку сировину. Потім знову на слідство. Урешті вечеря й апель. Келія. Поскладати одяг у кістку, винести на коридор: можна спати. Наша келія була для чотирьох замала. Отже, спали ми на боці. Мені випало спати коло кіблія, бо прийшов я у келію останній. Щоправда, було тут одне ліжко з січкою в матраці, але таке вузьке, що й двох не лягло б, а нас же четверо. То кому спати? Нікому, усі на підлозі. Заснули. Відчиняються двері.

– Chodźcie.

Узяли свою кістку, одягнутися. Потримали годину на слідстві. Назад. Усе, як за попереднім разом. Заснув. Відчиняються двері.

– Chodźcie.

І так усю ніч, багато ночей. Гуде від цього слідства у голові, круить. Урешті зомлів, навіть не знаючи коли. Відтоді уже ночами на слідство мене не брали.

Знали про нас усе. Тоді й тоді були ви там, зробили те й те, так і так.

– Czy to prawda?

– Nie.

– Nie pieprzcie głupot, przecież my wszystko wiemy!

– To po co się pytacie?

Бували й свободні розмови. Раз прийшов капітан Романовський, шеф групи слідчих, що нас переслуховували. Був дуже культурний,

ніколи не образив мене навіть словом. Часом звертався до мене по-нашому: «Друже, друже». Це мене денервувало.

– Po co pan mi mówi „druże”, jeśli u was się mówi towarzysz, a ja nie jestem towarzysz.

– A, nie wiedziałem, przepraszam, – відповів досить зичливо.

Його заступник, Клімчак, був у поведінці трохи грубший. Кілька разів переслуховував мене слідчий, з яким мав я таку розмову.

– Wy mówicie, że nie pracowaliście na korzyść Anglii, a przecież każda organizacja polityczna musi być z kimś związana, – сказав він.

– Proszę pana, – запитав я, – czy polska partia komunistyczna jest organizacją polityczną?

– Oczywiście.

– Czy to znaczy, że współpracuję z obcym wywiadem?

Тоді він голосно закричав на мене, вийшов і вже більше на слідство зі мною не прийшов.

По якомусь часі почали брати на слідство що другий день. Якось зробили конфронтацію з Юлькою зі Смільника. Колись були ми в ній з «Романом». Вона і я до нічого не признавалися.

– Był pan u niej? – запитав слідчий, показавши рукою на жінку.

– Tak, ale ona nie wiedziała, co ja robię, bo powiedziałem, że jestem robotnikiem leśnym, – відповів я.

– Dobra, wychodzić.

І вона, мабуть, не признавалася взагалі, тож нічого не могли нам зробити.

Перевели мене з X павільйону в XI, нагору. Там були одинки. Однак приставили мене до священика Павського, що називав себе секретарем примаса Вишинського. Він про все питав і забагато знов про наші справи, щоб бути правдивим священиком. І я не заходив з ним у розмови.

Одного разу почулося стукання з сусідньої келії. Я підійшов до вікна, почав слухати, вікна були близькі від себе і можна було з собою говорити. Почув я голос. Хтось говорив до мене по-нашому. Не міг я повірити: говорив до мене Камінський.

Павський показав мені, що шруба від замка на ліжко відкручується. Я відкрутів. Через дірку дивилося на мене знайоме лице Камінського, ми були в одній боївці.

— Маєш що курити? — запитав він.  
— Не маю.  
— Но, то я маю, — сказав «Дон» і всунув у дірку два папіроси на сірнику. Говорили ми довго.

Мабуть, убеки хотіли довідатися чогось з розмов, бо мій «священик» слухав дуже уважно кожне слово. Однак ми говорили тихо-тихо... Від Камінського я довідавсь про зраду «Зенона».

Слідство дійшло кінця. З 21 по 27 липня 1955 р. відбувся над нами процес перед Військовим гарнізонним судом у Варшаві. Судили мене, Євгена Пташника «Голуба», Романа Бойчука «Романа», Владка Низа «Дира», Михайла Цвяха, Богдана Лихолата «Дудара» й Збишка Камінського «Дона». Читали наші протоколи.



У в'язниці Стжельце Опольське. У другому ряді, другий справа — Петро Гойсан. Знімок правдоподібно з 1961 р.

Звинувачував нас Головний прокурор Війська Польського полковник Зараковський.

Вироки були такі: Камінський, Лихолат і я – кара смерті; Бойчук і Пташник – довічне ув'язнення; Низ і Цвях – 15 років. Потім суд замінив смертну кару на дожivotку, але Камінському вирок затримали. По кількох днях знов довідались ми, що маємо далі смертну кару – видно, хтось у Найвищому суді не погодився. Однак прийшла амністія: кари зменшено нам до 15 років.

Сидів я на початку на Раковецькій у Варшаві, потім у Серадзу, звідки по двох тижнях повезли мене до Вронок. У дорозі зчинився бунт в'язнів і поїзд повернули у Серадз. Потім знов у Вронки.

Під час сидіння взяли мене за свідка в процесі «Любомира» в Ольштині. З процесу поїхав я до Варшави, відтак до Стжелець Опольських. Там показали нам фільм „Ogniomistrz Kaleń”. Польські в'язні знали, хто є українець. На фільмі були ми разом, але я чув: можуть на мене й інших наших кинутися, бо фільм був наче на те ю зроблений. Але висиділи всі спокійно. Зате потім, коли я пішов підстригти волосся, зійшовся зі Стахом Беднарчиком, він був з 27 Волинської дивізії АК. Побачивши мене, він сказав:

– Widzisz, jak mordowaliście?! Widziałem na Wołyniu porozbijane głowy małych dzieci!

– Ty idioto, – зі злістю уже відповів я, – a Zawadka, Terka? To też widziałeś?

– Polacy tego nie zrobili.

– Głupi jesteś. A kto to zrobił?

Не відповів ні слова. Фільм не довів до ніяких бійок чи більших сварок.

У Стжельцах просидів я до кінця вироку. У в'язниці минув мені час від квітня 1954 до 17 червня 1966 року.

## **Володимир Левосюк – «Роман»**

Моє рідне село Тудорковичі, що на Сокальщині, не належало перед I світовою війною до занадто поступових українських сіл. Було в ньому десь 230 номерів, з чого чисто польськими можна було вважати 5 родин, польсько-українськими, які говорили українською мовою, десь під 25, були також 3 жидівські родини, а решта – українці. На початку ХХ століття поступовим воно не було, однак в Українських Січових Стрільцях служило з нашого села з 10 чоловік<sup>1</sup>, між іншими Михайло Яремчук, Яків Самелюк.

Зовсім інша картина почала творитися після I війни. З різних австрійських фронтів, від Італії по Росію, вернувся мій батько, Іван Левосюк. Це була дуже цікава людина. Були в нього перед війною два брати. Один оженився «на бік», як у нас казали, а другий згинув під час українсько-польської війни в Галичині. Мій батько перед війною пішов учитися в гімназію, тож дідо зі своїх 18 моргів поля нарізав йому тільки 5, найменше, бо була надія, що батько гімназію закінчить і зможе здобути хліб іншим способом ніж господарювання. Дідові міркування не збулися. Коли старший брат не вернувся з війни, його жінка пішла жити до своїх батьків, забираючи водночас зі собою 7 моргів поля. Це було багато. Став дідо підмовляти тата одружитися з братовою жінкою, щоб було на

чому господарювати. Мій тато на ці вмовляння піддався. Правда, міг учитися далі, але батьків самих залишати не можна було. Тож одружився, але вдоволений не був. Не тому, щоб жінка погана – просто вдача в нього була не до ниви, а до освіти. Він був насамперед патріот і суспільник, а вже потім господар. Замість закінчити гімназію, як, наприклад, його шкільний друг Володимир Кохан, що був потім послом у польському соймі, батько почав ставити на рівні ноги рідне село. Правда, Кохан йому помагав. І так виникла в нас читальня «Просвіти», потім драматичний гурток, де тато був режисером, а я актором, навіть і малим Шевченком, нарешті заснував тато також касу Райффайсена<sup>1</sup> й кооперативу, бо ж треба було «делікатно» зліквідувати жидівську корчму. Виник також Союз українок, якому головувала Марія Рудь, Союз «Відродження». Село почало виписувати багато часописів.

Крім організаційного хисту, мав батько також рідкісне технічне вміння. Якось побачив на світлині німецький сівник, а потім сам зробив за таким «зразком» свого сівника. Коваль допоміг виконати залізні частини, а дерев'яні батько зробив вже сам. Отже, таким способом був у нас сівник на просо на 5 лійок, а на 3 лійки – до буряків. Довго цей сівник у нас не служив, бо як люди побачили, що це добра річ, почали так позичати, що за два роки рознесли. Проте батько був задоволений: це ж був поступ. А він вірив у поступ. Його ідеалом у праці був Франко.

Здобув собі тато в селі велику пошану й авторитет. Усі сходилися писати до нього заяви та прохання. Якщо батько тоді щось робив, то відставляв набік, а йшов писати. Усе це – за «дякую», хоч люди й просили взяти чи кілька яєць, чи щось інше. Зате не мав він авторитету в багатих господарів, бо замість засівати якомога більше, старатися землі прикупити, батько займався суспільною працею, занедбуючи господарство.

Важко перебільшити його вплив на моє виховання. Батько був військовик, тож змалку звик я до дисципліни, порядку, а слово мало завжди бути виконане.

<sup>1</sup> Йдеться про сільську кооперативну ощадну касу названу іменем німця Вільгельма Фрідріха Райффайсена (1818–1888), засновника першої в історії кооперативної каси (1862).

Одного разу вичитав я у книжці – багато читав я, беручи з читальні «Просвіти», – що люди повинні частіше вживати слова «прошу, перепрошую». Попросив я в батька це пояснити. «Жий так, щоб нікого не перепрошувати», – відповів він, поспішаючи до якоїсь роботи. Це мені не вистачило, далі думав я над прочитаним і нарешті знову підійшов до батька.

– Чому не перепрошувати, так у книжці вчать перепрошувати, – удруге поставив своє питання.

– Не роби нікому ніякої кривди й прикрості, нічого такого, за що треба перепрошувати, і все. Не гріши і не сповідайся, як кажуть люди, – почув я відповідь. Зрозумів її по кількох роках.

А батько й справді не сповідався, через що мав з матір'ю перепалки. Одного разу прийшов священик з колядою. У руці тримав хреста, а другу давав цілувати. Батько поцілував хреста, замість руку. Для мами це була велика образа: «як так можна, я думала, що під землю западуся». Це було для мами гірше, ніж у Велику п'ятницю солонину з'їсти. Адже бачив це дядь, а він скаже своїй жінці, а та – по всьому селі рознесе.

Я цього всього не розумів, навіть був трохи проти тата, що він не йде в церкву, коли всі люди йдуть. Адже нам потрібна була єдність. Щойно згодом став його розуміти, бо підростав я й дивився на світ широко розкритими очами. Почав я розуміти, що це бути українцем, що це патріотизм. Мабуть, усе пішло від маминої пісні над колискою: *Твоя мати українка, ти сsesi eї грудь, а як pіdeш поміж людьми, зрадником не будь, бо ж звідки б потім таким узявся?*

Були й інші лекції патріотизму. Восени 1930 року пішов я в школу. Цього ж року була пацифікація. Не знов я, хто видав накази та якого змісту. Знав я тільки, що приїхало військо й обступило село. Одні стояли кругом нього, а інші ловили всіх дорослих мужчин й зганяли в одно місце. У нас таким місцем була читальня «Просвіти». Військові мали списки активніших людей, підготовані поліцією та місцевими донощиками. Зловлених клали на лаву. Два вояки тримали, а два били сукатими киями й моченими шнурами. «Судді» дивилися в папери й визначували скільки кому: п'ятдесят, вісімдесят чи сто. Не кожен це витримав, дехто млів, а тоді

підливали його водою й били далі. Тим, кого не було на списку, давали двадцять п'ять. Били за те, що українець.

Після пацифікації багато людей лежало по лікарнях, деякі й повмирали. Влада не могла залякати таким способом людей, зате робила зі спокійних досі сусідів, поляків та українців, ненависних ворогів.

Кілька місяців після описаних подій прийшли до мене тітчині брати Іван Кохан та Митонко Журавецький. Було Різдво, запропонували піти колядувати. Вибрали ми собі, що співатимемо *Bo Wiadlesem*. Почувши наш замір, тато зробив на папері якийсь список, а коли ми закінчили співати в нашій хаті, дав нам одного золотого й вписав своє прізвище на список, кажучи жартома:

– На цукорки колядувати не будете, бо вони шкодять на зуби, краще на якусь добру ціль.

Ми зрозуміли, про яку ціль ідеться й були дуже горді. Мама взяла папір й голосно прочитала:

– Коляда на українських політичних в'язнів.

Дала нам на дорогу олівця й повчила, що жертвовавець повинен вписатися. Ми самі цього зробити ще не вміли, бо щойно почали ходити до школи, а Митонко й шести років ще не мав. Увечері ми віддали татові список й 12 золотих, а за два тижні в газеті з'явилася подяка молодим колядникам з Тудоркович.

Незабутньою лекцією патріотизму була смерть студента й політичного в'язня заразом, Володимира Марчука, який був швагром моого брата. Йому було 23 роки. Відсидів три роки у львівських Бригідках, вернувся додому й зараз помер, такий був виснажений і такі приніс додому побої.

Свій вплив мала література та сцена, а також нищення церков на Холмщині в 1937-1938 роках.

Не кожен учився, проте, у тій школі. На жаль, чимало було таких, які йшли на компроміс або хovalися, казали: «моя хата скраю, я нічого не знаю». Відомо, кожне болото має свого чорта.

Закінчив я кілька класів сільської школи, однак до середньої, хоч і дуже хотів, не було зможи піти. Тож почав я думати про господарську школу в Милованні, а заразом й підготовувався до

нєї: тринадцятирічним хлопцем виконував всякі праці на господарстві.

Мені було чотирнадцять років, коли вибрався в поле возом, з драпаком замість культиватора, боронами й мішком жита, щоб виорати й засіяти малий кусок поля. Не в тім річ, що було його небагато – десь 15 арів, – але поле було при дорозі й через це мусило бути оброблене добре й гарно. А важливо ж при орці, щоб добре розпочати й закінчити, для чого часто брали навіть помічника. Однак до обіду мав я все виоране й здрапаковане, пообідавши, засіяв, а потім два рази заборонував. Як легко було на серці, коли коні рушили додому. Я оглянувся на рівний кусок чорної блискучої землі і аж усміхнувся.

Зимою віддали мене на науку до кравця, але та наука не дала ніякої приемності. Більше насолоди давала праця на городі та в саду. Скільки ж я находився коло дерев. Завершенням моого садового раю була пасіка. У віддаленому кутку городу стояв перший пень бджіл в вуликові на дубових палях, глибоко вбитих в прадідівську землю, яку я вважав підвалиною своєї будучності.

Багато часу присвятив я діяльності в нашому сільському театрі. Аматорський гурток річно підготовляв три-чотири п'єси, з якими їздив також по сусідніх селах. Молодь належала також до «Луга» та «Пласти», брала участь у фестинах й концертах. Життя кипіло.

Коли закінчив я початкову школу, мав одну мрію, першу мрію, що вибігала поза родинний дім: монастир. Про життя в монастирі довідався я від одного бувальця, що не віддержал першого часу й відійшов. У молодій голові притрималася вона десь рік. Це було, коли я мав десь 14 років, проте може до 20 року життя був я людиною фанатичної віри. Потім став сумніватися. А сумнівався, бо почав шукати правди. Ставив людям питання, ображався на Христа, бо він прокляв фігове дерево. І так довгі-довгі роки.

Прийшла війна. Німців, що приїхали від Угринова, вітали в селі гарно, зробили браму. Керував вітанням Іларій Кондратюк, він трохи знов німецьку мову, бо в І світову війну служив в Німеччині.

А коли прийшли росіяни, виявилося, що в нашому селі є й комуністи, найперший – Володимир Касюк. Він зразу по їх



Перед стрілецькою могилою в Угринові стоять: Володимир Левосюк, родич автора (перший справа), Теодозій Лудин і Ярослав Рудик.

приході поїхав до Сокаля й привіз кільканадцять крісів, з якими почав організувати міліцію, узявши щобідніших хлопців. Однак влада більшовиків не тривала довго.

У Белзі відкрили торговельну школу. Я охоче записався, хоча чогось навчитися, але в цій школі був дуже низький рівень науки. Не було підручників. Учителі читали лекції, а ми все писали й писали. Замало було приміщень, а тому учнів поділили на дві групи. Мешкали ми в колишньому жидівському рабінаті, заміненому на гуртожиток, де було дуже холодно, не помогали печі, опалювані торфом. Був 1940 рік.

Навесні наступного року став я членом бандерівської Організації Українських Націоналістів. Якось підійшов до мене шкільний товариш Павло Сенюк, узяв набік і запитав:

— Ти знаєш, хто такий Бандера?

Бувши сімнадцятирічним хлопцем щось про Бандеру я чув, але, очевидно, небагато.

– Так, знаю, це один з провідників ОУН, – відповів я.

– Чи ти не хотів би належати до його організації?

– Я над цим не задумувався, але коли є така можливість, то хочу.

Минуло кілька днів від тієї розмови. Нарешті Сенюк попросив мене на сходини бандерівців, що відбулися, як завжди, у книгарні братів Поліщуків. Їх книгарня була на ринкові. За крамницею була мала кімната, де сходилися однодумці: хлопці з гімназії, з торговельної школи, пам'ятаю прізвища Бриль і Луць. На сходинах був я десь п'ять разів, читали ми організаційну літературу.

Спалахнула німецько-sovітська війна. Для мене означало це можливість перенестися на науку до Сокаля, де відкрито таку ж саму як в Белзі торговельну школу. Це було більше до рідної хати, бо Сокаль був від нас 15, а Белз – 28 кілометрів. У Сокалі відкрили тоді ще й кравецьку школу та гімназію. До гімназії був я заслабо підготований, натомість торговельна школа знову майже нічого мені не дала. Зате підмовив я зо 12 осіб з Тудоркович уступити до цих сокальських шкіл. По кілька разів треба було ходити до батьків й переконувати. Якось удавалося, бо й школа була безоплатна, а прожиток на приватній кватирі був за харчі. Самі кандидати йшли дуже охоче. Три особи пішли в гімназію, четверо дівчат до кравецької, а п'ятьох хлопців до торговельної.

У Сокалі зробив я певні спостереження щодо національної свідомості міської й сільської молоді. У місті десь 20-30 відсотків молоді було активних, натомість у селі навпаки: саме стільки ж було неактивних, решта була патріотично настроєна й національно зріла.

Стався у Сокалі один неприємний випадок. Наближалося свято 22 січня. Ми хотіли це відзначити. Правда, політичними справами цікавилося в нас мало хлопців, – хоч більшість носила на грудях Тризуба, – але достатньо було й кількох. Решта мала слухати. Разом зі старшим колегою пішов я до директора просити за спортувальню на свято. Однак директор, Іван Тріска, дозволу не дав, порадивши натомість звернутися до місцевого Українського

допомогового комітету (УДК)<sup>1</sup> за сокільню. «Ваш директор комуністичних поглядів, – відповіли в УДК. – У нас треба мати дозвіл німців, а ви маєте право зробити свято у вашій гімнастичній залі без дозволу директора». Зрештою, у сокільні могли бути німецькі «вуха», раз уже так було, що німці арештували Гриньківа, власника книгарні у Сокалі, за те, що під час шевченківської академії сказав: «кущий німець на Вкраїні картопельку садить». Гриньків помер у концтаборі в Освенцимі. Тож скористались ми порадою. Про нашу скромну академію директора тільки повідомили. Зачитано реферат та зо два-три вірші. Узяли в ній участь два наші учителі – члени організації: Роман Козира та ще один, що його прізвища не пам'ятаю. Другого дня директор поставив учасникам академії двійки.

Закінчивши в 1942 році школу, почав я працю в молочарні в Угринові. Провіряв стан молока. Восени цього ж року німці зарядили перегляд молочних корів. Якщо давала менше, ніж 50 літрів молока на рік, то йшла на заріз як малопродуктивна. Тоді-то прийшов час рятувати людей від примусового посту. Удалося мені викрасти в бюрі й заштемплювати начисто кілька десятів бланків, завдяки чому врятував я біля 50 корів.

У січні 1943 року призвали мене на комісію й приділили до Бавдінству. Я добре знов, що означає ця німецька служба праці: трохи зупи, лопата, цілоденна важка праця на будовах та ніч у холодних бараках. Вирішив я змінити напрям: замість на Холмщину, куди приділили мене з Бавдінству, подався через границю Генерального Губернаторства за Буг, на Волинь, а точніше – до Володимира Волинського, де був зорганізований вишкіл до української поліції; разом зі мною пішов Митонко Журавецький й Мирон. Трьох інших з нашого села пішли туди вже раніше, від них мали ми інформації про формування нашої поліції.

У Володимири Волинському до поліції нас прийняли, дали кріси й якийсь харч. Почався курс упоряду, який вели брати Комари. Комендантом другого курсу був Квашинський.

---

<sup>1</sup> Самодопомогова організація українців у Генеральній Губернії, заснована в квітні 1940 р. у Krakovі. УДК був клітиною Українського Центрального Комітету.

Чому я пішов туди? Не задумувався, чим була та українська поліція. Переважило в перші дні якесь переконання, що моєї участі в поліції вимагає ситуація: Україні потрібні люди зі зброєю. А чим це може закінчитися ні я, ні інші не думали. Потім виявилося, що німці використовували українську поліцію до різних завдань, наприклад арештувати в Володимири Волинському поляків... українськими руками. Правда, на Холмщині була польська поліція, яку використовували проти українців.

По кількох днях вишколу побачив я, що морального задоволення в поліції не знайду, а як прийшли мої уродини, то нікому й не писнув, що стидаюся, бо маючи 20 років ще такий дурний. Приїхала мати Мирона й забрала його додому, він не дуже опирався. І добре.

Вишкіл закінчився після шести тижнів. Мене й Журавецького приділили до станиці в Іваничах. Митонко став секретарем, я – заступником коменданта. На станиці було 15 поліціантів, дві кухарки й кілька котів. Перебували ми в великом дерев'яному жидівському домі. Німці нам не довіряли. Патрулі складалися з одного німецького жандарма й двох українських. Це вже був непевний час. Ми швидко побачили, що німці не дадуть нам робити того, що ми хотіли б, тож почалися розмови про втечу, які й нею закінчилися. Перед Великоднем вернулись ми обидва додому. Як без переконання ішов я, так без задоволення вернувся.

Минув місяць. Якось в «Українських вістях»<sup>1</sup> прочитав я оголошення про набір до дивізії «Галичина». Молодий розум не вникав, хто й навіщо її організує, як воно буде виглядати. Мріяв я про військо. Записався. Ще й Мирона повідомив. Разом записалися ми в УДК в Сокалі. У липні отримали повідомлення приїхати до Львова. Усіли в поїзд. На львівському двірцеві стояли інформатори зі стрічками на рукавах й показували, кудою йти на збірний пункт. На пункті відбулася класифікація й мундирування. По двох тижнях поїхали ми поїздами до Польщі, до «Гайдалягру» в Дембіци, недалеко від Тарнова, де почався вишкіл. В «Гайдалягрі»

<sup>1</sup> Українська щоденна газета, яка виходила у Львові.

стояла тільки частина дивізії: 12 сотень по 260 чоловік у кожній, кожна четверта – тяжка. Я був у восьмій сотні, гранатометній.

Вишкіл. Добрий. Дисципліна поміркована, але виразна. Харчування скромне, але достатнє. Озброєння: дуже добре. Усе прекрасно зорганізоване, хоч це була середина 1943 року, коли на східному фронті далеко було до оптимізму. Табір був новозбудований, розташований у лісі, німці садили квіти, сіяли траву, укладали перед бараками мозаїки. Ніщо не вказувало на війну.

Між рекрутами більшість була з якоюсь освітою, чи то гуманітарною, чи технічною. Були серед нас старшини з Української Галицької Армії та Українських Січових Стрільців, але не мали своїх військових відзнак. Рекрутський вишкіл проходили разом з нами, однак не брали участі в польових вправах. Більшість з нас знала німецьку мову, але теоретичні заняття відбувалися з перекладачем.

Після початкового вишколу поділено нас на групи за родами військ. Я попав в аprovізацію. Наші старшини з УГА й УСС отримали свої ранги.

Усі знали, що після тримісячного вишколу буде присяга, тобто мали ми довідатися про свій стан, про майбутність дивізії, у якій старші з-поміж нас бачили зародок регулярної української армії.

Довгождана присяга відбулася в неділю, у гарну осінню дину. Була прекрасно зорганізована. Приїхало багато гостей, найбільше зі Львова: губернатор Вехтер<sup>1</sup>, професор Кубійович<sup>2</sup>, інші офіціальні особи обох сторін. Військо вишикувалося в чотирикутнику на лісовій поляні. Репрезентаційна компанія в парадних чорних мундирах з білими ременями та в білих рукавичках. Оркестр. Відбулася присяга, а по ній прийшов час на промови. Чув я промову генерала Вехтера, інших генералів, Кубійовича. Я слухав і цілий час чекав, коли буде щось для нас, українських вояків, коли скажуть щось про Україну. Про Україну – ні слова. Натомість довідавсь я,

<sup>1</sup> Вехтер (Wächter) Отто, німецький губернатор дистрикту Галичина (від січня 1942), раніше краківський губернатор.

<sup>2</sup> Володимир Кубійович, доцент географії Ягайлонського університету, голова Українського Центрального Комітету (1940-1944).

що маємо з німцями спільногого ворога, наша будучність німців не цікавила, вони знали: будучність належить до великої Німеччини. Я інтуїтивно відчув, що тут щось не так, як повинно бути. І вийшло ось що: у день присяги перестав я бути добровольцем.

Нарешті дефіляда, а по ній перехід на стадіон. Там чекали на нас столи, заставлені всякими закусками. Крім закусок, вино: півлляшки на вояка. Я відразу випив свою порцію вина й не сказавши нікому, що мій запал та віра в майбутність трісli, як банька з мила, пішов до свого бараку й сів писати. У великому листі, не знати до кого адресованому, вилив я всю ненависть до тих, хто довів мене до зневіри. Хотілося послати його батькові, який не похвалив моого рішенняйти в дивізію. На другий день витягнув я листа й прочитав та й злякався. Накипіло в мені минулого дня стільки, що я написав гостріше, ніж Шевченко у «Сні». Якби хтось чужий його прочитав і доніс – згорів би я в газовій коморі. Листа я спалив. Усе-таки залишилося одно рішення: утікати, як тільки прийде нагода, а поки що заціпiti зуби й дивитися, що буде далі.

Апровізаційна частина переїхала в Німеччину, де приділили мене на підстаршинську школу інтендантури. По голові весь час ходило: «утікати, утікати», однак треба було ждати сприятливого моменту. Він надійшов. Наблизалося Різдво. Усі відділи, що були на школі, а були італійські, мадярські та інші, мали підготувати якусь програму. Ми найбільше боялися італійців, бо відомо, яка в них традиція співу, однак підготувувалися пильно. Один зі старшин з УГА був добрым диригентом і створив 24-особовий хор: по шість вояків на голос. Вивчили ми кілька пісень, у цьому дві німецькі. І от прийшов час виступу. Першими виступили німці – погано, за ними італійці – і ті не задобре. Третіми були ми. Почали від *Бог предвічний*, високими голосами вивели, – а було в нас кому співати, бо знайшloся чотирьох професіональних співаків, двох із хору Кошиця<sup>1</sup>, – то всім очі полізли на лоби. Не хотіли нас пустити зі сцени, тож по наших колядах заспівали ще

<sup>1</sup> Олександр Кошиць (1875-1944), відомий український диригент, творець першого українського національного хору й української республіканської капелі (1917); в 1920 р. виїхав до Канади, де й помер.

й німецьку пісню «О Танненбаум, о Танненбаум». Оплескам не було кінця.

На другий день узяли нас співати в офіцерське касино, а на третій отримали запрошення від коменданта вишколу. Він був німець, але любив пісень, а після нашого співу був настільки розчулений, що на прохання нашого старшини дав відпуск на Різдво цілій сотні. Як на відпуск я поїхав, так і не вернувся.

Яка була ситуація моєї околіці, коли я зі зброєю у руках і з запалом у серці знову вирішив змінити напрямок, не змінюючи цілі? Батьківщина була тоді в важкій ситуації. У другій половині 1943 року й на початку 1944 на Холмщині горіли села, у нелюдський спосіб мордовано українців, які часто навіть українцями себе не називали, а лише православними. Під кличем „*Od Wieprza do Buga będzie czarna smuga*” поляки почали різню. У наші села приходили втікачі й розповідали про всі страхіття. Почали творитися кущеві боївки самооборони, організаційно підпорядковані районному проводові. Мали вони різну зброю, начислювали 10-12 осіб. Членом кущової боївки став і я, а моє псевдо було «Лилик». Її командиром був Теодозій Дяк – «Перун», хоч почав її творити простий селянин Бурачук, що потім був станичним. Були в ній також Методій Журавецький, Василь Медвіль, Степан Самелюк, Павло Воробій та інші. «Перун» не був відповідною людиною на командира, тому що часто ішов просто за наживою. Він та ще п'ятьох інших належали до мельниківців. До них належав також священик Петро Гардибала<sup>1</sup>. Усі мельниківці відступили потім разом з фронтом. А поки що ми діяли, їздили по селах нашого куща – присілку Тудоркович Шихторах, Старгороді, Войславичах – та провіряли тамтешні самооборони, які були дуже погано озброєні.

Різня на Холмщині тривала. Щоб не допустити поляків в наш терен, організація послала в травні мене та Володимира Касюка

<sup>1</sup> О. Петро Гардибала – нар. 1910 р., сотрудник греко-католицької парафії в Тудорковичах (1938-1946). Після 1947 р. працював у римо-католицькому обряді на Ольштинщині, віл 1958 р. у греко-католицькому в Доброму Місті Й Пенснжні; у 1962 році виїхав на постійне проживання в Канаду.

— «Спартака» на Волинь з завданням стягнути трохи нашого війська. Ситуація в Холмщині була вже трагічна, в нас не було ні сотні. Пішли ми в Литовища, потім на Лішну, де ми зустріли курінь «Князіва». Командування нашого партизанського штабу вирішило послати його на Холмщину. «Князів» прийшов в нашу околицю й перебував десь два місяці. Унаслідок його дій різні прийшов кінець, наші почали навіть де-не-де поляків притискати. Сотні перебували більше на Холмщині, за Бугом, один з сотенних мав псевдо «Володя».

Відтак «Князів» відійшов, але на взір сотень його куреня організувалися потім наші відділи. Тимчасом у мене сталася небезпечна пригода. Наприкінці травня районний провід послав мене, Митонка, Степана й Павла в село Пісочне на зустріч з молоддю з метою заснувати там станицю. Завдання ми виконали, верталися назад лісами, поділивши парами. Між лісами була річка. Митонко й Степан вирішили піти окружною дорогою через місток, а я з Павлом пішли коротшою — через звалену вербу над річкою. Було після обіду, гарний день. Видно нас було здалека. Від лісу до річки з обох боків десь до 20 метрів. Підійшли ми вже до неї, коли на скраю лісу почулися крики. Ми зорієнтувалися, що там звозять будівельний матеріал для пограничної німецької станиці. Було лише кількох німців, а решта наші «дивізійники». Раптом два німці відлучилися від решти й пішли в нашому напрямку. «Дивізійники», що побачили нас, зняли ще більший гармідер, щоб ми звернули увагу на німців і втікали, однак ми вирішили перейти річку і звернути вправо, щоб німців обминути, бо вони були від нас десь ще з 50 метрів. Однак німці мали напоготові зброю й зупинили нас криком. Серце почало мені битися скоріше, зашуміло в голові. Однак якось зібрався, та коли глянув на Павла — той мав блідо-сіре лице й перестражені очі. Ми були по-цивільному, тільки при короткій зброй. Павло мав нагана, я «сімку» й «шістку». Засада при переходах в терені була тоді така: носити або зброю, або документи. Я злегковажив розпорядження проводу — у кишені маринарки мав документи. Тимчасом німці підійшли і запитали звідки йдемо і хто ми. Трохи знали ми обидва німецьку. Заікуючись, почав

я пояснювати: Павлові забрали доброго коня на фронт, а то на полі треба робити. Що його, Павла, onkel мешкає в Пісочному й має ein groÙe Pferd та Her, Павло, will sein kaufen, а що я з ним пішов, то нічого дивного, бо тепер по лісах самому ходити небезпечно. Німець нас слухав, повісив собі карабін на руку, а другий з автоматом, стояв три метри далі. Перший запитав, чи маємо якісь документи. Я вже хотів подати, але він вийняв сам, оглянув і віддав, але і мацнув рукою по задній кишені. Почув щось тверде й витягнув з кишені мою гарну шісточку. Відразу зробив великі очі, відступив і крикнув: Drei schrite for! Могли ми вже прощатися зі світом і хіба тому ще примусив я німця послухати мое останнє слово. Підійшов я до того з автоматом, відхилив рукою дуло й молов, що тільки слина принесла на язик, хоч в устах зовсім мені пересохло. Почав щось сплітати про російського парашутиста, про плащ залишений у лісі, у якому знайшли ми пістолю й мали намір зараз же віднести на поліцію у Варяжі. Павло не промовив у тому часі ні слова. Він стояв, як укопаний і тримав руки вгору, та не зависоко, щоб з-під светра не виткнувся наган. Говорив я далі, але очами побіг на тих, – а було їх десь 20, – що працювали на краю лісу. Стояли нерухомо, чекали, коли будуть нас розстрілювати. «Ex vi, українці, – подумав я собі. – Таж ми спереду, а ви ззаду і тих двох і не писнуло б». Але де: нема такого розказу. Аж мені стид зробилося за наших українців. Німець щось побачив у моїх очах, може той стид і попросив ще раз документи. Я подав портфель. Він витягнув легітимацію з торговельної школи і сказав: «Ми тебе знайдемо». Це було страшніше від розстрілу: адже не один у селі міг сказати, що я той, хто втік з поліції і «дивізії», а тепер є в УПА. Навіть, якби не попав я їм удруге в руки, то в лагерах могла згинути вся моя родина. Прийшла черга на Павла. Він утягнув черево так, що очі з нього виперло, бо хотів сковати нагана, що був за поясом. Німець легко його обшукав і нічого не знайшов.

– Можете йти, – гаркнув своєю мовою менший німець.

Павло полетів, як на крилах, а я стояв, бо вже бачив батька в лагері. Німці вже відходили, але побачили, що я стою. Один усміхнувся, видно знайшов розв'язання. Підійшов, віддав легітимацію.

— Зникай з очей, — сказав.

Тоді й мене якби хтось на сто коней посадив. А німець пішов, усміхаючись собі під ніс: не мусив робити рапорту й віддавати пістолі. Тільки не знати, чи вдалося йому живим донести її додому.

Наблизався фронт. Організація пішла в глибоке підпілля. Кожен укривався, де міг і як міг. Якось тоді пішов я до брата в сусіднє село. На другий день чую: від Сокалія йдуть червоні. Німці вже відступили, були на другому селі. Люди брали худобу й втікали. Ми з братом вивели коні зі стодоли.

— Мушу вернутися, бо залишив шапку, — сказав я братові, але не про шапку йшлося: kortіло побачити фронт.

Почалася стрілянина. Загорілися хати. Я вийшов на вулицю, на ній дві великі діри від бомб. «Треба вертатися, бо тут нема жартів»,



Кіннота з Тудоркович на злеті «Українська молодь Христові» у Сокалі (літо 1930). На чолі загону — Михайло Яремчук, в першій четвірці перший зліва — Теодозій Левосюк, брат автора спогадів, убитий НКВД навесні 1945 р.

— сказав я собі подумки й повернув в напрямку Ряжанки — річки, за якою було село Павловичі. Але дивлюся — надлітають німецькі бомбовики: три, три і три. Ідуть тяжко, низько, наче громовиця. Несли бомби. Однак я собі подумав, що скинути їх не на село, а десь далі. Аж у моєму напрямку почали вибухати бомби, одна, друга, третя... «четверта упаде тут, де стою» — засіяло в голові. Не скінчив я думати, коли побачив як два-три метри від мене рухнулася земля, наче б підняв її великий крот. Утратив я пам'ять. Не знаю, як довго лежав. Прокинувшись, пригадав собі, що щось мало статися. «Голова є, але що з руками й ногами?» — думаю собі. Порушав руками — рухаються, ногами — також. Тоді відважився встати. Зверху був зовсім присипаний землею. На лиці намацав кров — маленький відламок потрапив у чоло, але це була тільки одна ранка.

Пішов шукати брата. Раптом з-за кущів вискочили червоні, телефоністи.

— Куда?

— До свого брата вертаємося.

— Патом вірньючись, тепер поговориш с нашим капітаном.

Завели мене до штабу компанії. Уже звечоріло, коли прийшов якийсь старший, щось написав, і вже був я в штабі дівізії. Слідство тягнулося десь дві години. Взяли мене за німецького шпигуна, хоч найбільш підозрілим видавсь їм маленький Тризуб, захований у мене в портмонеті.

— Мда, самостоятельності України захотелось вам, ну, ми вам дадім Україну, — повторював щоразу слідчий.

Провіривши мої зізнання, звідки і хто я, більшовики пустили мене додому. Брата знайшов я під стодолою, де разом з трьома солдатами пив горілку. Я розповів про свою пригоду. Тоді один з солдатів сказав по-українськи:

— Треба вам буде звикати до радянської дійсності. Сідай і напийся з нами.

Я випив чарку, розхитані нерви успокоїлися. Життя складалося тоді з самих нервів, постійних тривог і переживань.

Вертаючись до Тудоркович, пригадав собі, як кілька місяців тому мій шкільний товариш Мирон Вавринюк стояв увечорі на

своєму подвір'ї, а селом переїжджали фірманкою два п'яні німці й розважалися стрілами з пістолів. Одна з куль попала Миронові просто в серце, хоч німці його й не бачили. Другий подібний випадок був у Войславичах. П'яні німці стріляли «на віват», заблукана куля убила на місці жінку, що пасла корови за селом. А от переді мною вибухла бомба й нічого мені не сталося. «Дивні діла Твої, Господи, – повторив я, ідучи. – Ще не тут моя Голгофа, ще хрест свій треба нести даліше».

На другий день фронт був уже за Солокією. Почалося в нас нове життя. З нашої кущевої бойкви відійшли всі, крім мене й Касюка. Заки її заново зорганізовано, узяв мене до себе районний провідник «Довбуш», передвоєнний польський поліціант. Родом був волиняк, мав десь 50 років. Це був кремезний дід, що важив десь зі 100 кілограмів, любив добре з'їсти й посміятися, бо вдачу мав дуже веселу. Умів захоплююче розповідати, а ще мав прекрасну пам'ять – дотепи йшли в нього, наче з мішка. Він знов, що люди люблять, а люди знали, що він любить: часто стояла перед ним миска вареників, пересипаних шкварками, а коло неї горня сметани. При такій вечері всі зривали боки від його жартів та широко запрошували заходити. При такому провідникові і почот був у пошані. У праці він багато вимагав, але все розумів, тримав дисципліну й сам їй підпорядковувався. Проте, коли входив до хати то й чужі усміхалися зразу, бо, як-то кажуть, у нього рот був у смішному місці. Пам'ятаю одну смішну вечерю. Увійшли ми у хату, жінка зразу просить сідати, бо знає, що прийшли ми щось з'їсти. Сказала, що корова перестала дойтись, і тому зробить нам чаю. Тут «Довбушеві» пригадався жарт про чай. Якось він з двома друзями зайшов до старої жінки довідатись, чи в селі спокій. Виявляється, що до села ввійти не можна, то вони захотіли перепочити. «Довбуш» витягнув свіжу пачку чаю і подав господині, кажучи: зробіть чаю. Минуло десь півгодини. Урешті ввійшла ця жінка, принесла дві тарілки, на яких рівними купками був розсипаний чай. Поставила тарілки на столі й сказала: «Тільки не знаю, як ви то будете їсти, таке воно тверде й несмачне». – «А де вода, що ви в ній то варили?» – «Звісно, я то процідила, а воду виляла». Усі ми,



Відділ УПА «Вороного», зорганізований влітку 1944 р. на Грубешівщині. Стоять – зліва: невідомий стрілець, Юліан Огородник з Лешкова, невідомий стрілець родом з Хохлова, П'яниця (ім'я невідоме) з Белза, Василь Ткачук «Ворон» – командир відділу, невідомий стрілець, «Петя» – походив з Волині, невідомі стрільці. Знімок для Українського архіву передав Євген Огородник з Кентшина.

зачувши, лягли від сміху, а потім узялися за яечню, що її за той час устигла підготувати наша господиня.

«Довбуш» у дорозі був дуже обережний, оминав усі місця, де могла б бути засідка. «До легкої атлетики я не зачисляюся» – казав. Засади конспірації були в нього святі.

Навесні 1945 року перенесено мене до осередка надрайонової пропаганди, де працював при циклостилі<sup>1</sup>. Крім мене, працювало там ще десять осіб, ще один циклостиліст, дві машиністки; одна з них – «Зірка» – була дочкою православного священика з Холмщини. У осередку, що містився в Угринові, передруковували ми різні летючки, відозви, бюллетені та інструкції. Провідником пропаганди був хлопець з Угринова. Закінчив він теологію, але не висвятився, закохавшись, а відтак і одружившись. Його дорога в УПА була

<sup>1</sup> Циклостиль – машина (ручна друкарня), на якій друкувалося з паперових матриць, виготовлених на друкарській машинці.

коротка: утікав під час облави й досягла його куля. Не мучився, зате мучилася на допитах його молода жінка.

Восени пішов я на вишкіл командирів кущевих бойовок, де протягом місяця був одним з інструкторів. Кущеві бойовки добре виконували свої завдання, у їх склад входили місцеві хлопці, добре ознайомлені з тереном, які в кожну мить могли зорганізуватися на завдання. Разом зі мною вели вишкіл, що відбувався в Довжневі, «Дуб» та «Вороний»<sup>1</sup>. Узяло в ньому участь 25 осіб.

По вишколі перейшов я у підпорядкування «Зенона»<sup>2</sup>, командаира надрайонової Служби безпеки. Отримавши відповідні інструкції, почав організувати сотню СБ у складі чотирьох районових і надрайонової БСБ. Ці бойовки були добре озброєні, треба було тільки перетворити їх на чоти, рої, доповнити склади, забезпечитися криївками й харчами. «Зенон» якраз проводив тоді свій план реорганізації СБ у надрайоні. Новостворена сотня мала діяти як самостійна бойова одиниця тільки у разі потреби. Виконавши завдання, мала розділятися на чоти або рої, залежно від потреби й ситуації. Між роями мав бути постійний зв'язок. Під час акції командиром цієї сотні мав бути я, тобто, коли вжити мого нового псевда, «Роман». Моя праця над сотнею тривала всього місяць, потім прийшов наказ «згори» розв'язати її й відновити попередній поділ на районові та надрайонову бойовки СБ. З цього моменту почав я працювати як слідчий в надрайоновій БСБ, відповідаючи за реферат українських справ.

ІІІ округа ОУН в Закерзонському краю мала два надрайони: «Лиман», що охоплював Сокаль, Белз, Грубешів, Угнів та «Левада», у склад якого входили між іншими Володава, Холм, Біла Підляська. Про існування цього останнього надрайону знали далеко не всі. У рефераті польських справ працював «Левко»<sup>3</sup>, а в рефераті совітських справ – «Остап»<sup>4</sup>. Останній загинув

<sup>1</sup> Йдеться, ймовірно, про Василя Ткачука «Ворона» – див. фото, с. 114.

<sup>2</sup> «Зенон» – Леон Лапінський – див. *Словник...*, с. 391.

<sup>3</sup> «Левко» – Володимир Баталія – керував т.зв. польським рефератом у надрайоні СБ; загинув літом 1947 р. в м. Тарногруд.

<sup>4</sup> «Остап» – прізвище невідоме – у надрайоні СБ керував совітським рефератом.

у Пісочному, куди заходив до одної дуже гарної дівчини, дочки нашого втікача з Волині. Ми підозрювали, що та дівчина співпрацює з поляками. Одного разу ждала «Остапа» коло її хати засідка. Він почав утікати, однак упав від кулі. Безпосередньо під «Зеноном» працювали ще: «Борсук»<sup>1</sup> та «Міша»<sup>2</sup>. «Міша» походив з Павлович, села, віддаленого 2 кілометри від Угринова. Обидва вони також були слідчими.

Мій безпосередній командир, «Зенон», мав свій почет, до складу якого входили: «Павло», «Тадей» та «Влодек». Допомагали «Зенонові» у різних справах, були чимось на зразок ординантів. Сам командир вдачу мав досить веселу, але ригористично вимагав дисципліни. Часто здавалося, що він своїми малими хитрими очами хоче заглянути в душу. Своїх підвладних знав дуже добре, у праці вимагав швидкості й докладності. Був дуже вимогливий, нервовий, часто вибухав, непосидючий, терпів на безсонність, серце, печінку. Постійно ходив з таблетками, тримав дієту. Хвороби напевно впливали на його нервовий стан. Розмови з командиром були сухі, короткі, тільки про конкретні справи. Був відважний, це можна було відчути, зате, хоч був дуже добрим командиром, не можна було в ньому відчути патріотизму. Ніколи не говорив про Україну, ніколи не підносив на духу своїх людей, не заохочував до боротьби. Відправи з ним відвувалися після повідомлення грипсом. Шифрами ми не писали, на штафеті була адреса, псевдонім або цифровий код людини чи села. На відправах давали ми звіти, він передавав найновіші вісті, інструкції, питав про працю. Не видно було, щоб з кимось товаришував, не мав приятеля. Він та охорона найчастіше їздили верхи. Його

<sup>1</sup> «Борсук» – Олександр Білевич – член СБ у відділі Леона Лапінського «Зенона». Нар. 21 жовтня 1923 р. в с. Княжістані Томашівського повіту. Засуджений на кару смерті 20 грудня 1948 р. у Любліні; помилуваний 12 березня 1949 р. (кару замінено на довічне ув'язнення). Проживає в США.

<sup>2</sup> «Міша» – Михайло Балій – також пс. «Степовик». Нар. 18 жовтня 1926 р. в Павловичах Грубешівського повіту. Арештований літом 1948 р. на Чехословаччині, був засуджений до смертної кари 14 січня 1949 р.; помилуваний (кару замінено на довічне ув'язнення), у 1951 р. переданий до УРСР, тут знов засуджений на 25 років і депортований на Сибір. До Польщі повернувся в 1955 р., де в тюрмі перебував до кінця 1956 р. Помер 28 червня 1981 р. у Варшаві.

охоронці-ординанси були йому сліпо вірні, усе виконували без слова.

З кожної справи треба було писати протокол, який віддавали мі «Зенонові», а він передавав його зв'язковою боївкою, якою командував «Жмайлло» – мав шрам через ціле лице, від чого воно трохи кривилося – у Львів.

Командиром надрайонової боївки СБ був «Ясень»<sup>1</sup>, дуже відважний добрий вояка. Надрайоновим референтом пропаганди був Теодор Гарасимюк – «Дунайський»<sup>2</sup>, а перед ним Всеволод Пжепюрський – «Ікар»<sup>3</sup>. «Дунайський» за професією учитель, за санації був якимось репрезентантом Холмщини перед польським урядом. Дуже інтелігентний. Згинув на Холмщині в криївці вкінці 1947 року. Боївкою СБ I району командував «Володя»<sup>4</sup>, II району – «Феденко», III району – «Хома».

Про надрайон «Левада» було мені мало відомо. Там діяла славна боївка «Чаус»<sup>5</sup>. Цікавий був тамтешній господарчий відділ, що торгував з поляками з Централі. Вони привозили шкіру на черевики, ліки, бандажі, часом навіть зброю, а назад брали коні.

Військовими справами керував у нас насамперед «Ягода»<sup>6</sup>, курінний. Він згинув у криївці, по ньому був «Прірва»<sup>7</sup>, потім «Беркут»<sup>8</sup>. У 1944-1945 роках військові відділи мали нашу нормальну військову структуру з поділом на курені, сотні, чоти. Потім

<sup>1</sup> «Ясень» – Володимир Мельничук – командир боївки СБ у надрайоні «Лиман». Нар. 1922 р. в с. Гільче Сокальського повіту. Загинув 2 січня 1948 р. в с. Монтово біля Мронгова Ольштинського воєвідства. Разом з ним загинули: «Шепель», «Блакитний», «Кривоніс», «Зайчик», «Запорожець» і «Вірний».

<sup>2</sup> «Дунайський» – Теодозій Гарасимюк – референт пропаганди III округи ОУН і надрайону «Лиман». Загинув 27 листопада 1947 р. біля с. Боньча.

<sup>3</sup> «Ікар» – Всеволод Пжепюрський – нар. 1921 р. в Белзі Рава Руського повіту в сім'ї греко-католицького священика. У 1946-1947 рр. відповідав за зв'язок з Посольством США у Варшаві. Арештований і переданий органам НКВД, до 1956 р. в'язнений на Сибірі.

<sup>4</sup> «Володя» – Іван Романечко – референт СБ, командир боївки у надрайоні «Левада». Загинув 19 червня 1947 р. в с. Заціше Володавського повіту.

<sup>5</sup> «Чаус» – Василь Краль – див. *Словник...*, с. 390.

<sup>6</sup> «Ягода» – Маріан Лукашевич – див. *Словник...*, с. 391.

<sup>7</sup> «Прірва» – Євген Штендера – див. *Словник...*, с. 397.

<sup>8</sup> «Беркут» – Володимир Сорочак – див. *Словник...*, с. 394.

сотні зліквідовано, замінюючи їх меншими, але оперативнішими відділами, що дорівнювали переважно чоті. Пам'ятаю відділи «Багряного»<sup>1</sup>, «Давида»<sup>2</sup>, «Дуди»<sup>3</sup>, «Зірки»<sup>4</sup>. Останній походив з Угринова, був на вишколі в Карпатах. Спершу командував чотою, а потім сотнею в курені «Ягоди». Його батько був сотником при усусах, учительював в своєму рідному селі. Молодший брат «Багряного» був ройовим в його сотні. Десь під кінець 1946 року батьки «Багряного» виїхали до Польщі, під Лодзь. За ними потім поїхав також «Багряний».

«Ягода» був дуже славним курінним, але й «Прірва», що був його наступником був людиною й командиром всіма поважанім. «Прірва», «Беркут», «Дунайський» були для мене людьми морально дуже чистими, гарними патріотами.

У моєму надрайоні не було великих боїв, скоріше сутички, засідки, які робили й наші, і поляки. При відділах УПА наша безпека мала своїх людей, але вони не могли втрутатися в їх діяльність. Були потрібні на той випадок, коли відділ когось зловив і треба було зробити допит.

Я найчастіше перебував в II районі, де було мое рідне село. Провід різних районів міг пересуватися по різних районах, свободно вибираючи собі МП, тобто місце постою. Осередком III району було велике на понад 500 хат село Угринів. Недалеко був ліс. Перехрещувалися в цьому селі дороги всіх повстанців нашого надрайону.

Членам надрайонової боївки було заборонено ходити по терені одинцем. Треба було добрati собі охорону. Моїм охоронцем став Юрко Клім'юк. Був час, що можна нам було, з огляду на характер праці, їздити верхи. Правда, було з тим трохи клопоту, бо укриватися треба було тоді не тільки самому, але й за коня так само подбати, за їду для нього, сідло. Зате, скільки ж насолоди

<sup>1</sup> «Багряний» – Євген Дацюк – командир сотні «Вовки» II; після нього командування сотнею перебрав Іван Шалева «Лис», а згодом Євген Янчук «Дуда». Арештований 4 серпня 1948 р. у Люблині і засуджений на кару смерті, згодом помилуваний.

<sup>2</sup> «Давид» – Семен Приступа – див. *Словник...*, с. 394.

<sup>3</sup> «Дуда» – Євген Янчук – див. *Словник...*, с. 398.

<sup>4</sup> «Зірка» – Володимир Сивак – див. *Словник...*, с. 394.

приносила сама їзда, а життя, знали ми, було коротке. Мчалися конем серед ночі лісами, селами, серед бур'янів – це була сама приемність, хоч на кожному місці чекала небезпека й смерть.

Верхи можна було почуватися безпечніше, але все-таки частіше ходили ми з Юрком пішки, часом, дуже рідко, брали фірманку. Частенько навідувались ми до моїх Тудоркович, щоб змінити одяг, поговорити з батьком.

Мій батько, як завжди, був закритий у собі. Дивився, переживав, мовчав, терпів. Маючи за найбільший авторитет Івана Франка, не занадто прихильно дивився на наш рух. Не підтримував такої форми боротьби, яку ми обрали, бачив її слабкі місця. Вади творять люди, а люди як люди: між ними чесні й нечесні. Немило було йому, що напочатку кущевою бойкою командувала в Тудорковичах нечесна людина – «Перун», цей, як можна було б навіть сказати, бандит, став командиром, бо в Угринові районовим був тоді його кревняк «Вода».

У селі було більш-менш так. Перед виселенням виїхав з села на Мазури священик Гардибала. Священики були в нас разом з людьми. Наприклад, о. Ріпецький<sup>1</sup> з Угринова. Хтось із командинування домовився з ним щодо великолітньої сповіді. При свічці, церква темна, гарний настрій. Висповідалися, попрощалися. Священики достосовувалися до ситуації, у чому не було нічого особливого.

Ми ні в кого не вимагали співпраці з нами, однак вимагали, щоб нам не заважати. Хто йшов до УПА, той ішов, а решта: найважливіше було, щоб прогодувала. Ніхто з партизанів не приходив до села й не вимагав собі перини, вистачало сіно й дах.

Люди не боялися нас, я це чув, уходячи до хати. Коли не мали чим нас пригостити, просто казали про це, знаючи, що нічого їм не станеться. Пам'ятаю один трохи смішний випадок зв'язаний з прохарчуванням. Мого тата брата жінка мала в себе гостей з лісу, наших. «У нас то що? – пісні картофлі, ідіть до сусідів, бо якраз

<sup>1</sup> О. Мирослав Ріпецький (1889-1974), в 1921-1946 рр. був парохом у Лісках Грубешівського повіту; в червні 1947 р. виселений до Жганова на Ольштинщині, де заснував першу на Західних землях греко-католицьку станицю.

закололи свиню, то принаймні поїсте». Наші пішли, трьох чи чотирьох їх було. «Прийшли до вас на вечерю» – сказали, привітавшись. «Та що я вам дам, – почала бідкатися жінка. – Ви б пішли туди, де молода господиня». – «Но то ми самі собі зробимо вечерю», – сказали хлопці й пішли до хліва по овечку. – «Та верніться, щось там завжди знайдеться», – полетіла за ними та мудрагелювата жінка, побачивши, що це не жарти. Але овечка пішла. Однак такий спосіб здобування харчів – був скоріше жарт, ніж якесь часте явище.

Поляки, які не мали на совісті нічого, не втікали, залишалися. Ті, хто щось мав – виїхали в Централю. Ми не накладали на них особливих тягарів, щоб дати своїм полегщу. Давали так само. Не було і такої ситуації, що не під демо до нього, бо він поляк. Це виглядало б для нього в людських очах, як дискримінація. Тож ми заходили, щоб люди були рівні. Це давало також добре наслідки щодо війська, яке не могло тоді сказати, що тільки українці помагають партизанам.

Мішані польсько-українські родини – усі тоді були українцями, так їх трактували і так вони себе мали. Усі рівно давали. Я сам одного разу послав, як зв’язкову, польку. Щойно потім звернув на те увагу, що я не трактував її як польку, нічого польського в ній не бачив. Тільки те, що мати була полька, але це не було важливо. Був поляк, що сидів в Грубешові в тюрмі за УПА. Був у «Юрченка»<sup>1</sup>. Усі хлопці ішли, то і він. Його батько піотрім їздив до нього до в’язниці. Я навіть приходив до батька питати про справи в Грубешові.

Особливі склалися в мене відносини з моїм охоронцем Юрком Клім’юком, молодшим від мене, свідомим гуцулом. Він закінчив підстаршинську школу в Карпатах, мав за собою кілька боїв у відділах, але його здоров’я було заслабке як на умови партизанської боротьби – тяжко захворів. На лікування послали його в мое рідне село, де я з ним і зустрівся. Тому, що він був добра душа

<sup>1</sup> «Юрченко» – прізвище невідоме – командир куреня, який літом 1944 р. був розбитий військами НКВД під час спроби переходу за Буг. «Юрченко» попав у полон, а згодом активно співпрацював з НКВД у поборюванні УПА. Вбитий 28 серпня 1945 р. у засідці влаштованій УПА на дорозі між Гошовом і Варяжем.

й не надавався вже до відділів, взяв Юрка собі за охоронця. Це було десь напочатку 1945 року. Минуло трохи часу і ми стали такими друзями, що не могли жити один без одного. Юрко став моїм охоронцем не від кулі, а приятелем від душі. Нікого близчого я тоді не мав. Юрко не вмів за себе дбати, тож був я цьому гірнякові за старшого брата: старався за добрий теплий одяг, теплу квартиру, ліки. А він за це віддячував прив'язаністю молодшого брата. Усі мої просльби виконував без найменшого зволікання, а що підстаршинський вишкіл виробив в нього певні звички, то ніколи не було так, щоб не стукнув закаблуками, засалютував та не повторив вголос доручення. У зв'язку з цією прекрасною військовою вправкою Юрка, не міг я ніяк добитися, щоб він звертався до мене на «ти», хоч я сам від початку звертався так до нього. Я до нього: «Юрку», він до мене: «командире», ніякі вмовляння не помагали.

Юрко був дуже сильний патріот. Мав прекрасну пам'ять. Міг з пам'яті прочитати всю «Енеїду»<sup>1</sup>, що ставило його в один рівень з «Довбушем», який знов напам'ять усі твори Руданського<sup>2</sup>. Крім цього, Юрко писав вірші. Часом читав їх голос, деякі були присвячені його «командирові». Навіть псевда не мав. Казав, що псевдо на те, щоб приховати прізвище, а коли він далеко від Гуцульщини, то укривати прізвища нема потреби. Зголовоючись, казав: «Старший стрілець Юрко Клим'юк з апострофом». «Апострофа» подавав завжди.

Як і всі інтелігентні люди, Юрко мав велике відчуття гумору. Його батько виїхав на роботу в Америку, а залишив у колисці малу дитину. Як вернувся, Юрко мав уже понад чотири роки. Як він сам говорив, уже опікувався мамою, старшою на три роки сестрою, бо був єдиним мужчиною в хаті. Він втішився, як батько приїхав. а вже найбільше – великою валізкою, набитою всякою всячиною, між іншими були там два гарнітури. Побачивши, що в батька два гарнітури, а в нього, такого самого мужчини, ні одного нема, став

<sup>1</sup> «Енеїда» – поема написана Іваном Котляревським (1769-1838). Перше повне видання з'явилося 1842 р.

<sup>2</sup> Степан Руданський (1834-1873), український поет, автор співомовок, сатиричних і літературних віршів.

у мами просити перешити один на себе. Мама казала: «добре, добре, підростеш – перешиємо». Ріс Юрко три чи чотири дні, прийшов до мами й сказав, що вже підріс. Мати знову попросила не завертати їй голови, бо в полі багато праці. Юрко більше мамі голови не завертав. Наступного дня вранці, як залишився дома сам, знайшов собі ножиці, нитку, голку – а вже все вмів сам робити, навіть дрова рубати, – вийняв з валізи татовий гарнітур, приміряв штани, які цікавили його, очевидно, найбільше, і побачив, що треба їх принаймні наполовину скоротити. Скоротив ножицями, знав також, що треба їх обробити. Задів голку й почав обробляти, коли надійшла мати. Що в хаті тоді діялося, можна собі тільки уявити.

Пошипіло Юркові ззаду, поболіло, але знайшов я кращий вихід. На місці його забав – ліжкові – біла подушка, полотна на ній – якраз на штани. А він бачив на сцені, як танцювали козаки в шароварах, тож утішився, що й в нього такі самі будуть. Треба десь почати – почав від середини, але пір'я випустити не встиг, бо в сінях почулася мати. Щоб законспірувати діру, Юрко взяв подушку чимскоріш під задок, але як її присів, пір'я фонтаном полетіло вгору. Материне чуття, що коли Юрко сидить тихо, то значить, що робить біду і тепер її не підвело. «Що ти робиш?» – запитала. – «Нічого, сиджу» – відповів.

Пішов якось Юрко до баби й діда. Вони були на городі. Попросили його побавитися на подвір'ї, доки вернутися. Він додумався, що голодними вернуться з городу дід з бабою. Треба їм зробити яечню. Пательня була велика – набив у неї зо 20 яєць. Поставив її на плиту, дрова лежали коло печі, наклав, але запалити було важче. Що запалить сірника, приткне – не горить таки. Випалив всі сірники. А яечні не зробив. Завдання свого не виконав. Значить, треба законспірувати шкаралупки й самі розбиті яйця. Довго Юрко не думав – вилив яечні у відро й виніс на гній на коширу (туди гній викидали) й закопав. Однак, вернувшись, баба побачила, що пательня нечиста й яєць нема.

Веселий був хлопчина, особливо розходився в більшому товаристві, найкраще жіночому, але хвороба таки підступно забирала в нього здоров'я. Старавсь я, як тільки міг, але тоді не можна було його вилікувати повністю. Десять навесні 1947 року Юрко захворів

жовтняицею, відновилися й легені. Пішов на лікування, а коли прийшло виселення і весь пов'язаний з ним розгардіяш, утратили ми один з одним контакт. Про подальшу його долю довідавсь я щойно по двох роках.

Літом 1945 року відбулася велика пропагандивна акція репатріаційних комісій за виїзд наших людей з Холмщини на Україну. По селах роз'їджали спеціальні групи, охоронювані відділами стрибків. Стрибки, звичайно, крім охорони, ревно помагали польським відділам в боротьбі проти нас, роблячи багато облав та засідок. Під цю пору не можна було нам ходити навіть малими групами. Найчастіше впадали ті з наших, хто керувався тільки самою відвагою. Часом треба було мати щастя, часом «носа». Однак, бувало, не помагав ні «ніс», ні сила, ні розум. Мав я кілька таких випадків, про які розповім згодом.

Після закінчення виселенської акції 1945 року УПА могла діяти без обмежень. Людей залишилося все-таки багато. Багато скрилося по лісах, багато навідріз відмовлялися їхати й навіть не скривалися, чимало перенесло метрики до костелів, звичайно, залишилися всі мішані подружжя. Однак конспірацію УПА таки підтягнула вгору, щоб не тратити людей, бо ж відомо було, що боротьбі не кінець.

Ще перед тим, як узяти зброю в руки, я поставив собі за зasadу, пам'ятаючи розмову з батьком про кривду й перепросини, не зробити нікому ніякої кривди. Хотів я бути вірним батьковій науці. Вона була добра. Дотримувавсь я цієї засади й мав впевненість щодо чистоти своєї совісті, хоч прекрасно знов, що не належу до харитативної, а до бойової організації. Жив я в часи різні.

З чисів сторони більше крові полилося – годі сказати. Найважливіше для мене в цій боротьбі було те, щоб напровадити людину на добру дорогу. Навіть під час війни, коли був я слідчим. Тоді це виглядало так, що треба було його переконати, щоб не був шпигуном. Адже тоді було так. Ув'язнили людину під час облави, дістав, залякали його, щоб згодився співпрацювати. Прості люди багато не знали. Могли знати, що був хтось уночі в селі, але хто й скільки – цього не міг будь-хто знати. Чи це сотня, чи курінь, чи просто рій. У хату до когось по хліб зайде трьох-четирьох, а не

відділ. Значить, багато убівцям казати не міг, а навіть якби сказав, що цієї ночі був в селі курінь упівського війська, то чи міг сказати, куди вони з села пішли? Не міг. І ті, хто давав шпигунські завдання, і той, хто погоджувався їх виконувати, знали, що мало довідаються й знають. Однак люди погоджувалися, бо боялися, були між молотом і ковадлом. З такими людьми треба було вміло поговорити. Не так: «Підписав? Погодився? Вирок!». Коли хтось так нам признався, то ми знали, що він уже наш. Часто були вигадки, що такі завербовані до співпраці з УБ чи НКВД люди, самі шукали когось, щоб поговорити, призначатися просто. Приходили до нас і казали: «Слухайте, сталося так і так. Підписав я документ про співпрацю. Випустили. Що маю тепер робити?». Тоді треба було його усвідомити, що коли він признається, то ніяке вже зло не діється. Ти з нами, а тоді вони нічого нам не зроблять. Ми разом.

Часто таким людям, щоб їх хоронити, давали ми зміст доносу. Це були контрольовані доноси. А взамін ми знали, чого поляки хочуть довідатися.

Серед різних пригод, приятелювання з Юрком, відвідин різних сіл, уникання засідок збігала моя праця. Найчастіше, звичайно, допити, вивідування.

Коли почав я служити при «Зенонові», поцікавивсь я, чому нашому тудорковецькому комуністові Семенові Касюку, якого по переході фронту арештували червоні, удалося так швидко вийти з арешту. Якось почали ми про це розмову.

– Я утік, – відповів Касюк недбало, гадаючи, що позбудеться мене яким-небудь поясненням.

– Як ти утік? – моя цікавість все-таки не була заспокоєна.

– Попросився до убікації, віддер ззаду дошку й втік через пліт.

– А що будеш тепер робити?

– Вертаю до УПА.

«Працьовитість» Касюка видалася мені підозрілою, бо ж я знав про його політичні симпатії, так що прийшла по нього надрайонова бойківка. Під час переслухання виявилося, що Касюк не втік, не мав потреби втікати – його випустили на шпигування.

Своєї згаданої вище засади я притримувався весь час, вона

й додавала мені сили. Виконав я її, проте, не на 100, а на 95 відсотків, бо мав один випадок.

Із сусіднього села, Старгорода, прийшли два хлопці-підлітки з повідомленням від станичного про шпигуна. Я був якраз з Юрком. Ми пішли. Виявилося, що переходитив селом незнаний підозрілий чоловік, то його наші задержали.

Почав я слідство. Це був поляк, що не вмів говорити по-українському. Мав при собі записи-плани. Вийшов з лісу.

Ми сподівалися тоді облави, слідство проходило в напруженій атмосфері. Матеріали компромітували поляка зразу. Тепер важливо було, щоб довідатися від нього більше. Не обійшлося без бука. Як дістав кілька гарячих, побачив, що це не жарти – почав говорити. По-польському. Його інформації не дуже були логічні, крутив. Я не знав, як тепер зробити. «Зенона», з яким я міг порозумітися в цій справі, близько не було. Це я знав. Знав також, що має бути облава. А перед хатою ждали люди з кущової боївки. В їх головах вже давно лежав цьому полякові смертний присуд. Ждали тільки формального вирішення справи. Вони знали, що все вороже нам треба ліквідувати, бо як ні, то воно знищить нас.

Я сам був далеко проти того, щоб ліквідувати людину, яку я розконспірував: вона вже не була для нас небезпечною. Це особливо ясно видно було на прикладі місцевого елементу, що мав тут родини й постійно жив тут. Їх можна було вмовляти або пригрожувати, але все ж тримати справи виходу й приходу інформації у вигідних для нас рамках. Натомість з присланими шпигунами було гірше. А той був саме такий.

Закінчивши по кількох годинах вступне слідство, вийшли ми з Юрком у другу кімнату порадитися. А тоді той поляк спробував утікати, через вікно. Під вікном стояли наші й зловили. Отже, поводився підозріло, виявлено в нього компромітуючі матеріали, тепер пробує втекти: нічого вже було додавати. Не було можливості тримати його довше як арештованого, залишатися на місці було дуже небезпечно, бо облава, а ще ті, що ждуть присуду, у стількох головах вже стверджено його смерть. Вивели його за село й розстріляли. З мого присуду. Інакше не можна було зробити. Якби не пресія людей, то я б зробив інакше. Якби я сам мав час, то,

доказавши вину, старався б переконати його й пустити вільним, сподіваючися, що зрозумів би неетичність своєї поведінки й більше б не шпигував. Здійснюючи таку настанову входив я в конфлікт з собою як вояком УПА, який повинен нищити ворогів свого народу. Однак ця людина була пішаком у розвідці, щось сильніше підказувало робити так: переконати, випустити, випустити, а цим переконати.

Бувало, така засада давала добре результати, хоч, звичайно, це була моя приватна засада. Однак, одного разу сталося так, що свідомо чи й несвідомо підпорядкувався їй навіть мій командир «Зенон». На нашому терені з'явився незнаний мужчина. В Угринові його затримали й взяли на переслухання. Слідство тривало з тиждень, возились ми з ним, годували краще ніж свого. Слідство вів я та «Зенон». Нарешті хлопець розповів усе. Був студентом із Варшави, польська безпека підмовила його на розвідку в нашому надрайоні. Доказавши вину, стали ми розповідати про історію України, українсько-польські стосунки. Накінець, зрозумівші, у яку роботу загнало його УБ, студент заплакав. „*Nie wiedziałem, nie wiedziałem*”, – повторював, схлипуючи.

Ми його звільнили. Це, звичайно, була виняткова справа, бо далеко не всі мали й могли мати тоді настанову на переконування. Безпека часом удавалася й до бука, аби дістати інформації, хоч це не був добрий метод. Буки свідчили скоріше про брак уміння в слідчого. Били, але не пам'ятаю випадку, щоб хтось після слідства не міг устояти на ногах чи втратив притомність. Били, щоб «розв'язати язика», а не, щоб відняти здоров'я. Звичайно, коли хтось дістав кілька буків, вичув, що дістане кілька десят. Це дуже добре помагало «на язика».

Був я в 1945 році на переслуханні групи людей з Ульгівка, де було досить багато комуністів. Їх трохи «помацали», але ні одному не текла кров ні з одного місця, хоч їх і треба було б бити, бо вперто стояли при своєму комунізмі, а слідство ще й підганяло їх до гостроти слів проти ворогів комунізму. Слідчому не вдалося їх усвідомити ні словами, ні буквами.

Найнебезпечнішими для УПА були ворожі втики<sup>1</sup>. Це тягнулося за нами весь час. Перша велика втика – це був Левочко з Себечева,

<sup>1</sup> Втика – працівник ворожої розвідки або донощик.

псевдонім у нього був «Юрченко». У 1944 році він прийшов в наш терен з Волині, мав нібіто наказ від командування організувати курінь. Пішло до його куреня багато хлопців, молодих, недосвідчених. Під цю пору це було майже як мобілізація, в інших місцях такого побору не було.

Вишколу «Юрченко» майже ніякого не провів, по кількох тижнях пішов на схід, за Буг, а там віддав курінь просто в більшовицькі руки. Їх окружили, хлопці прийняли бій – але курінь був слабкий, москалі його розбили, а сам «Юрченко» з братом-чотовим утекли. Тоді впали там з мого села Іван Сорока і Іван Шелюк. Трохи вернулося, але більшість упала в бою, решту зловили більшовики.

Потім «Юрченко» перейшов відкрито до москалів. Їздив автом зі стрибками по нашему терені. А терен він устиг піznати, було багато облав, засідки. Криївок тоді ще так не копали, так що він не міг їх навіть вказати, але не було від нього і стрибків спокою. Урешті ми вирішили зробити засідку. Знали вже, що він не любить їздити туди й назад одною дорогою. І от одного разу «Юрченко» поїхав до Долгобичева. Туди можна було їхати через Варяж або через Угринів. Ми зробили засідку на обох дорогах, бо раніше він уникав їх, обираючи іншу дорогу назад. Засідку зробили відділи «Дуди» й «Давида» («Давид» згинув потім під час більшовицької облави на Шихтори, де його тяжко поранили: він віддав товаришам документи й пістолю, залишивши тільки гранату, наказав занести себе в стодолу, яку потім підпалив, а сам розірвався гранатою). «Юрченко» наїхав на наших в Ощеві. Загинув він та кількох стрибків.

Другою великою більшовицькою втикою був «Жен»<sup>1</sup>, що став у нас окружним провідником й був ним до 1945 року, коли-то настав «Прірва». Виказали його різні справи, але мені запам'яталася така. У Довжневі в криївці переховувався якийсь наш ранений старшина з січовиків. Якось його криївку більшовики розконспірували, тож ми сказали «Женові», що цього старшину треба конечно перенести в інше місце. Однак «Жен» це відклав. За

<sup>1</sup> «Жен» – прізвище невідоме – брак достовірних інформацій про нього.

два дні прийшла облава, більшовики знали, де криївка. Після цього наша безпека арештувала «Жена» й передала у Львів.

Восени 1945 року «Зенон» вирішив арештувати кільканадцять осіб з Угринова, самих найкращих господарів, людей з авторитетом, між іншими і солтиса цього села, яке нам найбільше помогало. Правда, солтиса завжди можна було підозрювати, бо як приходило військо, то зараз стягало саме його, однак я знав солтиса ще з-перед війни як людину віддану, активну. «Зенон» наказав привести їх у ліс і всім шив співпрацю з поляками. Я якраз випадково надійшов, був зі мною також Юрко. Дивлюся: що таке? Тут переслуховують, там, там. Знайшов я «Зенона».

— Що сталося?

— Пізніше поговоримо. Бачите. Беріться до роботи, поможіть котромусь, — сухо відповів «Зенон», потрактувавши мене як інтузура.

Він знов мое ставлення до таких переслухань, тож не хотів починати розмови, бо тут я міг стати проти нього козлом. Слідство, у якому брав участь «Зенон», «Міша», «Остап», «Левко», а охороняли «Ясеня» та «Феденка», не дало ніяких результатів, бо люди були чесні. Я дуже здивувався цією справою, бо вона могла підірвати серед людей повагу УПА. Могла викликати недовір'я інших людей в Угринові до сільського проводу. Тож і була небезпечна. Я це дуже пережив. Адже, усіх арештованих знов я особисто, бо працював в Угринові в 1942 році в молочарні, ходив туди на празники, мав приятелів. Щойно по кількох роках міг я зрозуміти причину цього слідства.

Цієї ж осені був я у Войславичах. Юрка зі мною не було, отримав якесь завдання. Зайшов я на пункт зв'язку. Крім зв'язкової, молодої попівни з Холмщини, застав я там ще двох знайомих: командира відділу «Володю» і сотенного «Багряного». Тільки ми привіталися, як прибіг станичний й крикнув, що багато війська йде розстрільною від Хороброва. Було десь коло сьомої вечора. Облави проходили найчастіше над раном або вранці, пополудні починався наш час. Трохи ми тим здивувалися, але не було часу на роздуми. До лісу — задалеко. Треба було шукати криївки. Станичний вибрав найближчу. Умить вбігли ми в малу обору.

Станичний взяв вилами відкидати купу гною в розі. Там був вхід у криївку. Ми вслизнули, як щурі. Вхід закрила сусідка, що в таких випадках добре знала свої обов'язки. На гній накинула ще бурякового листя, нагнала на це місце корову, а та спокійно почала ремигати. А ми тимчасом повзли довгим входом у криївку.

Вхід був багнистий, мабуть, спливала в нього гноївка. Зате в криївці її вже не було. На долівці лежала стара солома, стояв запах дерева. Криївка була маленька: півтора метра висока, решта два на два метри. Ми сіли й почали слухати. Стрілянини чути не було, нерви поволі тихішали. Почалися жарти, станичний хотів навіть закурити, але ми не дозволили, сказавши, що повітря може ще придатися, не знати ж, як довго треба буде сидіти в криївці. Минули десь дві години. Ми говорили собі цілком спокійно, коли зв'язкова почала знімати з себе светр, бо стало їй душно. Почалися жарти з цього приводу, але довго не тривали: всі відчули, що повітря щораз менше. Я, чи не найбільше, бо мав слабке серце.

— Слухайте, перестаньмо сміятися й говорити, бо це забирає більше повітря, — сказав я спокійно.

— А що ж вона там робить, що ніякої вістки нема? — почав денервуватися станичний.

— Напевно не має часу, — поспішив заспокоїти його «Багряний».

— Напевно скубе курку, бо хоче з неї зварити смачний росіл, щоб нас з криївки зразу за стіл попросити.

Тут вмішався в розмову «Володя» й з задоволенням почав «курку» ділити.

— Добре складається, що нас тільки п'ять осіб: вам два крила і дві ноги, а мені решта, — зажартував і витягнув сірники.

Однак витерти сірника вже не вдалося — було замало кисню. Ми почали хвилюватися. Рада в раду, рішили: мусимо самі вийти з криївки, хай навіть стоїть перед оборою застава. Смерть у криївці, без бою, здавалася нам занадто ганебною.

— Не буду ждати розказу, йду на розвідку, — сказав станичний і поліз до виходу. Вернувся по кількох хвилинах.

— Скриньки не можна піднести, у ній земля, а гною теж напевно дуже наклали. Навіть запертися не можна, бо вхід є під кутом, а ще й слизько під ногами, — сказав з хвилюванням у голосі.

– То треба виломити в скринці дно, то земля й гній впадуть додолу, – піддав я свою думку.

Усі почали шукати якогось залізного предмета – колка. Мали щастя – під стіною знайшли стару військову лопатку.

Повітря меншало. Я і «Володя» почувалися вже майже безсилими. Зв'язкова була в ще гіршому стані, почала навіть плакати. «Багряний» і станичний мали найбільше сили, пішли до скриньки. Минуло десь 20 хвилин і вони повернулися, щоб зробити заміну. Тепер мав копати станичний, а тримати його за ноги «Багряний». Решта вже майже не рухалася. Я лежав з виском при землі, з підкуленими ногами. Мимоволі віддихав дуже глибоко, легені майже тріскали, але кисню в них не набиралося, повітря було вже майже зовсім пісне. У голові чув сильний біль, серце билося, як шалене. Легені працювали не знати нащо: втягали й видаляли майже те саме. Але щораз сильніше працював мозок. Він мав вирішити: чи вже вийняти пістолет, чи підождати. І рішив, що приміритися треба вже, але натиснути аж тоді, коли виходу напевно не буде. Я вийняв пістолет з кобури, але піднести його вгору вже не мав сили. Поміг собі другою рукою. Приставив до підборіддя, притиснув, а руки опустив на коліна, не відриваючи пальця від гачка. «Володя» ще дихав, зв'язкова плакала, тихо говорила, наче тільки до себе:

– І за що ми тут маємо вмирати?

– Згинемо, – підтверджив «Володя» і додав: – згинемо ні за цапову душу.

Знову трохи тиші. Тільки наші порожні віддихи.

– «Багряний»! Як там?! – вирвалося з грудей зв'язкової.

Станичний прошепотів йому до вуха:

– Скажи їй, що ще трохи.

– Ще трохи, – повторив «Багряний».

Тиша. Відчував, що на горі багато чистого повітря, ніхто не звертає на нього уваги. Ще годину тому ми жартували, а тепер усі вмирають, не мають нічого, щоб підтримати свій дух і дух інших. По кількох хвилинах знову почув я шепіт станичного до «Багряного»:

– Нічого вже не вдіємо.

У моїй пам'яті почав пересуватися дуже кольоровий фільм, головним героєм був я, бачив у ньому всі свої літа, усі поступки, прочитані книжки, родину. Тільки не було в ньому запахів чи звуків, появилися лихі вчинки, непослух батькові. Отже побачив я все своє життя – не жалів його, не вдавався у розпуку. Хотів бути притомним до останньої хвилини. Після отої сповіді й іспиту совісті прийшла хвилина для широї молитви: «Отче наш...» попливло поволі чи то з уст, чи з уяви. Я стояв навколошки, руки безсило лежали на колінах, не опускаючи пістолета, груди помпували «повітря», серце перекочувало кров, через мозок перелітали хаотичні думки, але очима душі я вже бачив далеку дорогу. Я був до неї підготований. У хвилину смерті не жалів здобутків цивілізації й науки, людей і навіть своїх найближчих – жалів лише природи й всяких тварин, рослин. Зв'язкова стогнала, її тіло неспокійно тіпалося, плакала. «Володя» ледь дихав. Ще я жив, почувся голос станичного, що радив «Багряному» перепихати ногами гній у криївку, тоді приайде трохи повітря. «Багряний» як крот, упихав ногами гній у криївку, упихав, упихав...

Відкрите, відкрите! – раптом він скрикнув тихо. – Станичний вже нагорі і запрошує вас до себе!

Ми і чули це, і не чули, але поволі збирались на ноги. Останнім виліз я. Повнолицій місяць освічував землю і нас, скритих у оборі, через плетену з хворосту стіну. Зв'язкова й «Володя» лежачи блювали, решта робила те саме стоячи. Ми трималися стіни, бо ноги були слабкі, а в голові гуло, немов у бочці. Так відпочивали півгодини, потім закрили вхід у криївку й вибралися надвір. Станичний повів до сусіда. Там довідалися, що військо закватиравало на другому кінці села. Ми швидко попрощалися один з одним і пішли, хто куди. Я до рідної хати, що до неї мав тільки три кілометри. А військо вранці зробило облаву на Городиловичі.

Кажуть, що відважний не той, хто не боїться, але той, хто вміє подолати страх. Знав я чоловіка, що не один раз умів побороти страх, але якось страх поборов його – «Чумака», який ходив з командиром II району «Підковою». Про них говорили: не знають страху. Одного разу прилучився «Чумак» до якогось відділу,

відпочивали в лісі. Спали. Поляки тоді робили по лісі розшуки малими відділами, підготували більшу облаву. Один такий відділ і наліз на наших. Стійкові пустили по них кілька черг з кулемета. Решта зірвалася й помогла стійковим. Стрілянина була коротка, бо обидва відділи вирішили відступити, не знаючи сили противника. По якомусь часі повстанці зорієнтувалися, що поляки відійшли від місця тaborування. Можна було, вернутися по речі й провірити, чи хтось не лишився ранним. А бракувало між ними «Чумака». Роззиралися пильно і врешті знайшли його тіло. Лежав неживий. На тілі не було ні сліду від кулі. Це не витримало серце.

І в мене було воно слабке. Одного разу ледь-ледь витримало. Це було на Різдво 1946 року. Снігу було дуже мало, але ж тримав великий мороз. Я трохи простудився і хотів поставити собі баньки, сдиний доступний тоді лік, інших майже не було. Не хотів ризикувати йти в село на Свят Вечір у перший день свят, але на другий врешті пішов до рідні піdlікуватися. Зайшов я в село, сусідка Гандзя Гудимишина поставила баньки, понатирала. Я заснув. Коло третьої години сусідка закричала, що облава. За кілька хвилин я був уже надворі й пустився бігти найкоротшою дорогою в напрямку лісу. Було до нього десь 300 метрів полем. За котроюсь стодолою стійкові ревідували цивіля. Мене не завважили, але треба було вибрати довшу дорогу, до лісу було десь півтора кілометра. Спочатку біг я поволі, бо знат, що сила може ще придатися. І справді: побачив я, що переді мною військові розставляють стійки. Конче треба було встигнути, щоб кільце не зачинилося. Я біг уже щосили – вдалося. Коли був уже в безпечнішому місці, побачив: спереду застава, з воза знесли тяжкого кулемета й починають уставляти до стрілу. Я звернув управо, хотів обійти заставу, але раптом дістав вогонь з іншої застави. І зараз пішов вогонь з уставленого вже кулемета. Узяли мене в перехресний вогонь. Між заставами було десь 300 метрів, ніч місячна. Я кинувся бігти: у ногах була ще сила, але легені й серце почали слабнути, біглося тяжко, між груддям лежав тоненький сніжок. Зрозумів: як не впаду від кулі, то не видержить серце. Кулі сипались, як бджоли, збивали груди, свистіли над головою. Аж дивно мені було: при такій відстані, гарній видимості, достатньо

було б кілька стрілів з відповідним прицілом, а це вже посипалася на мене добра сотня куль з довгої зброї. Та врешті попали: у ліве плече, коло ший. Дуже запекло. Я знов, що поранення в такій ситуації навіть не відчувається, а воно страх як пекло. На моє щастя, куля пролетіла по шкірі й тільки сильно попекла її. Тому так пекло. Однак удається. Хоч як кулі свистіли, але я поволі віддалювався від застав. І врешті добіг до лісу, проте серце мало не розірвалося.

Навесні 1946 року ми з Юрком зробили собі криївку, невелику, але добре замасковану, два кілометри на північ від Тудоркович. А двісті метрів далі побудували в прегустому смерековому молодняку наземну криївку, бо постійно сидіти під землею не сиділося. Можна її було побачити, щойно підійшовши десь на чотири-п'ять кроків. Довго вона так і не постояла: по місяцеві спалили її поляки під час облави. У тому часі ми з Юрком крилися в землянці. А військо ходило й шукало. Через верству землі над нашою криївкою чули ми їх крики й крохи. Раптом через вентилятор затягнуло димом. «Підпалили ліс», – подумали зразу. Дим міг нас задушити. На щастя, це горіла наша криївка в молодняку.

Ми довідалися потім від кількох бійців, що ходили за військом слід у слід, як воно здобувало нашу криївку (часом услід за поляками ходили цілі відділи, обсервували їх тактику й уникали непотрібних боїв). Військо, налізши на криївку, зараз відскочило назад. Солдати залягли й почали кричати: „Wychodź! Jesteś okrążeni!”. Минуло трохи часу й ніхто не вийшов, тоді почали стріляти й кидати гранатами, а нарешті підпалили її запальними кулями, ждучи, аж хтось таки вийде. Криївка згоріла, завалився дах, а стріляти не було у кого. Однак потім у солтиса хвалилися, що відкрили криївку бандерівського штабу, забрали архів, а її висадили в повітря динамітом.

Кожен партизан мав чимало всяких пригод, найчастіше нетипових, бо й наша боротьба була нетипова. Майже ніщо не повторювалося і не можна було стосувати шаблонів в акції, засідці, конспірації чи відступі. Великою допомогою були місцеві люди. Найбільше помогали діти, були прекрасними розвідниками

й зв'язковими. Самі, щоб прислужитися, часто виходили на стодолу чи якесь дерево й стежили, а коли щось «підозріле» побачили – зразу доносили. Найчастіше казали правду й приносили цінні обсервації.

Навесні 1946 року почалося друге виселення на Україну. Тривало до серпня. Відділ війська приїздив у село, жовніри ходили з хати в хату й наказували виїжджати. Хто мав свого коня й воза, то ладував що міг та їхав на станцію в Сокалі, хто не мав, тому давали авто й везли туди вояки. Більшість людей залишала доробок цілого свого життя, своїх дідів та батьків, потім і кров’ю зрошену землю. Осталися тільки мішані родини та ті, хто, перенісши метрики в костел, прийняв римо-католицьку віру й став формально поляком. На діяльність УПА це поважно не вплинуло, хоч втратили ми тоді на Холмщині десь 80 відсотків людності. Опір УПА не впливув на результати переселенської акції 1946 року на Україну.

Різдво 1947 року було приємне, радісне. В угринівському лісі зійшлося кілька відділів та бойовок, прийшов також «Орест»<sup>1</sup>. Вечерю люди привезли возами з Угринова. Повечерявши, ми зібралися на поляні, посередині якої росла наче спеціально для нас прекрасна висока смерека. Короткі промови мали наперед «Орест», а потім «Зенон». І навіть був дозвіл випити по чаїці.

Якось тоді, а може вже раніше почув я інформацію про ось який цікавий випадок. Син якогось священика, «Лікар», мав бойовку в надрайоні «Левада». Якось поїхав на зв’язок у Варшаву з людиною з Англії. А у Варшаві вдалося їм проникнути в будинок польського радіо й пустити кілька хвилин інформації про Україну<sup>2</sup>.

Весною 1947 року прийшло виселення тих залишків, що осталися від двох попередніх. Надрайонова бойовка отримала наказ спалити частину Тудоркович, мого рідного села. Людей у ньому вже не було. По хатах кватиравала польська погранична застава у силі десь 30 вояків. Вони були заразом охороною для поляків

<sup>1</sup> «Орест» – Мирослав Онишкевич – див. *Словник...,* с. 393.

<sup>2</sup> Йдеться правдоподібно про Всеволода Пженпорського «Ікара», який дипломатичними каналами передавав на Захід інформації про ситуацію в Польщі й Україні. Інформація про радіопередачу неправдива.

з Централі, що приїжджали оселятися. Ждали їх засіяні поля, готові будинки. Підійшли ми під село, узявши його з двох боків. Під лісом поставили заставу. Чотирьох наших підвезло возом на дуже близьку, може десь 60 метрів, відстань, «свиню»<sup>1</sup>. Поляки якраз мали цапстжик. На їх щастя, ракета перелетіла через дерев'яні стіни будинку й затрималася аж на хліві, бо відомо: свиня до свині тягне. Однак між вояками знявся такий страх, що не знали, куди втікати. Наші пустили кілька серій з автоматів, кинули гранати. Нарешті поляки дійшли до себе й почали боронитися. Ми з села їх не вибивали, бо мали завдання лише спалити хати. Згоріло їх з 10; під час віdstупу був поранений «Міша».

У ході виселення, коли наїхало багато війська, в нашому терені стало нам загаряче. Надрайонова бойківка та ті, хто лишився при «Зеноні», вирішили змінити місце перебування, перенестися аж за Вепр. Перейшовши річку, зайдши в якомусь містечку до повітової управи, звідки взяли печатки й бланки, щоб потім можна було зробити собі документи.

А потім зупинили поїзд. Іхав у ньому офіцер з чотирма жовнірами, яким забрали ми зброю. З людьми «Зенон» зробив малий мітинг, говорив щось про комунізм та насміхався з Леніна. По мітингові жовніри почали просити за зброю для одного з-поміж себе, який нелегально покинув казарму, тож коли б вернувся без зброї, то довелося б йому з начальством важче: не тільки нелегальне покинення казарми, але й втрата зброї. Тож далі поїхало трохи без зброї, а один зі своїм карабіном. Натомість офіцер, якому ми зробили допит, був червоноармійцем, походив з України. Сказав усе, що знат, хоч нічого цікавого ми не почули. Зате накінець дали йому американський мундир, а його взяли собі. Відтак віdstавили червоноармійця у містечко, звідки щойно прибули. Двох його відвело, а чотирьох пішло до пекарні й масарні по харчі. Це було трохи зухвало, бо терени були польські. Ми грали роль аківців. Однак у містечку застали військо, а потім виявилося, що ми ще й оточені. Дорога до лісу відрізана. Почали втікати, хто

<sup>1</sup> Німецька ракетна зброя піхоти великого калібру. У спогадах інших вояків називається її «торпедою».

куди. «Левко» пішов на ліс, де й впав від кулі. А я, командир бойки I району «Володя» та два його хлопці якось різними кущами та борознами вийшли за містечко й почали йти у свої терени.

Десь уже на Холмщині зайдли ми в хату й попросили господаря підвезти підводою, бо були дуже втомлені. Він погодився. Досить довго дорога збігала спокійно, коли раптом побачили перед собою військові авта. На нас були польські мундири, можна було їхати далі, але хлопці не витримали. Скочив з воза один, за ним другий, тож потім і я з «Володею». Поляки пустили кілька серій, що пішли в небо.

Перейшовши Гучву, зустрілися в долгобичівських лісах на домовленому пункті з «Зеноном» та рештою відділу. Пішли ми на угринівські ліси через дорогу Угринів-Пісочне. Між долгобичівськими та угринівськими лісами була десь стометрова перерва. Світало поволі, коли ми вийшли з долгобичівського лісу. Попереду була дорога, що йшла насипом, навколо був низький терен. Вийшовши на насип, побачили ми перед собою засідку, але поляки спали. Потім виявилося, що це була підтаршинська школа. Було їх десь тридцятеро, нас більш-менш стільки ж. Якби вони не спали, то не знати, чи й половина нас залишилася б у живих, бо терен сприяв їм: були вгорі, а ми внизу, ще й на рівнині. Однак тепер не було часу на задуму. З рядка розгорнулись ми в розстрільну з висунутими крилами, а коли котрийсь з поляків нарешті прокинувся й вистрілив, було вже запізно. Пройшли ми через них, шпарячи на всі боки. Довшого бою не зав'язували – з Угринова в кожен момент могла прийти допомога – перескочили в пісоцький ліс. Потім довідалися, що в цій раптовій сутичці поляки втратили кільканадцять убитими, були й ранені. А наші втрати: утік кінь, на якому їхав поранений «Міша».

Увечері мали ми перед собою річку, а далі розтягався вже угринівський ліс. Відділ зупинився при місточку на річці, а я з двома хлопцями пішов шукати контакту. У лісі мав бути наш відділ, чи, скоріше, збиранина з різних відділів, що лишилася по акції. Їх стійка побачила нас раніше.

– Стій! – почули ми раптом.

І зразу пішла серія, на щастя, уже по перших звуках ми скочили в рів, а то було б недобре. Я дістав-таки. По спині, але кулі пішли боком, задряпавши тільки шкіру. Пішли три кулі – залишився слід, наче від пазурів великого кота. Відстань була маленька, тож пізнав я голос, що кричав «стій!». Я подав своє псевдо, тоді з лісу прилетіло: «Орко». Наші. «Орко» був моїм товаришем з безпеки I району. У лісі був господарчий з Угринова, мав кількох з угринівського куша та кількох з відділів. Я вернувся й привів відділ «Зенона».

Надійшла вже осінь 1947 року. Відійшли «Прівра» та «Беркут»<sup>1</sup>. Вирішили ми піти на Підляшшя, у Володавщину.

Під час одного з постоїв «Зенон» сказав:

– Дальше групу попровадить «Роман».

Я цього ніяк не сподівався, він раніше мене не попередив. Три дні тому мав я сильну гарячку, зрештою, крім мене були інші офіцери, люди з кращим досвідом.

– Може знайдеться хтось, хто мав до діла з командуванням групою, – відповів я. – Не можу вести, не маю сили.

«Зенон» знов, що я нездужаю, а мої речі несуть інші. Однак вимовив такі слова:

– Ви, галичани, ви всі скурвийсини є! Як ті «Пріври», «Беркути»<sup>2</sup>, так і ви такі самі!

Ніхто не відважився йому відповісти. Я також нічого не відповів, бо видно було: «Зенон» був у такому стані, що й убити міг в суперечці.

---

<sup>1</sup> «Прівра» перейшов на Ольштинщину, а «Беркут» до американської окупованої зони в Німеччині.

<sup>2</sup> Інформація неточна. «Зенон» пробував перейти на Захід з групою чотирьох вояків; Серед них були: Михайло Балій «Міша», Олександр Ващук «Гучава», Володимир Дубецький і Михайло Прокопчук «Дубина». 27 червня 1948 р. були вони арештовані чеськими органами безпеки, а згодом депортовані до Польщі і засуджені (крім «Зенона») на кару ув'язнення, яку відбували на Сибірі. На кару смерті засуджено (31 грудня 1948 р.) Олександра Ващука – «Гучаву» – вістуна УПА, політвиховника сотні «Кропиви», від 1947 р. члена бойкви «Юрка». «Гучава» – нар. 11 грудня 1916 р. в Новій Івановці Курського району; смертний присуд виконано 4 квітня 1949 р.

На іншому постою, може це й раніше було, я підійшов до гурту, де всі весело сміялися.

— «Дунайський» ніколи не миється рукою, він хлюпає на себе воду, а потім навіть не витирається: стойте до сонця і жде, аж вода сама висохне. Здивачів! — це «Зенон», хоч і сам був старий кавалір, кепкував з такого ж — «Дунайського».

Мені стало трохи ніяково, бо хоч вони обидва були провідники, то насміхатися прилюдно один з одного не було гарно. Зрештою, «Дунайського» навіть тоді не було, щоб огризнутися.

Зараз після повернення з Підляшшя зробили ми засідку під Варешином на дорозі Варяж-Грубешів, бо, як довідалися від нашого червоноармійця-дезертира, на цій дорозі були сприятливі умови до мінування. Цей дезертир скривався якийсь час між людьми, але потім перейшов до нас, був дуже добрим мінером. Настигали ми мін та гранатів. На шосі у варешинському лісі він поставив електричні міни, на засідці було нас щось 22 хлопців. Пересиділи два дні, але ніщо не з'явилосься, зате на третій день ішли зі співом з акції на наші села польські вояки. Проти них вийшли порожні машини, щоб підбрати. Ми пропустили їх, знаючи, що назад вертатимуться з вояками. Так і сталося. Коли машини, а було їх три, в'їхали на замінований терен, міни пішли вгору, вибухаючи між першим та другим автом і другим та третьим. Висипалися з них живніри, якраз під наші карабіни. Поле обстрілу було добре, так що наклали ми їх на цій дорозі десь понад 20 чоловік. Однак і в нас була важка втрата: дістав глибоку рану в живіт командир «Дуда». Вивезли ми його в ліс, де й помер.

Це була остання наша акція. Була осінь, про дальнє воювання годі було й говорити. По районах ходили тільки розбитки, не було зв'язку. «Зенон» почав збирати групу, яка мала йти на Захід. Інші планували піти на Ольштинщину, куди переселили людей і було найближче дійти. Частина не знала, куди піти. І от на переломі серпня й вересня на Захід відійшов «Зенон»<sup>1</sup> й зо шість наших (між

<sup>1</sup> У групі цій були: «Хмар» — Володимир Тесля — провідник СБ III району. Нар. 1922 р. в с. Вороновичі Грубешівського повіту. Застрілений 4 квітня 1951 р. за наказом Леона Лапінського «Зенона»; «Явір» — Іван Рачинський — стрілець сотні «Дуди», застрілений 20 лютого 1951 р. за наказом «Зенона»; «Жук» — Степан



Савінський ліс, листопад 1947 р., при побудові землянки. Зліва: Іван Рачинський «Явір» (з піднятою рукою), Володимир Тесля «Хмара», Євген Ковпак «Стріла» (сидить), Володимир Левосюк «Роман», «Беркут». На землянці сидять: Ярослав Гура «Славко» і «Певний».



Тихобіжський ліс, осінь 1947 р. Зліва: «Беркут» – стрілець БСБ «Феденка», Ярослав Гура «Славко», Володимир Левосюк «Роман», «Певний», Євген Ковпак «Стріла».

іншим «Міша» й стрілець Дубецький<sup>1</sup>), «Ясень» узяв десь сім хлопців і пішов на Ольштинщину, а на Холмщині залишилися дві групи, які розділилися.

У групі, де був і я, залишилося десь 10 вояків, був також провідник IV району «Хмара», а з ним трох його підвладних: «Жук», «Палієнко» й ще один, бунчужний від «Дуди», «Зенко», «Славко», розвідник з II району, а з ним рижий «Зенко», названий рижим для відрізнення від першого «Зенка», «Стріла», «Байда», «Горак». Командира ми не обирали. Наша група лишилася в лісі між Холмом і Бугом. Недалеко були села Казімежувка й Леснічувка. Вирішили ми зимувати в лісі. Знайшли малий горбок серед боліт, куди важко було дійти. Викопали в ньому землянку, неглибоку, бо швидко дійшли до багна, тож наша землянка лише наполовину скрилася в землі, а решта наверху. Цеглу на піч носили вісім кілометрів, зате ж мали б мати взимку тепло. Наготовили дерева, почали роздивлятися за харчами. Їх треба було просто красти, так само, зрештою, як уже раніше вкрали лопати й сокири на криївку. Неабиякою фаховою силою виявився в цьому ділі «Горак», можливо, колишній злодій, але ж митець у своєму ділі. Якось підійшли ми в чотирьох під якусь хату. «Горак» показав нам рукою залишивши, а далі пішов сам. Підійшов до пса, повісив його на ланцюгові на гак так, що пес ані не гавкнув. Відтак двох стояло перед хатою на випадок, якби вийшли господарі, а двох пішло до хліва, де зарізали свиню, поділили. Кожен узяв одну ногу до мішка і так вернулись ми назад у криївку.

Новосад – стрілець бойки «Юрка», арештований у квітні 1954 р. і засуджений 21 грудня 1957 р. у Любліні в процесі групи «Юрка»; «Палієнко» – Микола Павонський; «Зенко» – Іван Білянчук – політвиховник сотні «Дуди», арештований у квітні 1954 р. і засуджений в процесі групи «Юрка»; «Славко» – Ярослав Гура; «Байда» – Петро Варениця; «Певний» (прізвище невідоме) – кулеметник сотні «Дуди», загинув 28 березня 1948 р.; «Беркут» (прізвище невідоме) – стрілець БСБ «Феденка»; «Вістун» (прізвище невідоме); Євген Ковпак «Стріла»; Микола Стасюк «Горак». Див. фото.

<sup>1</sup> Володимир Дубецький – нар. 1919 р. в с. Мошків Сокальського повіту. Арештований на Чехословаччині під час спроби переходу на Захід і депортований до Польщі. Засуджений у 1948 р. у Варшаві на довічне ув'язнення. Кару відбував на Сибірі. В 1955 р. повернувся до Польщі. Помер 24 травня 1992 р. у Гребенному.

Іншого разу теж пішли з «Гораком». Був уже грудень. «Горак» підійшов до хати тактично, що пес не прокинувся, приставив драбину й вліз через стріху в хату, а потім, як виявилось, до комори, звідки витягнув муку, хліб, горох, крупи й передав нам, відкривши з середини двері. Аж забагато надрали, не було зможи всього винести. Частину треба було лишити. Були ми настільки нахабні, що залишили один мішок зараз в стодолі, накрили соломою й дошками, але ж зробили це нефахово. Не треба було ховати під соломою, бо господар завжди впізнає, чи хтось її рушав у його стодолі, чи ні. Так і тепер. Як ми вернулися – нас ждали, мабуть, ормовці. Пес знову не почув, хоч хто знає, чи тепер не навмисне вже. Один з нас відхилив спону, щоб увійти в стодолу, але зараз скочили на нього причасні ормовці. Ми кинулися втікати, пішли за нами стріли, але ніч була темна й нікого не поранили.

За жовтень викопали ми криївку. Познайомилися також з одною польською сім'єю, що мешкала недалеко під лісом, назвавши себе аківцями, бо таке знайомство означало для нас можливість щось купити за їх посередництвом, наприклад, сірники чи нафту.

І от наша криївка вже готова, у ній – добрий запас харчів. Випав перший сніг. Наблизалися польські «андрійки», тож попросили ми в знайомих поляків купити нам у місті пляшку горілки. Після цього малого свята при одній пляшці на десятюх мали ми вже залізти в криївку й вийти аж навесні. Було 13 грудня. Хлопці почали робити вареники, зварили картоплю, замісили тісто, усі раділи, що все щасливо. Увечері двох мало йти по горілку до господаря, коли несподівано – облава! Поляки зорієнтувалися, що в терені мусить бути якесь група, бо, мабуть, забагато речей гинуло в околиці. Не знали, хто краде й де він, тож почали чесати ліс. Ішли собі широкою розстрільною, свободно. Ми побачили себе одночасно. Наші кинулися по зброю й давай відстрілюватися, але це не могло тривати довго. Відступ. Поляки услід не погналися, бо не знали нашої сили. Утекли ми щасливо, але лишилася гарна криївка й великий запас харчів, напізвначні вареники.

Що робити? Маємо тільки те, що на нас. Якби це весна – то свистало! Але ж це грудень, завтра може впасти великий сніг. І ми розійшлися. Я зі «Славком» пішов до поляків під лісом, «Горак»,

«Стріла» та «Певний» хотіли піти в ліси десь на південь, пообіцяли заглянути до нас навесні. Наступна трійка вернулася на Сокальщину, бо звідти був «Беркут» з боївки «Феденка», з ним пішов рижий «Зенко» та ще один. Куди пішли два останні – не знати.

У поляків за річкою була стодола. Там, зарившись у гречанку, просиділи ми три дні, перечікували облаву. Урешті вилізли. Треба було довести себе до ладу. На мені сорочка трималася ще від Великодня, хоч майже зігнила, бруд та піт поробив на ній довгі темні смуги, уздовж яких і почала розлазитися. Рукави вже давно відпали, ковнір якось тримався. Цю «сорочку» я тепер зняв, а «Славко» дав мені свою запасову.

Зайшли ми до господаря в хату. Він нічого не зناє про сутичку на багнах.

– Czy nie pozwoliłby pan zrobić gdzieś przy gospodarstwie kryjówkę? Organizacja poleciła nam pozostać w tych terenach, by utrzymywać kontakt, – запитали ми нарешті про те, що було нам найважливіше.

Господар трохи подумав і сказав:

– Mogę się zgodzić, żebyście tu mieszkali. Jak będzie spali na strychu nad chlewem – то ja was nie znam. A jak zrobicie kryjówkę w stodole, to znaczy, że ja muszę o tym wiedzieć, a jak wiem, to muszę odpowiadać. Możecie iść spać nad chlew.

Ми радо погодилися з такою думкою. Просиділи в нього всеніку зиму. Коло полудня стара виносила їсти, подавала у відрі через діру, ми витягали його вгору, а з'ївиши, спускали вниз. Увечері сходили до хати погрітися й щось повечеряти. Спали під їх коцом і плащем.

У господаря були дві гарні дочки, був зять-убек у Грубешові. Одного разу ми потрапили якраз на їх сімейну зустріч. Зять подивився на мою шапку.

– „No tak, orzeł z koroną”, – сказав, хоч і без зlostі.

– A jak, – коротко, але бадьоро відповів я, бачачи, що господар не переймається зустріччю «аківців» з убецією. «А як, – подумав я. – Тепер боронимо Польщі».

Заходили до господаря, що звався Дмитро Сиковський (у документах мав: Дмитро Сик, тож хто його знає, чи не був

спольщеним українцем), свідка Єгови. Сиковський дуже сміявся з їх кінця світу. Ми якраз бачили той післявоєнний. Люди справді віддавали сусідам-невірам своє майно, а самі виглядали кінця світу. А кінець знову не прийшов. А мене ці відвідини наштовхували на нелегкі роздуми, бо духовні пошуки тривали весь час, були ж бо так само важливі як і боротьба за волю України. Не раз під час слідства чи в дорозі згадувалася дивна незрозуміла ворожнеча між православними й греко-католиками, пригадувався Шевченко з його уніатами, Гонта, зарізані діти. «А що буде тепер з тими свідками Єгови, коли християни знають тільки свого Бога?» – думалося потім на хліві у Сиковського.

Гадаю, що господар накінець став додумуватися: хто ми, а це за причиною зятя, який, мабуть, розповів йому про облаву та криївку. Як ми прощалися, то заплакали вони, особливо дочки, заплакали й ми. Раділи господарі, що не зазнали ніякої від нас кривди, а ми були вдоволені, що щасливо перезимували, зустрівши добрих людей.

Навесні вернулися хлопці, що пішли в Грубешівщину: «Горак», «Певний» та «Стріла». Зимували в лісі, якийсь лісничий поміг їм виробити документи. Разом в наших господарів повечеряли, навіть трохи поспівали, хоч і по-польськи, бо аківців треба було вдавати докінця, щоб господарям не стало прикро, якби виявилося, що ми не аківці, а упівці.

На другий день ця трійка відійшла назад в Грубешівщину, де мали відібрати у лісничого документи. Однак натрапили на засідку. «Певний» упав, «Стріла» вернувся ранений, сказав, що «Певний» убитий, а з «Гораком» не знати, що сталося. По двох тижнях він підлікувався і ми пішли в наш терен. Удалося зловити контакт з іншими. Виявилося, що недалеко від нашої розконспірованої облавою криївки переховувався Юрко Невядомський<sup>1</sup> з «Палієнком», «Жуком», Прокопчуком та двома

<sup>1</sup> «Юрко» – Іван Невядомський – командир бойки СБ. Нар. 17 квітня 1922 р. в Масломичах Грубешівського повіту. Арештований 23 грудня 1950 р. у Вивінах Валбжиського повіту; після короткого слідства у Варшаві був вивезений до Києва і засуджений на 25 років ув'язнення. До Польщі із Сибіру повернувся 27 вересня 1955 р., тут вдруге арештований і засуджений 27 вересня 1957 р. у Любліні на



Тихобіжський ліс, осінь 1947 р. Відправа перед маршем. Зліва: Євген Ковпак «Стріла», Іван Рачинський «Явір», «Вістун», Петро Варениця «Байда», Микола Павонський «Палієнко», Степан Новосад «Жук», Іван Білянчук «Зенко», Іван Невядомський «Юрко», Ярослав Гура «Славко», Володимир Левосюк «Роман» (спертий на лівий лікоть), Володимир Тесля «Хмара».

іншими. Коло села Тихобіж мешкала його мати, якій вдалося уникнути виселення. Віднайшлася ще одна група, мала криївку між Гатовичами й Ніновичами. Зимували – шістьох – у чистому полі, де криївку над ними заорав, заборонував та ще й засіяв добрий господар. У криївці мали нафту й примуса з нашої попередньої криївки, яку віднайшли. Примус їх і врятував, бо дерево в криївці зволожіло, так що єдине тепло давав саме примус. Зате ще два місяці по виході на поверхню хлопці відкашлювали сажею.

Отже, як з'єдналися три групи, то було нас 14 чоловік. Чотирох придумало піти на Захід, а решта вирішила знову зимувати десь у лісах. У серпні відійшли перші, а «Юрко», «Жук», «Байда»,

---

довічне ув'язнення, у збірному процесі членів його відділу. Вийшов на волю 25 березня 1959 р. Помер 24 січня 1989 р. в Олесниці.

бунчужний «Зенко», «Хмара», «Славко», «Палієнко», «Дубина»<sup>1</sup>, «Стріла» та я перейшли в ліси, де зимували зimu з 1947 на 1948 р. «Юрко» й куди знову підмовив нас піти. Це були великі ліси. Не мали ми тоді собі місця. На Захід іти не хотіли, мені ще пам'яталися німці та дивізія, а на західних землях – чого щукати? На Схід іти – просто в тюрму. А по голові ще ходила-таки думка про третю війну. Насправді ж на що чекали – не знати.

Почалася знана з попередньої осені робота. Криївку запланували ми солідно. Накрали лопат, укraли також сокиру, пилу. Накрили листям шалюонок, нагорнули землі. Замаскували знов листям, посадили малі сосни. А ще перед цим треба було збудувати піч. Тут найважливіше й найважче було вирішити справу комина: мусить же він добре тягнути. Знайшли ми яблуню, вирізали з неї третину пня, вибрали в ньому корито. Потім знайшли другу таку яблуню, вирізали таку саму частину, що вирізали вже з першої, бо ж треба було чимось замаскувати брак. Не вдалося ж не пошкодити першого пня. Отже, маємо вже цілий пень. Долішня частина стоїть нерухомо на землі, але через неї йде діра до криївки. Над нерухомою частиною пня йде друга, ця відкривається. Униз до криївки йдуть від неї два дротики: один: щоб відкривати пень, коли у печі горить, другий: щоб зачинити. А коли хтось проходить удень, то бачить просто стару яблуню.

Криївці потрібне також вивітрювання, рух повітря. Яму вибрали ми так, що на берегах росли дві сосни. У них поробили вентилятори. Це таким самим способом, як з яблуні зробили комин. Не робили, однак, затулки в пні, навертіли тільки дірки, а повітря випливало одним пнем і вливалося другим, власним ходом. З усіх трьох пнів вели у криївку дощані рури для диму й повітря.

Тепер вхід. Знайшли ми в лісі великий пень, зрізаний досить високо, викопали його, а діру замаскували. Зрізали з нього верх, а решту розкололи надвое, щоб легше було видовбати діру. Видовбавши, склали його докупи й поставили на вхід у криївку,

<sup>1</sup> «Дубина» – Михайло Прокопчук – стрілець сотні «Яра». Нар. 13 вересня 1925 р. в с. Тихобрід Грубешівського повіту. Арештований 27 червня 1948 р. на території Чехословаччини під час спроби переходу на Захід. Засуджений на кару смерті 31 грудня 1948 р. у Варшаві; помилуваний 28 березня 1949 р. (кару замінено на довічне ув'язнення).

а на пень поклали назад зрізаний верх. Треба було добре придивлятися, щоб побачити на цьому пні слід людської руки.

Але на цьому кінця не було. Треба було замаскувати криницю. З криївки пробрали ми насамперед може 20 метрів тунелю до криниці, тоді її накрили. У коридорі зробили магазин на дерево й виходок. Чекав ще один тунель: алярмовий вихід. Його треба було мати принаймні 50 метрів від криївки, але копати в землі ми вже не мали сили і задовга це була б робота. Викопали його зверху, а потім замаскували.

Усередині мали ми вже піч, потім зробили ліжка, підлогу вимостили розколотими колодами. По дорозі від входу в криївку була комора, де склали всі запаси. Усе навколо докладно замаскували: маскування узяло більше часу, ніж копання. Треба було добре втоптати викопану землю, нанести на неї моху, посадити корчі, усе прикрити листям і хмизом. А працювати могли



Тихобіжський ліс, осінь 1947 р. Ярослав Гура «Славко» (зліва), Іван Невядомський «Юрко», Степан Новосад «Жук», Микола Павонський «Паліленко», Євген Ковпак «Стріла», «Вістун» (прізвище невідоме).

не всі – треба ж було тримати стійки. Так, що роботу виконали ми за місяць і кілька днів.

Наша «хата» була готова. Не було б нам у ній взимку ні голоду, ні холоду, але знов не судилося: віднайшов нас «Зенон». Це сталося при допомозі матері «Юрка», яка вже раніше тримала для нас пресу, переповідала всякі новини. До неї щотиждень-два хтось ходив. Якось вернувся від неї Юрко й сказав, що був «Зенон», залишив записку для нас. Що «Зенон» про нас знає – це було як грім з ясного неба, бо дійшли чутки про його зраду. Поширили їх люди, що з ними пішов він у рейд. Одного разу котромусь з них вдалося побачити крізь в'язничне вікно, як «Зенон» вітався з польськими офіцерами й розмовляв з ними. Мав на собі польський мундир. «Зенона» не трудно було піznати. Був людиною малого росту, з лисою головою, що якось характеристично звужувалася вгорі, а до того ще його нервові рухи всього тіла. Можна було повірити, що його розпізнали правильно.

Вістка про це розійшлася настільки широко, що через Юркову маму знали її й ми.

Вона мала раніше контакт з командиром нашого відділу «Зіркою». Він переховувався десь на Холмщині, коло Черничини. Хтось про це дізнався й доніс куди треба. Засідку зробили ще більшовики. Зайшли вночі в хату, де він спав. «Зірка» почув їх запізно, зірвався, але більшовики накинулися, зв'язали. Судили його у Люблині. Мати «Зірки» була дуже мудра й енергійна, почала шукати добрих адвокатів. Це нічого не помогло, але якось вдалося їй зійтися з мамою Юрка. Так ця чутка дійшла до нас, бо мати «Зірки» десь у Варшаві почула про зраду «Зенона». Однак доказів не було.

Не знали ми, що робити: іти чи не йти? Урешті рада в раду та й вирішили йти на зустріч. Хоч були й такі, що казали: піти, узяти з собою «Зенона» силою сюди, протокол і виконати на зрадників вирок. Але ж не було у нас підстав. Не піти й не зустрітися, сидіти далі до весни – теж не можна, бо що робити весною, що літом, узагалі: що далі? «Зенон» був також одним з виходів. Ми додумувалися, що в нього мусять бути «ліві» документи, можливо, він матиме змогу виробити їх і нам, і якось будемо далі ждати.



Ярослав Гура «Славко» (зліва) і Євген Ковпак «Стріла» у Тихобіжському лісі, 1948 р.

Зрештою, він про це нам написав у записці, яку передала Юркова мама. Пішли: «Юрко», «Славко», я, «Стріла» і, здається, «Хмара». Під лісом мешкали старі люди, наші знайомі, там і відбулася зустріч. Був початок листопада. «Зенон» приїхав сам. Ризикував, адже він не знов, що щось запідозрюємо. Я був за тим, щоб його не ліквідувати, не маючи конкретних доводів. З «Зеноном» не можна було робити так просто, він мав свої заслуги в УПА. Колеги погодилися також на те, що поговорю з ним тільки я, бо можна було щось зіспути, коли б питали всі разом. А я його добре знов, це ж був мій командир. Був вечір, коли ми прийшли.

«Зенон» уже ждав. Зустріч відбулася на подвір'ї. Привіталися. У лісі не було звичаю мужчинам цілуватися при зустрічі, а «Зенон», вітаючись, поцілував мене. Це мене й більше відіпхнуло від нього, це був поцілунок Юди. Мое підозріння зміцнилося. «Зенон» перецілувався з усіма. «Як ти вмієш маскуватися» – подумав я.

Зайшли ми в хату. Розмова пішла про нас, що хочемо далі робити, які плани. Урешті я сказав:

- Непокоїть нас те, що сталося в Чехословаччині. Як то було?
- Заснули. «Міша» мав стійку й заснув...
- Заснув, але то не було серед людей, а в лісі. Ви заснули й зараз на вас наскочили?

«Зенон» і далі пояснював так само неясно, туманно:

– Ми розбіглися. Хтось крикнув, що є облава й ми розбіглися. Кого зловили – не знаю. Я втік. Сховався в лісі. Потім добрався до Польщі, бо самому йти на Захід було тяжко.

Знайшов наших людей, назвав кілька адрес у різних місцях. Мав контакти. Знав, хто з наших скривається на західних землях. Усе, про що говорив – це все було можливе. А тому, що було можливе, я не міг своїм підозрінням дати виявитися. Головного – що його бачили на розмові з польськими офіцерами у Варшаві – я не сказав. З цим треба було пождати. «Зенон» міг легко це заперечити, а потім був би більше обережним. А він був не будь-хто: це був надрайоновий командир нашої безпеки, знав як вести слідство, але і як уникати слідства. Зрештою, я наперед знат, що розмова нічого мені не пояснить. Найважливіше було: що нам далі робити? «Якщо про нас знають, – думав я – то можуть нас і не чіпати, ми викінчилися б самі». У інший спосіб склонитися не можна було: ми пристали на пропозицію «Зенона» виробити документи. Він мав з собою фотоапарат, зробив знімки. На наступну зустріч документи мали бути готові. А з ними можна вже було вийти й почати десь працю. Так і сталося. Першим виїхав я, потім інші. Що з ними сталося – не знаю.

«Зенон» запропонував мені, щоб я поки що ніде не працював, а тільки здобув «мельдунок», бо може треба буде йому в дечому помогти. Є багато людей, що потребують документів.

Вийшов я з лісу трохи дикий. Між людьми трясся, як пес на морозі. А коли на станції сідало двох жовнірів, то аж притиснув ногу до стіни, щоб не видно було, як трясеться. Я не був готовий до нормального життя.

Щасливо доїхали ми через Варшаву до Вроцлава. Там «Зенон» сконтактував мене зі знайомим господарем. На другий день залишив мене, а сам кудись поїхав. Я ждав. Роботи не було. Замельдувався раз, потім другий і третій. Замельдував мене «Богун»<sup>1</sup> з Пісоцького, що мешкав коло Олесниці. Потім жінка «Богуна» завезла мене до своєї знайомої у Вроцлаві, там знов я замельдувався. А далі переїхав у Щецин, де зустрівся зі «Славком», з яким давніше мешкав разом на стріху. Він уже мешкав й працював на будові якогось мосту.

<sup>1</sup> «Богун» – Євген Коза – арештований в квітні 1954 р. і засуджений на кару ув'язнення.

Якось під час тих змін місця проживання мали ми всі зміну документів на більш певні, як твердив «Зенон». Він привіз тоді посвідку про звільнення з в'язниці, заповнену на мое прізвище, а крім цього, ще й готові бланки з якогось міністерства, за якими можна було дістати мельдунок в будь-якому місті Польщі й отримати паспорт. Змінив я прізвище на Владислав Ліповіч. На це прізвище прийшло потім покликання на військову комісію. Трохи перелякався, в мене ж був знак есесів: група крові під пахвою. Треба було припектися розігрітим залізом. Вийшло трохи заглибоко, але позбувся клопоту. Комісія пройшла щасливо.

Невдовзі після виходу з криївки довідавсь я про долю моого приятеля й охоронця Юрка Клім'юка. Дійшла мене вістка про партизана, що скривався в селі Длугє старгардського повіту, у свого брата Цвяха. Я додумався, що в нього не було документів. Одного вечора ми зустрілися. Цвях розповів про Юрка. У Осердові переховувалося під час виселенської акції більше хворих. Хто міг, утік у ліс, Юрко цього зробити не зміг. Йому зробили криївку в стодолі в соломі. Як надійшла облава, він, маючи ще й астму, не міг утікати. Застрілився. Знайшли наші при ньому три листи: до проводу, до матері та до мене. Похоронено його на осердівському цвинтарі, якась молода дівчина читала над могилою його вірші.

«Зенонові» я таки вірив, підозрював, але й вірив. Пригадував собі різні справи з його життя. Походив він десь з західної Холмщини, десь аж з-за Замостя, де важко було знайти українців. Учився у Львові на агронома. Підозрілим був мені один момент у 1946 році. «Зенон» поїхав у Варшаву на два тижні лікуватися. А перед цим додому його сестри прийшов польський офіцер й хотів бачитися з ним. Потім виїзд. «Прірва» погодився на цей виїзд, хоч як це було небезпечно. Однак ішлося про здоров'я, ніяк було й відмовити. «Чи не мав тоді контакту з польською розвідкою?» – думав я собі про свого командира, спостерігаючи за ним під час зустрічей.

Він і далі, як колись у лісі, був вигадливий, швидко робив знайомства, шукав виходів з різних ситуацій. Залишився яким і був, тепер ці добре риси підпіляки проявлялися в нього навіть виразніше. Так само як і я, він жив у поїзді, нічліги по різних людях,

непроспани нічі. Я ні про що не питав, бо ж ясно було, що «Зенон» старається нашим допомогти.

Я виконував функцію зв'язкового. Усі інші працювали, я – ні. Часто з ним зустрічався. Звертався на: «друже командир», а він до мене: «друже „Романе“». Все було по-старому. З зустрічей не лишалося ніяких документів. Все передавали один одному усно. Отримував від нього гроші, хоч, щоправда, «Зенон» завжди бідкався, що їх мало, що треба ощаджувати. Однак на життя й поїздки завжди вистачало. Казав, звідки бере гроші. Якась дівчина з організації працювала в багатого жида в Лодзі. Украла в нього біжутерію. Потім її посадили, але біжутерія залишилася, а тепер служила нам у формі грошей. Були також гроші з Заходу.

Зібрати переконливі доводи проти «Зенона» було неможливо. Якось не сподобалося мені в Польщі. Запропонував я командирові дати мені «Зенка», з яким хотів би перейти кордон, установимо зв'язок з нашими на Заході й вернемося назад. «Наразі, ще не час. Прийде час – підете», – відповів «Зенон». Я підпорядкувався без спротиву чи дискусії: він і надалі був моїм командиром, я його підвладним, який має виконувати накази. Проте багато чого мені не подобалося.

Одного разу ми зустрілися з «Зенком» в «Богуна». Був, звичайно, також «Зенон», бо він завжди був при зустрічах з іншими людьми. Вийшли ми надвір, під ліс.

– Треба нам буде зробити список наших активніших людей, – несподівано сказав «Зенон».

– Яких? – запитав я. – Цивільних?

– Так, цивільних, добрих провірених патріотів.

– Але це є трохи небезпечно. Тим людям нічого не діється, живуть спокійно, а коли зробимо список і він, не дай Боже, впаде в руки безпеки, то наробимо їм лиха.

– Що ви робите з такої дрібниці справу. Боїтесь чи що? – «Зенон» трохи підвищив голос.

– Вибачте, друже командир, – продовжив я. – Такого списка я робити не буду. Ви продумайте, а тоді самі з нього зрезигнуете.

Змінили ми тему розмови, бо йшло до суперечки, у якій, видно було, «Зенон» мене не переконає. Більше про список мови ми не заводили.

Ні з ким було поділитися своїми думками й здогадами щодо «Зенона». Контакт з іншими членами сітки майже не існував. Найчастіше бачив я власне командира. Тільки раз був в «Зенка», в Ольштинському воєвідстві, де він працював як книговод у пігеєрі. Потім «Зенон» стягнув його у Вроцлав. Відбулася ця розмова про список, а потім виникла в мене думка поговорити з «Зенком», доки він є, сказати про свої підозріння, а якби що, то й разом покінчти з «Зеноном». Однак я таки не зваживсь. У пам'яті виник процес з 1945 року. Ішлося про нашого офіцера, «Сокола», здається, що вбив іншого офіцера зі свого відділу. На його місце хотів сам стати. Якось була облава, вони були скриті в стодолі. Стрілив у своего. Нам сказав, що убитий і упав від польської кулі. Почалося слідство. Установили ми, що стріл був з малої відстані, бо відрізняється стріл з великої відстані від стрілу з малої. Останній залишає на шкірі сліди пороху. Такий порох був у шкірі убитого. «Сокола» арештували. Процес тривав тиждень. Вину йому доказано, він накінець сам призвався. Я мав це на увазі, не маючи доказів, міг би я зробити майже так само як «Сокіл». Можна б це також трактувати як самосуд.

Навесні 1950 року прийшли хлопці з-за кордону з поштою: «Богдан»<sup>1</sup> з бойовки «Ясеня», «Пімста»<sup>2</sup> та ще один. Це був десь травень.

Від «Пімсти» довідався я про «Горака», який так прислужився усім, хто скривався коло Холма в зиму з 1947 на 1948 рік. Коли прийшли навесні 1948 року з Грубешівщини «Певний», «Стріла» й він, швидко вернулися, бо мали взяти документи, вироблені при допомозі якогось лісника. Попали на засідку, з якої вернувся тільки «Стріла». Сказав, що «Певний» вбитий, а з «Гораком» не знати, що сталося. І ось їх, а зокрема, «Горакова» доля. По засідці, у якій

<sup>1</sup> «Богдан» – Михайло Титус.

<sup>2</sup> «Пімста» – Іван Смарж – кур’єр Центрального Проводу закордонних частин ОУН. Нар. у грудні 1926 р. в с. Ропиця Руська Горлицького повіту. В 1940–1941 рр. навчався в ремісничій школі в Холмі, а згодом у Самборі. У квітні 1945 р. арештований польською поліцією у Горлицях і через кілька місяців ув'язнений на Монтелюпіх у Krakові. Після звільнення пішов у підпілля, був провідником II куща в VII районі надрайону «Верховина» (раніше «Бескид»). В 1947 р. перейшов на Захід і влітку 1949 р. повернувся до Польщі разом із «Смирним»; виконував обов’язки кур’єра, підтримував зв’язок між Проводом ОУН у Польщі і Україні. Пропав безвісти.

«Певний» не впав, вирішили вони йти на Захід. Довго разом не йшли, бо було їх забагато, тож поділилися на дві «групи». «Горак» мав зброю, але вона при переході нічого не значить, коли напроти стоять купа війська. Тож він її кинув, а натомість зробив собі пістоля з дерева, помазав його чимось чорним і заткнув за ремінь. Украв десь сокиру, підперезався шнурком, а сокиру заткнув ззаду за цей шнурок. Лице мав спалене, бо одного разу підпалили його в якісь стодолі, звідки, на щастя, утік. Отже, вигляд мав досить дивний. А якби не той вигляд... Ішов, ішов, нарешті наліз-таки на міліцію. Почали питати. «Горак» прикинувся німим, бо ж по-чеськи не вмів говорити. Крім німого, удав ще трохи й дурного. Знайшли пістолет. Запитали, куди йде. «Горак» сокирою показав – у ліс. Там буде рубати дерево. Навіщо пістолет? А коли в лісі будуть бандити, то він їх постріляє. Усе це показав на мігах. Здоровово посміявшись з такої уяви, дали йому на дорогу тютюну й нагодували, а потім випустили. А «Горак» як «Горак» – у ліс, а вже лісом та й у Німеччину. З сокирою та дерев'яним пістолетом за шнурком.

Пошта принесена хлопцями з Німеччини була призначена на Україну. «Зенон», довідавшись про неї, конечно хотів її дістати, проте хлопці наказу не зломили, хоч «Богдан» дивився на «Зенона», як на божка. Пошту треба було перенести на Україну. «Славко» й «Пімста» дістали наказ перейти польсько-sovітський кордон, я з «Богданом» провести їх до кордону.

Перед виїздом на Схід зустрілись ми з «Зеноном» у ресторані в Варшаві. Тут він зробив таку річ, що довго мені запам'яталася. Сиділи ми при столику. У один момент «Зенон» витягнув зі своєї торбини пістолета й подав понад столиком «Пімсті». Це було на очах людей, я аж затрясся.

Поїхали ми поїздом до Перемишля. До Бірчі автобусом. На зупинці нарobili собі страху. Виходячи з автобусу, побачили ми поблизу двох міліціантів. Трохи далі стояли ще два. «Засідка?» – пролетіло в голові. Вийшли ми з автобуса й розійшлися в різні сторони, щоб не звернути уваги. На щастя, це не була засідка.

Ночували ми в лісі. Щойно на другий день віднайшли «Славку» й «Богдана». Ніч також пересиділи в корчах. Разом підійшли ми ближче до границі. Позначили собі мертвий пункт: фігурку в полі.



Іван Смарж «Пімста». Фото з 1951 р.

Пішов я на «завтра». Однак нічого не сталося. Спокійно переїхав я жити до «Богуна», який почав жити під Олесницею.

На зв'язкового «Зенон» взяв тоді «Богдана», мабуть тому, що колишній «ясенівець» сліпо йому вірив. Я не надавався, бо зачасто звертав увагу на різні недотягнення, мав питання.

Після «Славка» міліція почала «відвідувати» «Романа»<sup>1</sup>. Він жив у Вроцлавському воєвідстві, жінку мав в Ольштинщині. «Роман» працював як столяр в пегеєрі. Одного разу сказала йому господині, що двічі з'являлася по нього міліція. Два рази «Романові» не треба було повторювати: поїхав до «Богуна», де був уже і я. Потрібні йому були нові документи, бо старе місце було спалене. Я повідомив про це «Зенона». Він чомусь це відкладав. По двох тижнях, які минули від останньої зустрічі з «Зеноном» (ми зустрічалися більш-менш що два тижні), я знову нагадав про

<sup>1</sup> «Роман», «Соловій» – Євген Ліборський – командир СБ III району. Нар. 6 січня 1923 р. в Черничині Грубешівського повіту. Пропав безвісти (правдоподібно замордований УБ) у жовтні 1949 р. в Олесниці Вроцлавського воєвідства.

Далі пішли «Славко» та «Пімста». Минув місяць і щасливо повернулися.

Про їх повернення довідавсь я від людей, у яких «Славко» мешкав у Щецині. Шукав я з ним контакту, але, як мені сказано, «Славко» був, а зараз потім поїхав на якийсь курс. Я додумався, який це «курс», бо зараз потім прийшли по нього міліціанти. Це означало, що й собі треба змінити помешкання. Пішов я вимельдовуватися. У бюрі витягнули картотеку. «Добре, але прийдіть завтра», – почув я. «Завтра» могло означати, що можуть мене зняти, але мусять підготуватися. Виходу не було.

документи для «Романа». Командир їх не мав. Як прийшла третя зустріч, я вже запитав, чому він легковажить людей. «Роман» денерувався. Нарешті «Зенон» зробив йому знімку, виробив документи й сам привіз до «Богуна». Поговоривши, командир разом з «Романом» подалися на станцію. Була вона досить далеко, «Роман» трохи хворів, сам не міг стільки йти. І, як розповідав потім мені «Зенон», коли надїжало авто, зупинили його. «Роман» поїхав до Олесниці, де мав ждати «Зенона». Мали разом їхати далі, але більше вже не зустрілися. «Роман» як сів в авто, так і пропав. Ні від кого не міг я довідатися, що з ним сталося.

«Богун» переїхав жити в Маломіце Шпротавського повіту. Разом з ним і я. Знайшли мені працю. Минув якийсь час. Одного разу приїхала до «Богунової» жінки її знайома зі Шпротави. Був і я. Жінка «Богуна» подумала зробити малу зустріч за столом. Мали прийти також сусіди. Потім, крім них, з'явилися й інші, незнайомі мені люди. Зустріч відбувалася в сусідів. Запросили й мене, бо ж мешкав я в їх знайомих. У кімнаті сиділо кілька осіб, випили пляшку й саме робили складку на наступну. Більше вдавали п'яніх, ніж були ними насправді. Знайома «Богунової» жінки шепнула мені, що чи не краще буде вийти надвір. Ми так і зробили, бо не хотілося сидіти між поляками. Вийшли ми в обведений муром парк.

— Мені холодно, — сказала вона, бо був ужевечір і справді не було затепло.

— Візьміть мою маринарку, — я зараз поклав маринарку їй на рамена. «Чи не хоче провірити, чи є в мене під маринаркою зброя?»



Євген Ліборський «Роман», «Соловій». Фото з 3 березня 1943 р.

— сяйнуло в голові. Адже «Зенон» не знат, чи маю зброю, де її тримаю. Хотячи переконатися щодо цієї жінки я піддався її помислам. Перед розстанням після спацеру запропонувала мені приїхати до неї у Шпротаву. У неділю мав приїхати туди ще й якийсь інший гість, то можна буде приємно провести час. Я пообіцяв, але не поїхав. Тож через тиждень знову знову знову знову була нагода випити в старому товаристві. Пішов і я до товариства, бо, живучи між людьми, треба було якось укладати з ними стосунки. У кімнаті сиділи «Богун» з жінкою, господар з жінкою, начальник пошти також з жінкою та моя знайома зі Шпротави. На столі горілка. Я випив кілька разів, але тільки по половині, бо якраз мав гарячку. Проти вмовлянь я вперся, а накінець сказав, що хочу вийти.

— О, то я також іду, — підірвалася зі свого місця пані зі Шпротави. Вийшли ми. Якийсь час ішли, щось там говорили.

— Проведіть мене до шоси, — попросила знайома, здається, хотіла вертатися додому.

До шоси можна було дійти дорогою або парком. Вирішив я піти парком.

— Знаєте, мені вигідніше буде йти з правої сторони, — несподівано сказала вона й перейшла під мою праву руку. Дотепер я тримав її руку, а тепер вона сама схопилася за неї. Чому так зробила — я довідався вже потім. Перейшли ми діру в парковому мури. Зараз за муrom кинулося на мене двох мужчин. Один схопив за ноги, другий викрутів назад руки. Знайома, кричачи, побігла в парк. Зараз прибігло ще двох. Ждали на дорозі. Звалили мене на землю. Сіли по одному на руки, третій на ноги, а четвертий зробив обшук. Підвели, всадили в машину й відвезли у Вроцлав. Я був арештований, неважко було здогадатися. Один з тих, хто мене арештував, виявився тим, що вдавав з себе найгіршого п'яницю під час першої веселої зустрічі за столом. Був вищим офіцером, на прізвище Януш Мазурек<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Януш Мазурек — капітан, функціонер II відділу, III департаменту Міністерства громадської безпеки (МВР); у 1949–1955 рр. займався справою членів групи «Зенона».

Завезли у Варшаву. Слідство було легке. Слідчий навіть дав мені можливість зорієнтуватися, що все про мене знають. І далі не був я впевнений, чи це «Зенон» мене всипав. Якось слідчий прийшов, зівав. Я вперто викручувався від його питань.

– Nam nie chodzi o Sameluka, o Krawczuka, „Żuka”, „Zenka”, my wiemy co oni robią, gdzie są. Kiedy będziemy chcieli, to ich zabierzemy, a teraz niech sobie siedzą i pracują. Chodzi nam o tych, którzy mają przyjść zza granicy, – сказав він несподівано лінивим голосом.

Потім виявилося, що знають також про мертвий пункт, що встановили ми при переході двох наших на Україну. Знали про нього тільки «Зенон», я, «Богун» та «Богдан». Останнього тоді ще не мали. „Отже, міг їм сказати тільки «Зенон»”, – подумав



Тихобіжський ліс, літо 1948 р. Сидять у першому ряді (зліва): Іван Білянчук «Зенко» з боївки «Юрка», Іван Невядомський «Юрко», Володимир Тесля «Хмара». Клячати у другому ряді: Євген Ковпак «Стріла», Іван Рачинський «Явір», Володимир Левосюк «Роман», «Вістун» (прізвище невідоме). Стоять у третьому ряді: Микола Павонський «Паліenko», Петро Варениця «Байда», Ярослав Гура «Славко», Степан Новосад «Жук».

я і переконався, що зрадником був «Зенон». Мої раніші підозри спрвджувалися.

По двох тижнях перевезли мене до Лігніці і передали російській контррозвідці. У росіян слідство тривало два місяці. Знали про поліцію, про дивізію, про УПА. Не знали тільки того, чого і я не знов. Додали ще й статтю про американську розвідку, урахувавши контакти з мельниківцями.

З останніми склалося ось як. З ними встановили ми контакт у якогось Козловського. Мельниківці шукали людей до своєї сітки. Навесні 1950 року, на два місяці перед моїм арештом, «Зенон» визначив мене до контактів з ними. Відбулися дві зустрічі в Валбжиху. Обговорювали ми технічні справи, пов'язані з функціонуванням сітки. Був і «Зенон». На третю зустріч вже я не поїхав, бо командир сказав, що перебирає справу через її вагомість, у власні руки. Тепер безпека щила мені співпрацю, хоч ніякої співпраці не було, проте ж в них так: якщо говорив, то й співпрацював.

З Лігніці, де мене допитували, перевезено мене до Володимирської тюрми у Києві. Відбулася в ній цікава розмова з прокурором.

— І чого ж ви хотіли, УПА? Самостійної України? Так вона ж є: маєте школи, мову, прапор, — сказав «переконливо» прокурор, уважаючи мене наївним. — Чи ви вірили, що Україна стане вільною?

— Вірив і вірю, — відповів я.

— З війною?

— Без війни. Сама конституція підказує те, що Україна може вийти з Союзу, коли захоче.

Це не була іронічна розмова. Я не стидався, що був в УПА, а вони поважно виконували свою роботу.

Слідство втомлювало. Допити тривали всю ніч, а вдень спати не давали. Після півтора року слідство закінчилося.

Тимчасом мої документи передали у Москву, а потім я опинився на Лук'янівці. Там зустрів мене вирок: 25 років тюрми. Це була хвилина великої радості, якої не можна забути. Завели мене в канселярію, де сидів якийсь підстаршина. Став він читати

вирок. Читає-читає. Усе про склад вироку, а мені не терпиться почути про головне: смерть чи ні. Коли він нарешті прочитав, що «прігавар'он на 25 літ тяжолово тюремново заключення», то я мало його пе обняв і не поцілував! Сльози потекли мені по щоках. «Я живу! І буду жити! Є надія вийти на волю», – перелетіло по голові, а крім надії, нічого більше потрібно не було.

Через тиждень транспорт. Везли у старих, хто-зна чи ще не столипінських вагонах разом з уголовними та політичними, везли у місто Верхнєуральськ. У чистому полі побудували там нещодавно з червоної цегли тюрму. Колячий дріт, вишкі, кулемети. Сидів я в ній два роки. Камера-одиночка, у якій нічого тобі не можна. Станеш коло вікна, щоб подивитися на кусок неба: «кадайдіте ат акошка», ходиш по камері: «зарядкої нельзя заніматся», приляжеш на прич: «спати не палається». «Я не сплю, сперся тільки на лікоть», – відповідаю. «Нічево, парадіте», – у відповідь з-за залізних дверей з очком посередині.

Усе-таки тюрма – краща за слідство та його камеру. Можна було всю ніч спати, виводили надвір на прогулянку. Мої прогулянки довели, зрештою, до того, що зіпсував я собі очі від неймовірної білоти снігу. Вийшовши з напівтемної камери, мусив примріжувати повіки, але це не помагало: сніг бив у очі, як сонце. Не витримував також ніс: злипався всередині від п'ятдесятиградусного морозу. На ногах черевики на гумовій підошві, кальсони, піжама з такого ж, як і кальсони полотна, на верх бушлат та шапка. Чи це гріло? Ні, але виходив я на прогулянки щоденно, хоч бувало й понад 50 градусів морозу, а начальство дозволяло тоді виходити тільки бажаючим. На 28 осіб в камері вийшло нас троє. Робив я, незважаючи на заборону, гімнастику. Під стіною, у якій були двері, щоб не видно було через «вовчок». Адже не повісили мене, треба ж було думати про життя, а для життя потрібне здоров'я.

По двох роках перевезли мене в Іркутську область, у місто Александрівськ. Сидів я в тюрмі, де відбували вироки декабристі. Скільки ж там було всякого народу! Австрійці сиділи за співпрацю з гітлерівцями, росіяни сиділи за різне, були й такі, що колись в Кремлі працювали, українці, відомо, за що сиділи. Пізнав я есесмана в темних окулярах, бо зіпсували йому зір занадто

міцним світлом лампи під час слідства. Молодий жид, син редактора з Відня, учився завзято російської мови, бо не любив гаяти часу, а по виході на волю хотів бути журналістом, звався Альфред Гінтер.

У alexandrівській тюрмі застала в'язнів політична відлига в Союзі. Дали більше хліба, частіше можна було писати й отримувати листи, стали можливим відвідини в'язнів. До мене писала рідна сестра й тітка, однак я не згадав їм про можливість побачення, бо ж їхати в Сибір важко й клопіт великий, тож не треба було ставити їх перед тяжким вибором і наражувати на докори совісті.

У Александровську зустрів я «Мішу» – Михайла Балія! Це була зустріч! Знайшовся мій друг з партизанських часів. «Міша», який пішов разом з «Зеноном» на Захід, розповів, як вони попали на Чехословаччині.

На кілька місяців перед виходом на волю, бо вийшла амністія, українці могли сидіти разом. Зійшлося нас вісьмох, був між іншими син Романа Шухевича, Юрко. Тримався дуже добре. Мав зі собою конспект до науки української мови й ми всі зразу зорганізували собі відповідний курс. Читав Юрко. Зустрів я тоді також донеччанина Івана Орлова, він гарною українською мовою розповідав про Східну Україну, про козацькі роди, шахти. Сам він попав за співпрацю з німцями. Натомість Мельничук<sup>1</sup> з Павлович попав у справі «Зенона». Мав у Варшаві пекарню, «Зенон» туди заходив, а потім зрадив. Сидів укупі з нами й українець зі Львова, американський розвідник, накрили його у Львові. Мав мати слідство в Чорткові, але по дорозі вискочив з поїзду. Стрибок був нещасливий: покалічив собі дуже тіло, але був настільки сильний, що ще два тижні втікав у напрямку границі. Якось заночував під оборогом, був уже близько. Уранці прийшла жінка, побачила й зразу побігла з доносом. І попав наш розвідник у Сибір.

---

<sup>1</sup> Богдан Мельничук – нар. 23 травня 1932 р. в Павловичах Грубешівського повіту. Арештований у зв'язку зі справою «Зенона» 28 жовтня 1950 р. у Варшаві, 1 квітня 1951 р. був вивезений до Києва і засуджений на п'ять років ув'язнення. До Польщі повернувся у січні 1954 р. Проживає у Канаді.

З Холмщини сидів разом зі мною також Михайло Прокопчук «Дубина», що пішов з «Зенона» і спіймався на Чехословаччині. Гарною втечею, хоч так само «щасливою», як і розвідника, міг похвалитися львів'янин, що втік з Сибіру під поїздом. Доїхав аж до Львова, однак зловили. І вернувся.

У червні 1955 року почув я запах волі. Етапами повезли нас до Явасу, що під Москвою. Там був збірний пункт. Три місяці ждали ми на склад транспорту в Польщу. Сорок відсотків між всіма, що туди: українці. У цьому транспорті вертався в Польшу також «Міша». Десь на зламі вересня й жовтня були ми у Варшаві, а звідси вже, хто куди знов, туди й пішов.

«Я у перших місяцях після звільнення з в'язниці, як працівник ПЗУ в Старгарді Щецинському. Довго задумувався: куди ж мені тепер іти?... В результаті, оженився!».



## ЗАКЕРЭОННЯ

## Володимир Морочко – «Сум»

Село Холовичі, де я народився, лежало двома нерівними частинами обабіч Сяну. На лівому березі було 12 хат, а на правому – решта. Ціле село було перед війною українське, єдиний, хто вважав себе поляком, з огляду на свою працю, був лісник. Національно Холовичі були дуже свідомі, діяла читальня «Просвіти», а при ній гарний хор.

У вересні 1939 року прийшла війна, утекли поляки, прийшли німці, потім пішли німці, а прийшли совіти. На Сяні встановлено совітсько-німецький кордон. Згаданих 12 господарств перейшло під більшовицьку владу й адміністративно стало частиною недалекого села Речполя.



Володимир Морочко, фото з 13 червня 1967 р. у в'язниці у Вронках.

Влітку 1941 року знову прийшли німці, а більшовики пішли туди, звідки сунули на нас у 1939 році. Однак по трьох роках ми побачили останніх знову. Фронт був щораз близчче мого села, а восени 1944 року прокотився ним і зник десь на заході, а в нас тоді почався інший фронт...

Почалися напади польських банд. Були це залишки польських партизанських відділів з Волині, звідки виперла їх наша партизанка. Ці відділи збиралися в навколоишніх великих лісах в трикутнику Воля Кревецька – Середна – Коритники. Але були також зовсім цивільні банди; найгрізніші були з великого, але бідного польського села Гута, що коло Бірчі.

Напади почалися восени 1944 року. Під час одного з них – на Волю Кревецьку – втратило життя понад 50 осіб, найбільше дітей і жінок та старших чоловіків, бо тоді не було в селі молодих людей – утекли за Сян; село було беззахисне, самооборона щойно мала створитися. Потім був напад на Коритники, де теж були великі жертви. Я розмовляв з одним свідком цього погрому. Він бачив, як один поляк укинув гранати в погріб, куди склонилися якісь жінки. Упало тоді в Коритниках 28 осіб.

Від нападів треба було якось боронитися – почала в нас створитися самооборона. Доходили також вістки про УПА, люди виглядали її, бо була нам тоді дуже потрібна. Іти в ліс було просто треба: хто не згинув на печі, то потім мусив іти гинути на Дуклі<sup>1</sup>, як казали в нас люди. А в лісі принаймні було відомо, за кого і за що смерть.

До УПА першим з нашого села вступив Осип Івашко, ще в 1943 році. Він був найактивніша людина в селі, мав великий вплив на молодь, агітував за УПА, а восени 1944 року створив у Холовичах СКВ – Самооборонний кущевий відділ. Зібралося нас тоді 62 чоловіки різного віку, але переважала молодь. Івашко мав уже заплановані способи оборони села, усталив варти, зорганізував вишкіл. Однак жодного бою під його командою не судилося нам

<sup>1</sup> Йдеться про українців мобілізованих до Червоної Армії, яких після короткого вишкolu висилали на фронт. Найбільше загинуло в боях на Дуклянському перевалі (8 IX-30 XI 1944).

звести. Тієї ж осені він тяжко поранив себе, коли чистив зброю, від рани й помер. На похороні з'явивсь якийсь відділ УПА, були стріли в повітря. Похоронено його в нашому селі.

Командування перебрав «Квіток». Родом був з Карпат. Покинувши воювати в Червоній Армії, він прибився в 1944 році до нашого села. Нашій самообороні дуже придався. Ще на вишколі Івашка учив військових вправ, партизанської тактики. Згинув якось перед виселенням на Україну.

Перший напад на наше село – на ту його частину, що лежала по правому боці Сяну – був на початку 1945 року. Частина нашого СКВ була на вишколі в лісі. Ночували ми також у лісі, удень були вправи, а в село ми з'являлися час від часу тільки по харчі. А поляки напали вранці. Почули ми стріли, а за кільканадцять хвилин вже прибігла штафета, що потрібна поміч, хоч частина СКВ, яка мала варту в селі, поки що відбивала наступ. «Квіток» зараз дав наказ «бігом до села». Однак не занадто ми тоді постріляли, бо швидше з'явився від Красицької гори «Бурлака» з сотнею. Зобачивши, що прийшла поміч, поляки зразу відступили, але залишили перед селом 8 убитих. Ми втрат не мали.

Самооборонні кущі виникли і в інших поблизьких селах. У Красицях зорганізував і очолив самооборону «Заставний», потім був там «Рись», «Соловій» і «Боркун». Красицька самооборона була дуже добра і сильна. «Заставний» мав багато зброї, що лишили красичанам мельниківці восени 1944 року, коли, будучи в українській поліції, відступали разом з німцями перед більшовиками. Поляки не могли здобути Красичів, хоч пробували не один раз.

У селі Хірна<sup>1</sup> самооборону створив Володимир Тенос – «Качор», родом з Кревецької Волі, бувший дивізійник. Коли почалися польські напади, він зібрав хлопців з Кривчі, Середньої Кревецької і Волі Кревецької і зробив військовий вишкіл. Потім перекинувся до Хірни, де з чотирма десятками людей перебував до весни 1945 року. Нічого не знав про УПА. Створив відділ, бо така була ситуація. Поляки Хірни не здобули. Між іншим завдяки порядкові, який він запровадив у селі: усіх поляків виселив, не було втик. Він

<sup>1</sup> Йдеться про село Хирина.

увесь час вів вишкіл, пильнував села, а вдячні люди давали їсти й спокійно спали. Потім, коли зміцнився і вишколив відділ, почав відомішти українські кривди. Але на свою руку. Переходив на той бік Сяну. Його акції дійшли до відома наших. З проводу поїхали одного разу до Хірни на переговори з «Качором». Договорилися. Віддав людей.

Прийшло виселення. У купинських лісах тоді створився дуже великий вишкільний табір. Усі СКВ пішли на той вишкіл. «Качор» попав до «Бурлакі», був ройовим, однак, хоч і виконував найважчі завдання, особливо здобування «язика», то не міг погодитися з режимом у сотні. Його трактовано, як і всіх, а це не було йому всмак, так що потім пішов на свою руку. Покинув сотню, вернувся до свого села й заново зорганізував собі відділ, який був досить активний. Настільки активний, що слава про нього пішла широко між нашими, а деякі хлопці з сотень, що почувалися досить відважними, відлучувалися і переходили до «Качора».

Провід став задумуватися, що робити, а коли від «Бурлакі» одного разу здезертирувало ще двох, подано «Качорові» наказ зголоситися. Він наказу не виконав. Так було до зими з 1946 на 1947 рік, коли-то «Бурлака» мав пропагандивний рейд на Ярославщину. На присілку Гаврон в одній з хат, до якої пішли кватиравати наші, зловили «Качора». Судовий вирок: повісити. А вішати «Качора» не треба було, краще було б йому вже давно дати командування сотнею, на що заслуговував своїм вояцьким умінням та відвагою. Правда, наші додумувалися до цього, бо, як казав «Луговий», що був разом з бойкою в рейді, відповідаючи за пропаганду, «Бурлака» в розмові з «Качором» сказав: «Чоловіче, якби я вірив, що ти другий раз так не зробиш, то відразу даю тобі чоту, але хто тебе знає». Люди «Качора» виїхали потім на західні землі.

Мій вишкіл відбувся навесні 1945 року. Тоді-то з'явився в нашому терені «Григор»<sup>1</sup> разом з кількома партизанами. На його

<sup>1</sup> «Григор» – Мирослав Гук – провідник I округи ОУН (ІХ 1945 – VII 1947). Нар. в с. Іскань Перемиського повіту в священичій родині. У вересні 1947 р. перейшов на Львівщину, де й загинув у бою з військами НКВД. Його брат – Богдан Гук «Скала» – був лікарем, керівником Українського Червоного Хреста на Перемищині в надрайоні «Холодний Яр».

розказ усі самооборонні відділи зібралися в купинському лісі, десь 200 чоловік. Вишикувалися лавою. Виступив «Григор» і, пояснивши ситуацію на Україні, сказав, що треба вступати в ряди УПА, щоб боронити свою землю.

Найкращими вишкільниками були тоді, гадаю, що на всьому Підкарпатті, «Крилач», тоді ще чотовий, та «Ластівка». Останній сказав нам:

— За місяць часу мусите знати більше, ніж нормальнє військо за два роки. І кінець.

Тоді почалося. Вишкільний табір, але вже з думкою про нормальнє воювання, а не самооборону. Піт лився з нас усіх і не прилипав до сорочок, а скапував далі, на землю. Не мали ми вільної хвилини, постійна тактика, стріляння, марші, а коли вже занадто або непогідь — політично-виховна робота. І так майже два місяці. Кінець табору збігся з початком виселень на Україну, але весь час відбувалися тоді по селах «лапанки» молодих хлопців до Червоної Армії (з моого села, на щастя, не зловили нікого). Якось знов прийшов наказ вишикуватися в три лави на якісь галевині. Ми вже знали, що це кінець вишколу. Виступив наш комендант.

— Знаєте, — сказав нам коротко, — що навколо діється. Хто хоче їхати за родиною на Україну — може їхати, хто ні — залишається в УПА.

Виступило тоді перед лави багато, переважно старших вже мужчин, що мали родини. А молоді — десь понад 80 хлопців — і з місяця не ступили, не знати, що могло б нас тоді з нього рушити. Старші відійшли, ми вернулися в табір, а по кількох днях знову була збірка. Прийшли старшини УПА добирати собі хлопців до відділів, прийшов «Тарас»<sup>1</sup>, «Бурлака», «Ванька»<sup>2</sup>, «Крилач». Усі були тоді свідомі про що йдеться, за що маємо боротися, усі мали також у пам'яті напади на наші села восени 1944 року. Пішли ми до сотень і боївок.

<sup>1</sup> «Тарас» — йдеться правдоподібно про Петра Кавузу «Руслана», провідника ОУН в Перемиському надрайоні «Холодний Яр».

<sup>2</sup> «Ванька» — прізвище невідоме — командир I чоти сотні «Бурлаки». Загинув 16 березня 1947 р. у с. Берендовичі Перемиського повіту.

Пішли тоді до УПА чотири брати Конкольовські, що родом були з Красич. Андрій мав псевдо «Соловій», народився в 1919 році, Микола – «Рись» 1924 року народження, Василь народився 1917 року, мав псевдо «Юрко», був районовим провідником й згинув в 1945 році під Бірчею. За т.зв. шкільну акцію сидів у тюрмі в 1935-1939 роках. Іван народився у 1916 році, убили його в Красичині польські міліціанти на початку 1945 року в його криївці. Крім «Юрка», усі служили в боївці «Григора»<sup>1</sup>. «Соловій» та «Рись» згинули разом з «Заставним». Їх родина виїхала в 1945 році на Україну. У Красичах 1922 року народився також Іван Ткач – «Заставний», який був комендантом надрайонної боївки «Григора». З Холович пішли до УПА: «Берізка», був кулеметником у «Бурлаки» в I чоті, два інші були в цій сотні розвідниками, Степан Брилинський – «Береза» та інші.

Я, обравши собі псевдонім «Сум», пішов до боївки «Степового»<sup>2</sup>. Він походив з Кречкова, був сином лісника. Мене знов уж раніше і тому попросив вступити до його боївки. Уже раніше були в нього два партизани. Тепер дійшов я, а потім з Княжич прилучилися «Чміль» (Блажеєвський), «Вишня» і «Острий» з Мильнова. Стан боївки був майже цілий час десь 7-12 хлопців, бо це була боївка адміністративно-пропагандивна. Мала призначення в I район. Прийшовши в корманицькі ліси, «Степовий» передав нас трьох «Луговому»<sup>3</sup>. По якомусь часі я став заступником «Лугового». У такому складі боївка проривала до весни 1947 року.

Особистим ординансом і зв'язковим «Лугового» був «Луцький». Він перебував з ним весь час і всюди. Через «Луцького» «Луговий» мав контакт зі мною, коли я був у терені. «Луцький» походив з Ярослава. Під час війни працював в німецькій адміністрації. По війні потрапив через зв'язки в Перемишлі в Корманичі, бо хотів

<sup>1</sup> Йдеться правдоподібно про відділ, що підлягав провідникам I округи ОУН «Григоріві».

<sup>2</sup> «Степовий» – прізвище невідоме – провідник ОУН I району в надрайоні «Холодний Яр» (1945 - XII 1947).

<sup>3</sup> «Луговий» – прізвище невідоме – провідник ОУН I району в надрайоні «Холодний Яр» (1945 - VII 1947), вживав також пс. «Ясмін», «Олег».

попасти в УПА. Як став у селі питати за бандерівців, то зразу його зловили. Дочекався в людських руках до того, що прийшов по нього з боївкою сам «Орач»<sup>1</sup>. Товкли його, не хотіли повірити, що українець, але він це вперто повторював. Накінець поміг йому випадок. Прийшов до Корманич кур'єр з-за кордону і впізнав «Луцького». Тоді «Луговий» зразу взяв його до себе. А боївкарі знали, чому так його били: у Корманичі поляки постійно посилали своїх шпигунів, у цьому селі їх найбільше й згинуло. Там неможливо було жодному знайти втику, а коли починає про співпрацю говорити чи розпитувати про партизанів, то люди знали, що робити. Далеко не всі були такими твердими українцями, як «Луцький». З-під «української» шкіри швидко показувалася убецька. А «Луцький» згинув у 1947 році в якісь облаві, коли я лежав раненим.

Боївка – це був особливий відділ. Почати хоча б від набору. Не могли служити в боївці стрільці з сотень. Були спроби брати здібніших до боївки, але боївкарів з них зробити не можна було: не ті звички. Як пішов в терен, зразу попадав у польські руки. У сотні відомо: «ціль – чергами – вогонь!», «чота вліво, чота вправо». Усе на команду. Наробили гармидеру й пішли, а в терені залишалася боївка й мусила це гризти. Тож потім до боївок добирали тільки свіжих людей з сіл. У боївці він виховувався, пізнавши способи праці, ставав добрым боївкарем.

Наша боївка вся ходила в новеньких польських мундирах. Не один раз були через це помилки з боку поляків, які хоч і могли підозрювати, що це йде упівець, то все ж мундир наказував наперед крикнути «стуй!», а вже потім стріляти. А це давало час на втечу. Таких випадків було пребагато. Кожного дня ішли ми в терен. Наш час – це була ніч, яка починалася для нас десь уже по 15-ій пополудні.

Боївкар мав кращу ситуацію, ніж стрілець сотні. Мали ми кращий доступ до харчів, навіть тютюну, хоч і заборонений був, не можна було в терені покурити. Зате загроза була в кілька разів

<sup>1</sup> «Орач» – Василь Гарабач – референт СБ I району в надрайоні «Холодний Яр» (1945 - VII 1947).

більша. Якщо протягом тижня були дві-три засідки на нас, то тиждень уважали ми дуже щасливим.

У боївці зосереджувалася вся географія терену, де вона діяла. У відповідних напрямках ішли тільки ті люди, які звідти походили й добре терен знали. У кожному селі була своя втика, куди треба було зайти наперед, щоб довідатися про ситуацію. Це були люди з цивільної сітки.

У час переселень на Україну «Луговий», а ми з ним, найчастіше ходив по селах і намовляв людей не виїжджати, не покидати рідної землі. Переконував, що ще трохи, й буде третя світова війна, а ми всі мусимо витримати й дочекати її, щоб у слушний момент виступити всією силою й взяти владу на Україні у свої руки. Люди приймали нас скрізь дуже радо, навіть по польських селах, хоч тут міг впливати й страх, бо в польській пропаганді ми вміли тільки «різати». Наша пропаганда по селах не знати чи щось дала, бо тоді стало людей менше, хоч більшість лишилася на старих місцях.

Крім пропаганди, ми носили найчастіше пошту, штафети, найбільше зимою, у II район. По дорозі треба було також зібрати інформацію від інформаторів у терені про ситуацію в їх селах, рух військ.

Штафети були різні: нормальні або «алярм», «два рази алярм», «три рази алярм», з якими треба було вже й конем гнатися. Був ще напис: «Бурлака» чи «Ластівка», «Григор». Пошту брали ми з Княжичів або з Корманичів. Щоденно хтось туди ходив. Принісши, здавав «Степовому», який або сам розділяв й висилав людей, або ждав «Лугового», коли справа була важливіша. Пошта найчастіше мала вигляд малої залакованої рурочки з відповідним написом. Були також нормальні листи, а навіть малі пачки. Не всю пошту могла наша боївка переносити безпосередньо з рук до рук, наприклад, пошта до «Орлана»<sup>1</sup> ішла через «Григора». Це був вищий зв'язок. Тож про «Орлана» я нічого не знав. У нашому I районі ні одна пошта не впала в польські руки за час діяння нашої боївки. Гинули люди, ідучи по пошту, але назад не було ні одної

<sup>1</sup> «Орлан» – Василь Галаса – див. Словник.... с. 387.

впадки. Згинув «Сорока», який був із сотні, «Лебідь», також з добору з сотні.

Наша бойвка не мала кулемета, натомість мали ми німецькі півкрісівки-десятизарядки та пепешки. Я мав пепешку, «Степовий» також, «Вишня» ходив з крісівкою. Але зброя часто змінювалася. Санітара не було.

Бойвка мала наказ уникати всяких сутичок з ворогом, ні в якому разі не могли ми звести бою, лише тоді, коли вже не було можливості його уникнути. Попри те часом доводилося мені брати участь у боях, найчастіше тоді, коли приніс я кудись пошту, а там якраз йшлося до стрілянини.

Поляки довгий час мали дуже дивну, як на наш погляд, тактику боротьби: завжди виступали однією компанією, мало було акцій, щоб було більше війська. А одна компанія для сотні такого «Бурлаки» – це була тільки втіха. Хлопці могли собі здорово постріляти, не лякаючись несподіванок, бо компанія ніяких поважних несподіванок зробити не могла, не мала сили. Наші поляків не боялися тоді взагалі, але поляки боялися нас дуже.

Часто бувало так, що ще перед початком стрілянини жовніри хто перший бігли до «Бурлаки» віддавати зброю. Мельдувалися й казали:

– Proszę mnie puścić. Ja mam żonę i dzieci, wracam z frontu, a tu mi znów dali karabin i każą iść walczyć. A ja z tego karabinu nawet raz nie strzeliłem, o, proszę popatrzeć w lufę.

І було так, як він казав: цівка була чиста.

Одного разу приніс я пошту до Ямної, де якраз кватиравала сотня «Бурлаки». Після обіду розвідка дала вістку, що підходять поляки, компанія війська. Командир наказав сотні підготуватися до бою і ждати. Коли вже мав початися бій, до сотні прибіг якийсь жовнір, попросився до «Бурлаки». Коли привели його перед сотеного, витягнув до нього карабін.

– Panie komendancie, ja to panu tylko broń noszę, już trzeci karabin panu przyniosłem, – сказав.

Не хотіли воювати прості жовніри, не хотіли також офіцери. Вони, старі фронтовики, бачили, як військо гине на очах, а згори й далі йдуть старі накази: наступати компанією.

Інформатор з цивільної сітки, яка весь час мала в терені очі у вуха напоготові, розповів мені про такий випадок. Якийсь поручник виступив з компанією проти «Бурлакі». Підійшли до лісу. Тут поручник зробив збірку й питається жовнірів:

- To jak, chłopcy, chcacie wojować czy nie chcacie?
- Nie, nie, panie komendancie, za nic nie chcemy! – закричали вони щосили. – Postawimy wartę, a sami będąmy się opalać!

Так і зробили. Однак «Бурлак» не завжди давав їм спокійно полежати, можливо тому, що й самому не хотілося без діла стояти табором у лісі. Був смішний випадок з поляками в Конюші. Прийшов їх малий відділ. Вів поручник на коні, бо був уже в літах. Підійшли під сам ліс, але замість зробити розстрільну й чесати ліс, почали косити траву, мабуть, для полковникового коня. Позичили коси в людей, скинули мундири, а зброю поставили «в козли»<sup>1</sup>. Сітка<sup>2</sup> зразу повідомила про прихід війська й про те, що вони тепер роблять.

- Скільки їх? – запитав «Бурлак».
- А буде десь понад сорок.
- То небагато, цілій сотні йти не треба. Піде «Ванька» з чотою та й розбройть.

«Ванька» пішов. Надворі була спека, поляки й справді поставили зброю «в козли», а самі, скінчивши косити, полягали собі спати, навіть сторожі не поставили. Наші взяли їх без одного стрілу, повели до Конюші. У селі знайшли велику стодолу. Наперед полізли до неї наші, найбільш обдерті, скинути з себе мундири, а це були... польські мундири (уся сотня «Бурлаки» ходила в польських мундирах), але дуже зношені. По них полізли в стодолу поляки, а вийшли звідти в самій білизні. Потім наші одяглися в нові польські мундири, а поляки взяли на себе те, що залишили їм хлопці «Ваньки».

«Ванька» поручника послав з охороною до «Бурлакі». Наш сотенний запросив його до свого шатра, почастував горілкою. Вони трохи поговорили там собі як офіцер з офіцером. «Бурлака»

<sup>1</sup> Козли – спосіб утримання крісів верхніми частинами вгорі разом, а внизу колом під час постою відлілу.

<sup>2</sup> Сітка – умовна назва інформаційної мережі УПА.

вішанував гостя: не казав забрати в нього зброї. Це й сподобалося полякові, як, здається, і сам сотенний, бо коли вже мали від нас відходити («Бурлака» завжди пускав полонених жовнірів, віднявши зброю), поручник ударив йому «до даха»<sup>1</sup>, а своїм воякам дав такий розказ:

– Chłopcy, do Bombasu jako tako, a z Bombasu z gołą straką! Śpiew!  
I pішли, співаючи, до казарми в Пикичах під Перемишлем.

Про такий спосіб воювати з «Бурлакою» довідалися «убеки», а ще й російські офіцери з НКВД, яких тоді в польському війську й міліції було дуже багато. Отже, кожна компанія отримала людину з УБ, наглядача. Однак це нічого не дало. Жовніри зараз видавали нам «убека», він з нашою допомогою зникав з компанії, і все було по-старому. Але недовго. Наступним заходом УБ був такий розказ: котрий жовнір віддасть кріса, буде п'ять років сидіти у в'язниці. Після цього розказу поляки віддавали нам зброю ще охочіше. Один вояк навіть сказав «Бурлаці»:

– Oddaję panu komendantowi karabin. Teraz będę siedział pięć lat, ale będę żył. Tylko, że już więcej panu komendantowi karabiniu nie przyniosę.

Довелося полякам робити великі зміни в командному складі свого війська. Стари полковники відійшли, на їх місце прийшли нові, до яких мало довір'я УБ і НКВД. Загальної постави війська це таки не змінило. Сітка з Перемишля доносила, що коли приїджав поїзд з жовнірами, то на двірці стояв один плач. Це виглядало так, казали, як тоді, коли німці переїжджали через Перемишль на східний фронт. Поляки на все горло кричали:

– Dajcie tym Ukraińcom kawałek ziemi, a nam dajcie żyć!

Можливо, такого плачу й не було б, якби жовнірам не треба було йти проти сотні «Бурлаки», про яку всі знали, що це найкраща сотня УПА на Закерзонні. Порівняти її можна було лише з сотнею «Хріна», хоч він уславився передусім боями з більшовиками. «Бурлаці» часто навіть діставалося від наших «богів»<sup>2</sup> – як розповідав мені «Луговий» – занадто часті сутички з ворогом біля

<sup>1</sup> Ударити «до даха» – у вояцькому жанрі: віддати честь.

<sup>2</sup> Боги – умовна вояцька назва членів проводу ОУН Закерзонського краю.

кватир проводу в корманицьких лісах. Аргумент був такий: брак розказу. Сотенний не зважав на це, зрештою не завжди можна було чекати наказу. А хлопці мали собі за честь належати до його сотні.

Однак був випадок, напевно їх було більше, що й «Бурлака» отримав похвалу згори. Узимі 1946 року в Ямну Горішню й Долішню найшло багато війська. «Бурлака» кватиравав тоді в яманицьких лісах. Подумав, що можна було б військо трохи виморозити, а мороз був понад 20 градусів. Вибрав кількох стрільців й наказав з різних сторін трохи постріляти, пустити ракети. Це мала бути атака. Жовніри зразу вибігли з теплих хат, зайняли становища в снігу й ждали атаки. Довго ждали, а вранці санітарка за санітаркою їхала в Перемишль, везучи відморожених. Решта вранці з сіл відступила. За цей вдалий «наступ» «Бурлака» дістав похвалу.

Десь у жнива 1946 року закликав мене «Луговий».

– Мусиш іти до села Хірна. Пильна справа до сотенного «Бурлакі».

Я взяв штафету, «стягнув копитами»<sup>1</sup> й пішов. До Хірни зайшов на другий день увечері. «Бурлака» нічого не зناє про справу.

– Залишишся в моїй сотні до часу, коли тобі скажу, що можеш відійти.

Я зрозумів, що він хоче провірити отриману інформацію, а мене, про всякий випадок, треба було затримати. Пішов я до сотні, де мав багато знайомих. Між стрільцями чулося, що буде акція на Кривчу, містечко над Сяном, де була станиця міліції. Та міліція тільки те й робила, що грабувала наших по селах. Після кожного їх рабунку у пресі появлялися інформації про «наступний бандитський напад УПА» (преса щоденно приходила до сотні зв'язком). З міліціантами треба було покінчити.

На другий день прийшла сотня «Крилача». Тепер уже напевно всі знали, що підемо на Кривчу.

Після заходу сонця одержав я наказ іти до штабу. Коли я зголосив прихід, «Бурлака» глянув на мене пильно й запитав:

<sup>1</sup> Стягнути копитами – у вояцькому жаргоні: віддати честь, стукнувши закаблуками.

- Слухайте, «Сум», ви добре знаєте Кривчу?
- Я в тих сторонах виховався, – відповів я.
- То добре, сьогодні вночі підемо по міліціантів, заміцно вже робують. Треба буде добре підпроводити, так, щоб ні один не втік.

Підпроводити – це для мене не була трудність. Перед північчю сотня отримала розказ рушати. Підійшли ми під Кривчу. Від Динова пішов на заставу «Марко»<sup>1</sup> з чотою, хлопці «Ваньки» залягли при дорозі з Перемишля. Перерізано телефонні дроти. Я підпроводив решту потоком коло млина під станицю. Вартівника не було,тиша, міліціанти, мабуть, спали. Наші швидко обступили будинок. «Бурлака», кулеметник і я підійшли до дверей.

- Стукайте, може, відчинять, – сказав сотенний.

Кулеметник постукав кулаком у двері. Раз, другий.

- Kto tam? – почулося з-за них по хвилині, голос дала людина, яка щойно прокинулася зі сну, це було чути.

– UPA.

– Co?

– UPA, proszę otwierać drzwi, dom jest obstawiony.

– Zaraz, idę po komendanta.

Я виліз на вікно: комендант станиці крутив ручку телефону, але дарма, бо ж дроти були зірвані.

– Jak chcecie żyć, to ręce do góry i wychodźć. Macie dwie minuty, – сказав голосно «Бурлака», і ми відійшли від дверей.

Сотенний дав по зв'язку наказ бути готовими до наступу. Однак наступати не довелось. Не треба також було ждати аж двох хвилин: з-за дверей почули ми голосний розказ:

– No, chłopcy, za mną, – це був голос, мабуть, коменданта станиці.

І на сходах з'явився комендант і його люди з піднятими руками. Були всі, 12 чоловік. Їх швидко взяв у свої руки комендант ПЖ «Гак»<sup>2</sup>. Решта наших пішла по зброю. Було її дуже багато – навантажили ми цілого воза карабінами, кулеметами й амуніцією. А міліціанти помандрували зв'язком до штабу нашої

<sup>1</sup> «Марко» – Володимир Дащко – командир другої чети у сотні «Бурлаки».

<sup>2</sup> «Гак» – прізвище невідоме – командир польової жандармерії сотні «Бурлаки».

СБ. Сотня «Крилача» відійшла на Ямну, а «Бурлака» пішов у I район.

Сотенний «Бурлака» був дуже добрим командиром, дуже енергійний і бойовий, гарний собою. Стрільці пішли б за ним, куди треба й не треба. А він їх теж любив. Одного разу прийшовши зі штафетою до сотні застав я суд. Судили стрільця, що заспав на сторожі. Це була одна з найтяжчих провин. Суд і призначив кару смерті: розстріл. Але тоді підвівся сотенний і наказав розв'язати стрільця, це був ще молодий хлопець.

– Як ще раз заснєш, то розстріляю тебе сам.

Це було всупереч суду, але всі знали, що після таких слів той стрілець уже ніколи на стійці не засне, а сотенному шкода було дарма тратити людей.

«Бурлаку» любили як стрільці, так і провід, хоч «Бурлака» часто не давав полякам спокійно пройти коло корманицьких лісів, де були криївки проводу. Сотенний виправдовувався так: це на мене нападають, вони почали стріляти, то мені що, нічого? Він не любив, коли сотня задовго сидить без бою, казав, що тоді псуються хлопці. А після наступної сутички знову вичитували його «Григор» або «Орлан».

В оцінках проводу сотня «Бурлаки» завжди отримувала оцінку – найбойовіша, але взірцемувався таки «Громенко»<sup>1</sup> з сотнею: він-бо мав найменші втрати. Мав найменші втрати, але й так само боїв (принаймні до 1947, бо потім, то мав їх вже чи не найбільше). Він увесь час тримав стрільців глибоко в лісі, зорганізував їм гарне культурне життя, навіть оркестр мав, але воював тільки на розказ. Про «Хріна» всі знали, що він є «пес» на москалів, так як «Бурлака» – на поляків.

Справи військової моралі й дисципліни стояли гостро. Перша справа: не крутити дівчатам голови, бо як воїк згине, то вона може залишитися молодою вдовою з дитиною. А коли все-таки дівчина зайде в тяж, то стрілець мусив з нею женитися. Це не для одного також була пересторога.

Друга справа: заборона курити.

<sup>1</sup> «Громенко» – Михайло Дуда – див. *Словник...,* с. 388.

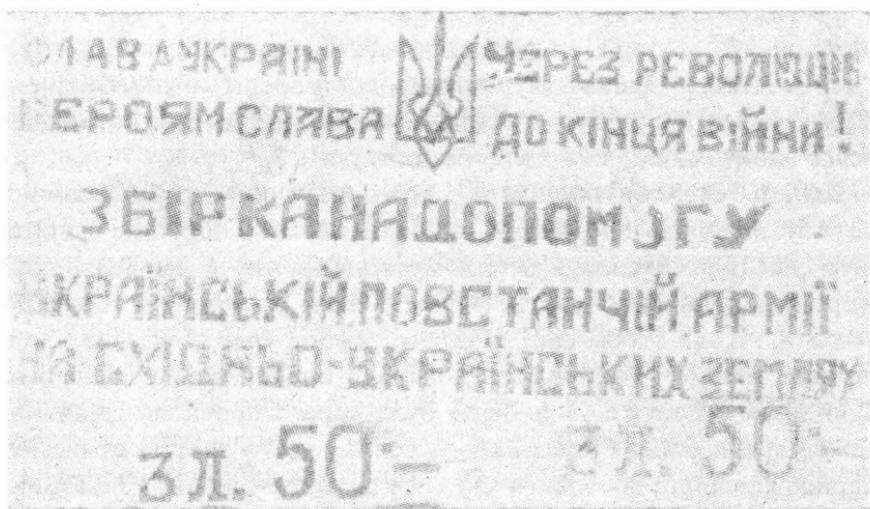
Третя справа: горілка. Тут було важко, бо самогону скрізь було дуже багато, а люди, як побачили партизана, то могли б його на смерть запоїти. Однак не чув я про випадок арешту п'яного нашого вояка. Зрештою, це була проблема переважно сотень, бо в бойці всяке випивання було просто неможливим.

Важко було контролювати також ще одну справу: особисті порахунки вояків з поляками, які були в чомусь провинні супроти їх родин. Організація в неодному випадку на це не дозволяла. Вироки могли виконувати тільки бойки, але й тут: тільки на секскотах. Коли хтось, наш чи поляк, зробив кривду комусь з моєї родини, то я міг його привести до бойки, але сам не мав права ні на який крок супроти нього. За це була кара. Справа евентуальних самовільних рішень вояцтва у цих ділах часто верталася під час нарад командирів. Сотня тут була під меншою підозрою, натомість бойка давала більші можливості, бо в ній дуже часто посилювалося завдання одного бойкваря. Ніхто за ним не стежив. Однак в бойці й контроль був суворіший.

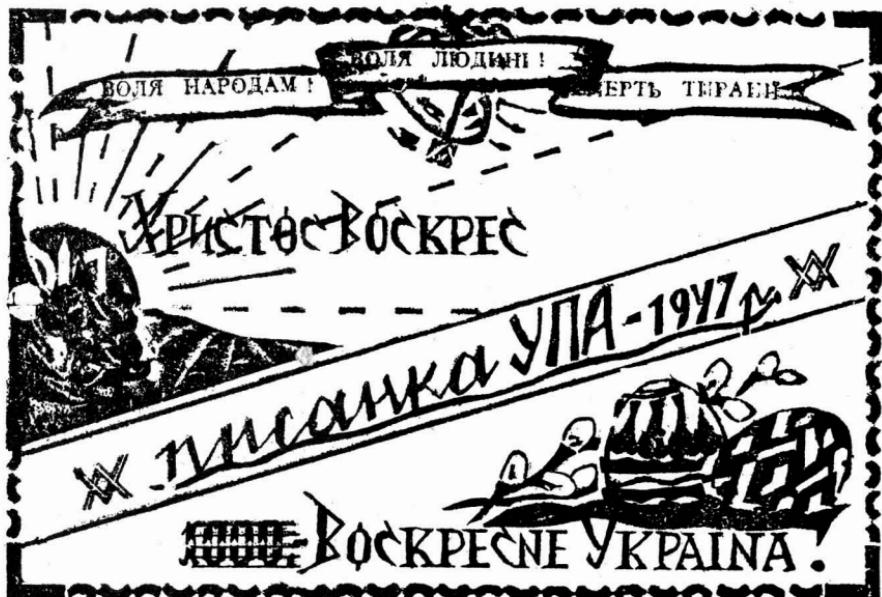
Коли з Перемишля приходила преса з повідомленнями про смерть людей в даному районі, командир сотні мусив це з'ясовувати перед провідниками: чи брав у якісь акції участь, чи ні. Чи з його причини гинули люди, чи ні. Чому. Проте, не всіх можна було стримати від акцій на власну руку. Те, що діялося по наших селах в Надсянні в 1944-1945 роках не давало їм спокою. А це були дуже молоді люди.

Найкраща дисципліна була в сотні «Крилача», який був передвоєнним польським підофіцером. Дісталася йому трохи «свобідна» сотня. Попереднього командира, «Яра»<sup>1</sup>, штаб відсунув від командування. Командир відійшов, але звички у стрільців таки залишилися. Почалися довгі марші, пішли в рух буки, без дисципліни не було й мови про воювання. Найтяжче доводилося йому боротися зі звичкою своїх хлопців привласнювати те, що знайшли при забитих, найчастіше, очевидно, добру зброю і офіцерський одяг. Тут давала про себе знати лемківська натура бувшої

<sup>1</sup> «Яр» – Михайло Кучер – див. *Словник...*, с. 391.



Цеглинка на бойовий фонд УПА.



Писанка-цеглинка УПА на Великдень 1947 р. З фондів Українського архіву.

«Ярової» сотні: переважна більшість її складу це були ласі на всяку здобич, але й бойові лемки. Кінець-кінцем «Крилач» мусив змиритися з цією одною пристрастю. Його хлопці потім дивували стрільців з інших сотень офіцерськими мундирями, були обвішані всякою зброєю, навіть і короткою, якої стрільці носити не мали права. Тут «Крилач» їм попустив, але щодо іншого, зробив з них дуже добру сотню.

Усіх своїх стрільців він називав «Фецьо». Бувало, проходить часом коло котрогось, побачить щось неохайному в мундирі, то зараз і кричить:

— Ти, Фецю, позапинайся, ремінь підтягни! Ех ти, Фецю!

Потім «Фецьом» стали стрільці називати самого сотенного.

Чому «Ярові» треба було покинути командування сотнею? Через постійні невдачі. Що якась акція — треба було негайно відступати, втікати від погоні. Поляки ніколи не давалися йому заскочити. Так було кілька місяців, урешті справою зацікавилися «боги» і закинули «Ярові» безпорадність... Щойно потім виявилося, що «Яр» мав у себе втику — командира польової жандармерії «Гада»<sup>1</sup>.

Були ще дві велики зради, які широко прокотилися по I і II районах. У першому випадку було так: до Бірчі зголосився провідник цілого району СБ, «Орел»<sup>2</sup>. Тоді для нас не було місця в лісі, сиділи ми в лозах над Сяном, а військо цілий час гнало нашим слідом, упадали криївки. Уже по роках, коли я вийшов з в'язниці, між нашими говорили, що «Орла» поляки мали взяти до Варшави, де він і підказав їм задум акції «Вієсла», сказавши: «Без виселення ви ніколи не переможете УПА». Так само придався полякам і «Гад»: учив у Krakovі тактики боротьби з нашими партизанами.

<sup>1</sup> Йдеться правдоподібно про «Гада» — Олександра Венгра — нар. 7 листопада 1923 року у Заставчому Підгаєцького повіту. «Гад» здезертиував 12 липня 1946 р. і зголосився на постерунок МО у Бірчі.

<sup>2</sup> Йдеться про «Орла» — Романа Суса — нар. 7 вересня 1915 р. у Тисовій Перемиського повіту. «Орел» звинувачений у деконспірації криївки, у якій знаходився архів СБ надрайону «Холодний Яр», загорожений польовим судом УПА, здезертиував 24 січня 1947 р. і зголосився до 28 полку піхоти ВП у Бірчі.

Втику мав у своїй боївці і «Орач». Про те, хто нею був і як «Орач» її «розпрацював», оповідав мені «Луговий». Після переходу фронту на захід, десь на початку 1945 року з'явилася на Закерзонні «Галя», гарна й інтелігентна дівчина. Як сама сказала, під час війни працювала в гестапо у Львові, знала німецьку мову. Однак не сказала нашим про те, що ще працюючи в гестапо, мала дуже тісний контакт з НКВД. Коли німці покинули совітську територію, «Галя» отримала від своїх нове завдання: «співпрацювати» з УПА. У нас її радо прийняли. Дбала про санітарні справи, постачання, відзначилася особливою жертвоністю під час тифу в нашему районі. За поміч хворим воякам отримала тоді якусь медаль. Здобувала собі разом з цим щораз більше довір'я, свободно могла переходити з району в район, її не контролювали, усі її знали й вона знала всіх. Бої і сутички з ворогом якось щасливо її обминали. Але, як замітив собі потім «Орач», завжди, коли вона приходила до боївки чи сотні, зараз з'являлося військо. Урешті «Орач» почав за нею слідкувати. Слідкував і... зловив на гарячому. Одного разу «Галя» прийшла до його боївки, він тоді стояв коло якогось села. «Орач» наказав зробити в неї ревізію, обшукати. Знайдено пошту – «Галя» була польською зв'язковою. Сказала все. На другий день до села мало прийти військо, туди ж уранці мала прийти й «Галя». У котрійсь хаті військо хоч-не-хоч мусило б її «знайти», під час обшуку непомітно мала передати – і часто так передавала – інформації про УПА. Ніхто з наших не хотів повірити «Орачеві», що «Галя» співпрацювала з поляками й з командуванням НКВД у Krakovі, де тоді був штаб війська, що боролося проти нас. Однак документи й свідки обшуку свідчили про її вину. Вирок на «Галі» виконала боївка «Орача» в присутності інших боївок: доля зрадників повинна була бути відома всім.

«Орач» по всіх селах мав своїх людей, які давали йому інформації. Коли виявили якогось сексота, зразу давали знати. Приходила боївка й такого забирала. У терені працювали дуже відповідальні люди, бо від них дуже часто залежало, чи вирок на когось є слушний, чи ні, а від цього потім залежало також ставлення до нас серед людей. Не могло бути в цій праці особистих справ, бо тоді

інформатора чекала б смерть. А всі знали, що «Орач» у всяких слідствах – великий «шпець».

У лісі ніхто не сидів без діла. Я тим більше, бо весь час носив пошту або йшов у розвідку. Десь навесні 1946 року я, «Рись» і «Соловій» з бойвики «Григора» зайшли до села Брилинці. Я пішов по пошту до «Стефі», а вони пішли до знайомих. У тому часі лісом від Конюші надійшло польське військо, увійшло в село. Один з поляків підійшов під хату, вікно було не заслонене. «Рись» якраз розказував господарям щось смішне, коли з-за вікна дістав чергу з пепешки. Чотири кулі прошили одяг, зачепивши тільки шкіру. «Рись» швидко метнувся в другу кімнату, за ним «Соловій», а з кімнати перебігли в садок, де вже чекав я. Разом швидко подалися ми в ліс до своїх.

Іншого разу, десь взимі 1946 року, ми знову напоролися на поляків. «Чміль» намовив мене піти до нього додому. Хотілося змінити одяг, помитися, узяти щось їсти. Зайшли до його матері до Княжич. Мати як мати, почала просити, щоб ми лишилися, бо сніги великі, де ж нам пхатися поночі. Ми лишилися ночувати. Уранці сіли снідати – військо на городі. Ціла ватага. Ми вистрибнули через вікно й залізли під солому в стодолі. Ухопили з собою тільки пепешу й кріса. Паси, торби лишилися вдома на столі. Мати швидко вкинула їх під кухню, у вогонь, закрила баняком. А на порозі вже були поляки.

– Byli banderowcy?  
– Nie, nie było.  
– A jak znajdziemy?  
– Nie znajdzicie, bo nikogo nie było, – далі спокійно відповідала мати «Чмеля». Вояки почали шукати.

Один зайшов у стодолу. Ми сиділи в невеликій купині соломи. Однак поляк лише став у воротах, роздивився, а потім уголос сказав:

– Tu nie ma gdzie się ukryć.

Війна. Було в ній сумного набагато більше, ніж веселого чи приємного, були тяжкі втрати. Як же багато наших упало через самоволю. Часто, стоячи на стійці, я чув, як проходив хтось з бойвики, говорячи:

— Слухай, піду до своїх, додому. «Луговий» не мусить знати. А потім заскочило військо їх у дома і... смерть.

Були й легальні відвідини. Коли стрілець отримував перепустку, комендант завжди казав:

— Перепустку тобі даю, але вважай, бо згинеш «солодкою смертю».

Такою смертю, тобто під час відвідин у дівчини, згинуло дуже багато хлопців.

У Княжичах зловили «Голуба». Здається, пережив після ран, але потім зробив собі смерть, уже на західних землях. Прийшов до нас з сотні «Бурлаки» стрілець «Сорока». Був десь два тижні. Одного дня пішов до села і вже не вернувся. Зловили його в Корманичах. Зловили, а потім пішло так, як завжди бувало в таких випадках. Військові завели його до солтиса. Там страшно били. Мало бути слідство, але це був і суд заразом. Коли вже «Сорока» втратив пам'ять, добили. Хоронити мав за обов'язок солтис. Треба було це робити так, щоб не було видно місця, де є могила. Однак ми якось завжди довідувалися про ті «могили», ішли вночі, насипали з піску правдиві могили, ставили хрести. На другий день знову приходило військо, під їх черевиками могили ішли на всі сторони. Уночі знов приходили ми й робили їх вдруге, утретє... Могили нищило тільки військо, поляки-цивілі ніколи їх не чіпали.

Часом мав я велике щастя. Якось почули ми стріли від Брилинців. «Степовий» наказав мені піти й роздивитися, чи приїхало до села військо. Я закинув пепешку на плече й пішов. До Брилинців можна було тоді йти лісом або свіжим вирубом. Погода була гарна, був ранок, трохи туману по боках, тиша. Пішов я тим вирубом, по дорозі нікого нечув, ані не бачив. Підійшов під село. Недалеко була велика гора, там виліз я на ялицю і роздивився. Всюди було спокійно. Зійшовши униз, потоком почав підходити до хати на краю села. Був я вже при дорозі, коли з-за кущів трохи підвівся польський вояк, поправляючи на собі палатку. Це була засідка. На щастя, не побачив мене. Назад вертався я вже іншою дорогою, бо ж кожен партизан знов, що два рази однією дорогою ходити небезпечно. Повідомив «Степового», що є військо, зробило засідку. Ми дочекалися вечора й пішли до села. А там люди

роповіли нам, що поляки не могли собі дарувати якогось партизана: пропустили його, коли йшов собі спокійно вирубом з пепе-шею на плечі. На вирубі була компанія війська. Вояк ішов сам, поляки подумали, що йде стежка «Бурлаки» й пропустили. Ждали, ясна річ, цілої сотні.

По терені часто волочилися і російські відділи. Пам'ятаю дві зустрічі з ними. Узимі з 1946 на 1947 рік прийшов я з поштою до Ямної, там якраз була бойківка з II району. Десь о четвертій годині ранку налізла на нашу стійку російська стежка. Ми швидко відступили, але москалі гналися за нами понад 5 кілометрів.

Потім, уже літом, напали на нас, знов у Ямній. Я з «Вишнею» ніс пошту. Перейшли ми ямнівські ліси, але вже коло Ямни Горішньої напоролися на москалів. Пішло по нас кілька серій, однак удалось втекти.

Минула зима з 1946 на 1947 рік. Десь на початку весни наш зв'язок привів з-за кордону зв'язкових з ОУН. Після розмови з ними «Степовий» сказав нам:

– Хлопці, прийшла добра вістка – буде війна. Треба брати людей до бойовки.

Тоді ми йшли з села в село в нашему районі й хотів хтось чи не хотів, мусив іти з нами в ліс. З Брилинців узяли ми чотирьох, десь по двох-трьох з Грушової і Корманич, трьох з Княжич. Однак люди вже не хотіли йти, всі були втомлені війною, а ще почалися виселення на західні землі, акція «Вієсла».

Невдовзі після того ішов я з «Вишнею» до свого села. Треба було встановити контакт з Перемишлем через якихось поляків. Ніч була місячна, спокійна. Ішли ми стежками понад Сяном. І раптом дістали ми вогонь з кулемета. Я почув тепло в нозі. Кинули ми по гранаті й, відстрілюючись, почали відступати до лісу, що був, на щастя, недалеко. Нога була щораз слабша, а «Вишні» вже коло мене не було, бо в таких випадках кожен ішов у свою сторону. Якось дійшов я до села, там обмотали мені ногу. «Вишня», який вийшов з засідки без рани, зараз повідомив бойківку. Увечері прийшов лікар і гарно забандажував мою ногу. І треба було лежати в стодолі й ждати, аж рана вигоїться.

І тоді якраз наші вбили генерала Свєрчевського. «І добре, – подумав я тоді, – чого тут у нас хотів».

Але добра від цього нам не було. Почалися великі облави. Війська було так багато, що хлопці потім казали, вони й не знали, що може його стільки бути. Ліси горіли, всюди вогнища, нишпорили, стріляли.

Коли я вернувся з вилікованою ногою, наша ситуація була вже дуже погана. Сотні були або розбиті, або відійшли на Захід. По лісах збиралися тільки вцілі залишки, творилися малі групи. Моя боївка була в повному складі. Її стан навіть збільшився до 22 стрільців, бо долучила до нас ціла боївка «Григора» й він сам. Пам'ятаю з його боївки професора з Київського університету<sup>1</sup>. Коли я раніше заходив до криївки «Григора», він завжди сидів і писав при лампі на машинці. Усе написане йшло зв'язком на Захід. Від «Бурлакі» прибилися до нас «Різун» (походив зі Скопова) і «Шевченко». «Різун» не вірив, що «Бурлаці» вдастся перейти Чехословаччину, хотів пересидіти десь облави. Прийшли також два чотові від «Ластівки», був ще й Микола Феник – «Вістун», який був родом з Вільшан. У підпілля пішов ще за німців. У Перемишлі мав тоді гуртівню, з усім майном якої 1944 року пішов у ліс. Було того кілька возів. Став провідником, як ми називали, артілі, де виробляли, виправляли шкіру й шили черевики та інші потрібні війську речі. Артіль була в лісах Купна, були там великі верстстати, басейни на шкіри, магазини. Працювало в ній десь 30 осіб: фахівці та охорона, якою командував «Лис». Артіль розлетілася під час акції «Вісла».

У час тих облав не стало в нас харчів, треба було йти до села. Пішов «Лис» з моого села, Осип Ковалів – «Граніт» (з Мильнова) і я.

У Речполі на горі ми влізли на засідку, ждали нас коло хати кovalя, де перетинала нам шлях дорога Перемишль-Дубецько. Потягнули по нас сильно, «Граніт» упав зараз коло нас, я і «Лис»

<sup>1</sup> Йдеться про «Професора» – прізвище невідоме (також пс. «Орелець», «Бористень», «Уманець») – професора Київського університету. В підпіллі працював у видавництві Тактичного відтинку «Лемко», виконував також функцію шефа канцелярії окружного провідника I округи ОУН «Григора». Загинув навесні 1948 р.

кинулися в різні боки: я в поле, а «Лис» – у ліс. Однак під лісом теж були поляки, коли «Лис» наблизився до нього, я почув звідти тільки вогонь. «Лиса» убили, я врятувався.

Нарешті облави закінчилися. Ситуація не була найгірша. Військо лісами вже не ходило, по селах був спокій, волочилася тільки міліція, що мала за завдання вистежувати залишки бандерівців, а займалася рабунком. Не могли ми їх зліквідувати, бо це означало б розконспірування. Від деяких сіл могли ми сподіватися на допомогу. Не всіх людей виселено з Мильнова, Холович, де залишилася, між іншим, моя мати, Кречкової. Поляки якби забули про них.

До нашої групи долючали все нові й нові стрільці з інших районів. По кількох тижнях було нас уже понад 80 чоловік. Це не могло продовжуватися, бо всіх ждала б катастрофа. «Григор» з «Луговим» зробили збірку. «Луговий» сказав, що треба нам розходитися або на Захід, або на Схід. Ми поділилися.

Хто пішов на західні землі, хто на Схід. Малими групами по три-чотири особи переходили кордон з Україною. А частина лишилася й далі на місці. Між ними був і я. Ми провели останніх майже під сам кордон. Однак найгірше було з тими, що, будучи з інших районів, зовсім не знали терену й через те мали малі шанси щасливо перейти кордон і встановити зв'язок з нашими на Україні. На щастя, в корманицькі ліси прийшла якась боївка зі Сходу із завданням перекидати їх через кордон.

Зв'язку з Україною ані ІІ районом не було. Ніхто не знав, що далі робити, не було ніяких розказів, хоч «Орлан» і «Григор» старалися встановити зв'язок з іншими районами. Ми почали підготовлятися до зими з 1947 на 1948 рік.

Урешті прийшли розкази. «Григор» наказав мені здобути чотири-п'ять штук цивільного одягу. «Орлан», «Луговий» і він мали йти на Україну. Я досить швидко роздобув потрібний одяг. Хотілося й самому йти з ними, але вже на відході «Луговий» сказав:

– «Сум», бачиш, яка є ситуація, мусиш лишитися. Тут усе ще є доступ до харчів, трохи інформації теж є. Інші хлопці нікого тут не знають, пропадуть без тебе.

Від усіх приховано справу, що на зв'язку України з Чехословаччиною лишається група людей. З боївки «Григора» це були: «Заставний»<sup>1</sup>, «Соловій», «Рись», «Професор», а з боївки «Лугового»: «Острій», «Береза», від «Бурлаки» були «Комар» та «Різун». «Комар» був з Вапович, мав там гарні контакти. Подоходили потім ще й інші, між іншим, «Дунай» з Кречкова, так що було нас десь 18, але вони мали відходити на власну руку в Україну. Командиром став «Вістун».

Зиму з 1947 на 1948 рік перезимували ми щасливо, розділені на дві групи. У квітні зійшлися знову докупи. Однак треба було себе довести до якогось порядку, позашивати мундири, попідбивати чоботи. На шевстві знався трохи «Дунай». Навіть торік сховав у якісь ямі свої копита. Одного вечора вирішив піти по них. Десь з годину по його відході я і «Острій» пішли у розвідку в Холовичі. Нічого небезпечного ми там не побачили й вернулися назад. У таборі наші були трохи зденервовані, бо чули стріли, думали, що це ми налізли на поляків. Але ми ж прийшли, а «Дунай» вже довго не вертався. Було нам трохи неспокійно, бо від тих стрілів усі чомусь ждали лиха. Однак «Вістун» був спокійний.

— За таких як «Дунай» я голову даю. Він прийде, щось мусило статися з ним по дорозі, може, заблудив?

Ніч пересиділи ми без сну — чекали «Дуная». Уранці дехто, відчуваючи близьку небезпеку, почав збирати речі. Могло ж бо бути так, що «Дунай» попався полякам, а тоді міг привести їх до нашої криївки. Я не витримав і сказав:

— Піду на Холовичі, може чогось довідаюся.

«Вістун» погодився. Зі мною пішов ще «Острій». Швидко дійшли ми на гору коло Холович. Був приморозок, тихо. І, мабуть, тому я почув кашель десь збоку. Ми швидко скочили за дерева. Виглянули: на поворозку ішов зі зв'язаними руками «Дунай», а за ним військо. «Дунай» веде їх до нашої криївки — це було певне. Ми зараз кинулися бігти до своїх. Устигли ще добігти й крикнути, що йде військо, коли пішли по нас перші черги. Усі кинулися в різні

<sup>1</sup> «Заставний» — Іван Ткач — командир кур'єрської групи, що підлягала після 1947 р. «Русланові». Загинув навесні 1949 р. у с. Коритники.

боки. За мною пішли «Вістун», «Професор» і «Острій». Вибігли ми на гору, але військо надходило з усіх сторін, нас обступали. Недалеко був глибокий потік, там був єдиний рятуунок. Але вже нас побачили, під кулями вбігли ми в яр. Першим ускочив я, потім «Острій», «Вістун» і старий «Професор». Відступали ми вниз, відстрілюючись щоразу на польські серії. Однак вони мали вигідні позиції, залягли й били по нас з кулеметів, коли тільки хтось виткнувся з потока, бо він не у всіх місцях був однаково глибокий. Пробігли ми так ще кілька десят метрів, аж урешті дістав «Вістун», а зараз по ньому «Професор». Були тяжко поранені, але ще живі, тільки не хотіли попасті в польські руки живими: застрілилися самі. А ми з «Острімом» збегли вниз. Ми врятувалися.

По цій облаві бойвка не могла зібратися три дні. Урешті зібралися, але не всі, треба було шукати інформацій про них. Не мали ми також зв'язку з іншими районами, бо «Вістун» нічого не встиг нам передати. Зв'язок треба було встановити за всяку ціну. На Корманичі пішли «Береза», «Вишня» й ще кількох, а я, «Різун» і «Шевченко» пішли на Динів. З Лубної коло Динова походив «Шевченко», думав, що там щось скоріше довідаємося, та й про своїх розпитати йому кортіло.

Коли наша група, нічого не довідавшись коло Динова, повернулася на умовлений «мертвий пункт», застала там лише трохи крові, подертий одяг і гільзи з карабінів. Було нас щораз менше. Що робити далі?

— Треба нам піти до моого села. Там живе ще моя мати. Може хтось з наших прийшов до неї, то довідаємося про все, — сказав я.

До Холович прийшли ми вже увечері. Зайшли до хати, де жила мати.

— Тут шукав вас «Береза», — сказала мама, — але посидів три дні і пішов ночувати десь у жито, хтось туди йому має носити їсти.

Степана Брилинського — «Берези» — ми не віднайшли. Уже потім я довідався, що з ним сталося. «Береза» пішов ночувати в жито, бо в хаті було небезпечно. Якось спіткала його Катерина М., носила йому харчі й пообіцяла виробити документи для переїзду на західні землі. Однак Катерина виявилася «втикою» СБ. «Березу» СБ затримала на двірці в Ряшеві. По кількох днях і я спіткав Катерину,

запропонувала мені вироблення документів. Можливо, я б і погодився, але мати сказала:

– Утікай, сину, бо тут за тобою засідка на засідці. У мене ти вже спалений! Катерина видала!

Тоді бачив я саме маму останній раз. Незабаром до моєї рідної хати приїхало УБ. Зробили обшук, розбили навіть піч, але нічого не знайшли. Арештували маму і побиту забрали до Ряшева. Після слідства засудили її за мене на п'ять років, але в судових актах написали що іншого, бо так ім було вигідно. Мама вже не побачила своєї хати. Померла 22 жовтня 1951 р. у тюрмі в Грудзьонду. Не була це одинока жертва у моїй сім'ї. Ще в 1947 р. перемиське УБ зруйнувало хату мого дядька, бо хтось доніс до них, що там знаходиться мое сковище. Тоді забрали мою двоюрідну сестру Вікту Морочко, над якою в білій день знущалися, потім згвалтували й застрілили. Їй було лише 19 років.

Наша групка перейшла за Сян, у Кревецьку Волю. Там опинилися ми з «Заставним», був також «Рись» і «Комар» з сотні «Бурлаки». Що з «Острим» – ніхто не зінав. Було нас семеро, на чолі став «Заставний».

УБ уже про нас знато, по лісі знов почали ходити польські бойовки. Зловили «Комара» в Коритниках – рідному селі. Ми не знали, куди себе діти, що з собою зробити. Боротися не було вже чого, сидіти в лісах – як довго витримаємо? Хтось сказав іти в Німеччину, але це було запізно. Вирішили ми зимувати. У лісі були якраз гарні гриби, у порожніх селах була ще по погребах картопля й капуста. Коло Кревецької Волі викопали ми гарну крийвку. Наближалася зима з 1948 на 1949 рік.

Перезимували без небезпечних пригод, ні разу не бачили війська. А навесні знов задумали піти до Лубної, звідки походив «Шевченко». У нього був там знайомий поляк, який хоч і співпрацював з УБ, але багато чого завдячував і нам, так що ми мали певність щодо нього. Називався Келбаса, мали ми надію довідатися в нього, чи хтось пише з України або з переселення. Хотіли мати, про всякий випадок, адреси. Пішли «Шевченко», «Різун» і я. Ніяких інформацій ми не здобули, натомість на умовленому пункті ждала нас польська засідка. Відкрила вона по нас вогонь, але всі щасливо

втекли. Зайшли після цього до Середньої Кревецької, там жив знайомий українець.

— Біда, трьох ваших убито в Коритниках, — сказав нам.

Упали: «Заставний», «Рись» і «Соловій».

Треба було скриватися далі. Не хотілося попасти полякам у руки, бо тоді, напевно, наша дорога була б пряма. «Шевченко» намовляв вертатися в його сторони. Там, коло Динова, був більше польський край, про УПА вже забули. Ми так і зробили. Почали там скриватися в знайомих «Шевченка», поляків, сказавши, що ми аківці. Влітку ходили ми по лісі, збиралі гриби, часом щось уполювали. Зимою йшли до знайомих. Зброю носили весь час при собі, тому, коли хтось побачив нас у лісі, пустив чутку по околиці про АК, про недалеку війну. Нас брали за аківців, але перспектива війни відсувалася з року в рік щораз далі. Бо роки бігли. Десь по році почав я заходити до родини Томашевських у Скопові. Вони брали мене за аківця, я не заперечував. І з часом так привикли, що мали мене за свого.

Ми часто ходили самі, зустрічалися тільки на домовлених пунктах, а так кожен ішов у своїх справах. Ті «шпацери» не могли тривати довго. І не тривали.

Ще в березні 1949 року зловили «Різун». Він почав ходити до якоїсь жінки, пішов раз, а потім уже чекала там на нього міліція. «Різун» не хотів здатися, був тяжко поранений в легені, але його вилікували.

Потім прийшла черга на мене. Зловили мене в рідному селі в 1955 р. Зайшов до товариша, що був я разом з ним в УПА. Завдяки клопотанням багатого батька йому вдалося уникнути в'язниці. Одного вечора зайшов я до нього. Поговорили ми, позгадували. Ночувати я в нього не залишився, бо це не було б замудро. На другий день увечері мав я прийти тільки по новий одяг, бо старий був уже геть зношений. І коли переступив поріг його хати вдруге — з усіх сторін схопили мене за руки міліціанти, я навіть крикнути не дав раду, а тим більше й рушитися. Зв'язали й повезли до Красичина.

Завезли в УБ.

— Gdzie mieszkałeś? — запитав слідчий.

- Gdzie? W lesie.
- To pokaż gdzie.

Узяли мене на ланцюг, як собаку, і казали показати всі криївки. Поводив я їх по лісах, показав деякі місця, де були ми давно. Про польських знайомих не сказав ні слова.

На другий день перевезли мене в Перемишль, а звідти в Ряшів на слідство. На ньому били – це обов'язково – але не занадто. Приїхали слідчі й з Варшави. Виявилося, безпека весь час слідкувала за тереном навколо Динова, люди ж доносили, що по лісі ходять озброєні люди – аківці. Але звідки ж було УБ знати, що ті аківці – це «Різун», «Шевченко» і «Сум»?

Один із слідчих, великий, може й з 120 кілограмів ваги, був той, хто мав стежити за динівськими теренами й аківцями. Тільки зачинив за собою двері, зразу сказав:

- No, ty skurwysynie, wreszcie cię mam.

Я нічого. Він трохи походив, заглянув у папери на столі.

- Zapal sobie, – витягнув руку з пачкою папіросів.
- Dziękuję, nie będę palił, – відповів я.
- Nie bój się, nie uderzę cię.

Курити хотілося дуже, я підійшов до стола, але таки вдарив.

- Jeszcze chciałbyś palić??!

Ударив у лице. Потім почалося нормальнє розпитування що, де й коли. Я перекручував усе, як тільки міг. Видно було, що вони майже нічого про мене не знають.

Нарешті суд. Я знов: не буде весело, але мав трохи щастя: у перший день розправи помер Берут<sup>1</sup>. Судді розгубилися. Розправу перенесли на наступний день. І дали мені нормальну, на їх погляд, кару: смерть. Міцно заважила на цьому моя участь в нападі на Кривчу. Участь у нападі на станицю доказали мені на основі зізнань «Бурлаки», навіть дали мені прочитати відповідний документ.

Посадили в келію ждати смерті. Смертний присуд виконувано тоді найчастіше після трьох місяців, якщо засуджений подав

<sup>1</sup> Болеслав Берут – I секретар Польської об'єднаної робітничої партії (PZPR). помер 12 березня 1956 р. у Москві.

прохання помилувати у вищі інстанції. Я просидів «на вироку» дев'ять місяців, тобто три рази ждав уже його виконання. А воно відтягалося. Що це для мене означало, що я пережив – тяжко переповісти. Найгірше було тоді, коли наблизався сотий день. Усі старші в'язні казали: виконання вироку або помилування приходить на сотий день. Тиждень до цього ніхто вже не спав і не єв. Я перейшов «сотку» вперше й вдруге. Нічого. Надходив третій термін. Цього дня вивели мене «шпацирувати» самого, на «боцянках»<sup>1</sup> подвійна сторожа, у вікнах повно в'язнів. У всіх подвійна ж цікавість: по-перше, бандерівець, по-друге, смертник. Ходжу по площі, «помилування не буде, не буде», – бігає мені по голові туди й назад те саме. Нерви. У дверях з'явився поручник з адміністрації. «Ого, почалося», – подумав я собі. Серце стало – це ж зараз кінець.

– Mroczko! Chodź tu, tam ci coś dobrego do powiedzenia!

А я став, як мур. «Тепер будуть вести, ніби до начальства, а за дверима вже будуть чекати, накинутися й поведуть, куди їм треба», – думаю собі, і нічого. Стою. Піdnіs лише голову до неба. Ale бачу: з «боцянків» сходять вартівники. Це було дивне, та ж саме тепер їм треба було б мати найбільшу пильність. «А може?...» Помалу почав я підходити до поручника. Був уже десь на п'ять метрів віднього.

– Nic się nie bój, zostałeś ułaskawiony, – сказав він.

Поручник розгорнув свій каєтик і прочитав офіціальне помилування. Вирок замінено на 15 років в'язниці. Він відвернувся й пішов геть. А мені й далі не вірилося. Були-бо випадки, що наші накидалися на сторожів після зачитання смертного присуду. «Чи не хочуть мене успокоїти, щоб я пішов на страту, як ягня?» – запитав я сам себе, підходячи поволі до дверей. «Шпацир» скінчився. Треба було переступити поріг. «За котрими дверми стоять?» – нервове підозріння не давало спокою. Однак за дверми не було нікого, лише як завжди завели мене до келії. Дивним було те, що в «юдашу»<sup>2</sup> довгий час не появлялося нічес око. Минуло півгодини й прийшли клявіші<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Боцянки – сторожова вишка у в'язниці.

<sup>2</sup> Юдаш – вовчик, кругла дірка у в'язничних дверях.

<sup>3</sup> Клявіш – працівник польської в'язниці.

– Widzisz? Mówiliśmy ci, że będziesz ułaskawiony, – сказал котрийсь.

– A to wiadomo? Jeszcze różnie może być, – відповів я.

Прийшов час вечеरяти. Зустрів мене поляк Яновський.

– Ja wiem, że ty nie wierzysz, że zostałeś ułaskawiony, ale jutro sam sobie przeczytasz. Sam cię zaprowadzę do administracji, – додав ще, побачивши мою недовіру.

І зробив, як сказав. На другий день після сніданку Яновський прийшов і завів мене в адміністративний відділ.

– Daj wyrok, niech przeczyta, – сказал до малого поручника, що сидів за столом. Той нічого.

– Daj mu, niech sobie chłop przeczyta, – повторив Яновський.

– Ja już mu czytałem, – урешті відповів поручник.

– Daj mu! Niech przeczyta. Ty wiesz, co to jest dziewięć miesięcy siedzieć na karze śmierci?

Поручник витягнув папір, подав мені прочитати. Я прочитав... полегшало, о, як мені тоді легко стало на серці!

О третій годині прийшов наказ пакувати речі й перейти в загальний відділ. Тоді повірив я у своє помилування вже зовсім.

По різних тюрмах сидів я всього 14 років. На початку у Вронках. Там зустрів я людей з групи Камінського «Дона», потім і його самого. Їх перекинули до Польщі на зв'язок з Україною. Камінський з хлопцями були в нас коротко, їх привезли до Вронок не випадково. Раніше сиділи у Стжельцах Опольських, однак там поляки почали робити підкоп. Справа виявилася. Доки там робили порядок, наших – десь 200 хлопців – перекинули до Вронок, де відвели їм одне крило. Однак дуже пильно стерегли, так що ми не змогли навіть поговорити.

Якось зробили у Вронках технікум. Теж не випадково: з Заходу мала приїхати якась комісія для перевірки стану польських в'язниць. Саме тоді виникла в наших «добродіїв» думка заснувати в нашій тюрмі школу. Науку почало 120, закінчило – 18 чоловік. Тоді не всі ще хотіли вчитися, не розуміли, що це потім може стати у пригоді. Закінчивши технікум, я став контролером якості виробів. Через це доводилося потрапляти у різні ситуації. Досі пам'ятаю одну, дуже прикру. Часто бувало, що приходили до мене

в'язні-поляки й просили крізь пальці подивитися на браки. Хоч неохоче, та все ж старався їм допомогти, хоч мені могло потім за це дістатися. Одного разу приходить до мене такий поляк і на колінах починає просити: пропусти, пропусти. Я пропустив. На другий день прийшов інший поляк і сказав:

– Aleś ty głupi. Tyś go przepuścił, a on przyszedł do celi i mówi: prosiłem go na kolanach, ale z chęcią bym go pierwszego powiesił, banderowca.

По кількох роках можна було писати прохання про звільнення. Я писав три рази. За кожним разом суд поставився до прохання прихильно, але потім прокурор вносив апеляцію. І сидів я далі. Урешті перевезли мене до Равіча. Узяв мене на розмову пенітенціарний<sup>1</sup>, бо я знову написав прохання про звільнення.

Це був молодий хлопець по школі, він порадив пождати ще місяць з поданням цієї просьби. Я не знати чому, але зробив за його порадою. Минув місяць і я заніс йому її знову.

– Teraz mam nadzieję, że wyjdziecie, – сказав, коли я став на порозі.

Приїхав суд з Познаня, мав розглядати різні справи в'язнів. І його рішенням я отримав раніше звільнення. Перш за все з огляду на мою добру поставу у в'язниці, закінчення технікуму. Був якраз обід, коли закликали мене до залу, де засідав суд. Судді вже не трактували мене як в'язня.

– Proszę się czuć jak na wolności. Trzeba wam będzie podjąć pracę. Tu dobrze pracowaliście, to na pewno poradzicie sobie i na wolności.

Коли я вертався, підійшов до мене пенітенціарний.

– No, teraz mogę panu powiedzieć, w czym rzecz. Prokurator, który przedtem wam odmawiał, jest na urlopie. Dlatego kazałem wam odłożyć podanie na miesiąc. A tak, to byście siedzieli dalej. Do widzenia, – сказав.

З в'язниці вийшов я 19 грудня 1968 року.

<sup>1</sup> Пенітенціарний – працівник в'язниці, що займався перевихованням в'язнів.

**ЗАКЕРВОННЯ**

## Іван Новосад – «Стецько»

Гдешин на Грубешівщині – це мое рідне село, де я народився у 1920 році. Мало воно десь сто хат, було в ньому й трохи поляків, але правдивих – тільки 4-5 родин, а решта – перекинчики. Люди ставали перекинчиками, бо хотіли мати землю або працю. Нам ішлося про землю. Українцям не можна було її купляти. Щоб дістати дозвіл, треба було перейти на католицтво, стати поляком. Перед війною були в Гдешині також жиди, тримали крамничку чи дві, але як наші заснували кооператив, то жиди, не витримавши конкуренції, виїхали з села. Було їх три родини. Наша кооператива підлягала спочатку під Львів, однак по якомусь часі поляки перевели її під польський заряд.



Іван Новосад «Стецько». Фото з 1960 р.

Тільки в сусідньому Бересті кооператива до кінця належала до Львова. До Берестя наші люди ходили до церкви – гарної, мурованої. У моєму селі поляки зараз по першій війні зробили з церкви костел.

Перший священик, якого я запам'ятав, це був о. Ковальчук. Поньому був о. Максим'як, досить патріотично настроєний. Наступний, о. Кострицький, довго в нас не був, зате показав себе великим українським патріотом. Влада наказала тоді проповідувати польською мовою. Отець Кострицький на це не погоджувався. Одного разу прийшли до церкви поліціанти, а він якраз мав проповідь. Побачивши їх, сказав: «О, я знаю, що мене чекає, уже стоять, чекають, аж я скінчу». Як скінчив богослужіння, взяли його з собою, здається, навіть наручники зразу наложили. Сидів потім у концтаборі в Березі Картузькій. На його місце прийшов о. Шеремета, з Галичини, як і о. Кострицький, де був висвячений на греко-католицького священика.

Село перед війною було досить скомунізоване, діяла в нас Комуністична партія Західної України. Такий Гаврасюк навіть сидів за польської влади у в'язниці за принадлежність до тієї партії. Сидів 8 років. Але люди не були щирими комуністами – у нас тоді все було добре, що проти поляків.

З поляками з села чи з сусідства ми не сварилися, але коли хтось оженився до поляків, то батьки його найчастіше вже не признавали.

У війну німці вбили багато молодих людей з моого села. Розстріляли десь під сорок осіб. Це було в лютому 1942 року. Причина була така. Комендант передвоєнної польської поліції Шипульський був дуже до українців неприхильний. Коли в наших сторонах з'явилася російська партизанка, він доніс німцям, що їх в нашему селі вітали хлібом і сіллю. Узагалі наші комуністи нібито мали стати тим партизанам приятелями і донощиками. Прийшли німці й позганяли людей на площу коло домівки, яку ми збудували вже за німецької влади. Витягнули з хати також польського священика о. Зигмунта Пісарского. Не дивилися українець чи не українець, поляк чи не поляк – зігнали всіх. Погнали селом у напрямку лісу. Коло однієї з останніх хат поставили всіх на

подвір'ї і повідомили, що йдуть до Грабовця на поліцію провіряти документи (казали всім взяти кенкарти). Уставили людей двійками й наказали йти далі. В кінці села поставили польського священика коло криниці й запитали: «Хто комуніст?». Отець Пісарський відповів: «Не всем». Тоді дістав кулю. Потім так само зробили з дядком. Він називався Йосинко, а походив зі Степанкович. Його батько був петлюрівець.

Вийшли за село. На пасовиську за селом знову поставили кількох на коліна й розстріляли. Тут уже хлопці побачили, що всіх хочуть перебити й кинулися втікати. Провід дали Степан Сидорук та Ярко Мазурок. Усі пішли в різні сторони, а німці почали бити по них з автоматів. Убили дуже багато, бо німці мали також застави за селом. Урятувався тільки Степан Сидорук та Михайло Сивак. Люди казали, що німці були п'яні. Похорон побитих відбувся на гдешинському цвинтарі.

Це все було взимку 1942 року. Тоді мене в селі не було, бо в 1940 році, в лютому, я поїхав на роботи до Німеччини. Поїхав як доброволець, не міг всидіти дома. Працював я коло Магдебурга. В 1943 році дістав я відпустку додому. В нас уже були деякі хлопці в організації. У цьому році прийшов також в наш терен «Сирота». У сітці був на той час якийсь родич пізнішого зрадника «Зенона»<sup>1</sup>, називали ми його «Білим», бо мав дуже ясне волосся. Потім він на свою руку ходив по терені й стріляв наших активніших людей.

На Холмщині починалася тоді також біда між поляками та нашими. У Грубешові був наш Допомоговий комітет. У 1943 році поляки убили його голову в Пересолинцях, де він мешкав; убили у власній хаті. Побили також інших свідомих людей в околиці.

У Німеччині я став членом нашої організації. Дістав оунівську виказку. Виконував різні завдання. Врешті, коли я працював в Бляховні Сльонській, перевозив книжки з Krakova та Ляйпцигу. Це я робив з Шафранським, волиняком, що ще перед війною сидів в Равічі.

З валізкою книжок і приїхав я наприкінці 1943 року до Грубешова. Книжки віддав у книгарню, а сам залишився: більше на німців

<sup>1</sup> «Зенон» – Леон Лапінський – див. *Словник...*, с. 391.

працювати не хотілося, коли в наших сторонах ставало щораз гірше.

Знайшов я собі напочаток нову працю: у магазині шкіри Фітяка. Люди здавали в магазин шкіри, а взамін отримували від мене посвідку, на яку могли собі купити чоботи. Чоботи тоді дістати було дуже важко. Я старався помагати своїм: давав деяким посвідки «наліво». Нарешті тих посвідок стало в Грубешові й околицях забагато. Німці зорієнтувалися. Фітяк дістав наказ стежити за мною. Він, мабуть, і радо взявся б за цю справу, бо ми не занадто любили один одного: Фітяк був мельниківець, а я мав симпатію до бандерівців. Коли одного разу пішов я з перекинчиком Адамчуком на наш виступ, то Фітяк потім мене висварив, що тримаю з поляками.

На якийсь час втратив я зв'язок з організацією, але потім з допомогою Марійки Романюк, Марійки Довган та Стефи Йопик, які працювали в грубешівському «Пробоєм»<sup>1</sup>, я відновив контакт. Ці дівчата були дуже відважні й жертвенні.

Тоді вже треба було займатися раненими. Одного разу привезли Петра Савчука. Поляки ранили його на Густинській колонії. Савчук віддячувався полякам за напади й вироки на наших. Перед війною учительював у Густинному. Ранили його, коли їхав саньми. Поляки також приїхали саньми, з другого боку. Видно, вже знали про Савчука, мабуть, хотіли його вбити, але він почав відстрілюватися. Однак дістав у ногу. Батько привіз його в Грубешів. А далі? Треба ж було відвезти його у Холм на операцію. Щоб туди добрatisя, треба було переїжджати через контролювані поляками терени. Ніхто з організації не відважився.

– Знаєш ти що, Петре? – сказав я, коли побачив, що ніхто не квапиться з ним їхати. – З того виникає, що ми обидва поїдемо.

Дали мені семизарядку та пістолета. Петро мав пістолета та гранати. І поїхали ми через польські села аж до Холма. Там був Доленга, шеф «Пробоєм». Походив він з Густинного, студіював у Варшаві разом з Которовичем, що працював у війну в Німеччині у газеті «Голос» і також походив з Густинного. Доленга вийхав

<sup>1</sup> «Пробоєм» – повітовий союз українських кооператив у Грубешові.

потім на схід, але тепер передав Савчука далі. Поранений пережив, хоч втратив ногу.

Якось потім почув я, будучи в терені з Петром Сидоруком, стріли від Гдешина. Перейшли ми лісом в напрямку села, але там вже не було людей. Стріли були польські. Поляки йшли від Горишева, де вбили кількох «своїх» фольксдойчів, а в Гдешині вбили, крім одного фольксдойча, з українців: Пилипа Малковича, Івана Довгана, побили Трохимовича.

На початку 1944 року ставало мені вже щораз тіsnіше, німці слідкували. Став я думати про втечу. Однак треба було ще взяти свої різні документи, що тримав в шухлядці в магазині. Одного разу заїхав я з хлопцями в Грубешів. Зайшов у магазин, Фітяка не було. Застав зате жінку убитого голови нашого комітету з Пересолинців. Забравши папери, вийшов я на передвоєнну вулицю 3-ого травня й пішов до Богородиці. Однак раптом почув, що щось не так навколо мене. Побачив Фітяка. Приспішив я ходу, щоб швидше дійти до хлопців з Богородиці, які чекали мене з санями на краю міста. На санях мали кулемета. А за Фітяком появилися й німці. Хлопці потягнули по них кілька серій, я добіг до саней. Заїхали ми в Богородицю.

Зайшов я ще до батьків, переноочував, а на другий день був уже в Бересті, де стояв «Карпо»<sup>1</sup> з боївкою. «Карпо» служив раніше у веркшуцах, потім став комендантам поліції, останню станицю мав у Грабовці. Я трохи його вже знов, бо «Карпо» часом заходив до батька. Разом зі мною пристав до боївки Петро Сидорук.

Був березень 1944 року. Два дні постояли ми в Бересті, а зараз на третю ніч була акція на станцію вузької колійки в Гоздові. «Карпо» з хлопцями – мав іх тоді трохи понад 20 – проkontролювали документи. Хто був поляк – куля. Це була помста за наших, повбиваних по селах та містечках. Ніхто не втік. Ми до встекlostі хотіли мститися.

Після акції на Гоздів сіли на фірманки й переїхали на Масломицьку колонію. По дорозі заїхали ще в Богородицю. Там «Карпо» постягав інші боївки: «Бурлаки», «Ягоди» та «Бульби» (потім

<sup>1</sup> «Карпо» – Павло Пилипчук – див. *Словник...*, с. 393.

виявилося, що «Бульба» був енкаведист). Два перші служили давніше в есесах<sup>1</sup>. «Бурлака» був потім бунчужним в «Ягоди»<sup>2</sup>. Зійшлося нас тоді досить багато, хоч люди від «Бульби» прийшли самі. Він сам мав бути десь в терені. Усього було нас трохи понад 120 хлопців.

День перебули ми в Богородиці, а потім перейшли в Космів. Усе пішки. Командиром відділу став «Ягода». Першим чотовим став «Карпо», другим – «Мальгівський», що був з есесів, «Малина», який також утік з есесів, навіть кулемета з собою притягнув, мав перший рій у чоті «Карпа». Буг тоді якраз пустив. Човнами попливли ми до Поромова. Там відбувся вишкіл нашої новоствореної сотні. Це було вже на кацапській стороні, але вишкіл тривав спокійно, хоч не до кінця. Мали ми відвідини мельниківців, що стояли відділом у сусідньому селі. Наперед прийшли на переговори, але замість переговорів вийшли погрози. Їх представники з тим і відійшли, а потім мельниківський відділ пробував нас окружити. Однак якраз надійшли в наш терен волинські відділи УПА, так що мельниківці відступили.

Для мене під час вишколу цікавим було те, що я виявився чи не найкращим стрільцем в цілому відділі «Ягоди». Обрав я собі також псевдо: «Стригун», яке по фронті замінив на «Стецько».

Навесні поляки знову рушили. Спалили Модринь, Шиховичі, Гонятин. Дійшли аж до Буга, а потім перейшли навіть у Галичину, спаливши Ліски. Підійшли аж під Переводів. Вів їх «Стари». Ми тоді були ще на вишколі, але зразу його перервали. Фірманками доїхали до Бугу, далі човнами перебралися через Буг в Тудорковичах. Звідти – до Угринова. Там переноочували ніч або дві й пішли на Новосілки, де стояв відділом «Рись», тобто польський командир на прізвище Басай. Це був відділ Батальйонів хлопських. Наш перехід під Новосілки був страшний. Скрізь ми бачили людей: постріляні, лежали вони пов'язані дротом або шнурком, зі шматами в устах, щоб не було чути останніх криків. У Жабчому ще диміли хати.

<sup>1</sup> Есеси – умовна назва вояків дивізії «Галичина».

<sup>2</sup> «Ягода» – Маріан Лукашевич – див. Словник..., с. 391.

Підійшли ми нашою сотнею під Новосілки. Польські стежі побачили наш прихід і повідомили своїх. Поляки очували на новосілецькій колонії. Наступ був гострий, так само як і боротьба між будинками. Спочатку перебили ми застави. Упало на них десь 10 поляків. Потім ми вдерлись в колонію, дійшли до кватири «Рися». Захопили там багато документів, навіть його любовні листи. Битва закінчилася поразкою поляків, які втекли.

З-під Новосілок подались ми назад в Угринів, де недовго стояли, а відтак переїхали в Переводів. Там якраз були табором ковпаківці. Побачивши нас, повтікали за Солокію: наперед стійки, а потім і весь відділ, хоч не знати, який був він великий. У Переводові стояли ми кілька днів.

В польську Великодню неділю провели ми акцію на Посадів. У цьому селі був польський штаб, у панському фільварку. Однак тут уже потрібний був весь курінь, не те що сотня, бо польська сила була дуже велика. Підійшли ми під Посадів. Польські застави були висунені далеко в терен. Сотня «Ягоди» наступала від південного сходу. Ті застави ми передушили. Наступ мав початися в один час, проте не всім це вдалося, бо терен навколо Посадова був дуже важкий. Особливо тяжко довелося нашій сотні, яка натрапила на безліч малих ярків та долин. Наступ. Тільки одна сотня підійшла вчасно на наступальні позиції, вона й вдерлася першою в село, зазнаючи найбільших втрат, бо поляки, маючи вільний фронт на інших відтинках, кинули проти неї великі сили. Однак інші сотні також почали нарешті наступ, що викликало серед поляків паніку. Утекли на південь. Залишили все: паску, зарізаних свиней, зброю, утікали часом в кальсонах, бо наступ був несподіваний. Били ми по втікачах як по качках, але багато втекло. Здобули багато зброї та польських мундирів. Здобич взяли на фірманки й перевезли в Переводів. Після наступу сотні відійшли з-під Посадова разом, а потім розділилися.

Настрій в нашій сотні по тім вдалім наступу був прекрасний. Мали ми відпочинок на наші свята. Були спокійні. Великдень відбули ми в Переводові. Молилися в церкві всією сотнею, крім, звичайно, застав.

І пішли ми на акцію проти польських колоній в напрямку на Тишівці, Телятин і далі, бо не могли ми забути наших побитих людей.

Під час тих акцій мали ми до діла з німцями. Вони послали проти нас «твоя моя не понімаєт». Це були грузини та інші азіати – втікачі з російської армії. Це сталося за Телятином, під Тишівцями. Якраз переїжджали ми фірманками через село, коли побачили, що проти нас іде якесь військо. Ми завернули в село. Воно було вже спалене. Зайняли в ньому становища за підмурівками, в пивницях. Побачили ми перед собою азіатів, які почали наступ густою розстрільною. Підійшли досить близько, а потім дістали від нас такий вогонь, що відступили. Але пішли вдруге. Знову відступили під нашим вогнем. Отримали підмогу, яка нічого їм не дала. Коли «Ягода» побачив, що вони втратили силу атакувати, – наказав наступати нашим. Азіати не витримали – втекли. Ми почали погоню. Здобули один гранатомет та трохи іншої зброї. Декількох попало нам у полон, потім навіть бачив я їх у відділі. Були добрими, вірними вояками.

Повернулись ми на Холмщину, до Вільки коло Долгобичева. Село було недалеко від лісу. Звідти зробили акцію на Варяж, сильний пункт польської партизанки. Узяли ми їх з двох сторін. «Карпова» чота зайшла від півдня, а «Мальгівського» та рій «конусиків» від північного сходу. («Конусики» – це були різні сироти, недоростки, що батьків у них вбили поляки. Не маючи куди прибитися, пристали до нас, не мали доброї зброї, а якісі «врізи» з короткими дулами, але як же вони рвалися до боротьби, до помсти. З них переважно складалася четверта чота.) В наступ пішли тоді тільки дві чоти, бо одна мала інше завдання в терені. Зате долучила надрайонова бойка «Орла» – Володимира Друзя, який дуже добре знав терен, бо походив з Гоздова. Наступ відбувся вночі. Був дуже вдалий, однак під сам кінець акції сталось нещастя. Коло костела «Карпо» побачив, як йому здавалося, двох поляків. Стрілив, а що був добрий стрілець, то влучив і за першим, і за другим разом. Убив «Орла», а поранив «Дубину». «Карпо» не пізнав їх, а це були ті, що наступали з другого боку. Поляки мали кількох убитих. Знайшли ми записи їх коменданта, передвоєнного поручника. У нас, крім «Орла», втрат не було.

Вернулись ми кватиравати на Варешин. Хлопці були втомлені боєм і маршем. На стійку пішов один з «конусиків», але заснув, а тоді якось приїхали німці. Це була роверова стежка у складі 11 вояків. Зловили «конусика» на сні. Довідавшись від нього про наш постій, пішли й виловили всіх «конусиків». Котрийсь з наших почув тоді той шум, що знявся навколо «найменших», знявся алярм. Ударили ми по німцях і всіх їх перебили. Ровери взяли собі.

Однак німці хотіли нас за це накрити. Пустили дві «драбини»<sup>1</sup> слідкувати за нами, а під Варешин підтягнули більшу силу. Ми підпустили їх майже всередину села, а потім – ударили. Частина здалася: «Камарат, камарат!». Забрали ми в них зброю. Решта втекла. Минуло трохи часу: з'явилися знову «драбини», а за ними вже й танки, тож ми відступили, узявши напрям на Вільку, де постояли кілька днів. Потім далі – на Діброву, під Старе Село. Там одного дня долучили до нас хлопці з есесів, десь 30 їх було. Вийшли з бункерів з-під Дубенки, притягли з собою тяжкого кулемета, кілька легких. «Ягода» створив з них окрему чоту, яку очолив «Касянь».

Стояли ми й далі під Дібровою. Була п'ятниця на Зелені свята. Уранці збірка, молитва, руханка, купіль в озері. Я саме мав митися, налив у балію води, стягнув черевики, коли почув від лісу вогонь. І то який вогонь! Від лісу вже почали горіти перші хати. Польський наступ, а «Карпової» чоти – найсильнішої! – нема. Пішла за Солокію. Лишився «Касянь» і «Мальгівський». Я тримав зв'язок між чотами та «Ягодою». Командир передав наказ: «Не відступати, бо нас виб'ють!». І мав рацію: Діброва була в лісі, але з кожної сторони було кількасот метрів чистого поля. Перебили б нас там, як заяців..., якби ми дали себе туди відсунути. Поляки повілізали на дерева й били згори густим вогнем. Це був відділ Віктора Томашовського, що спалив багато наших сіл. Поляки були тоді прекрасно озброєні німецькими автоматами, бо було серед них багато втікачів з зондердінсту. «Ягода» дав другий наказ: «Пробиватися до лісу». Треба було зійти в рів, що йшов від села в напрямку лісу. Однак перед відступом ми ще на кілька хвилин залягли

<sup>1</sup> Драбина – у вояцькому жанрі: літак-біплан.

у цьому рові: «Ягода» наказав бити по лісі. Амуніції було багато. Я бачив коло себе східняка «Володю», дуже доброго кулеметника. Мав повну тасьму. Як він почав переходитися згори вниз по деревах, то поляки падали з них, як грушки. Вистріляв тасьму – від поляків затихло. А на підмогу нам якраз наспів зі Старого Села «Дуб», що мав там вишкільний табір. Правда, підляшук «Дуб» радше втікав ніж наступав, не зорієнтувавшись звідки і хто стріляє, бо поляки били з усіх сторін, але напоровшись на них – ударив. На щастя, поляки також не знали, яка сила йде ззаду, тож спанікували. Нас не розбили, але таки мали успіх. Під лісом стояв «Водолаз» з роєм, східняк. Вони підійшли до нього близько, щось по-українськи крикнули, а він, подумавши, що це українці – не підготувався до оборони. І тоді втратив життя і він сам, і четверо інших, а четверо було поранено<sup>1</sup>. Коли поляки почали втікати, ми погналися за ними. Поляки вибігли з лісу в поле, залишили табір, але нам не вдалося їх докінчити, бо обстріляла наперед їх, а потім нас німецька «драбина». Наші втрати були тільки ті, що їх зазнав рій «Водолаза». Натомість поляки мали великі втрати, але конкретно які, то я дізнався аж потім, коли у в'язниці зустрів Томашовського.

Ми вже відходили з-під Діброви, коли від Сокала появилися сотні, заалірмовані опалою «Ягоди». Ішли великою силою, навіть тяглися за ними дві танкетки, польова гарматка та легкі гранатомети. Однак допомога вже не була нам потрібна.

По тій битві ми далі стояли на Діброві. Наш відділ був дуже цікавий. «Ягода» уставив його за зростом: наперед були найбільші – це була перша чета, далі менші, а найменшими були згадані вже «конусики», яких, однак, командир досить скоро розділив по трьох чотах.

Перейшли ми на Модринську колонію. Там мали ми переможний бій з німцями. Здобули багато зброї. Знову змінили ми місце

<sup>1</sup> Загинули тоді: ройовий Володимир Фугель «Водолаз», рой. Степан Криницький «Дуб», стр. Володимир Міщишин «Мудрий», стр. Михайло Сава «Зозуля» і стр. «Орел» (прізвище невідоме). Всіх полеглих поховано на цвинтарі в с. Угринів Грубешівського повіту.

таборування. Теребінь. Там була зустріч з мельниківським офіцером, який запропонував нам перестати воювати проти німців і перейти до них, мельниківців. Ми сміялися з нього: «Пане полковнику, шкода казати, немудро говорите». – «То ми вас окружимо й поб’емо», – сказав полковник. – «То вже починайте», – ми й далі сміялися. Він поїхав ні з чим назад.

По кількох днях стали ми табором на Бляхарці, теребінській колонії. Від Теребіння до Бляхарки тягнувся довгим хвостом ліс. Коли ми з нього вийшли, ударив у ніс страшний сморід. Почали ми шукати, що воно так смердить. Нарешті ми знайшли: рядами по десять в одному лежали побиті, пов’язані дротами, покнебльовані люди. Це були наші люди. Тіло вже розкладалося, тільки одяг тримався. Були вже чорні, бо вбито їх весною. Рядів було кілька. У мене після того якийсь вогонь уступив, я зробився як сатана. У кожному бою мав їх перед очима.

Із Бляхарки мали ми кілька виходів у терен, але без боїв. Недовго тривав цей спокій, бо вийшов бій з німцями в Пересолинцях. Тоді зійшлися там наші сотні в курінь. Мали ми йти трьома сотнями на польських партизанів у Тріщанах, звідки були на наші села бандитські напади. Однак налізли на нас німці. Почалася з ними довга перестрілка, але розбити їх не вдалося. Відступили ми під Сиховичі, де сотні розійшлися.

Знову ми кружляли по терені, околиці Ликошина, Старого Села. Був липень. До Буга наблизався фронт. Сотні знову збилися в курінь. Команду над цілістю взяв Левочко – «Юрченко»<sup>1</sup>, передвоєнний учитель на Волині, походив з Себечева. Але вже перед війною співпрацював з комуністами. Потім це мало принести свої наслідки. Але тепер стояли ми в спаленому Ликошині. Дорогою через село мала відступати німецька панцирна дивізія. Німці довідалися про наші позиції в селі й здогадалися, що при переході Ликошина можуть мати труднощі. Тож прислали своїх на переговори, щоб зробити їм вільний перехід, а тоді розійдемося без

<sup>1</sup> «Юрченко» – командир куреня, який літом 1944 р. був розбитий військами НКВД під час спроби переходу за Буг; «Юрченко» попав у полон, а згодом активно співпрацював з НКВД у поборюванні УПА. Вбитий 28 серпня 1945 р. у засідці влаштованій УПА на дорозі між Гошовом а Варяжем.

бою. Ми відмовилися, бо не мали певності чи вони, вийшовши на наш тил, не розгорнути сили і не почнуть проти нас наступу, а це був би для нас кінець: треба було б боротися на два фронти. Тоді приїхала двома танкетками німецька розвідка. Танкетки ми забрали таким способом: вийшли наши в німецьких мундирах і, удаючи, звичайно, німців, виманили німаків з танкеток. Тільки треба ще було наказати їм піднести руки вгору.

За танкетками німці послали свого «Тигра»<sup>1</sup>. Він в'їхав на наші позиції край села. Один німець, побачивши нас, а ціла сотня наша була в німецьких мундирах, відкрив влас і запитав, де є обслуга з танкеток. Ми показали рукою вглиб наших позицій, де й справді стояли ті танкетки. Я скочив на танк, щоб показати їм краще дорогу. «Ягода» й «Карпо» тільки посміхнулися. Як танк рушив, я зразу приклав німакові пістолю до грудей й наказав віддати зброю. Тоді скочили до танка інші, відкрили кляпи й пригрозили німцям гранатами, якщо не згадуться. Німці здалися. Закрили ми їх у одній неспаленій хаті, де вже сиділи їх побратими з танкеток.

Тепер німці вже нікого до нас не посилали, а почали бити з гармат. Ми також давали їм щоразу відповідь із здобутого танка та ще танкеток і гранатометів. Потім німці пересунулися на край лісу, далі обстрілювали гарматним вогнем, але розстрільної не пускали. Це тривало досить довго, аж нарешті, використовуючи коротку перерву в огні, ми почали відступ. Був він довгий, із боєм, і тривав від полуночі до вечора. Німці розбили наші тaborи, а потім перервався зв'язок між четами. Я заніс ще від «Ягоди» якийсь наказ, але треба вже було залишитися при тій четі. Увійшли ми в ліс, а потім, відрившись від німців, чота розбилася аж до роїв. Видно, такий був наказ курінного, бо при самому фронті годі було нам маневрувати занадто великою силою. При дорозі Грубешів-Томашів ішле обстріляли нас німецькі літаки, але втрат не завдали. Ішли ми далі міжфронтовою зоною. Треба було скинути з себе німецькі мундирі, бо зараз могли з'явитися руські. А мені треба було також зробити щось зі своїм кулеметом. Це був німецький

<sup>1</sup> Німецький важкий танк.

МГ-42, дуже гарна зброя. Щоправда, з кулеметом постійно я не ходив. Мав для себе як зв'язкового самозарядку й пістоль. Однак тільки з кулеметом міг я якось розгулятися і біда була тому, хто був під моїм обстрілом. Тепер заховав я його під кущі.

Наш рій розділився на малі групки. Я залишився ще з одним з моїх сторін. Переїшли німці – зразу за ними вилізли руські, пообдирані, у різних мундирах, шапках, просто як голота, а не військо. Щоб їх оминути, засіли ми в збіжжі. Потім пішли ми на Переводів, зайшовши по дорозі ще до Ульгівка. Був спалений. У Переводові віднайшли зв'язок і стали на квартиру в знайомих людей. По якомусь часі почали стягатися сюди й інші з нашої сотні, так що зібралися нас десь чота. Не було нікого з есесів, крім «Карпа». Минуло ще кілька днів, аж прийшли зв'язкові й наказали перехід під Сокаль, у село Конотипи.

У цьому селі знайшли ми солтиса, і він розділив нас по хатах. Мені попалася хата, де була молода дівчина Марійка. Щоб не видати себе, коли набіжать більшовики, постановили ми з господарем, що я буду вдавати її чоловіка, бо дівчина й справді була така, що хоч і зразу до вінця веди. Одного разу сталося таке, що на моїй квартирі закватиравав штаб російського відділу – довелося з Марійкою навіть лягти спати в одно ліжко, аби лише було так, як у людей.

І так ми жили, але десь під осінь, чи не в вересні, прийшли зв'язкові із наказом зголоситися у вінницькому лісі. Це під Варяжем. Туди зійшлися всі, хто перед фронтом був у сотні «Ягоди». Зібралися нас десь 60 хлопців, був також «Карпо», звичайно, «Ягода», не було «Касяна», «Бурлаки», «Мальгівського».

Із вінницького лісу пішли ми на Вільку. Організувались до дальшої боротьби. Командири вирішили не робити великої сотні, як колись, а замість неї діяти меншими відділами, трохи більшими від чоти, але набагато меншими від нормальної сотні. Великий вплив на це рішення мав стан Холмщини: вона була вкрай знищена, спустошена, не втримала б великих відділів. «Ягода» став курінним, заступником «Карпо». Курінний мав відділ «Дуди»<sup>1</sup>,

<sup>1</sup> «Дуда» – Євген Янчук – див. *Словник...*, с. 398.

який походив з Богородиці, а раніше був поліціантом у Вінниці; у «Ягоди» служив уже перед фронтом, «Карпо» призначив його тоді ройовим у своїй чоті, а взагалі – пройшов «Дуда» шлях від простого стрільця по командира відділу. Другий відділ був «Зірки»<sup>1</sup> – Сивака, що походив із Черничина. «Зірка» перед тим як, прийшов до відділу, мав власну бойку, а служити під кимось у відділі йому не хотілося. Був дуже здібний, робив гарні акції й не мав ніяких втрат. Однак не хотів підпорядковуватися, хоч і дістав наказ передати бойку в інші руки, а самому йти у відділ. Його зловили. Ми якраз кватиравали на згаданий вже модринській колонії. Поставили коло нього сторожу. Надійшла моя черга сторожувати «Зірку», якого знав я ще з Грубешова, коли видавав йому нелегально посвідки на черевики, знаючи, що він член організації. А тепер йому загрожував польовий суд.

– «Данилку», – відізвавсь я до нього по старому псевді, – не бійся, чув я, що нічого тобі не буде.

Це була, як виявилося, правда. «Зірка» був заздібний, щоб його позбутися. Якось потім ми зустрілися. «Ти мене добре тоді підтримав», – сказав «Зірка». Видав його полякам зрадник «Мамалига», стрілець з його відділу, волиняк. Видав його на сні. Дістав «Зірку» на суді смертну кару, але наші підкупили адвокатів, щоб його оборонити. Тож прийшло йому помилування: доживотка. «Зірка», проте, упертий, зажадав переглянути вирок, а тоді вже ніщо його не врятувало, бо про нього знали поляки від зрадників усе. Я з ним зустрівся потім у в'язниці в Любліні, де він сам про себе розповідав. Тримався з поляками дуже відважно, бо відвага – це була його вдача. Поляки зверталися до нього на „panie kapitanie”, бо в його поставі та очах видно було командира. І шанували «Зірку». Вирок виконали в 1948 році.

Третій відділ – «Крапки»<sup>2</sup> і четвертий – «Чауса»<sup>3</sup>.

Якраз під час реорганізації «Дуда» захотів узяти мене до свого відділу, але я не пішов. По-перше, «Крапка» не дав, а по-друге,

<sup>1</sup> «Зірка» – Володимир Сивак – див. *Словник...*, с. 394.

<sup>2</sup> «Крапка» – Михайло Курас – див. *Словник...*, с. 390.

<sup>3</sup> «Чаус» – Василь Краль – див. *Словник...*, с. 390.

«Дуда» трохи мені не подобався як командир, бо був галайкуватий, зашвидко діяв, а в партизанці треба все наперед продумати, бо людей мало і можна їх швидко вигубити. Зате був відважніший від «Крапки», який діяв повільніше і не так бравурно. «Крапка» був до мене страшенно прив'язаний, бо в бою на модринській колонії я врятував йому життя. Була стрілянина, коли я побачив, як «Крапка» женеться за німцем, але не бачить, що ззаду вже доганяє його інший німець, я довго не думав – пустив серію, німець упав. «Крапка» тільки поклепав мене по рамені й побіг далі, бо часу на довге дякування не було. Тому тепер ніяк не хотів мене віддати «Дуді».

У «Крапки» міг я стати чотовим, але «Ягода», запропонувавши мені стати чutowим, запитав, чи нічого не маю проти.

- Волію з кулеметом ходити, – сказав я своє «проти».
- Не хочеш?
- Добре, буду, але із кулеметом далі буду ходити.
- Ні, без кулемета.
- То не буду.

Так я і не розлучився зі своїм МГ.

Настала вже добра осінь. Прийшла на нас «червона мітла». Почалися облави, чесання лісів, шпигування. Тоді «Ягода» взяв мене та «Сушку» до своєї охорони. «Сушко» працював у нас за рушникаря. Був холмщаком. «Ягода» мав тоді страх багато праці в терені. Треба ж було все майже від початку організувати, перевіряти застави, підтягнути дисципліну, яка по фронті трохи попустила. Десь щез «Юрченко».

Ми – скрізь із «Ягодою». Раз їхали ми возом із Жнятином. Курінний їхав з одним холмщаком, а я з «Сушком» ішли боками, бо могла десь бути засідка. Виїхали ми далеко за село, чисте поле, тихо, нікого не чути.

– Хлопці, а заспівайте щось, – попросив «Ягода», який сам мав дуже гарний голос і любив поспівати. Ми не дали себе довго просити. Заспівали, хоч і тихо, бо лиха година могла на нас прийти з кожної сторони. Раптом – серія з кулемета. Прямо в нас і досить зблизька. Я зразу пустив по них свого МГ-42, а потім з воза і в поле. По дорозі відбезпечив я ще гранату й кинув, маючи ворожу засідку

кільканадцять метрів перед собою. Якби не захотілося їм стріляти, то могли б нас живими без одного стрілу взяти. А так – ми втекли, хоч поляки перестрілили мені обчаса. Вернулись ми у Жнятин, узяли нову фірманку і поїхали в Угринів.

Одного разу треба було нам утрьох – «Ягода», «Сушко» і я – везти тайні документи із Ульгівка до Угринова. Справа була настільки небезпечна, що взяли ми з собою ціанок, щоб не датися живими в руки, якби хтось на нас насکочив. Виїхали вночі, але дорога далека, напевно й день нас захопить. Їдемо. Приїхали ми на дорогу до Угринова. Небагато переїхали, коли з-за закрута висипалася проти нас маса «башлаків»<sup>1</sup>, тобто всяких азіатів з більшовицької армії. Втікати нема вже куди, запізно. Єдина надія на те, що маємо на собі руські уніформи, замість МГ у мене – дегтяр.

– Їдемо, їдемо, – спокійно процідив «Ягода».

Холмщак нічого собі з «башлаків» не роблячи, в'їхав серед них. Сміло, бо це ж офіцери їдуть. Ще нам честь віддавали. Однак зараз за наступним закрутим зразу звернули ми в ліс, щоб уникнути наступної такої ситуації. Заїхали в Угринів – там так уже є «башлаки». Якраз розкватировувалися. То ми також на кватири, але до своїх певних людей. Ніхто нас не зачіпав.

Нашим відділам спочатку вдавалося уникати сутичок з «мітлою». Однак потім, коли «башлаки» вже познайомилися з тереном і понапускали всюди своїх шпигунів, довелося обганятися нам від них густим вогнем. Щораз доходили до нас чутки про перестрілку з ними, але ми з «Ягодою» постійно десь крилися, десь тайкома ночували. Почало надоїдати мені це щораз більше.

– Знаєте, друже командир, – не витримав я котрогось дня, – ліпше піду я до відділу.

– Та ти що? – не на жарт здивувався курінний.

– У відділі інакше, і кулемет щось значить, а тут – ходи, а як засідка, то втікай, бо що можеш зробити, коли нас четверо. А хай би так з відділом, – то погуляли б ми з ними, – пояснив я.

---

<sup>1</sup> Башлаки – назва азіатських вояків, що служили в Червоній Армії.

Однак «Ягода» не хотів погодитися. Але я вже вперся. Тоді він запропонував мені створити ударну чоту: самі петеери<sup>1</sup> і кулемети, її стати її командиром. Петеерів ми мали досить багато, але весь час вони лежали замагазиновані. Мені було б до вподоби мати таку сильну чоту, але потім в «Ягоди» плани щось змінилися.

Зате я і далі напирався перейти у відділ. Нарешті це сталося. Став я в сотні «Крапки» кулеметником у рої «Кіндрата»<sup>2</sup>. Це був перший рій. Третій рій мав «Приблуда»<sup>3</sup>. Він походив з Модриня. Батька вбили поляки. Усе спалили.

На Підляшшя саме із командиром «Крапкою» пішли ми трьома роями. Ще перед нами був там рейдом «Чаус». А ми пішли наперед під Володаву, потім аж під Білу. Ходили скрізь, були під Парчевом і Яблочином. Пам'ятаю села Матяшівку, Межилистя, Розбитівку, Ляцьке. Люди в тих околицях були свідомі, особливо в Матяшівці. По хатах скрізь Шевченко, Франко, рушники. Були й комуністичні села, але це був такий комунізм, як і в нас, на Холмщині. Проти Польщі – то й добрий. Ішли ми раз коло такого комуністичного села, не заходили, але дівчата якраз вийшли терти коноплі на терницях. І яких гарних пісень вони співали, дай Боже ще раз такі почуті. В деяких менш свідомих селах називали нас «свої бандити». У Ляцьку чи Матяшівці так ніколи б не сказали. З Ляцька походив наш зв'язковий «Гайда» – Романюк.

На Підляшші було досить спокійно. Мали ми тільки один малий бій і одну сутичку. До сутички дійшло так. Наш «Галабуда» мав батька десь під Володавою. Коли ми прийшли на Підляшшя, «Галабуда» страх тягнув нас до свого села на стрічку з батьком. От ми якось і зайшли. Ніч. «Галабуда» постукав у вікно.

– Хто там? – запитав хтось із хати.

<sup>1</sup> Петеери – популярна назва радянської протитанкової рушници (ПТРС), калібер 14,5 мм, тягар 21 кг.

<sup>2</sup> «Кіндрат» – Олександр Шевчук – булавний УПА, командир роя. Нар. 25 листопада 1920 р. в с. Підгірці Грубешівського повіту; загинув 26 лютого 1946 р. біля с. Ліски.

<sup>3</sup> «Приблуда» – Михайло Ковальчук – командир роя сотні «Вовки» I. Нар. 10 жовтня 1919 р. в с. Мірче Грубешівського повіту; загинув 18 лютого 1946 р. біля с. Войславичі Грубешівського повіту.

- Я, я.
- Хто «я»?
- Васька.
- О, синок!

Батько зараз вискочив із хати надвір. Обняв сина, поцілував, а потім усіх запросив до хати. Почастував. Трохи ми посиділи в старого, а як прощалися, то він дав нам на дорогу гарну свиню. Узяли ми її і повезли в ліс. А то не знали ми, що вже довідалося про нас руське військо. Видно, хтось доніс. У лісі почвертували ми свиню й розділили м'ясо між роями. Ще хотіли трохи пройти й розпалити вогонь, щоб щось з'їсти, бо настала вже добра ніч. Ішли ми гусака. Першим ішов «Новина»<sup>1</sup>, який походив із Берестя, потім я, далі «Крапка», «Кіндрат», «Фон»<sup>2</sup> із кулеметом, пропагандист «Аркуш» і, здається, політвиховник та вся решта. Раптом — стріли. «Новина» упав зразу, за ним впали поранені політвиховник та «Зенко». Ми зразу дали по москалях. Вони втихли, тільки хтось крикнув «спасай!». Була ніч. Ми не знали своїх сил. Коли втихло, зробили ми нашим вербові ноші. Узяли й мертвого «Новину». Похоронили ми його недалеко від місця, де упав, під гарним дубом.

Перейшли ми річку, потім зайшли на багно. Треба було його перейти, але як, коли то все трясовина. Тоді ми вирізали два дрюочки й проклали перед собою. Ідеш — під тобою булькоче. Пройшли так зо два кілометри. Знайшли якесь село. Був у ньому наш зв'язковий. У селі нас нагодували, але ми довго не стояли, і зразу перейшли до Ляцька. Там переночували. «Зенка» віддали на лікування до якогось знайомого поляка.

Трохи ми посиділи спокійно. Нам це було аж заспокійно. Треба було зброю перестріляти, та й взагалі постріляти вже хотілося. Якось переходили ми через варшавську шосу. Недалеко мешкав

<sup>1</sup> «Новина» — Михайло Савинець — стрілець, писар сотні «Вовки» I. Нар. 14 березня 1925 р. в с. Берестя Грубешівського повіту; загинув 19 жовтня 1945 р. на колонії Королівка біля с. Вирики Володавського повіту.

<sup>2</sup> «Фон» — Олекса Гаврисюк — вістун УПА, кулеметник. Нар. 5 березня 1925 р. в с. Конюхи Грубешівського повіту; загинув 26 лютого 1946 р. біля с. Ліски в бою з військами НКВД.

той поляк, завзятий антикомуніст, де переховувався поранений «Зенко». «Осип» лікувався в іншого господаря. Задумали ми переночувати в того поляка. Підійшли ми тихенько до стодоли, але видно не аж так тихо, щоб той, хто сидів в ній, нас не почув, бо дійшов до нас звук відтягуваного замка. Це «Зенко» вже шикував кріс привітати убеків, але цими убеками були ми. Ми крикнули: «Не стріляй!», і «Зенко» нас упізнав. Зараз прийшов також господар, запросив до хати. Він був добрий господар, але зятя мав не такого. Він, як тільки нас побачив – зразу вийшов із хати. Ми не знали, що він вийшов донести про нас убекам. Поїли ми в того поляка, а потім пішли ночувати в стодолу. Поставили стійкового. Десь над ранком на стійку вийшов я. Довкола хати було багно, до господарства можна підійти тільки малим містком. Тож пильнувати треба було якраз з цього боку. Уже трохи я постояв, надходив час зміни. Я вдивлявся в місток. У певному моменті на ньому якби побільшало дерев. «Стільки їх не було», – подумав я і придивився ще пильніше. А ті дерева рухаються. «Ого, убеки». Наші гості ішли гусаком. Я кинувся до своїх. Однак був ще час, надворі була мряка, тож поляки не йшли надто швидко, зрештою, остерігалися, знаючи, що перед ними є ми. «Крапки» з нами не було, поранено його в руку і він був деінде. Командував «Кіндрат». Він спокійно усталив з кожним, де має стояти й що робити. Надворі вже зовсім розвиднілося. Поляки тим часом обшукували подвір'я. Поставили два окопані кулемети. Ми поставили у стодолі напроти свого кулемета. Ні руху. З хати вийшов господар.

– Tu u pana jest jakieś wojsko, tak? – запитав голосно поручник УБ. Мабуть, зять не зорієнтувався, хто ми і не сказав, що в тестя просто упівці сидять.

– Jest, – відповів господар.

– Powiedz pan, żeby komendant wyszedł, – попросив поручник.

Почувши ці слова, «Кіндрат» сказав:

– Хлопці, я виходжу із «Фоном». Як почуете перші стріли, зараз рубайте по них. Ти, «Стецько», будеш мати ті два кулемети.

Мати два кулемети проти свого одного – це не була радість, але моя позиція була така добра, що я не зажурився.

«Кіндрат» із «Фоном» вийшли до убеків, яких могло бути десь дванадцять.

- Кто? – відразу запитали убеки.
- Swój, – відповів «Кіндрат» і зробив ще кілька кроків. Пепешу мав уже відтягнену. Підніс і пустив серію – чотирьох відразу впало. Долучився кулемет «Фона», а вже потім мій. Зліквідував я обидва «свої» кулемети. Шістьох уже не було. Дивлюся – один утікає, з зіркою на рамені. Я примірився, але котрийсь із наших так гарно приложився, що попав просто в голову. Це був останній, що втікав, бо інших вже поклала решта нашого рою. Правда, один вцілів, ускочив у стодолу й почав проситися... по-українськи. Поляки навіть собі не постріляли. Це було за Ляцьком на багнах.

Господар, що під час стрілянини десь під землю запався, вийшов усміхнений.

– No, chłopcy, to wy sprytni jesteście, – сказав, киваючи головою, бо момент – і не було польського відділу. – Tacy jak wy, to mogą wojować, – додав.

Тим часом наші стягнули з убитих мундири, глянули в документи. Українця ми взяли до відділу, але він не витримав і здезертирував.

Після тієї сутички ми довго вже на Підляшші не були й вернулися у свої сторони.

Із військом якось був у нас деякий час спокій, зате під час перебування більшовиків, поляки всюди насаджали міліції, була вона майже в кожному селі, рабувала, била. Треба було щось зробити: наші відділи розбили всі постерунки, аж під Грубешів, Вербковичі. Розбивали ми їх найчастіше «торпедами» із магазинів у Шмиткові, які лишили німці. Одні «торпеди» були більші й мали 112 кілограмів ваги, а також підставу, з якої, уставивши під відповідним кутом, можна було їх вистрілити, а менші мали 47 кілограмів, підстави під них можна було зробити з чого-небудь. Обслуговував їх найкраще «Сушко», він узагалі вмів ходити коло кожної зброї. «Торпеди» – це була дуже добра зброя. Як вдарила в ціль – усе летіло в повітря, а навіть як і не вдарила, бо й таке із «Сушком» бувало, то її червоний хвіст вогню й страшенній рик наводили такий страх, що поляки завжди піддавалися, коли тільки «торпеда» коло них пролетіла. «Крапка» розбив таким чином десь три або чотири постерунки. Тож військо почало облави, але

польські облави – то не були облави, далеко їм було до руських. Узагалі з поляками воювати було найлегше, найтрудніше з руськими та їх «башлаками». Але й ті, коли дали ми їм добре пороху, втікали, не знати чому кричучи: «Софронов, спасай!». Можливо, так називався їхній командир?

Мали ми дві гарні сутички з кацапами в Тудорковичах. За першим разом наступали на нас легенько, але зразу під вогнем і відступили, зате надлетів їхній літак і обстріляв наші позиції. Я хотів йому трохи віддячитися, пустив кілька серій з кулемета. Видно, вдалося мені попасті, бо літак перехилився на крило й відлетів кривим льотом. Котрийсь з наших, що учительював колись у Києві, навіть написав про це вірша.

Удруге застукали нас взимку з 1945 на 1946 рік, коли ми кватиравали. Можливо, це була вже всипа «Зенона», можливо, що й припадок відіграв свою роль. Ми були в польських мундирах. Зайшли в село кацапи, походили-походили, але ніяк не могли второпати, чи ми польське військо, чи партизани. Однак ми почали відступати, бо якби нас нарешті розкрили, то стався б бій в селі, чого ми хотіли уникнути. На щастя, ми були вже на краю села, коли «башлаки» почали сипати до нас. Бою ми не хотіли приймати. Залишили тільки кулеметну заставу, щоб вони занадто не розігналися, а самі відійшли в ліс. Однак він був два кілометри від села, дорога – усе чистим полем. Треба було відступати під обстрілом, щоб занадто їх не допустити, хоч застава як могла так їх стримувала. Мали ми під час цього важкого відступу щастя: ніхто не був ранений, але вже під самим лісом убили ройового «Приблуду» та ще одного стрільця<sup>1</sup>, який походив з Переводова. У полі бою також не можна було нам приймати, бо це загрожувало окруженням, зате в лісі ми вже були в себе. Залягли й чекали. Застава долучила до нас. Кацапи підходили. Я підготував кулемета. Біля мене заліг «Крапка», він завжди в бою любив бути близько мене.

<sup>1</sup> Був це Степан Сениця «Лісовик» – старший стрілець, кулеметник сотні «Вовки» I. Нар. 27 серпня 1924 р. в с. Переводів Сокальського повіту. У цьому ж бою був важко поранений стрілець кулеметник Павло Волох «Осика» із с. Богородиця; помер 21 лютого 1946 р. в с. Щепятин і там був похований.

- Стріляй, стріляй, бо... – трохи гарячкував він.
- Ще жодного «стріляй» не буде, – перервав я йому, хоч він був командир. – Передай по лінії, що перший починаю я, по мені хай б'ють «Фон», «Кіндрат», «Долина».

«Крапка» ще не встигнув подати цей наказ по лінії, а вже кацапи почали по нас сипати. Я поки що нічого, але як вже наблизилися, то відізвався, а зараз потім три інші наші кулемети. Перед нами все закрутилося в якомусь шаленому танці, але зразу і затихло, кацапи попадали на землю. Довго не лежали – зірвалися втікати, хоч були в страшній позиції, маючи за спиною чисте поле. Тож і небагато їх втекло, принаймні на моєму відтинку.

Підійшов «Крапка» з «Кіндратом».

- Сидимо тут, чи йдемо? – запитав у мене командир.
- Тож ти є командиром, – відізвавсь я. Зрештою, тут і «Кіндрат» дав би добру раду, мав великий досвід.

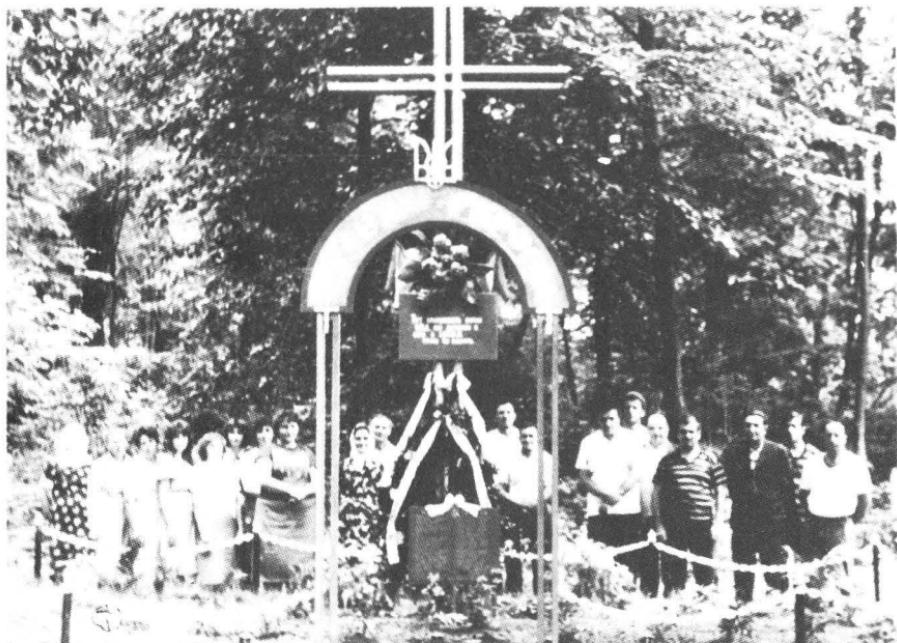
- Ні, хочу, щоб ти щось сказав, – відповів «Крапка».
- Після мене – треба йти.
- Чому?
- Як будеш сидів, то зайдуть тебе від заду й виженуть в поле, а там уже сам знаєш, що буде.
- Але тут підуть за нами лісом.
- Хай ідуть, аби нам до вечора, а прийде вечір – пропадуть.

Ліс був довгий, тягнувся, з перервами, аж на Долгобичів та Теребінь. Ми позбиралися й пішли ним, дійшовши до Переводова, а там перейшли в Галичину, де були багатші села. Люди відносились там до нас так само добре, як і наші холмщаки, хоч ті то вже в кожному селі вітали нас просто зі слезами на очах, бо ми були своя сила.

У Галичині трохи ми відпочили, а потім вернулися у свої терени. Покрутилися кілька днів, а зараз потім був бій у Лісках<sup>1</sup>.

Це було у лютому 1946 року. Прийшов наказ послати туди один рій, з інших холмських відділів пішли рої ще від «Чауса» та «Дуди»,

<sup>1</sup> Бій біля с. Ліски Грубешівського повіту мав місце 26 лютого 1946 р. Загинуло у ньому 39 воїків УПА.



На могилі полеглих вояків УПА у Лісках, 20 червня 1992 р.

був брат «Зірки» – «Гайда»<sup>1</sup> із роєм. Мали ми зійтися в Лісках, а потім іти в польські терени. Рої зібралися в лісі під Лісками. Всі чекали на «Прірву»<sup>2</sup> та «Зенона». А їх нема й нема. Аж бачимо – в Ліскузайжджають поляки та «башлаки». Тоді «Крапка» із роєм «Кіндрата» та «Чаус» зі своїм роєм відступив від села глибше в ліс, а рій «Крилатого»<sup>3</sup>, де був і я, залишився. Були ми на парі саней, мали на собі польські мундири. Хоч небезпека є велика, усе ж чекаємо на «Прірву», щоб часом не дістався в польські руки. А поляки й руські не знають, хто ми. День Божий, усе видно. Їздимо саньми то туди, то сюди між хатами, але довго так не наїздишся.

<sup>1</sup> «Гайда» – Євген Сивак – див. *Словник...,* с. 394.

<sup>2</sup> «Прірва» – Євген Штендера – див. *Словник...,* с. 397.

<sup>3</sup> «Крилатий» – Євген Несторук – див. *Словник...,* с. 392.

— Зараз скручуємо у вивіз та їдемо до ліса. Як виїдемо на гірку і там нас не вимацають, то все піде добре, — скомандував нарешті «Крилатий», бо ситуація ставала щораз напруженішою.

Повернули ми у вивіз, але поляки не звернули уваги на зникнення пари саней з «їх» вояками. Між хатами, потім вивозом, щасливо під'їхали ми вже на гірку, коли поляки нарешті додумалися й почали по нас бити. Ми відповіли кількома чергами з саней і перескочили за гірку. Зникнули ми за гіркою, перед нами був ліс, але заки ми до нього доїхали, поляки, що кинулися за нами, уже були на гірці. Знову сипнули по нас, а ми по них. В'їхали ми в ліс. Трохи покрутилися по ньому, але зв'язку з роями «Чауса» й «Крапки» не знайшли, хоч вони не могли відійти занадто далеко, бо не було на те часу. Так ми шукали їх ще трохи, коли з обох сторін дороги дістали ми вогонь. Поляки! Ми зразу: один кулемет — наліво, другий — направо. І по них. А сипнули ми їм добре, бо решта наших мала автомати. Я ще мав надію, що це свої, які помилково взяли нас за поляків.

— Не стріляй! Свої! — крикнув я в ліс, але тоді вогонь з лісу тільки збільшився.

Однак ми проскочили через засідку. Їдемо далі. Порадилися між собою і дійшли до думки, що наші перебралися в телятинський ліс. Ми туди, а по дорозі минули малий загайник, де, як потім виявилося, були три наші рої, яких ми шукали. Минули ми два розбиті танки, вирішили пустити ракету, але відповіді не було. Тепер ми вже нічого не знали. Пустили ще одну ракету. Була ще вгорі, коли за нами почалася страшна стрілянина. Не тривала довго. Затихло. Ми вистрілили ще кілька ракет. Ніякої відповіді. Ми вернулися, під'їхали під той малий лісок, але дістали звідти кілька серій, а потім від недалекого телятинського лісу також в нашему напрямку пішло кілька серій. Після цього з лісу затихло, але в тому малому «сирнику» почалося пекло. Тепер ми додумалися, що там наші зводять бій. Три рази пробували ми під'їхати, але не вдавалося. Руські нас відганяли, щоб не дали ми помочі обложеним. Ми віддалилися. Бачимо: їздять руські саньми-«залиубками» й збирають своїх убитих, а далі бачимо — їде руським

допомога. Три рази діставали кацапи й поляки свіже військо. І так до вечора, коли бій затих.

Ми були близько, могли поїхати в лісок й подивитися, але не знали, що там діється, чи нема на нас засідки. Тому поїхали в Ульгівок. Мали надію, що наші пробралися через перстень, але в Ульгівку сказали, що в Лісках загинуло сьогодні багато наших хлопців, хоч і далі напевно нічого не знати. Поїхали ми ча Василів. Там також нічого не знали. Але вже в Переводові все було відомо. Як побачила мене сестра – кинулася до мене з плачем.

– Чому плачеш? – запитав я.

– То ж ти мав не жити! Усі мали бути вбиті! – крикнула.

Я заспокоїв її, а потім повернувся до своїх. Ми хотіли відразу їхати до Лісок, але був страх перед засідками. Поїхали ми аж на другий день.

Під'їхали ми під лісок, де був бій. Думали, що заберемо тіла, але люди з Лісок та інших поблизьких сіл вже позбирали тіла на підводи. Ми об'їхали весь лісок. Наши боронилися скрізь. Наступ також ішов кругом. Поле перед ліском з усіх сторін було укрите червоними плямами. Від Лісок нарахував я аж тридцять червоних плям – там тримав оборону дуже добрий кулеметник від «Чауса». Знайшли ми його становище, гора гільз, а перед ним чорна пляма – убитий або поранений ворог. Також уся дорога до Новосілок, куди возили кацапи й поляки поранених – червона від крові, що скапувала з возів. У бою загинув наш командир «Крапка». Наших поховали ми в долині, недалеко від ліска. Однак могилу комуняки розтеребили. Удруге ми похоронили їх коло церкви.

По «Крапці» командиром відділу став «Кропива»<sup>1</sup>. Зразу по цьому була якась нарада з поляками-аківцями в угринівському лісі. Це була, мабуть, уже друга нарада з ними. Перша була чи не в Маличах за Вербковичами. Тоді ще був я там з «Ягодою». Ми домовилися не нападати один на одного й давати вільний переїзд через свої терени.

Десь у травні 1946 р. була акція на Вербковичі<sup>2</sup>, куди військо

<sup>1</sup> «Кропива» – Василь Колтонюк – див. *Словник...,* с. 389.

<sup>2</sup> Акція на Вербковичі відбулася 6 травня 1946 р.

постягало багато наших людей на вивіз. З усіх боків поставили застави, а людей, підготовлених до транспорту, тримали на фільварку. Підступати з відкритою атакою було годі. Тож удалились ми до хитрощів. Був з нами поручник з АК, псевдо «Лось». Нарешті можна було використати угоди з аківцями. «Лось» сів на фірманку зі мною та з «Марком» і «Йосинком». Підїхали під польські застави, але перед нами стійки, а ми не знаємо польських кличок. Й знову ми пішли на підступ. «Марко», що походив з Янова, колишній поліцай, та «Йосинко» – обидва були добрі коміки. Почали вдавати п'яних. Злізли на добрій відстані від стійок з воза й, обнявшись, ідуть, кричати, то падають, то встають, але таки до стійкових ідуть. А стійкові нічого, бо на наших польських мундири. Нарешті поляки запитали в наших клички, на що ті відповіли «польською латиною», зробили ще кілька кроків і кинулися на поляків. Розбройли їх відразу. Ми погнали коней. «Марко» та «Йосинко» вже знали польські клички та місця інших стійок, а також застав. Усіх їх треба було тепер без одного стрілу зліkvідувати. Наш віddіl – це всього 12 хлопців, бо з більшою силою важко було б вїхати на фільварок, не викликавши підозрінь. Тепер ми поділилися: четверо знімає стійки, двоє пильнує полонених, двоє пильнує коло людей на фільварку, а решта – стійкові. Усе вдалося так гарно, що ні одна стійка й застава не дала стрілу. Зловили ми також поручника, але, щоб не робити йому ганьби, не забрали навіть пістолета. Побачивши нашу «гречність», той поручник зараз почав шепотіти з нашим аківцем «Лосем». Про результати розмови довідалися ми на станції, куди наші вже зігнали всіх полонених. Поручник виступив наперед і сказав:

– No, chłopcy, kto chce niech idzie z nami, – показав рукою на нас і на «Лося». – A kto nie chce, to z powrotem do jednostki, ale broni nie dostaniecie.

Отже, «Лось» перетягнув поручника до АК, а тепер поручник ще й своїх намовляє, а навіть трохи й підштовхує іти в ліс, бо показуватися полоненим без навіть одної подряпини і без зброї командирям в селі – це тюрма або карні завдання. Полонених було десь понад 30, але половина пішла в ліс. Не мали щастя. Закінчили ми акцію, коли стало світати, а при відступі зі станції налетів літак

і обстріляв поляків. Загинув тоді наш добрий приятель поручник «Лось». Решта до лісу таки дійшла. Будучи вже в тюрмі я стрічав кількох тих «дезертирів». Мали по 5-10 років.

Відлучившись від поляків, наша група пішла на Нисмичі, збираючи по дорозі рій від «Дуди», що нас забезпечував. У Нисмичах стали в одного дядька на кватирі. Дядько, як довідався про нашу акцію, – не витримав і відразу витягнув горілку. Трохи ми й випили.

Пару днів пізніше бойовий «Кропива» довідався про приїзд двох танкеток до Угринова.

- Мусимо їх забрати, – сказав, недовго думаючи.
- Василь! Та що ти, чоловіче, зробиш? Що ти там проти танкеток зробиш? – не витримав я.
- А що, боїшся? Іду сам!
- Я не боюся, але то не має сенсу.
- Давай їдемо.
- Добре, – погодивсь я.

Сіли ми на фірманки, їдемо. Їдемо якийсь час, коли «Загалко» оглянувся. «Башлаки!» – крикнув. Ми глянули за себе – за нами женуть аж куриться з-під копит, бо це була кавалерія. Ми відразу з возів і по них, а потім відступили в ліс. «Башлаки» їхали з табором та гарматками, видно, на облаву. Ніхто з наших не був ранений. Ми окопалися в лісі. Недалеко виявився з відділом «Дуда» й інша старшина. «Кропива» зараз пішов з ним порадитися, мабуть, щось там і випили, бо як «башлаки» підійшли лісом під наші становища, крикнув: «Башлаки! Усіх вас розіб'ю!». Ми готовувалися до оборони. Викричавшись, «Кропива» пішов на відтинок «Крилатого», а потім до «Дуди». Я зайняв становище за грубим пнем. «Башлаки» пішли на нас із криком «Ура-а-а», вбігли в долину. І це мав бути край їх дороги. Я пустив їх туди, а потім пустив свого кулемета – далі не ступили ні кроку. І вернутися також не могли, бо вогонь тримав їх при землі. То врешті підняли свій старий крик: «Софронов, спасай!». Значить, уже напевно будуть відступати. Тоді я кулемета в руки та давай за ними, бачу, що збоку летить і «Крилатий» з пепешою. Убігли ми в долину саме в пору, щоб побачити їх на підступі під ліс. Залягли ми й викінчили в тій

долині всіх, хоч «Крилатий» дістав по шапці та по пальцях. Це був гарний бій, однак «башлаків» було дуже багато і вони готували другий наступ.

– Бандьора, за що бйошся?! За зельоний лес! А що там будеш кушать?! У нас харашо кушать есть! – перегукувалися на своїх позиціях.

– Ходи, ходи, кацапе, дістанеш «кушать»! – кричали наші. Нарешті вони вийшли проти нас удруге. Знову підпустили ми до долини, а там прикрили вогнем. Вернувся до нас «Кропива», але по свою смерть. Був у біса гарячий, вирвався наперед і дістав кулю. Але ми вже пішли за ним. «Башлаки» зразу втекли, хоч постріляли ще трохи на лівому крилі. Постягали ми зброю з убитих. Знову вернулися на свої становища чекати атаки, але вже на нас не полізли. Наблизався вечір. Ми нарешті й відступили, бо вранці були б ми вже в круговій облозі.

Пішли ми на Старе Село. Треба було відійти досить далеко, щоб обминути терен сподіваної великої облави. Відділ повів «Крилатий», який став нашим новим командиром.

Не минуло багато часу від насоку на вербковицький фільварок, а ми вже мали наступну акцію разом з поляками – на Грубешів<sup>1</sup>. Перед наступом прийшла гостра заборона що-небудь юсти: командири сподівалися тяжких боїв і, нормальна тоді справа, багато поранених. Вийшли на стрічу з поляками вночі, а вранці зійшлися з ними в лісі трохи на північ від Грубешова, недалеко від дороги на Холм. Поляками командував «Млот». Ми мали з собою чотири наші «торпеди». Могли придатися на грубі в'язничні мури. Правда, атака запізнилася десь на 10 годин. Мала початися ввечері попереднього дня, а почалася майже вранці.

У місто ввійшли ми без одного стрілу. На возах «торпеди». Виходимо на площе коло собору – там руське військо. А розвідка недавно донесла, що руського війська в місті нема. День, відступати раптом також не можна. Підійшли ми до будинку УВ з «торпедами». Поставили їх спокійно як на маневрах. Коли почався обстріл – усі подуріли, навіть руські коло обору. Жодної

<sup>1</sup> Акція на Грубешів була 26 травня 1946 р.

команди не було. Наші «торпеди» добре «запрацювали»: розбили мури УБ. Роботу докінчили поляки. Вони дуже хотіли здобути документи. А наші зайнялися тюрмою й дуже гарно її розбили.

Відступ відбувався двома групами. Поляки пішли на Холм, а ми – на Побережани. Руські тимчасом уже встигли дійти до себе й насідали на нас до самого лісу. Рушили навіть танкетки. На момент ми зайняли оборону в рові. З важкого кулемета вдалося затримати танкетку. Однак під час бою дістав тяжке поранення в живіт командир «Прірва». Треба було відрватися від війська. Ми швидко відійшли на Теребінь, звідки розійшлися по різних кватирах.

Тривало виселення. Серпень 1946 року. Їхали ми, пам'ятаю, возом: «Сушко», я та ще двох, до Угринова. Переїхали ми дорогу Варяж–Сокаль, з'їхали з дороги вниз, на сіножать, а там – вогонь! Коні відразу впали, ми зіскочили на землю й почали відстрілюватися, а потім і втікати. Пішки дійшли ми до Угринова. Виявилося, що це поляки вже почали по терені скрізь ставити застави. Наступного дня в цьому ж місці, що й ми, впали в засідку «Граб», моя сестра «Чорна»<sup>1</sup>, що була секретаркою при «Зеноні», та ще хтось.

Переночuvавши, пішли ми до церкви на Спаса, а на другий день я, «Крилатий», «Оля», «Чорна» та ще хтось мали їхати до Ульгівка. Заїхали ми до Телятина, але почав іти такий дощ, що прибилися до одного спаленого господарства, від якого залишилася тільки стодола, відпочити. І заснули.

Уранці я прокинувся зі зв'язаними руками. Військо! Збоку почув я стріли. Це не хотів їм віддатися в руки «Крилатий». Він і ще один почали втікати, але «Крилатий» дістав кулю в живіт і сам дострілився<sup>2</sup>. Сестра вискочила також, але заплуталася в гарбузинні, упала й випустила з рук пістолета.

Завезли нас до Варяжа.

<sup>1</sup> «Чорна» – Олександра Новосад – засуджена на 10 років ув'язнення; після виходу на волю виїхала до США.

<sup>2</sup> Було це 21 серпня 1946 р.

– Brat i siostra! – почали вигукувати поляки, бо ми з сестрою направду були дуже подібні. Однак ми не признавалися одне до одного. Сестра назвала себе Анелею Пжепюрко, мала б походити десь з-за Буга. Тоді зробили їй конfrontацію з поляком з цього села – він її не впізнав. Сестра призналася. А я й далі ні слова про себе. Почали бити. Такого биття, якого я тоді зазнав, не хотів би ніколи навіть згадувати, не те, щоб бачити. Не били, а товкли на червоне м'ясо. Кинули зі зв'язаними дротом руками в підвал і тримали так два дні. А потім не розв'язуючи рук, били далі. І мали щастя, бо я б того биття не витримав й кинувся б на них. Коли так одного дня били, я постарався тільки впасти на напхану конъяками шафу. Це було єдине, чим я міг їм ще пошкодити. «Тепер будете собі пили з підлоги», – подумав я. Допитував мене капітан Домбровський із Грубешова. Я пам'ятав його ще з-перед війни. У перервах між допитами заходили в зал вояки з подвір'я. Кожен з них, як хотів, міг мене бити, копати.

Якось тоді привезли у Варяж одного з наших, що його зловили під час наскоку «Ясеня» та «Олега» на Гільче. Акція їм не вдалася, ранили одного поляка, зате впав «Олег», двох було поранено, крім того, я мав його розпізнати. Однак не змогли мене примусити призватися до нього. І він також не призвався.

А за два дні знову був наскок наших на Тудорковичі, там наклали поляків багато. Зразу ж після цього плутоновий Червінський прийшов до мене в келію і вдарив пістолетом в око. Втиснув його так глибоко під череп, що я на довгий час втратив зір. Ока майже не було. Однак Червінський бив далі. По тому битті моя голова була сама червона маса, не було вух, волосся, бо все було зліплене червоною маззю.

Нарешті від побоїв умер один з наших. Це був хлопець з-під Городища коло Варяжа. Він наперед здезертирував від нас, пішов добровольцем у військо, але його розпізнали, а потім так били, що нарешті вмер. Якби на моєму місці був хтось слабший, то також би вмер, однак я був дуже міцний, то витримав.

Зараз після того, як Червінський мене так страшно побив, прийшла якась лікарська інспекція. Зайшли в мою келію польський

майор, лікар та капітан Зубенко, українець, що служив в польській армії. Майор з вигляду був жидом.

– A kto tu leży? – запитав лікар. Я міг тільки лежати, устати не міг. Уночі після побиття хотів повіситися, але не дав ради звестися з ліжка.

– Czemu nie wstajecie?! Nie znacie dyscypliny wojskowej?! – знову запитав лікар, а потім звернувся до вартового: – Co mu jest?

Додумавшись, звернувся вже до мене:

– Proszę mówić, jestem lekarzem, nie macie się co bać.

Вартовий збоку сказав:

– On się tak potłukł.

Лікар не повірив. Вартовий, а потім і Домбровський дістали гостру догану. Мене вмили від крові, але вуха й ока не було далі. Були втиснені в голову, у шкіру.

На другий день мене й сестру повезли в Грубешів, в УБ. Головою УБ був Владзьо Гжеляк. Потім я разом з ним сидів у тюрмі. Він пішов за знущання над українцями. Треба було б посадити чи не всіх за це знущання. Їduчи в Грубешів, мав я щастя, що їхав разом з лікарем, бо вояки затовкли б мене дуже швидко. Їхав я разом з сестрою та іншими партизанами, був між ними, здається, також «Зуб», командир якоїсь бойкви з наших теренів.

Уже на першому допиті Гжеляк сказав:

– Mów prawdę, jak było. Pobili cię, widzę, ale czapę i tak, i tak będziesz miał.

– Zostaw go, tu nie ma co bić. Niech on lepiej szybciej jedzie do Lublina, niech там сіє kończy, бо ту jeszcze będziemy mieli kłopoty. Trzeba będzie sprawozdanie zdawać, – порадив убек збоку. Як умер той з Городища, вони й справді почали остерігатися бити насмерть, а мій вигляд показував, що до смерті мені недалеко.

Наступного дня відвезли нас у Люблін. В УБ на вулиці Круткій головою був українець Максимюк. Був там також українець Давидюк, який колись був в есесах. Як зміг вкрутитися туди – не знати. Завели мене в келію. Не було в ній для мене ліжка, спав я під причею одного з в'язнів, а під причею голий бетон.

Брали мене, майже без пам'яті, на допити, я, напівтруп, то відповідав, то не відповідав. Слідчі мали тільки матеріал зі

слідства у Варяжі, де на всіх протоколах був підпис: „podpisałem pod terrorem”.

Мабуть, ждала мене смерть. Урятував мене комуніст Самохваленко. Якось він та ще кількох з УБ убігли в келію

- Znasz go? Poznajesz? – запитали в Самохваленка.
- Poznaję, – відповів він.

Відтоді стало мені краще. Уже й не били, й не допитували. Міг я лікуватися. По якомусь часі показалося загнане десь під череп око, відстало від шкіри вухо. Мав я дуже цікаву пригоду в тому часі в тюрмі. Спіткав я «Віктора», з яким сотня «Ягоди» звела бій коло Діброви.

Мали ми розмову на цю тему.

- O, „Jagoda” to miał siłę, gdzieś z 10 tysięcy. To była potęga,
- сказал «Віктор».
- Jakie tam 10 tysięcy, nas była sotnia, znaczy się 120 ludzi,
- здивувавсь я.

– Panie, ależ nie! Jak na tej Dąbrowie wojovaliśmy, to aż czarno was tam było. Przecież ja tam straciłem 12 oficerów, a wystrzelaliście mi gdzieś 180 ludzi razem z rannymi!

– Nas tam było dwa plutony, nawet nie cała sotnia, bo jedna czota była w terenie.

– To niemożliwe! Ja tam najlepszych ludzi straciłem, – впирався при своєму поляк, а на кінець додав: – Ale, panie Nowosad, za Lwów to się jeszcze będziemy bić.

– To już nie nasza sprawa. Jak będzie, to ktoś inny, – відповів я.

Спокій тривав досить довго. Щойно десь в половині мого перебування в Любліні прийшов наказ, щоб я з'явився у військового прокурора. Я пішов. Прокурор був у чині майора. З виду був жидом.

- Czy wy wiecie, gdzie jesteście?
- Wiem, wiem. U jakiejś владзы na śledztwie.
- Jesteście u prokuratora, – заглянув у папери й ще раз пробурмотів: – Czy to możliwe, żeby jeden człowiek tyle nabroił?

У паперах стояли за мною всякі «злочини». Мені приписали всі відомі справи, був я, виходило, у всіх акціях наших різних відділів та боївок на Грубешівщині.

– Oskarżony ma prawo się bronić, nawet kłamać, ale za każde kłamstwo grozi kara 5 lat, – poинформував далі prokurator.

«Як я маю кару смерті, то що мені 5 чи 10 літ», – подумав я, але вголос сказав:

– Co tam jest napisane, ja nie wiem. Ja zeznawałem, ale co napisali, nie wiem.

– To czemu podpisywaliście?

– Tam jest napisane: „podpisałem pod terorem”.

– No dobrze, o dalszym śledztwie zostaniecie powiadomieni.

Після цієї розмови мої справи мали шанс вийти на чисту воду. Прокурор дізнався, що все підписував я під терором, а крім вигаданих слідчими зізнань, інших не було. Я ні до чого не признавався. Уже світила мені надія, коли все пішло назад: сестра написала грипса до Проводу, а грипса зловили. Були в ньому, м.ін., слова, що слідчі дуже дурні. На щастя, вони прочитали слово «провід» як «привіт», це якось, може, і зменшувало провину, хоч далі сестра написала, щоб Провід не здавався й далі боронив наші землі. Правда, згадувала й про мене, що було доказом, що я був в УПА.

Нарешті розправа. Мав я дуже доброго адвоката Кобушевича. На розправі зачитали грипса, але знову прочитали «привіт» замість «провід». Однак покарали, хоч і самі не знали за що. Я дістав 16 років, а сестра, суджена разом зі мною – 10 років. Ми до вини не признавалися. Тоді Кобушевич питаетесь в мене:

– Panie Nowosad, zakładamy rewizję procesu?

– Panie mecenasie, szkoda mówić, co tu z łachmaniarzami się zadawać, – відповів я досить голосно, так що лавники аж затрусилися від сміху, а судді спохмурніли.

Судив мене суддя Смочек, якого потім засудили на кару смерті за співпрацю під час війни з німцями. Побув на волі кілька місяців після моєї розправи.

А я поїхав до в'язниці в Голенюв, звідки вийшов щойно в 1955 році після амністії.



## **Василь Потопляк – «Соловій»**

Народивсь я в селі Йорданівці, що коло Рави Руської, між селами Прісsem і Потиличем. Уже перед війною була в нас сітка ОУН. Її головою був Іван Титла, а всіх нас було в ній десь 20 хлопців. Однак потім в УПА було з моого села лише двох: я і Іван Потопляк (був у верхратському кущі, згинув потім в наступі на Любичу Королівську під час виселення на Україну в 1946 р.). Із тих хлопців та інших створено в Йорданівці самооборону, але, на щастя, на наше село не було ні одного польського нападу, так само, як і на сусідні села. У 1943 році організація послала мене



Василь Потопляк «Соловій», після виходу з в'язниці в 1954 р.

на вишкіл в Карпати. Якось взимку прийшов «Заруба»<sup>1</sup> й сказав мені, що є можливість іти в нашу військову школу. Я захотів туди потрапити. «Заруба» – він був тоді на нашему терені кущевим провідником – зібрав ще 15 хлопців і пішли ми по зв'язку в Карпати.

У школі цілий час вправи. Зі школи я вернувся назад у Йорданівку. Якихось завдань поки що не діставав.

Однак коли почалися напади на наші села, тоді організація стягала нас назад. Організовано відділи коло Брукенталя на Волині. Я потрапив до сотні «Ема»<sup>2</sup>.

Тоді мали ми великі бої з більшовиками. Чи не найбільший був у карівському лісі. Було нас там чотири сотні, курінним був підполковник ще з австрійського війська, старший сивавий чоловік. Котрогось ранку розвідка донесла про більшовицьку «катюшу», зараз потім ця ж сама розвідка здобула її й поїхала в табір. Через «катюшу» мали ми велику війну. Ліс обступили більшовики. Насамперед почали стріляти з «катюш», – однак курінний дав наказ окопатися на скраю лісу, так що по нас не попали. А зразу по «катюшах» пішла на нас хмара більшовиків. То не була просто розстрільна, це йшла хмара, маса солдатів. Коли вони підходили, наш курінний тільки собі ходив за нашими лавами й спокійно повторював: «Гриматися і підпускати, близько підпускати». І ми їх підпустили десь на 50 метрів і дали такий вогонь, що вони мусили відступити. Потім відбили ми й другий наступ. А за третім разом солдати почали вже проситися в своїх командирів: «Таваріщ камандір, я не пойду!» – «Давай вперъод, юб тваю мать! Бандьора пуля не карова!» – відповідали командири й грозили пістолями. Наклали ми їх перед тим лісом страх як багато, хоч вони й пхалися тепер більше, ніж за двома першими наступами. Деякі навіть вдерлися в ліс. Бачив я, як кулеметник «Омелько», коли скінчилися кулі, мусив своїм шоломом вдарити більшовика, що якраз наскочив.

З карівських ми відступили в радехівські ліси. Там наші сотні поділено на менші відділи, бо ж важко було ходити нам з такою

<sup>1</sup> «Заруба» – Теодор Рембіш – в 1945-1947 рр. провідник V району II округи ОУН.

<sup>2</sup> «Ем», «Єніан» – Дмитро Пеліп – див. Словник.... с. 393.

силою. А це ж була справа з фронтовим військом, треба було перетривати найгірший час меншими відділами.

Після того поділу я відпросився в «Ема» піти до свого села, хотілося зайти до нареченої. І зараз коло Прісся попав я більшовикам у руки, мали там свою заставу. Повели мене на граничну станицю, одягненого в мундир російського майора, який я стягнув після бою коло Карова. Ведуть мене – їх 16, а я один. У Пріссі побачив мене з ганку якийсь офіцер.

– Папал – пропадьош, – сказав.

Урешті завели мене до штабу пограничників, а звідти по двох днях повезли фірманкою до Рави, на НКВД. Казали лягти на дошки, накидали якихось мішків. Відкрили аж у казармі. Навколо були самі енкаведисти. Коли вони вже надивились, сторожа завела мене у в'язницю. Там уже сиділи Василь і Михайло Муха та ще один з наших партизанів, усі побиті до чорного.

Недовго тривало – став таким і я. Бив нас лейтенант з побитим віспою лицем. Якраз перед тим, як викликали мене на допит, принесли Василя Муху. Відчинили двері, штовхнули ззаду, але Василь не міг іти, упав за порогом і не рухався. Я не мав часу йому помогти, бо зараз же мене узяли. Завели. У кімнаті стояли в кутку молоді метрові грабовці до биття. Коли я глянув на лейтенанта, пройшло по голові: «Но, кат тобі й кінець». Він побив мене до синього. Взяли мене попід руки й завели в підвал. По якомусь часі чую: ідуть. Підійшли під двері й один до одного каже: «Тіше, тіше, он тепер буде гаваріть». Однак я не спав і не маячив від биття. Ждали десь півгодини й пішли. А на другий день знов катування. Конечно хотіли від мене признання про друкарню, яка була в моєму селі перед приходом фронту. Про неї більшовики довідалися від діда Мандзюка, якому я наказав нікому про неї не говорити, укривши в нього, коли прийшов наказ сховати її від більшовиків. Однак дідо перелякався й доніс про друкарню та про мене. Нічого більше не знали, однак і за друкарню діставав я так, що не міг ходити. Усе-таки не сказав їм ні слова.

Якось вкинули мене після допиту знов у підвал. Це вже був четвертий день, а їсти не дали нічого. Бачив це стражник, прийшов до мене й запитав:

- У тебя нєдалльйоко єсть кто-нібудь?
- Є сестра, – відповів я.
- Нє может ана прїнести тебе кушать?
- Та може, тут на станції працює.

Стражник пішов її пошукати, я сказав як її звуть. І на п'ятий день сестра принесла мені їсти. Але стражник, побачивши сало, масло й хліб, сказав:

- Ну, Васька, тепер удерай пока начальство не прішло.

Я думав, що він каже мені вертатися в підваль і нічого більше, однак по хвилині я відчув: за дверми нікого нема. Під віконцем з другої сторони — теж нікого нема, а там завжди ходив другий стражник. А в мені якийсь голос каже: «Втікай, втікай!». Часу не було багато: вирвав я слабеньку рамку, висунув голову через вікно — надворі й направду нікого нема, зараз переді мною перон. Виліз цілий, якраз надіжджав поїзд, прочитав я, що на Ярослав. Це була вуглярка — довго не тривало і я вже в ній. Їду. Дорогу знав добре, треба було проїхати три рогатки: на Львів, на Магерів і на Немирів. Там могли затримувати поїзд, але проїхав щасливо. До границі лишилося після останніх рогаток сім кілометрів, а перед нею мали бути багна й мочари. «Там уже мене не затримають», — подумав собі трохи веселіше. Коли по терені я побачив, що вже границя близько, висунув голову — стоять на границі солдати, пильнують. Тоді я з вагону та в ліс. Якось мене не побачили, то ж границю перейшов я легко й зараз зайшов до Верхрати, до сестри.

— А нам сказали, що тебе забило, — крикнула вона, побачивши, що входжу до хати.

- Ще не забили, — сказав я.

Пішов я шукати віddіл. Насамперед віднайшов я верхратський кущ, де кущевим був Ковалик. Він і передав мене по зв'язку далі, під Монастир, а під Монастирем була в лісі кватира «Славка»<sup>1</sup>. Це був у нас, так би мовити, генерал, найстарший. Ми звали його ще «Малий», бо був малий, або «Старий». Був він родом з Угнова, направду називався Онишкевич. Мене приділили до нього

<sup>1</sup> Йдеться про Мирослава Онишкевича — «Ореста».

спеціальним кур'єром для зв'язку з Україною. Треба було переносити пошту й перепроваджувати людей. За той час, коли я був кур'єром – від травня 1945 року до осені 1946 року – переходив я кордон 18 разів. За день робив десь 30 кілометрів, бо ж не можна було йти, не оглядаючись на всі боки.

«Штафети» брав я найчастіше з лісничівки коло Монастиря. Часом давав їх сам «Малий». Передавав їх аж за Миколаєвом, провідників «Крукові». Від нього брав пошту та «штафети» і повертається назад. Часом лишав я пошту в умовлених місцях або передавав наступному кур'єрові. Найчастіше брав усе з пункту. Був один пункт за Посадовом, у селі Василеві Великому. Поляки його спалили, але в одній пивниці ми домовилися про пункт. Звідти пошту брав також кур'єр від «Прірви».

«Малий», низький, чорнявий, добре тримав дисципліну й був дуже нервовий. На мене не накричав ні разу, але якось бачив я, як дісталося «Зарубі». Тоді якраз я вернувся з України на Монастир, розвалилися в мене чоботи, а чоботи – це в мене була зараз після карабіну найважливіша річ. Пішов я до «Заруби», який відповідав за склади, і сказав про розбиті дорогою чоботи. Той відповів, що в нього нових нема, навіть шкіри, щоб зробити нові, нема. А мені без чобіт нема чого робити. Тоді якраз приїхав звідкись «Малий» з почтом. Я пішов до нього й розповів про справу, сказав прямо:

- «Заруба» не хоче мені дати нових чобіт.
- Є тут «Заруба»? – запитав одразу «Малий».
- Є.
- Давай його до мене!
- Я побіг до «Заруби».
  - Друже провідник, командир просить!
  - Ого, що сталося? – здивувався «Заруба» і зірвався на ноги.
  - Чому ви для «Солов'я» не маєте чобіт? – запитав «Малий», коли той відрапортувався, і подивився гостро. А в «Заруби» на ногах виблискували новенькі чоботи з жовтої шкіри.
  - Друже провідник, наразі нема.
  - А з одягу теж нічого нема?
  - Теж нема, друже провідник.

— Ага, то скидайте чоботи, скидайте штани. То він, — «Малий» показав на мене рукою, — ходить по болотах, по лісах, знаєте куди він ходить, а ви по бабах ходите і не маєте для такого жовніра чобіт?

— Друже командир, до рана всю буде! Чоботи будуть і всю буде, — «Заруба» вже змінив тон, побачивши, яка біда його чекає.

— Дуже мені приємно, але як до рана не буде, то вважайте — скинете все з себе, — ще раз загрозив «Малий».

Навіть до ранку не треба було мені чекати — по двох годинах мав я на собі новий мундир і нові чоботи.

Раз треба було переводити «Вороного». Потім сказав мені «Заруба», що це був сам заступник Бандери. «Вороний» мав іти аж під Станиславів. Якось перед полуднем прибув до мене, як завжди, коли я мав їхати за кордон, «Залізний» — ад'ютант «Малого» наказав швидко йти до лісничівки, а сам вернувся до головної кватири. У кватирі командира я не був ні разу — туди могли заходити тільки найвищі командири: «Залізняк»<sup>1</sup>, провідник «44»<sup>2</sup>, якийсь чоловік до справ Німеччини, що мав псевдо «33»<sup>3</sup>, а також почет «Малого». Там відбувались також наради курінних. Я найчастіше зустрічався з «Малим» у лісничівці. І тепер він уже там був, а з ним ще один чоловік, середнього росту, блондин, у цивільному, тільки при боці мав пістолет, а через плече перевішену шкіряну торбинку.

— Треба буде перевести цього друга, — сказав «Малий», глянувши на «Вороного» і зараз вийшов. Я лишився з «Вороним».

— Знаєте пощо я вас закликав? — запитав він.

— Друже провідник, не знаю, — відповів я, ставши на струнко.

— Маємо сьогодні перейти границю, — «Вороний» витягнув зі своєї планшетки мапу, розклав на столі. — Де ви думаєте переходити?

«Де ж то його перейти, де воно було б найкраще?» — запитав я сам себе. — На мою думку, то найкраще буде перейти між Дев'ятиром

<sup>1</sup> «Залізняк» — Іван Шпонтак — див. Словник..., с. 397.

<sup>2</sup> «44», «Шрам» — Василь Фединський — референт СБ II округи ОУН; загинув 14 вересня 1947 р.

<sup>3</sup> Псевдонім не розшифрований.

і Прісsem, там є ліс, мочари, може там буде добре, – відповів я трохи невпевнено.

– А як не вдастся?

– Я не знаю.

– То не знаєте, як там є?! – по «Вороному» видно вже було, що зденерувався на мене.

– Друже провідник, як я можу знати, що ся діє за границею? Я не є духом.

– То ви їсте український хліб, а не знаєте, що там робиться, що ви собі гадаєте?! – «Вороний» вже кричав на мене.

Ще трохи погримав, але врешті пересердився.

– Добре, спіткаємося увечері.

Я відмельдувався. До вечора ще було трохи часу, а мені треба було підготуватися. Після заходу сонця я знов був на Монастирі, в лісничівці. Прийшла зі мною й охорона: хлопців двадцять з сотні «Шума»<sup>1</sup>. Я мав дозвіл від «Малого» брати стільки людей, скільки вважаю за потрібне, а кожен сотенний мав наказ віддати їх у моє розпорядження. Коло лісничівки була також охорона «Вороного», хлопців з двадцять. По них було видно, що це не мамині синочки: всі мали автомати, здорові.

Кордон вдалося перейти дуже добре на відтинку між Йорданівкою і Дев'ятиром. Ні пострілу, ні ракети за нами. Відтак пішли ми на Потилич і Великі Долини – теж щасливо. Далі перейшли дорогу Немирів – Рава Руська і дійшли до Улицька Зарубаного, де напилися води й назбирави в кишенні трохи яблук. Звідтам повів я на крехівські ліси, оминаючи гору Гого-Магого. Одразу за нею в невеличкому гущавнику, що був край більшовицького полігону, ми закватиравали. Наказав я відпочинок, а сам виліз на сосну розглянутися вдалековид по терені, який був страшенно небезпечним, але люди були стомлені і потрібний їм був відпочинок, щоб мати силу на дальшу дорогу. Зійшовши з сосни, я наказав щопівгодини стійку, бо нічого небезпечного в терені не було. На дерево виліз пильнувати інший. Я вийняв з торбинки спирт, який завжди носив на випадок, коли треба було б спалити

<sup>1</sup> «Шум» – Іван Шиманський – див. Словник..., с. 396.

«штафету» і для дезінфекції, витягнув кусок ковбаси, але навіть не встиг проковтнути перший кусок, як з дерева стійковий крикнув:

— Два самоходи більшовиків, двадцять з псами й трохи на конях.  
Усі летять на наш лісок!

Могла бути десь дев'ята година ранку, видно, що побачили нас не вночі, а десь зовсім недавно. Я наказав якнайшвидше відступити у ліс, а сам ще раз поліз на сосну, щоб краще оцінити ситуацію. Побачив, як з самоходів зіскакували жовніри, але раптом почув голоси інших — уже в гущавнику: «Давай, давай, ані здесь!». Я швидко зліз на землю й без жодного пострілу долучив до групи. Йшли ми дуже швидко і по кількох хвилинах були вже неподалік Монастирка. У лісі за нами почалася війна, москалі били як на фронті, хоч нас навіть не бачили. Перед нами мала бути стрімка гора, відкритий терен, річка й село, а в селі хто зна чи нема більшовиків? Що робити? Переказую «Вороному», який ішов передостанній: «Що робити?». Приходить відповідь: «Маєш голову — роби як хочеш». А стріли все ближче і ближче. Ми вже вийшли на край лісу, побачили Монастирок, а там більшовиків маса, аж усе рухається. Знову передаю «Вороному»: «Що маємо робити?». Відповідь: «Маєш голову — роби як хочеш». Тоді я наказую: «Граната в правій руці, автомат у лівій, хто впаде поранений — добити, решта вперед. На постріл закидати їх гранатами, а потім серіями. Уперед!». Були ми вже біля річки, щасливо вдалося нам вбігти на кладку і перейти по ній на другий берег. Поки що не було ні одного пострілу. Вбігли ми в село й подвір'ями почали перебігати через нього. А більшовики не відомо: чи вони спали, чи вони нас не бачили — ані пострілу. Перебігли ми Монастирок й влетіли в ліс. Погоня зупинилася. Ще трохи ми перейшли добром маршем, потім наказав я знову відпочинок. Скінчилося. Далі без жодних пригод довів я групу в Тернопільщину, де нас перебрав тамтешній зв'язок. «Вороний» там уже й лишився, а я зі своєю групою повернувся на польський бік, несучи багато «штафет» й іншу пошту. Йшли ми тим самим шляхом, але кордон переходити в тому самому місці я не відважився. Відбивсь я аж під Олешиці. Там був ліс Суха Липа. Увечері підійшли ми до кордону, дочекалися ночі. Коли вже надійшла темна ніч, більшови-

ки давай пускати ракети, від яких усе небо роз'яснилось. Не пройти, бо ще й кордон у чистому полі. Залягли ми на краю і чекаємо, що буде далі. По якомусь часі ракети почали пересувати від нас в інший бік. Я одразу наказав бігти до полоси. Добігли. Намацав я дріт, піdnіс його, усі під ним перелізли, не зачепивши ні гранати, ні ракети, нарешті перейшов і я. Перед нами тільки полоса. Я напам'ять знов, що далі робити – поклався на землю й почав мацати руками, чи нема мін. Не було. Наказав обернутися задом до Польщі (тоді сліди показували, що ми йшли з Польщі) й переходити полосу. Переїшли. Відійшли ми кілька десят метрів від границі: хлопці вже почули себе безпечно, вже хочуть курити. «Давай вперед, – кричу, – бо зараз закуриш на смерть!» А за нами вже справді чути стріли – більшовики вже знайшли сліди. Ракети знову поповзли в нашу сторону, але ми приспішили ходу й не дали погоні навіть підступити на постріл.

Прийшовши у свій терен, віддав я хлопців у сотню, а сам пішов до штабу. Він стояв якраз між Даганами і Монастирем.

Всередину мене, ясна справа, не впустили. Зате вийшов сам «Славко», щоб почути чи «Вороний» безпечно дійшов, куди треба.

Десь за два місяці після переходу з «Вороним» я знову вертався з кількома хлопцями з України. Дійшов уже під сам кордон, який хотів перейти десь коло Белза. Але ще треба було перейти річку – Солокію, вона коло Белза була досить глибока, і зразу за мостом впадала в Буг. Один з моїх стрільців сказав, що він знає зручне місце де перейти, бо походить з цих сторін. По дорозі втекли ми від більшовицького патруля, і врешті стали над Солокією. Треба було трохи пройти її високим берегом, а потім був брід. Але я якось нещасливо став і зсунувся з берега в річку, і пішов під воду, а плавати не вмів. Поплила з водою шапка. Побачивши, що зі мною непереливки, хлопці кинули мені у воду довгого дрючка, я досягнув його і міцно вхопився за нього обома руками. І таким способом дістався до другого берега. Далі пішов мокрий. Ішли ми ще цілу ніч. Висушилася я вирішив у Щепятині. Зайшов я до одної хати, господар зараз дав мені великого кожуха, бо на мене вистачило подивитися, щоб знати, що мені було треба. Узяв я кожуха і поліз у стодолу спати. Виліз на солому, роздягнувшись,

штани й сорочку поклав на соломі сушитися, а сам закутався в теплий кожух. Уже трохи зігрівся, коли прибіг господар.

— Друже, друже, втікайте до ліса, бо в селі повно поляків!

— Ви втікайте зі стодоли, а мені вже тут все одно. Куди я тепер утечу, до ліса два кілометри, — відповів я йому якнайспокійніше. — Тікайте зі стодоли, що буде, то й буде.

Інші хлопці спали також по хатах, але ніяких пострілів не було чути, видно, не тікали. Я жду. Нарешті приходять на подвір'я два жовніри.

— Chodź wejdziemy, tu na pewno coś jest, — почув я голос одного з них.

Притягнув я ближче до себе автомата. Жду. На душі стало якось байдуже. Стільки вже було тої блуканини по лісах, багнах. Якось мені усього відхотілося, міг я спокійно вмирати. Подумав покласти першого, хто відчинить двері до стодоли. «Буде мені кінець, але й вони впадуть», — подумав. Коли знову чую:

— Chodź, tu nikogo nie ma.

Мав я щастя. Вони відійшли, і зараз же прибігла господиня.

— Ой, друже, який ви відважний, ви й не втекли!

— Тихо, тихо, — пробурмотів я тільки і врешті заснув.

Спав до вечора. Зліз з соломи, щось з'їв у людей і пішов шукати хлопців. Разом вирішили ми не йти далі пішки, а їхати підводами. бо страшенно були ми зморені. Узяли ми три фірманки з господарями й поїхали. Спокійно переїхали Вільгів, зайхали в Річицю — повно поляків! Наш фірман перелякався, не хоче їхати. А їхати треба було через ринок, іншої дороги вже не було. На щастя, було трохи з гірки, коні були добрі, а ми мали тільки автомати...

— Галопом коні. Брати автомати! — крикнув я до своїх.

Коні добре дістали батогами і ми перелетіли через ринок стрілою, поляки й оком не моргнули. Зупинились десь півтора кілометра за Річицею. Наказав я своїм злізти, подякував селянам і відправив їх назад. Пішли ми пішки на Диниська. Зайшовши, попросилися ми на кватири самі, бо станичного Ковалика десь не було. Уперше від довгого часу спав я тоді в ліжку: тепло було і вигідно. А вранці збудив мене крик:

— Вставайте, друже, поляки! Їдуть на Річицю!

Я вибіг на ганок – їдуть поляки. Виліз я на солому над хлівом. Могло бути кепсько. Однак знову мав я щастя – поляки їхали прямо на Річицю, навіть не зупинились води напитися. Потім казали нам, що в Річиці зроблено велику облаву на нас, але, певно, не вдалася їм ця облава. А ми пішли на Корчмин і звідти вже на Монастир.

Одного разу через «Залізного» прийшов наказ від «Славка» зголоситися туди, де він завжди зі мною зустрічався, у лісничівку. Коли я прийшов, він уже був.

– Слухай, маєш перевести через кордон жінку. Мусиш довести її аж за Миколаїв. Якщо вона згине – ти не маєш чого вертатися назад. Вимарш сьогодні.

На це нічого не можна було відказати, лише виконати. Я вернувся до табору, підготувався, уявив п'ятнадцять стрільців від «Шума» й вернувся до лісничівки лісника Пжитульського. Жінка вже чекала. Прийшли ми на границю ввечері.

Біда підкусила мене йти тим самим шляхом, що й з «Вороним». Границю перейшли ми дуже добре, без пострілу. Одразу за кордоном був глибокий яр. «Аби його перейти, то далі вже піде», – подумав я, бо там могли нас чекати більшовики. Але інакше перейти не можна було, і я повів на той яр у напрямку на Долини. Підійшли до яру, а там більшовики. Ми побачили себе одночасно. Від них одразу полетіли в нашу сторону ракети й серй, з ночі зробився день. «Вогонь!» – крикнув я ще своїм і зараз треба було припасти до землі. Однак москалів треба було хоч трохи примусити подивитися в землю, ми підірвалися і сипнули по них. Але москалі били страшно. Я пустив ще кілька серй, коли дивлюся: мої хлопці подаються міцно назад. Відступив за ними і я. Кутом ока побачив ще, як два москалі летять в ліс від сторони Дев'ятира, щоб обстріляти нас збоку. Пустив я по них дві серй – не добігли. Але за той час коло мене нікого вже з наших не було. Пропала й жінка. Відбіг я від москалів, трохи перечекав і пішов на пункт, що був на той випадок визначений, якщо нас заскочать.

На пункті я застав усіх, але її не було. Пригадав я собі, що сказав «Славко», якщо вона не дійде. Ніхто з хлопців не бачив, що з нею сталося. Пропала.

— Ви вертайтеся назад, далі перейти не дамо ради, бо нас накрили, а я пущу собі кулю в лоб, — сказав я врешті хлопцям.

— Друже командир, друже командир, не робіть цього, може вона ще знайдеться! — закричали вони.

Однак я думав тверезо. За невиконання наказу могли мене назвати зрадником, що завів важну особу більшовикам просто в руки. Усі вийшли здорові, а дорученої особи нема. Таке чудо не могло статися.

Якось переміг я в собі розпач, повернувся до своїх, до «44» — командира нашої бойки. Про все розповів. Одразу зняли з мене пас, забрали зброю — не повірили, що ніякої зради не було. Узяли під арешт.

— Не ставте коло мене нікого, — сказав я своїм, побачивши, що приставили до мене вартового, — я не є зрадник. Як згину, то від своєї кулі, а не від ворога.

Ждала мене куля, ждала. Мав я іти на розстріл, але мав також трохи щастя. Крім мене, ходили на Україну ще два кур'єри з Головного проводу: «Летун» зі Львова й «Омелько» з Варяжа. Під пору моого арешту «Летун» якраз ішов з Миколаївщини в наші ліси. По дорозі зайшов до бойки. Мав він наказ сказати, що жінка таки дійшла, куди мала дійти, і що я не зрадник. Вона врятувалася від більшовиків, накрившись лубином. Вони пролетіли над нею і побігли далі. Почекавши трохи, вона встала й пішла далі сама. Прийшла в Миколаївщину саме тоді, коли «Летун» відходив у наш район. Жінка знала про те, що мене чекає, і відразу дала «Летунові» записку до «Славка». «Летун» насамперед зайшов до нього, там йому сказали, де я.

— Старий, що тобі сталося? Чого ти арештований? — запитав «Летун», прийшовши до бойки.

— Не бачиш, попалася мені біда, — відповів я коротко, бо було мені не до розмови.

«Летун» довше зі мною і не розмовляв, тільки зразу пішов до «44» віддати «штафетку» від «Славка». По двох годах прийшли мене звільнити, перепрошували. Віддали пас і зброю. Я усе взяв і одразу пішов до «Малого».

— Вважаєте мене зрадником, не вірите. А я ризикую своїм життям, іду коли треба і куди треба, болото не болото. Я своє життя Україні віддаю, а ви хочете мене розстріляти? За що? За мою добру службу? Я зрікаюся бути кур'єром, — сказав я йому.

Відмову «Малий» прийняв. Від того часу, а це була осінь 1946 року, на Україну я вже не ходив. Натомість почав рейди між Сяном і Бугом, найчастіше ходив під Посадів. За час, коли я був кур'єром, не було ні одного випадку, щоб я мусив знищити «штафету» чи пошту.

Збралися вивозити на Україну село Любичу. Треба було до цього не допустити. Зібралися сотні, кущі. Розвідка донесла, що головна сила поляків є в лісі коло Любичі. Верхратський кущ мав наступати на Князі, там мало бути мало війська. Однак якось перед самим наступом поляки перекинули головну силу на Князі. А нас пішло туди всього десь 40 хлопців, в більшості збиранина, був також з кількома хлопцями «Заруба». Я дістав тоді кулемета.

Підійшли ми пізнім вечором дуже близько під їх позиції. Мало їх бути мало, але ще перед наступом побачив я «максима». «Ого, може бути гірше», — перелетіло по голові. Той тяжкий кулемет був якраз проти мене. Однак недалеко росла здорована груша. Щось мені підказало залягти за цією грушою. Поставив я там собі гарно «дегтяра», націлив на «максима». Мав я трохи згори, здавалося, що прицілився добре. Ждав тільки гасла починати бій: трьох червоних ракет. І врешті ракети злетіли в небо. Я зараз пустив серію по «максимі» — зависоко. А тоді як він мені відказав! — засипало мені очі піском. На щастя, занизько. Тоді я взяв люфу трохи вниз і знов пустив — там затихло. Я зірвався на ноги, за мною інші. Добіг я до «максима», обслуга «спить». За мною добіг «Стъопа», втікач з Червоної Армії, але й кулеметчик від такого самого «максима».

— «Стъопа», берися за нього, — крикнув я йому.

Він як обернув його, як почав бити — серед поляків тільки закипіло. Зараз почали втікати, проситися:

— Bracie, nie strzelaj, ja taki sam, jak i ty!

Утекли врешті всі. Наш відділ відступив на умовлене місце. Іншим чотам також вдалося гарно. Наші знищили штаб, що мав

слабу оборону. Загинуло там трохи російських і польських офіцерів. Здобули й станцію. Коли почалася стрілянина, наші люди замість утікати зі станції, давай кричати на наших, щоб не палили вагонів – вони ж на Україну самі хочуть.

На польській стороні було легше ходити. Не було вже переходів границі, ракет. І голод був менший, і люди були відважніші, ніж на Україні, де було багато донощиків. Однак потім і в нас стало гірше, а після виселення наших в 1947 році прийшов майже голод. Коли в моєму районі почалося виселення, мене там не було. Я вертався якраз від Ярослава. Там було ще спокійно, а коли прийшов на схід – виганяють людей. Якраз вивозили Річицю. Я зайдов по дорозі до «Фірмана»<sup>1</sup>, районного харчового, а потім пішов до своєї криївки, що теж була в річицьких болотах. На другий день прокинувся від стрілів. Видно було, що стріляють з місця, де є моя криївка. Так тривало кільканадцять хвилин, потім стрілянина скінчилася. Я пождав до вечора, а тоді вийшов на двір і пішов далі. Тільки по кількох днях я довідався, що воно тоді було. На моїй криївці стояв «дигтяр», з якого розстрілювали криївку «Фірмана». Видав її син солтиса з Диниськ. Ще попереднього дня був я там, з «Фірманом» були чотовий «Листок»<sup>2</sup> від «Шума», «Пугач» з Прісся, «Ястріб» з Річиці (називали його «Варгатий»). А на другий день усіх забили.

Зв'язок тоді вже перервався. Вийшовши з криївки в Річиці, я трохи ходив по лісі. Спіткав я «Малого» з почтом, відходив з Монастиря.

– «Соловій», ти був потрібний Україні й нам, але тепер кінець. Роби що хочеш.

– А ви куда йдете, друже командир?

– Іду, але де – не можу сказати, – відповів ще накінець «Малий», і ми попрощалися. Відійшли. Відтоді кожен рятувався як міг. Потім я довідався, що «Малий» мав «ліві» документи, але хтось таки видав його у Варшаві. Мав суд, повісили. Мені про документи ніхто й не згадував.

<sup>1</sup> «Фірман» – Григорій Гриць – провідник Річицького куща.

<sup>2</sup> «Листок» – командир II чоти сотні «Шума»; після його смерті чотовим став «Дим».

Почалося волочіння по лісах. Якось спіткав я «Взутого». Разом ходили ми ціле літо. Трималися коло Річиці, де була моя не викрита криївка. Долучився ще «Вишневий». Раз у вересні пішли ми в поле шукати чогось з'їсти. «Взутий» і «Вишневий» пішли до якогось поляка, що мешкав недалеко від торфовища, а я пішов на городи. Ще я до них не дійшов, коли вгору пішли ракети, і від сторони хати того поляка почалися стріли. Я зразу вернувся до свого бункера. Трохи почекав, аж урешті прибіг «Вишневий».

- А де «Взутий»?
- Здається, його злапали. Я втік.
- То він зараз припровадить їх сюда. Втікаймо.

Викинув я йому з бункера карабін, узяв свій автомат і теж вийшов. Залягли ми недалеко від криївки, за фосою. Далеко не треба було втікати, бо був вечір і поляки не могли нас побачити.

- Зараз будуть, – сказав я вдруге «Вишневому».
- Ні, він не припровадить.
- Зараз побачиш.

По кількох хвилинах дивимося: ідуть, 12 жовнірів і «Взутий». Ми скочили по шию у воду, бо до криївки було якихось 20 метрів.

– So tam było? – почули ми голос котрогось поляка, що звернувся до «Взутого».

- «Соловій», «Вишневий», льорнетка, два карабіни.
- Właź.

«Взутий» поліз у криївку.

– Nic nie ma, – почули ми, як крикнув звідти до поляків, – nikogo nie ma!

Віліз. Жовніри кинули в бункер гранату. А я на це все дивлюся і думаю: «Стоять купою, якби мені не затяvся автомат, то я б їх виложив усіх. Але як затнетися?». Однак залишив я ту думку. Жовніри ще трохи постояли коло розбитої вже криївки, і нарешті пішли. А ми вийшли з води і пішли в угнівський ліс.

Трохи ми там походили, і зібралося наших більше. Прилучився «Думка» – Трусевич, через нього потім, у листопаді в угнівському лісі трьох наших убили, між ними були два районники, а одного зловили. Він спочатку ходив у моїй групі, але потім відлучився з чотирма хлопцями, яких далі і видав.

Під кінець вересня я задумав іти на Україну. Перейшли ми під Гребенів, бо там хотів я переходити границю. У ліску коло села спіткали ми ще кількох наших. Якраз перед переходом границі дістав я від районного провідника «Заруби» штафетку, щоб пильно до нього зголосився. Він мав перебувати між Любичею і Князями. Пішов до нього я та ще хлопець з бойки «Бориса», відійшли ми десь два кілометри від Гребенова, як наліз на нас якийсь стрілець, виявилося, від «Заруби».

- Де йдете? – запитав.
- До «Заруби», – відповів я.
- Не маєте по що йти. «Заруба» і ще чотирьох наших загинули сьогодні. Знайшли крійку й всіх побили.

Почувши це, ми разом повернулися назад. Переждали ще ніч, а на наступну я вирішив перейти границю. Однак Гриць, що прилучився до нас від «Заруби» почав дуже намовляти, щоб іти в його сторони, коло Карова. Я погодився, хоч більше хотілося йти на Зелене й Піддубці, бо там був ліс.

Підтягнулись ми під границю. Просиділи в корчах цілий день. Було нас шістьох. Бачили ми, як більшовики ходять полосою і боронують її. Увечері підійшли ми до неї, але налізли на дротяну засіку. Пішли вздовж неї, аж врешті знайшли діру. «Хіба Бог її дав», – подумав я, зрадівши. Улізли ми в ту діру. Я знов, далі що п'ять метрів граната й ракета, получені тонким дротиком. Але якось щасливо я їх намацав і всіх пропустив попід дротом. А далі – орана полоса. Там могли бути міни. Поклавсь я на землю і почав водити руками по полосі. Під руки ніщо не попадало і я вже був в половині полоси, коли побачив: якесь шість метрів від мене сидять більшовики. Побачив я їх, бо котрийсь не витримав і кашлянув. Що робити? Стріляти не можна, бо недалеко станиця. Треба відповзти назад. Відійшли ми на польський бік. Засіли в кущах ялівцю чекати наступного вечора, аж тут пішли в небо ракети, ясно зробилося, як удень. I серед того «дня» видно, як обстувають нас більшовики. Ми «в ноги» до лісу. Перебігли Солокію і далі в угнівський ліс. Більшовики стали на річці. А ми в лісі розійшлися кожен у свою сторону. Я теж пішов сам собі. По кількох днях спіткав «Сильвестра», але з ним довго не був. Вирішив

піти в польські сторони. Там могло бути безпечніше. Була вже осінь, щоразу холодніше, нічого їсти. Але якось місяць я проволочився. Поляки помагали якось витримати, я називав себе польським партизаном. Навіть хотілося знайти якийсь контакт з АК, але не пощастило. І врешті у жовтні вліз я в засідку коло Тишківців.

Завезли до Замостя. Був теж і «Сильвестер» (на суді дістав смертну кару).

Сиділо нас на УБ десь 40 партизанів. Моє слідство не було довге. Нічого не могли мені спочатку доказати, бо я ходив сам.

– Nigdzie nie byłem, nie jestem żaden banderowiec, – уперто пояснював я слідчому.

– Tak? Czekaj, zaraz będziesz gadał, – розсердився той.

Підійшов до стола й витягнув великий клаптик паперу. Розгорнув і почав читати. Були там записані всі наші відділи, командири, прізвища та псевдоніми. Переглянув – мого називська не знайшов. Приніс другий такий список. Знов нічого не знайшов. Мені вже легше стало. Під кінець слідства ввійшов до кімнати якийсь руський офіцер, хотів когось до праці. Я подав себе. Уже мало бути все добре, минув тиждень. Я відбrehався вже навіть від автомата.

Однак щастя мене покинуло. Десь по двох тижнях від того, як мене зловили, взяли мене на допит і поставили перед очима «Думку» й «Миколу». Вони мене розпізнали. Сказали про мою функцію й звідки мене знають. А знали мене з місця не занадто тепер для мене щасливого. На річницю смерті Коновальця мали ми відправу й панаходу в лісі між Лозами й Даганами. Там, між іншим, підвищували нам ранги, давали відзнаки за бойові заслуги. Нагородили й мене: Бронзовим Хрестом Бойової Заслуги I-ого класу й підвищенням до хорунжого.

– No i co? Nigdzie nie należałeś, nigdzie nie byłeś? A kto był speckurierem?! – по-іншому почав тепер говорити зі мною слідчий.

– Stopień chorążego i medal kto ci dał?!

Я нічого й далі не хотів сказати. Почали бити. Однак, коли я витримав більшовицьку бійку, то польська не була мені вже страшна. Проти більшовиків поляки не вміли бити, а вже «найкраще» били енкаведисти.

Слідство закінчилося. Прийшов прокурор, затвердив слідство. Суд відбувся в Томашові. Судили нас 36 хлопців, але кару 12 років дістав тільки я і ще двох. Решта пішла на смерть. Одного потім ще помилували, називався Вовк і походив з Любичі Королівської. Засуджених на смерть перевезли до Замостя. Коли під кінець листопада привезли туди й мене, вироку чекало ще тільки кількох. Стражник приніс мені шапку одного з повішених.

– Została po nim tylko czapka. Może poznasz czyja? – засміявся злосливо.

З Замостя дали мене до Любліна, а звідти до Грудзьондза. По різних тюрмах сидів я до жовтня 1953 року.

## **Михайло Улян — «Рогатий»**

— Panie Ulan, pana młodszy syn gdzieś widział mapę Ukrainy. Niech pan go zapyta, gdzie on to widział i kto to ma. — На подвір'ї стояв мундурний поліціант з Ропенки й розмовляв з татом. «То» — це направду була карта України, щодо цього поліціант не помилявся. Показав її мені знайомий чоловік із села. Показав у таємниці, але можливо, що ще хтось про це зізнав, бо за кілька днів поліціант уже прийшов розпитувати. Таких карт перед війною не вільно було притамати по хатах. Але помилявся він щодо іншого: думав, що тато візьме та й почне питати в мене, де я бачив карту України, щоб потім поліціант пішов



Михайло Улян «Рогатий», після звільнення з в'язниці в 1955 р.

і забрав її. Цього тато ніколи б не зробив, хоч був колись у польських легіонах, разом з Пілсудським ходив на Київ. Не був він ніякий доброволець, бо до легіонів брали тоді всіх, не питуючи, чи поляк, чи українець, чи хто. Служба в польських легіонах була для батька дуже прикра, бо, хоч простий чоловік, знав, що він українець і що боровся проти своїх братів, коли служив у Пілсудського.

А тепер щось притакнув поліціантові. Той пішов, а мапа спокійно лежала собі в мого знайомого. Однак це неприємний спогад, бо по що було тим поліціантам ходити за нами, малими хлопцями. Що могло бути дивне в тому, що хтось бачив мапу України?

А в нас, у Ваньковій, бачив її не тільки я, бо до таких справтягнулися всі молоді. Щоправда, перед війною ніхто якогось великого патріотизму нас не вчив. Усі ми були русини, чи, потім, українці. Патріотизм зродився з того, що вже від дитячих років хтось мені докоряв, що я українець. У школі тоді ще казали про «руську» мову, а тут уже з'явилися українці. Українці хай там і українці, але це вже було завзяття, свідомість. Коли хтось називав нас, малих, українцями, – то це значило, що ми не поляки. Так воно укладалося в дитячих роках.

У школі небагато казали нам про Україну, майже взагалі. Проте, якось так складалося, що хотів чи не хотів, але найбільшу науку про себе ми здобували по дорозі в школу. У Ваньковій було тільки чотири класи. Крім учительки-польки був ще учитель-українець. Називався Магир. Не походив з нашого села. Його жінка також учителювала. Закінчивши ті чотири класи, пішов я вчитися до Ропенки. Щоб дійти до ропенської школи, треба було переходити через терен копальні нафти. А зараз коло неї мешкали «мазури», як називали в нас поляків. Їх діти не давали нам спокійно пройти, хоч за кілька хвилин приходили за нами до школи й ми разом починали науку. Але й між мазурськими дітьми було відомо, що українцям треба докоряти, кричати за ними, мабуть, чули про те від батьків. Ми спочатку нічого на їх прізвиська не відказували, аж потім почали й ми називати їх по-всякому й кричати за ними: «мазури».



Члени гуртка «Просвіта» при читальні у Ваньковій. Дата знімка не встановлена.

Два рази на тиждень мали ми «руську» мову. Учила її полька. Раз на тиждень приїжджав до школи навчати релігії о. Петро Мазяр з Ванькової.

Так виглядала наука патріотизму в дитячі роки. Потім прийшла війна, школа в Ропенці згоріла й моїй науці прийшов кінець, але тільки шкільній науці. Другою школою була в селі читальня. Туди ходили тільки дорослі, але дітей завжди тягне туди, куди йдуть батьки й старші брати, тож ми завжди збиралися попід вікнами й слухали про що говориться в читальні. А там відзначували національні свята, читали промови та вірші. Головою читальні був Іван Гинда. Він ще перед війною став членом ОУН. Читальня, розмови з батьком і старшим скріплювали й підтверджували те, що в нас засіяли слова чужих, коли ми ще були малими. Найбільше нас й інші сусідні села вчила саме Ропенка, тамтешні «мазури», бо у моїй Ваньковій на 150 родин – польських було десь 15, а з-поміж них більшість говорила по-нашому й ходила до церкви, тільки в більші свята деякі виїжджали до костелу.

У 1939 році прийшли німці. Заїхали з маршу три мотоцикли з причепами. Ніхто їх не вітав, то тільки молока напилися й поїхали за іншими, що Вільшаницею ішли на схід.

Потім німці пішли назад, а на їхнє місце прийшли москалі. Приїхали двома танками. Я пас корів недалеко від дороги. Закликали мене та ще одного пастуха й запитали, де «баня»<sup>1</sup>. Я не розумів. Другий також. Нарешті по їх руках догадався: хочуть помитися й питаютъ, де можна це зробити. Показав я рукою на копальню, де була велика парова лазня.

За танками прийшла кавалерія. «Сьовдня будет кіно!», – кричали стрільці, бо москалі відразу бралися за пропаганду.

Висвітлювати мали в Ропенці. Я молодий, то й цікавий. Пішов на те «кіно». Там зібралося трохи таких, як я та трохи жінок. Москалі показували, які в них колгоспи, як гарно в них люди живуть і працюють.

А по кіно прийшла влада. Почала ділити двірську землю. Пан утік. Радянська влада все ділила по кусочку, навіть змолочене збіжжя розділювали, щоб показати: відтепер буде рівність між людьми. Картоплю приділювали рядками. А по кількох місяцях треба було все віддавати: влада організувала колгосп. Скликали людей, сказали, що в колгоспі краще буде, бо всі будуть працювати разом. Однак той колгосп ішов дуже «опором», люди ніяк не хотіли в нього йти. Добром і злом, але якось підмовили коло 20 родин вступити в колгосп. Насамперед ті, в кого не було що дати на великий податок. А в колгоспі направду було добре, але до часу, коли було все по пані. Коли прийшов час сіяти, приїхав трактор на гусеницях, порозорював людські межі, але потім нічого на них не вродилося. Самоліквідуватися колгосп не встиг, бо прийшла війна.

Діяла теж сільрада. Одну жінку з нашого села вибрали в депутати. Поїхала аж у Москву. Вернувшись, оповідала про московське добро, а люди сміялися, бо бачили, яке добро робить «руський» у селі.

Перед початком війни з німцями пройшли по нашій околиці арешти. НКВД брало арештованих до магістрату в Ліську, де мало

<sup>1</sup> Баня (рос.) – лазня.

свої приміщення. А коли вже треба було відступати на схід, в'язнів повбивали й завезли до Вільшаниці, укинули до панських ставків. Хтось про це доніс німцям, ті наказали людям витягати й розпізнавати трупів. Убито десь 10 осіб, деякі мали зв'язані ззаду руки. Тих, кого люди не пізнали, похоронено в Ліську на цвинтарі.

Німецька влада не принесла людям жодної потіхи. Ніхто їх і не вітав. «Який чорт пішов, такий чорт прийшов», – казали в селі. Як москалі були – давай збіжжя, худобу, прийшли німці – віддавай на контингент.

Через ці дві влади настав у нас у 1942 році великий голод. Навесні люди їли кропиву, лободу, пухли. Помер тоді один старий дідусь.

Прийшов 1944 рік. Німці відступали, зі сходу надійшли наші боївки. Фронт стояв у селі шість тижнів. З одного боку німці, з другого – москалі. А ми між ними, снаряди літають над головами, вибухи.

Котрогось дня Гинда зібрав усіх хлопців.



Художній гурток у Ваньковій. Посередині керівник Емілія Мазяр. Знімок з 1938 р.

– Слухайте, хлопці, що ви думаете, німці цофуються, а приходять москалі. І тепер мусимо або тікати з німцями, або прийдуть москалі і треба буде йти в Червону Армію. Передумайте, що маємо зробити, – додав ще накінець.

Ми мовчали, ждали, що він скаже. Гинда напевно міг тут мати кращу раду, ніж ми.

– Я сам так думаю, – почав він, – що ми повинні піти туди, де наше місце. Хто хоче – вибираємося з села.

Ми додумувалися: йдемо до наших відділів, що стояли недалеко, по горах. Зібралося нас увечері більше ніж 10 хлопців. Був десь початок серпня, перед жнивами.

Разом з Гиндою перейшли ми німецький фронт. Нам це не було важко зробити, ми знали в горах кожну стежку й кожен камінь.

Пішов з нами також лікар Гец, син дяка з нашого села. Пам'ятаю, що мав труднощі в школі, бо видряпав Пілсудському очі на портреті. Переходив разом з жінкою, але відлучився в Бережниці Вижній, коли ми перейшли фронт, щоб піти на Австрію.

У Бережниці Вижній стояв з сотнею «Громенко». Нас відразу приділили до роїв. Мав початися вишкіл. Під час перегляду сотенний відкинув нашого дотеперішнього провідника Гинду: він був трохи глухий, та ще одного не прийняв, що мав порепану від якоїсь хвороби шкіру на руках. Коли ми відходили на вишкіл, вони залишилися в Бережниці. Що потім сталося з Гиндою – ніхто не знає. А той з порепаною шкірою був моїм сусідом. Звався Микола Кормаш. Хоч його не прийнято до сотні УПА, то він виявився придатним для російської армії. По роках розповів мені, що з ним потім діялося. Москалі взагалі їх не вчили, а одразу погнали в бій. Колись йому не вдалося вилізти з глибокого окопу, коли його компанія одержала наказ наступати, тоді підійшов енкаведист і прострілив йому ногу. Кормаш пішов у лікарню, а потім утік додому. Пережив.

А ми на вишколі. Він відбувався в селі Бережниці Вижній. Дали нам старі довгі карабіни, ще, здається, з першої світової війни. Називали ми їх «люшнями». Але стріляти з них можна було. Ми вправлялися щоденно. Увечері молитва на площі коло школи

в Бережниці. Збиралися люди. Разом ми молилися й співали на кінець дня *Боже великий, єдиний.*

З вишколу запам'ятив я бунчужного «Лиса». Він ходив у зеленому капелюсі, як лісничий. Був дуже веселий і з усіма жартував.

По двох тижнях вишколу пішли ми в напрямку на Ветлину. Марш на Ветліну був частиною більшого маневру, який виконували наші сотні в горах – мали ми перейти лінію фронту. Переход заповідався важким. Ми тягнули з собою важку зброю – кулемети й гармати. Усе це на конях і на возах. Йшли ми на злуку з іншими сотнями.

Були ми вже недалеко від призначеного місця. Сотенний дав наказ розкватираватись в якомусь селі, а мене, ройового і ще одного чотовий послав у розвідку.

Зайшли ми кілька кілометрів за село в ліс. Раптом дивимося: іде хмара мадярів. Ідуть просто на нас. Стали ми за дерева, але вони нас побачили з дороги й крикнули, щоб ми здалися. Ройовий наказав не стріляти і віддати зброю, бо зорієнтувався, що мадяри йдуть на село, де наші стали на кватири. Мадяри наклали на нас скриньки з амуніцією, бо і їм нелегко воювалося з таким тягарем, і ми пішли. Розмовляти з нами не розмовляли, бо не знали української мови, а ми їхньої. І повели нас у село, звідки ми недавно прийшли. А там сторожа вже донесла про появу мадярського відділу. «Громенко» наказав поготівля, залягли хлопці за хатами й підготували кулемети. Про все це мадяри не знали, та й ми щойно потім довідалися. Коли вони увійшли між хати, тоді наші крикнули по-німецьки «руки вгору». Побачивши засідку, мадяри опустили зброю. Сотенний прикладав до себе одного з наших, що знав угорську мову, й казав перекладати його слова. Сказав, що хай складають зброю, бо для них війна вже скінчилася, а ми, Українська Повстанська Армія, щойно починаємо воювати, тому нам їхня зброя тепер більше потрібна.

Мадяри хоч-не-хоч послухали, однак, здається, їм справду вже не хотілося мати жодних сутичок, мали втомлений вигляд, а вже за горами був їхній край. Тож поскладали зброю, а потім ще й мундири. Ми віддали їм свої – знищенні дядьківські штани й сорочки.



Церковний хор у Ваньковій. Посередині сидить диригент Наклович.  
Знімок з 1938 р.

Коли ми вже стали військом, а вони уподібнилися до озброєних селян, «Громенко» сказав їм через перекладача, що можуть іти куди завгодно, ми вже нічого від них не хочемо. Мадяри відійшли, але далеко не зайшли: стали на горбочку за селом, де була мала церква.

Наша сторожа знову донесла про мадярський відділ. Сотенний знову наказав поготівля, але тим разом уже відступили ми трохи за село, щоб його не нищити, якщо мадяри хотіли б звести з нами бій. Мадяри перейшли через село та з'єдналися з роззброєним недавно першим відділом. По якомусь часі прийшов від них зв'язковий з проханням віддати зброю й уніформи, а якщо цього не зробимо, то вони будуть на нас наступати. «Громенко» відповів через перекладача так само, як і першого разу, а ще додав, якщо вони хочуть битися з нами, то ми готові. Зв'язковий відійшов до своїх, а ми підготувалися до бою. Однак мадяри вже зовсім не мали в собі вояцького духу. Трохи ще посиділи на горбку й нарешті відійшли.

Закінчивши щасливо справу з мадярами, ми вже без ніяких перешкод дійшли до місця злуки з іншими сотнями. Це було

в Трикутнику. Усього зійшлося нас сотень десь на два курені. Командував нами «Рен».

Вирушення мало бути не відразу, тому стрільці з різних сотень почали відвідини, розмови. Мені пощастило знайти старшого брата Йосифа, який раніше ніж я пішов до УПА. Мав псевдонім «Ослович» і був уже ройовим в чоті «Корпа» в сотні «Веселого»<sup>1</sup>. Він зразу почав мене переманювати до свого рою. Я швидко погодився, але ж треба було згоди сотенних на перехід. Брат пообіцяв усім зайнятися. Знайшов у своїй сотні стрільця, що якраз хотів перейти до «Громенкової» сотні, а потім переговорив із сотенними і вони погодилися. Але перешов я до «Веселого» під іншим псевдонімом. Треба було мені взяти собі псевдонім «Рогатий», бо такий мав мій попередник, а він став «Лозою».

Час розмов і відвідин швидко закінчився. «Рен» взяв усе в свої руки й завів порядок. Вимагав у таборі великої дисципліни. Потім такої строгої дисципліни я ніде не спіткав. Проти його слова ніщо не помагало, але був для нас добрий. Стрільців він дуже шанував, у чому ми самі могли не раз переконатися.

Одного разу сталася така пригода. Поїхали стрільці по харчі. Привезли різне, а серед харчів була й одна курка. Усі харчі пішли до кухарів. Котрийсь із них хотів прислужитися курінному. Чому? Тому, що він курінний, стрільці своїх командирів шанували. Узяв він ту курку й зварив. Коли прийшла обідня пора, кухар приніс її «Ренові».

– Друже курінний, я приніс обід, – сказав.

«Рен» подивився на нього, подивився на курку, потім знову на нього. Підійшов, узяв курку за ноги та й вдарив нею о дерево. Вона розлетілася зовсім.

– Пане брате, – спітав гостро, – чому ти це зробив?

– Друже курінний, то... знаєте, одна тільки курка була, то я для вас зробив, – кухар не зінав що сказати.

– Віднині пам'ятай: буде мати стрілець курку, то неси й мені курку. Не буде мати стрілець, то має йти до спільногого котла, бо як ще раз таке повториться, то, пане брате, дістанете 25 буків,

<sup>1</sup> «Веселий» – Данило Світель – див. Словник.... с. 394.

— загрозив ще раз курінний, а потім узяв свої судки і пішов до стрільців, що обідали коло свого котла. А кухар відійшов з опущеною головою.

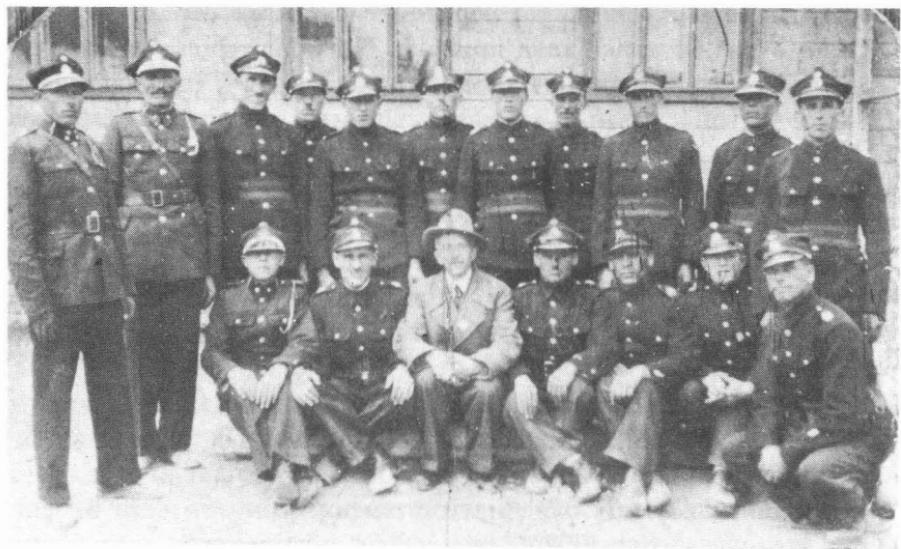
Потім я мав пригоду з курінним уже сам. Курені йшли на перехід фронту. Вся амуніція на конях, багато й на наших спинах. А я та інші такі, як я, не привикли до тяжких маршів з важкими наплечниками. Весь час треба було підбігати, бо наказ був той самий: «Швидко, швидко!». Врешті я почав відставати. Ішли ми слідом один за другим. І тому, коли зупинявся один, то ставали всі, що йшли за ним. Брат побачив, що я не даю раду.

— Мусиш витримати, мусиш, не можеш лишитися, — сказав і пішов на своє місце.

Однак цих слів не вистачило надовго. Я не давав раду. Тоді якраз проїжджав на коні курінний. Неважко було йому побачити, хто відстасе.

— З якого рою? — запитав, під'їхавши ближче.

— «Ославича».



Пожежники з Ванькової. Посередині, в цивільному одязі, місцевий учитель Магир. У першому ряді сидить, перший з правого боку — Михайло Улян, батько автора спогадів. Знімок з 1932-1935 рр.

– А чому позаду?

– Друже курінний, не можу, не маю сили.

Почуввши ці слова, «Рен» зіскочив з коня.

– Пане брате, сідай на коня, – сказав і дав мені повід.

Я сів, а він став у лаву. Їхав я якийсь час коло нього конем і трохи відпочив. Під час цього маршу був це не єдиний випадок, що курінний віддав стрільцеві свого коня: відставав не я один.

Дисципліна під час маршу була ще більша. Ніхто не може відійти від лінії ні на метр.

Під час перепочинку часто робив собі з нами малі відправи. І тоді ми чули таке:

– Стрільці, горілки вам пити не вільно, за дівками вам не вільно йти, узяти комусь щось без дозволу не вільно.

І ми добре знали, що вільно, а чого не вільно. Дуже добре всі знали про одну справу: курінний не пропустить ніяких довгих «розмов» з жінками. Він зразу після злуки повиганяв з куренів усіх жінок, що прийшли з сотнями. Про це вигнання стрільці навіть склали пісню.

А потім, після повернення з Карпат, тільки раз бачив я «Рена». Дві сотні кватирували тоді над Сяном. Я стояв на «підслуху», а за мною лежала застава. Аж дивлюся: йдуть. Пізнав я «Рена», двох з охорони, був ще якийсь незнайомий. Коли підійшли біжче, я наказав подати кличку. Курінний відповів. Тоді я вже відрапортувався.

– То вас двох братів у «Веселого»? – запитав, видно, про нас якось було відомо.

– Так, друже курінний, – відповів я.

– А брат є?

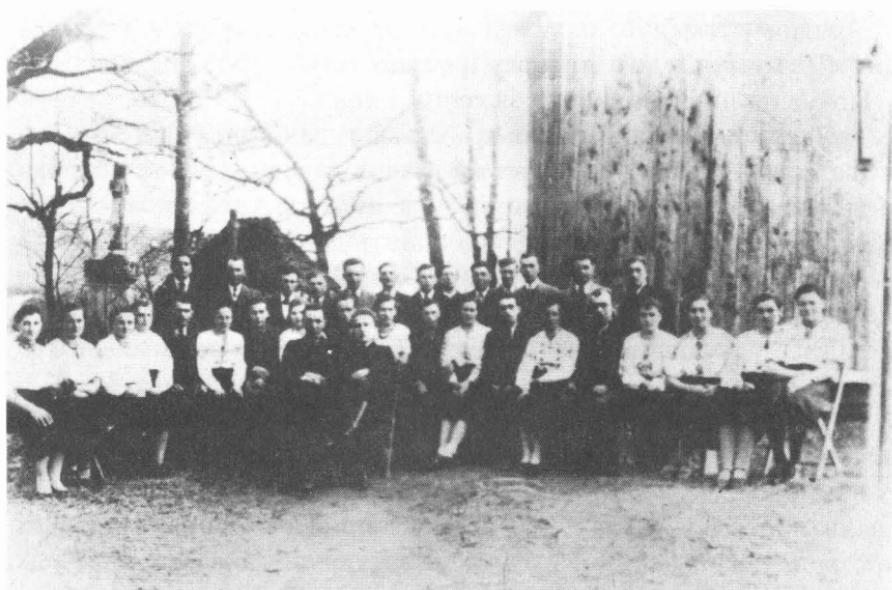
– Є.

– А як тобі живеться? І скажи ще, де сотенний?

Я сказав, що при сотні жити добре, і показав рукою, куди йти. «Рен» пішов на поляну, де якраз ставали до знімка сотні.

Курінного «Рена» згадую завжди як найкращого командира, якого я знав в УПА.

Марш тривав. На лінію фронту прийшли ми увечері. Я навіть не думав, що фронт так близько, коли почув команду: «Біgom!», а за



Церковний хор з Ванькової. Багато його членів загинуло в УПА. Знімок з 1942 р.

кілька кроків уже були окопи. Сиділи в них мадяри, але не стріляли – ждали тоді іншого ворога, що мав прийти не з заходу, а зі сходу.

Потім увійшли ми в глибокі ліси, перед нами мали бути ще російські окопи, а там могло бути вже страшніше. Недалеко від них ми зустріли більшовицьку розвідку. Ми побачили їх першими. Пішов наказ: «Усі в яри». Ми залягли по ярах, потоках. Треба було сидіти так тихо, щоб не тріснув ані один патик. Москалі підходили до нас на кілька метрів, били по лісу з автоматів, кричали. Знали на кого можуть налізти. Однак не побачили жодного з нас. І це була єдина зустріч з росіянами під час переходу фронту, бо їх головну лінію ми не переходили. Увійшли ми у високі гори, де, крім нашого, інше військо не мало доступу.

Горами йшли ми довго. В усіх подерлися черевики й мундири. Не могли не подертися, бо не тільки ми, але й коні не давали собі раду – такими скелями й потоками ми йшли. Під гору коні йшли часом аж на колінах, а згори з'їдждали на задах. І так ми йшли, аж скінчилися харчі, залишилися тільки залізні порції – у кожного

одна консерва, трохи сухарів і жменя тютюну. Вкінці з'їли ми також заливну порцію, а Карпатам не було видно кінця. Дійшло до голоду.

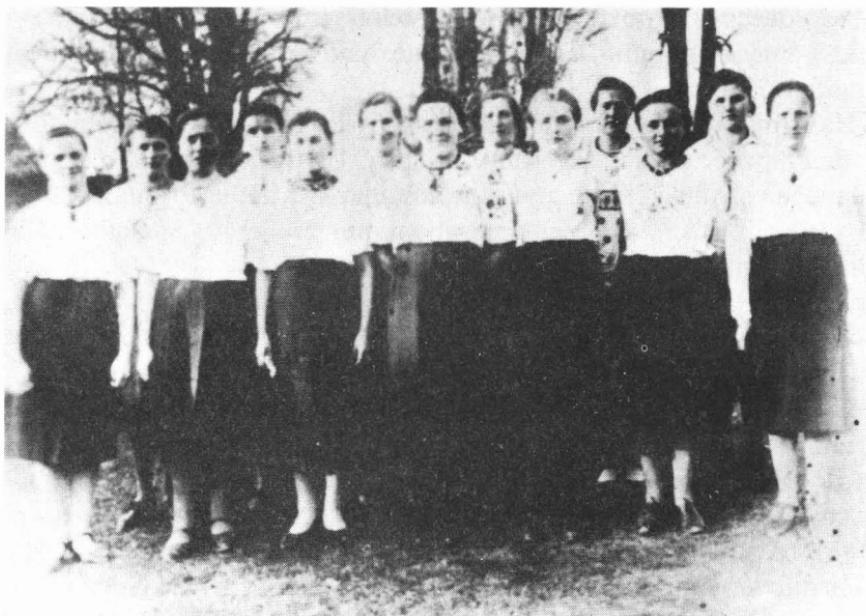
Найгірше було те, що не можна було також води напитися: командири боялися затруєних джерел. Пити можна було тільки в наперед визначених місцях, але коли до них дійдемо, знали лише сотенні від місцевих стрільців-провідників. Голод і виснаження збільшувалися також від навколошнього краєвиду, яким ми йшли. Цілій час мали ми перед очима лише ліс і гори. Коли виходили ми на верхи, бачили перед собою наступні гори, оповиті туманом, а дерева в лісі були повалені бомбами. Надійшла на стрільців криза. Ми вже були готові на все, аби тільки здобути щось до казанів. Вже кілька днів ішли ми, нічого не ївши, коли чи то сотенні, чи то стрільці сказали, що треба вбивати коней, які дотепер несли тяжку зброю і амуніцію й наші залізні порції, а коли ми ті порції з'їли, то йшли вони вже без жодного великого тягару. І так щоденно з'їдали ми одного коня під час зупинки. І тільки те нас урятувало. Однак убити коня можна, а треба ж його м'ясо ще й зварити чи хоч трохи припекти, бо сирого не з'їси. А припекти – теж клопіт та ще й небезпека: цілій час літали над головами більшовицькі «кукурузники»<sup>1</sup>. Тільки ми виріжемо патики й засунемо їх з м'ясом у вогонь, коли вже чуємо: «Гасити вогонь! „Кукурузник”!». І так по кілька разів. Кінець кінцем треба було м'ясо з'їсти ледве припеченім, бо шлунок уже не хотів чекати – тільки їсти й їсти.

Як же хотілося посидіти трохи довше біля вогню! Погрітися, висушити одяг. Він був мокрий, ми ж ішли в тумані і дощі. Коли ми почали сходити з високих гір, не знати чи хоч один кінь залишився.

На підгір'ї спіtkали ми гуцулів, які пасли овець. Попросили їх дати зарізати хоч кілька. Хотілося вареного, бо ми вже забули, як виглядає котел з гарячою стравою.

Під час здобування м'яса стався такий випадок. По м'ясо пішов рій «Ословича» та ще один. З того другого рою, коли ми вже поверталися, якийсь стрілець наступив на міну. Вибух покалічив

<sup>1</sup> Популярна назва легкого літака радянської конструкції.



Дівчата з церковного хору у Ваньковій. Знімок з 1942 р.

йому п'яти і він не міг іти. Принесли ми його до табору, де лікарі лише пообтинали шматки шкіри з п'ят. Винен був сам стрілець. Не дотримавшись наказу, він зійшов зі стежки, а з ним ще один, якому пощастило не попасти на міну, але від буків не втік, дістав їх 25, бо це було порушення дисципліни. Виконання кари пильнував сам курінний.

Тиждень часу відпочивали ми коло пастухів, а потім пішли далі аж до містечка Перегінськ. Недалеко від нього стали табором, а потім прийшов наказ наступати на це містечко.

З моєї сотні пішла тільки чета «Корпа», бо сотня уважалася господарчою. У тій четі був і я. Вийшли ми після обіду і йшли досить довго. Під Перегінськ підійшли аж уночі. Разом з нами йшла сотня східняків, здається, «Байди»<sup>1</sup>. Ця сотня мала російські уніформи, бо більшість у ній це були втікачі з більшовицької армії.

<sup>1</sup> «Байда» – Петро Миколенко – див. Словник..., с. 392.

Сотня «Байди» мала наказ увійти в Перегінськ і зліkvідувати комуністичні установи, спалити документи, а потрібні взяти з собою. Червоноармійські уніформи дуже допомогли східнякам ціслово виконати своє завдання. «Байдá» увійшов потім у містечко з маршу, зі співом, удаючи нормальний відділ Червоної Армії. Інші сотні мали здобути станцію, пошту й інші важливі пункти.

Чота «Корпа» перейшла річку, замочившись до пояса. На тому березі вже нас чекав місцевий провідник. Він мусив нас вести. Була видана команда: «Розстрільна! На позиції!». І саме тоді почався страшний обстріл з боку Перегінська. Рої світляних куль, здавалося кожному, летять просто на нас. Вогонь притиснув нас до землі, але по лінії пройшла команда «Вперед!» і ми пішли в наступ. Перебігли тільки кілька кроків, бо кулемети били по нас щораз густіше. Підривалися ми кілька разів, але зараз же залягали. Від куль стало ясно. На щастя нашій чоті, «Байда» вже вдерся в місто й розбив зсередини більшовицьку оборону. Прийшов наказ зійти з позицій і ждати. Відмарширували ми аж уранці, голодні, деякі стрільці рвали по полях брукву, хоч це було зламанням наказу.

У Перегінську росіяни мали великі втрати. По кількох днях розвідка донесла, що вбитими впало понад сто енкаведистів. Серед наших убитих не було, лише кількох поранено<sup>1</sup>.

А за знищення енкаведистів чекала нас велика облава. Москалям удалося довідатися про місце нашого табору, тоді-бо здезертиував з нашої сотні один стрілець, здається, «Запорожець». Зловили його більшовики й примусили розповісти про нашу силу та місце таборування. А потім було так, що його перехопила наша жандармерія і було ясно, що буде облава.

Почався відступ. Дезертир сказав усе в останню хвилину: стороха донесла про росіян, коли ми почали відходити з табору. Було десь після полудня, а вночі ми вже дійшли до якоїсь річки. Ішли ми довго понад нею, робили кола, щоб ворог не міг встановити, куди ми йдемо. На щастя, знайти нас було вже нелегко, бо сотні розділилися одразу після виходу з табору. Знову ми зайдли в гори.

<sup>1</sup> 19 жовтня 1944 р. в бою у Перегінську загинуло двоє стрільців з сотні «Байди»: «Дунай» і «Верба».

Під час перепочинку «Веселий» зробив перегляд сотні. Стрільці вишикувалися лавою. Сотенний став перед нами.

— Хто хоче відійти — піднести руку, — сказав.

Піднеслося десь 40 рук. Усі ми знали, чому сотенний дав такий наказ. Сотню конче треба було переформувати, позбутися хоч і добрих, але старших віком стрільців, які не могли робити довгих маршів і швидко наступати. Відтак «Веселий» наказав зробити крок вперед тим, що піднесли руки. Серед них був і я. Пам'ятав-бо я ще марш через Карпати й думав, що не витримаю другого такого маршу.

Сотенний пішов на початок лави і, йдучи вздовж шеренги, показував пальцем, кому можна буде відійти, а кому треба вертатися в лаву. Підійшов і до мене.

— Вступити, — сказав і усміхнувся.

Я зробив крок назад. Перед лавою залишилося десь 20 чоловік. Мусили ще перед віходом помінятися мундирями з тими, у кого були зношені, та збросю. Коли настала ніч, відійшли. У сотні залишилося нас десь 140 осіб. Сотня зменшилася, але стала оперативнішою.

Почалося наше повернення в рідні сторони. Десь під Бориславом чота «Корпа», що тримала тоді заднє забезпечення, побачила світло. Ззаду наблизжалося авто. Що робити? Команди не має, бо сотня розтягнена гусаком, а командир спереду. Пішло питання, але, видно, був десь пропуск в лаві, бо відповіді не було. Тоді «Корпа» дає наказ: «Скоростріл до дороги!». Кулеметник заліг на скарпі й, коли авто підїхало, сипнув по ньому. Авто затрималося, а ми швидко відступили за сотнею, бо починати бою не було розказу.

«Корпа» був дуже відважний чотовий і дуже добре орієнтувався в бою.

Відважним і добрым чотовим був також «Кудияр», але найбільше був з нього співак. Він знов багато таких пісень, яких ми не знали. Найбільше любив співати з «Ославичем», моїм братом, а тому до співу також не треба було принуки. Часто було так: «Кудияр» і «Ославич» співають, решта чоти, а часом й сотні слухає. «Кудияр» нікому не давав журитися, роздумувати. Як був вільний

час: вправи, стріляння. Не було як робити вправ: «співаємо, хлопці».

У «Корпа» такої веселої вдачі не було. Якось завжди здавалося, що він сердитий, хоч той, хто був з ним ближче, знат, що це в нього тільки таке лице було, бо він був доброю людиною.

Якийсь час чотовим був також «Грім», але той не мав доброго підходу до стрільців, можливо, що не мав також добрих бойових даних, бо чотовим довго не був – став ройовим. Часто сварив вояків, навіть буком грозив, хоч усі з того сміялися. Нам буком не треба було грозити, бо нам була інша загроза й ми добре знали, де в нас ворог. Потім я ще стрічав «Грома» як командира боївки.

Чотові жили із собою у згоді. Якщо й були непорозуміння, то тільки через те, яка чота буде на стійці, яка буде першою наступати й звідки. Це не були якісь сварні, зрештою, «Кудияр» завжди швидко погоджувався з іншими й ішов туди, куди інший не хотів.

Цілий час ішли ми підгір'ям. Марші були дуже довгі. Треба було перейти межі можливого денного переходу – та й межі нормальніх можливостей, – щоб збільшити шансу на дезорієнтацію ворога. Адже він рахував, що ми можемо за день перейти стільки й стільки, а ми завжди додавали ще якесь 10 кілометрів. І тому ми йшли й спали, ідучи. Однак сотенний знав, що робить.

По дорозі мали ми смішні пригоди з бунчужним «Веселого». Той бунчужний походив десь зі сходу, був людиною старшого віку. Якось по дорозі польова жандармерія знайшла якогось сексота, повішеного в селі при самій дорозі, якою ми мали йти. Було вже під вечір. Сотня перешла коло повіщеного, а бунчужний, що їхав на своєму коні, підїхав до нього ближче, торкнув паличкою й сказав:

– А ти чому не долучаєш?

Стрільці ледве стримали страшний напад сміху. Бунчужний не побачив, що це не стрілець, а повіщений сексот, що висів ногами близько до землі, а долучити він хоч би й хотів, то не міг.

Потім був ще один випадок з бунчужним. Ми були десь за Станиславовом, вели за собою кілька корів, бо ще добре пам'ятали голод у Карпатах. Надвечір мали зайти до села. Бунчужний стежив за порядком, треба було дати також йому якийсь розказ щодо корів. Він був східняк, тож замість сказати: «з коровами допереду»,

сказав: «з куровами – допереду», а останні в лінії, що вели корови, отримали такий розказ: «з курвами – допереду».

Урешті дійшли ми до Сяну. Перед тим, як переходити, ще повечеряли в селі. Там уже й підготували нам підводи, бо вода в Сяні була до пояса. Ми ще вечеряли, коли донесено про більшовицький відділ. З котлів повиливали, а самі швидко пішли на берег, де чекали підводи. Ставали ми на довгу дошку через цілий віз й, тримаючись один одного, їхали. На тому боці не було ніяких польських застав.

Якраз впав дрібний сніжок, коли останній віз повернув за Сян. Ми вишикувалися в лінію і знов пішли, але ззаду лишився виразний слід. Усі ми були змучені й думали лише про відпочинок, здавалося, що тепер, за Сяном, уже безпечно. Ще трохи перейшли, перед нами показався присілок на три хати, у лісі, спокійно. Сіли трохи відпочити, а як сіли, то вже не мали сили підвести та йти далі. Стрільці почали просити чотових зробити в хатах постій. Чотові пішли до сотенного із тим проханням, і він погодився. І це була його єдина помилка за весь наш марш з Карпат, хоч зробив це з нашої намови.

Сотня розмістилася у двох хатах. Було страх тісно: 140 осіб у малих хатах, тож спали ми один на одному, але тоді спали б ми на каменях, аби тільки поспати. Зайняли ми підлоги в хаті й вишки в стайні, з якою хата лучилася. Сніг далі йшов. Сотенний виставив застави й підслухи, а решта твердо заснула. І не знати, чи стійка заснула, чи її зняли, але раптом дістали ми страшний вогонь з того напрямку, звідки ми прийшли: від Сяну. Я спав на вишках. По перших чергах зчинилася велика мішанина, хто стріляв з вишок униз, хто дер стріху. Я скопив кріса, не знаю – свого чи чужого – і полетів униз. А там уже було пекло. З дерев'яних стін сипалися на нас самі тріски, щоразу з котроєсь колоди відчинялися малі дірки одним рядком – більшовицькі черги. Наші почали вискакувати перед хату й бити в ліс, хоч ворога не було видно. Москалі били з лісу. Чотові викрикували команди, треба було зібратися четам й почати якусь оборону. А сталося ще одно нещастя: нашим не заграли кулемети. Були ще на літніх смарах. Два кулемети не відповідали.

Однак і мали трохи щастя, бо москалі не взяли нас з усіх сторін. З одної сторони, коло гори, було трохи вільного від вогню місця. Зоріентувавшись у ситуації, «Веселий» дав розказ: – „«Ославич» з роєм – охороняти відступ. Уперед!”.

Однак уперед іти не можна було, бо то була б смерть. Рій брата висунувся тільки трохи вперед й сильніше пустив по лісі. Хати вже горіли. Ставало ясно. Був останній час, щоб відступити. Чоти зібралися й відступили, а зараз за ними «Ославич» з роєм.

Утрати були, однак, дуже малі. Крім трьох з застави – мали ми одного раненого. Ним зараз зайнявся лікар «Вуйко»<sup>1</sup>. Куля пішла в ногу, але затрималася в кістці. Нога пухла. Зайшли ми в якесь село, де «Вуйко» витягнув кулю з ноги, хоч як стрілець кричав, бо все робилося живцем.

Пішли ми на Горішні Устрики, потім на Ветлину, а далі на Смерек. У кожній з тих місцевостей кватиравали тиждень або два. Сотня відпочивала. Зі Смерека мали ми йти на Струбовиська, коли почався тиф. Дійшов він і до мене. Від гарячки втратив я при томність, не пізнавав людей. Не пам'ятаю, як дійшли ми до нещасних Струбовиськ. Там прийшов до мене лікар, дав застрик і одне сире яйце випити. Не було що їсти. Лікар ходив у Струбовиськах від хати до хати, а там у кожній були наші хворі тифом. На щастя лікар знайшов лік: надворі трохи потеплішало й верба гнала вже молоді галузки. Лікар наказав їх варити й давати хворим пити. Кожен мусив пити стільки, скільки міг.

Одного дня поклали мене на сани й кудись повезли. Коли ми були кілька кілометрів за селом, почули звідти сильні стріли. Це наступали москалі. Було їх дуже багато. Розвідка вчас донесла про них, але «Веселий» наказав прийняти бій. Думав, що подужає, однак стан сотні був не до бою. Бій тривав кілька годин. Упало наших кільканадцять, але втрати могли бути набагато більші<sup>2</sup>. Найгірше було те, що москалі мали масхалати, а ми не мали.

<sup>1</sup> «Вуйко» – Антін Пула – лікар сотні «Осипа», згодом (II 1945 - X 1946) головний лікар надрайону «Холодний Яр»; безпідставно підозрілий у співпраці з НКВД, засуджений підпільним судом на кару смерті й страчений осінню 1946 р.

<sup>2</sup> 21 березня 1945 р. в бою у Струбовиськах загинуло 13 вояків сотні «Веселого».

Згоріло, однак, майже ціле село. Хворих удалися вивезти в Трикутник. «Веселий» після бою розпустив сотню по роях.

Мене також лікували в Трикутнику. Мав я відморожену ногу. Лікувала мене якась бабуся. Вона прикладала всякі мазі, кролячі шкірки. Трохи й піdlікувала.

Після тифу почав я підводитися на ліжку, коли прийшов брат уночі.

— Як ти чуєшся? — запитав.

— Уже краще, але ще слабий, перевертаюся.

— То ще трохи полежи, а я прийду до тебе за кілька днів.

А за кілька днів прийшов уже з цілим роем. Я одягнувся, уяв зброю й долучив. Однак ішов, як у сні — ще не зовсім прийшов до сили.

По дорозі довідавсь я про сотенного. — Убили «Веселого», — сказали хлопці, але це була неправда. Пізніше ми довідалися, що він замерз. Знайшли його й ще одного стрільця люди з села під корінням дерева<sup>1</sup>.

Поки що був тільки наш рій, що з іншими — не знати. Братові пощастило: не втратив ні одного стрільця. У якомусь селі навіть украв у москалів корову. Наші так замаскувалися, що вивели корову майже на очах стійкового.

Рої довго не могли зійтися. «Веселий» не передбачав розпуску сотні й не назначив наперед збірного пункту. Треба було шукатися по різних місцях, але один партизан знов, де може бути другий, тож по якомусь часі ми вже всі зібралися докупи. Кількох бракувало з-поміж хворих. На короткий час уяв нашу сотню «Ярич». Прийшов з якоюсь жінкою. Вона весь час при ньому була, але не знати, яку мала функцію. Перейшли ми під Балигород, а потім Стежницю, де сотню знов розділено. Пішли ми по кущах. Кожен кущ брав трьох-четирьох стрільців. У кущах мали ми вести військові вправи, бо кущі тоді були ще зовсім свіжі й не мали військового вишколу. А вишкіл ставав щораз потрібнішим.

---

<sup>1</sup> За іншим джерелом тіло «Веселого» і стрільця «Смока» знайдено в опустошлій хаті в лісі Бескид над Ветлиною.

Було вже літо 1945 року. Мене, санітара «Палія», «Скакуна» та «Желізняка» дали в кущ в околицях Мокрого, Морохова, Чашина<sup>1</sup>.

«Желізняк» був утікачем з Червоної Армії. Пам'ятаю його прихід до сотні. Ми стояли тоді в Сухих Ріках, коли я, будучи на стійці, побачив якогось чоловіка, що йшов понад річкою. Наказав я затриматися. Спитав, хто він і куди хоче дійти. Той відповів, що втік з Червоної Армії. Походить з Ліщоватого, а хоче до сотні. – Взяли його, дали кулемета. Тепер дали нас разом у кущ.

Кущі якраз організовано, часто вони творилися самі, бо тоді починалися польські напади. Мали ми вправи з кущами коло Мокрого, а потім ще й коло Постолова, Чашина, Долини. За нашого перебування більших нападів там не було, хоч часто крали в наших поляки корови, напавши на дві чи три крайні хати в селі.

Минуло трохи часу. Одного разу прийшли до нас стрільці від «Хріна», що тоді формував свою сотню, й наказали йти до командира. Ми трохи здивувалися, бо ми були з сотні «Веселого» й поки що не підлягали іншому командирові, але розказ є розказ і треба було йти. «Хрін» прийняв нас до сотні. Довго ми при ньому не були: виявилося, що він нас, однак, тримати не може, бо ми люди з іншої сотні.

Мали ми тоді нагоду бачити цікавий випадок, якого ніяк не могли ми зрозуміти. Прийшов-бо до сотні «Хріна» польський офіцер, поручник. Усе на ньому було якби просто з фабрики: рогативка, відпрашований мундир. Та не в тому річ, що польський офіцер прийшов до сотні – їх «Хрін» брав у полон не раз, але потім той офіцер узяв над нами команду й почав вишкіл, бо цю справу знов добре. Говорив з нами по-українськи; видно було, що він наш. Можливо, утікач з польського війська. Під час вишколу, до якого дали й нас, старих вояків, часто в команду заходили йому ще польські слова. А вправи були в нього дуже гострі.

І був ще цікавий випадок, як ми мали перейти через Загір'я. Це було містечко, була в ньому польська велика станція, а нам якось

<sup>1</sup> Був це III кущ у III районі надрайону «Бескид»; провідником куща був тоді «Микита».

так випало, що перейти через це містечко вночі треба було конче. І от ми входимо. Світиться світло на вулицях, офіцери стоять при паннах. Вони бачили нас, а ми їх. І ніхто не взяв зброї в руки. Мовчали вони – мовчали й ми, зрештою, був розказ не стріляти, аж вони почнуть перші. І так спокійно ми всією сотнею перейшли через Загір'я, хоч кілька метрів від нас стояли польські вояки, офіцери.

А потім з'явився в нашому терені сотенний «Дідик»<sup>1</sup>. Ми отримали розказ відійти від «Хріна» й перейти в Лукове, де «Дідик» збирав стрільців з бувшої сотні «Веселого».

Були ми вже у Великополі, коли стріла нас боївка «Грома». Далі пішли ми разом, бо «Грім» також ішов у Лукове. Уже мали ми входити до села, коли вибіг перед нас малій хлопець.

- Не йдіть до села, бо там міліціант є! – крикнув.
- А де він є? – запитав «Грім».
- А в тій там хаті, – показав хлопець рукою на хату скраю.
- А то добре, іди швидко до своєї хати.

Хлопець побіг, бо знов, що в таких випадках треба робити. Це знали навіть й малі діти.

– Зійдемо трохи нижче. Ми задержимося коло хати, а ти маєш цивільний одяг, то підеш до хати, щоб він часом не стріляв до нас, як будемо переходити, – сказав до мене «Грім».

Зайшов я в хату. Біля столу сидів міліціант, кріс мав опертий об стіну. Ще я не встиг добре привітатися з людьми, коли під вікна уже підходять стрільці. Міліціант побачив й зблід. До хати ввійшов «Грім» та ще два боївкари.

- Чого ти прийшов? – запитався в міліціанта «Грім».
- Zbieram na gwiazdkę dla milicjantów i żołnierzy, – відповів міліціант, то синіючи, то бліднуучи.
- Що ти збираєш?
- No wszystko: jajka, kury, masło, co tylko ludzie dają.
- А чи знаєш, що ті люди мають нам давати, а не вам. Ви собі можете йти по поляках збирати. Хай вам дають, а по українських хатах не будете збирати.

<sup>1</sup> «Дідик» – прізвище невідоме – див. Словник..., с. 388.

«Грім» пішов у кут і взяв кріса. Заглянув – набоїв усередині не було. Міліціант мав... п'ять набоїв, але в ... кишені.

– Слухай, чоловіче, – сказав командир, коли наші вже скінчили обшук. – Ти нині йди, але щоб ти до жодної хати більше не йшов. То, щось назбирав, – то собі возь, зайди до Тарнави до коменданта й скажи йому так: були бандерівці й заказали тобі збирати від українців, бо ви не маєте права збирати від них нічого. І щоб ти більше не відважився піти на наше село збирати щось на якіс «гвоздкі», бо будеш покараний.

– Так, – відповідав щоразу міліціант.

– А ту маєш свої п'ять набоїв, кріса, бо ще тебе твій комендант покарає, але боронь тебе Боже, якби ти раз за нами стрілив, коли будемо відходити, бо згинеш.

Ми вийшли, але «Грім» таки йому не вірив.

– Той дурак може вистрілити, – сказав й оглянувся ще раз. Однак «дурак» не був аж такий дурак.

З Лукового перейшли ми ще далі, до Середниці, взяв командування «Дідик». Втрат, коли ми були в кущах, ніяких не було.

Сотня вертала до бойового стану. Знов мали початися довгі марші. А в мене ще від Струбовиськ була відморожена нога. Прилікувала її трохи бабуся своїми мазями, але в ногах сила була в мене не та, що колись.

– Знаєш, – сказав я до брата, – я хіба піду до сотенного й попрошу, щоб мене звільнив, бо не дам ради, або хай дасть іншу функцію, жеби я не мусив тілько ходити.

Брат відповів коротко:

– Іди, коли хочеш.

Сказав я сотенному свою просьбу. «Дідик» погодився, але ще казав піти до лікаря. Старий добрий лікар «Вуйко» оглянув мене, попитав трохи й сказав:

– Я згоджуся, підеш на відпустку. Іди, скажи сотенному.

– Друже сотенний, лікар сказав, що я можу йти на відпустку, – знову замельдувавсь я «Дідикові».

– Добре, підеш до свого села, але будеш там для нас працювати. Будеш у цивільній сітці.

– Добре.

– Відмашерувати.

Узяв я свої й пішов до Ванькової. Почав нову роботу, у сітці. Однак не міг я привикнути до порядку в моєму терені, чи, скоріше, до браку порядку в кущах. Районним провідником був «Ігор»<sup>1</sup>, але кращий від нього порядок мав у своїх кущах «Левко»<sup>2</sup>, в якого ми школили самооборону. Тут цивільна сітка й кущі були «на люзах».

Раз навіть дійшло до сварки між мною і кущовим провідником «Сивеньким». На зборах сітки він поінформував, що треба буде організувати харчі для сотні, що мала прийти в село. «Сивенький» наказував кожному принести стільки й стільки. А я розумів цю справу інакше: кожен має дати стільки, скільки може. Визначену кількість можна брати тільки з того, хто стає опором. Не всі ж могли дати рівно, одні були біdnіші, другі – багатші. Я звернув на це увагу «Сивенького».

– А звідки ви прийшли? А що ви тут маєте до говорення?  
– накинувся він на мене.

– Як хочете знати, що я за один, то вам скажу: я є звичайним стрільцем. Я прийшов на відпустку, але таке щось, як ви від людей вимагаєте, то є, здається, трохи не так. Усе мусить бути в міру. А якби ви були в Карпатах, то ви вимагали б від кожного м'яса чи масла, як там люди мають по коровинці, а купа дітей хоче молока?

– Ви тут мене не вчіть, – тільки відбуркнув «Сивенький». Відтоді кущовий дивився на мене пильним оком. Минуло ще трохи часу й він здезертирував.

Було літо 1946 року. Тому спочатку очував я в лісі, удень був при хаті. Один знайомий поляк зробив мені документи. Знову став я походити з Ванькової, а не з лісу. Однак люди більш-менш знали про мене, про брата. Він тоді якраз згинув.

Він прийшов додому на сам кінець червня. Прийшов також на відпустку: був тяжко поранений, мав прострілену грудь, друга куля пішла в плечі. Це сталося десь коло Команчі. Одну ніч ми

<sup>1</sup> «Ігор» – Володимир Кіт – провідник IV району в надрайоні «Холодний Яр» (XI 1945 - IX 1947).

<sup>2</sup> «Левко» – Михайло Дзіман – провідник III району в надрайоні «Бескид» (V 1945 - X 1946).



Церква св. Матері Параклесевії у Ваньковій, побудована 1792 р., знищена в 1976 р.

переговорили. Удень він мав піти в пивницю під хатою, а вночі знов міг би вийти. Пішов у цю пивницю, але мусив вийти за потребою. Побачив його сусідський син, пізнав. А той сусід був перекинчик, доносив міліції. Син сказав батькові, батько доніс міліції в Ропенці.

Прийшло військо. Однак не шукали, а тільки розпитували в мами про всяке, заходили й до сусідів.

Увечері я сказав «Ославичеві»:

— Ходи, підемо на Бреликів до маминої сестри. Там будеш безпечний. Тут в кожній хвилині може тебе заскочити військо.

Так ми й зробили. Брат переспав у тітки одну ніч, а на другий день пішов до Середниці. Я вернувся додому. У Середниці було пусто. Тільки кілька родин не виїхало на Україну. По дорозі зустрів ще «Скакуна» з боївки «Ігоря».

До Ванькової наступного дня знову прийшло військо. Довго не стояли – зразу пішли на Бреликів. Видно вже було, що йдуть за братом. У Бреликові пішли прямо до хати тітки, а звідти зараз до Середниці.

Брат зі «Скакуном» обідали там в одній хаті. Хтось побачив військо й прибіг сказати. Братові до криївки було десь півкілометра. На обід пішов без зброї, у самій сорочці. «Скакун» зараз пішов у свою сторону, а брат кинувся бігти до криївки. Однак військо його побачило, коли перебігав між хатами. Був сам – захотіли його взяти живим. Брат побіг до хати й вліз у криївку, але військо вже було коло хати. Обступили її й почали кричати: «Піддайся! Знаємо, де ти є! Нічого тобі не буде!». Проте, він не думав виходити. Криївка була подвійно перегорожена стіною. Переповз у другу частину, але військові тоді вже не кричали, а почали стріляти зі скорострілів у вхід, який швидко знайшли. Брат відстрілюватися не міг і не мав найменших надій втекти. У криївці стався вибух – брат розірвався гранатою.

Вертаючись через Ванькову до Ропенки, військо хвалилося, що вбило в Середниці бандерівця. «Брата» – подумав я зразу. Так само тато й мати. Я пішов до Середниці, де люди докладно розповіли про смерть брата. Після вибуху військові наказали витягти трупа з криївки. Це чомусь завжди мав робити солтис. Але тепер він не хотів. Відмовлявся, але коли пригорозили розстрілом – поліз. У криївці він побачив мого брата, розірваного, ліва рука була відірвана. Витягнувши тіло, солтис та інші перенесли його в садок. На другий день відбувся похорон, на якому я не міг бути, бо це могло закінчитися також моєю смертю або тюрмою.

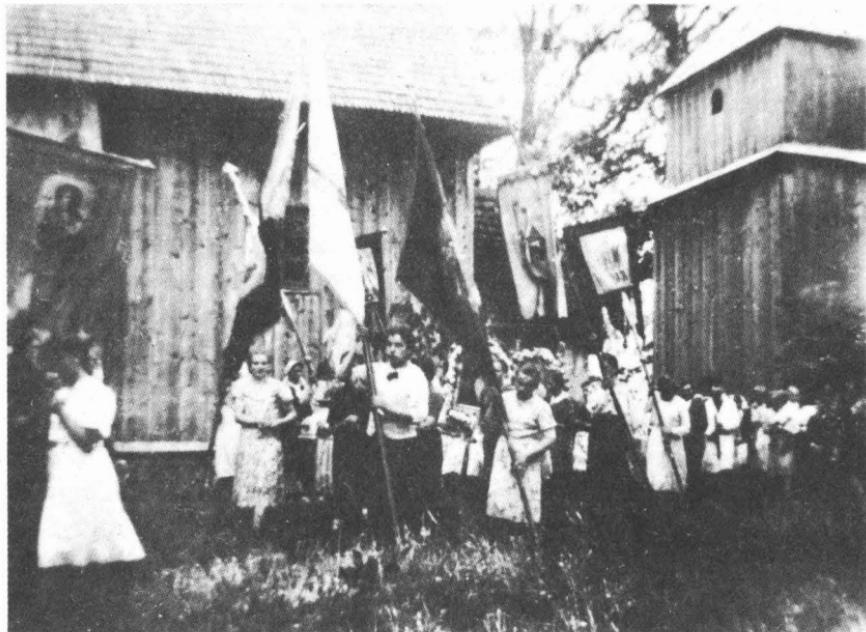
Так само, як хтось доніс на брата, так само довідалися й про мене, хоч я добре скривавсь. Я спав у вуйковому млині над потоком. Міліція впала котрогось дня в село й обступила млин. Застали мене в ньому й взяли під кріси. Вуйна кинулася зі слезами просити їх за мене, що я нічого не робив й в УПА не був. Однак міліціанти на це не зважали. Повели мене до Ропенки. Відвели десь півкілометра, коли надбіг батько. Почав просити коменданта пустити мене, але той лише піdnіс на нього приклад, а тоді батько

якось схопив його за руки. Міліціант перелякався й два рази вистрілив та ще вдарив батька прикладом.

— Тату, ідіть додому, не бійтесь, — сказав я, бо не хотів, щоб знову дістав.

Батько відійшов, але надійшов вуйко, що весь час ішов за нами. Тепер він сам почавтихо розмовляти з комендантом. Я і два міліціанти пішли трохи вперед. Потім і другий трохи відстав. «Аби вуйко лишився з комендантом, то з одним дам собі раду», — подумав я, коли ми наблизилися до потока, що йшов попід дорогою. «Як дійдемо до нього, то піду в потік і пропаду з очей. Будуть стріляти, але втікати треба». Однак рятунок прийшов з іншого боку. Тихі намови вуйка вплинули врешті на коменданта й той швидко почав наблизатися до мене. За ним підбігав вуйко. Коменданта казав по дорозі:

— Dobrze, puścimy go, ale jutro, żeby się zgłosił i wyjaśnił całą sprawę.



З церкви у Ваньковій виходить процесія на посвячення стрілецької могили. Літо 1943 р.

– Dobrze, on się zgłosi, przyjdzie, ale teraz go nie bierzcie, bo tam ojciec i matka umrą ze strachu, – переконував далі вуйко.

І мене пустили. Минув день, але мені йти до них самому й не снилося. Вони знали це так само добре, як і я, тож зараз на другий день приїхало військо. Я вибіг з хати й пустився в поле. На ньому лежало нажате збіжжя. Я зупинився, схилився й давай це збіжжя збирати, але так, щоб поволі підійти до горбочка, за яким уже ніщо лихе не могло б мене спіткати. Вдалося дійти до горбочка, і коли вже по пояс не було мене видно, я кинувся у збіжжя й, зігнувшись, почав утікати. Однак тут мене побачили й побігли напростиць. Я хотів дістатись ярку, де були дерева, а військові намагалися заступити мені дорогу, бо знали, що між деревами я пан. Виявилося, що страх додає сили і я добіг до ярка перший. Трохи перебіг між деревами, а потім знов вийшов у поле, прилучився до людей, що косили збіжжя, а за мною жовніри почали страшенно стріляти по ярку. Не побачивши мене, й собі вийшли в поле. Там застали якогось хлопа й, не довідавшись нічого, міцно його побили. Я втік.

Міліція і військо таки часто заглядали до села. Арештували ще Лишика й Коцуна. Лишик був у сотні «Громенка», прийшов до села після того, як «Громенко» перед відходом на Чехословаччину дав вільний відхід тим, хто не хотів іти разом з сотнею. А Коцун був у сітці, збирав харчі. Потім з ним я ще стрінувся, але вже у в'язниці.

Минуло кілька спокійних місяців, а потім до моєї родини міцно почала чіпатися ропенська міліція. Батька арештували один раз, побили, потім арештували знову й знову міцно побили. Разом з батьком забрали й інших. На станиці ВОП-у у Вільшаници їх тримали й страшенно тортурували. Тортурували їх так, що один чоловік з моого села не витримав: повісився на ремені після допиту.

Вернувшись з другого допиту, тато сказав:

– Я вже більше не піду, то не до витримання.

Але його знов узяли. І він знову витримав. Не сказав про мене ні словечка. Тато витримав, але я витримати його мук уже не міг.

– Слухайте, – сказав я до батька котрогось дня, – нема іншого виходу. Брат згинув, а я чи сяк, чи так, пропаду. Слухайте, може,

ми зробимо так: вас, тату, б'ють за мене й за брата, хоч він уже не живє. Щоб скінчилось ваше терпіння, я завтра піду з вами до Вільшаниці до ВОП-у. Так ми скажемо в селі. Ви собі зайдете до Вільшаниці й вернетесь, а я піду до Ропенки, знайду зв'язок і вернуся до сотні.

Ми так і зробили. Уранці вийшли ми за село, сказавши по дорозі, що я сам іду на міліцію. Але цей план нам не вдався: зараз за селом наїздили ми на засідку між Магурою і Солонним, коло руротягу. Батька зараз же пустили, а мене ні. Подивився я останній раз на батька, а в нього лиці було таке, що я подумав: «Батько тут зараз з жалю вмре».

У Вільшаниці на станції був уже Коцун. Він на допитах сипав усіх, не дивлячись навіть, чи правду каже, чи ні. Я спочатку до нічого не признавався. Котрогось дня на допиті запитали мене про дивну справу:

- Chcesz wyjść do domu?
- Chcę, – відповів я, це була нормальна відповідь кожного в'язня.
- Dobrze, my cię puścimy, ale jedną sprawę nam załatwisz.
- Jaką? Nie wiem, czy będę mógł.
- My cię puścimy rano z piwnicy, i puścimy Łyszyka. Masz się dowiedzieć od niego, czy znał „Igora”.

– Dobrze.

Уранці випустили мене замітати подвір'я, куди за кілька хвилин вийшов і Лишик, якого арештували разом з Коцуном. Стражник, теж утаємничений в план, ходив трохи далі, щоб не заважати розмові. Замітаючи, я підійшов до Лишика.

– Слухай, Владек, – почав я.

– Що таке?

– Я маю від тебе довідатися, чи ти знаєш «Ігоря». Що маю сказати? Сказали мені, що як довідаюся, то вернуся додому, але я в то не вірю, кажи що маю робити. А щоб ми були в порядку до себе, як ми й були, то скажи, що я маю сказати.

– Чоловіче, не признавайся.

– Добре.

Я ще трохи позамітав, а за кілька хвилин наказали кінчати замітання. Слідчий вже чекав мене.

— Но і со?, — запитав.

— Pytałem się, on powiedział, że nie znał „Igora”.

На цьому, однак, не закінчилось, бо вони конечно хотіли довідатися про «Ігоря» або про «Рена».

По кількох днях знов мене викликали.

— Czy tyś widział kiedyś „Rena”?

— Widziałem.

— A jak on wygląda?

— Wysoki mężczyzna, dobrze zbudowany, trochę łysy, smagły.

— My cię puścimy, — почувши це, сказав слідчий, — ale ty pójdziesz w góry i odnajdziesz „Rena”.

«От дураки, — подумав. — Я піду шукати «Рена»?! Де я його знайду, навіть якби я згодився на пропозицію? А навіть, як знайшов би, то що з того?». Але вголос відповів інше:

— Pójdę w góry, ale ja nie wiem, gdzie on jest.

— A może na związek byś popadł. Wtedy byś trafił?

— Ja nie wiem, kto teraz trzyma związek, czy on jeszcze jest. Ja tego nie dam rady zrobić.

I, нарешті, це був кінець моїм «пошукам» «Ігоря» і «Рена». Тоді, в березні 1947 року, міліція і військо майже нічого про нас не знали.

Трохи нас потримали у Вільшаниці, а потім перевезли у Перемишль, в УБ. А з УБ до в'язниці на Чарнецького. Зміни не було ніякої, тільки та, що на Чарнецького було ще страшніше, ніж у Вільшаниці чи в УБ. Тут уже не били дрюками — брали тоненькі залізні пилки до заліза й ними шмагали по тілі. Боліло страх, але я не признавався до того, до чого вони хотіли примусити мене признатися: що я пішов з пепешею в руках.

— To my ci jutro damy świadka, — сказали врешті, побачивши, що мене не переб'ють.

— Dobrze, dajcie świadka, niech powie, — відповів я, погоджуючись тим самим зі смертю, бо такий свідок міг означати для мене тільки смертний вирок. Однак свідка не знайшли. Видно його не було. Навіть Коцун, що всипав, не міг цього сказати.

Коцун був небезпечний, всипав багатьох. Сидячи ще в УБ, ми мали намір його вбити, бо він міг би посадити й інших наших, але

убеки, мабуть, це відчули й перенесли його в іншу в'язницю. Слід по ньому прохолос.

Надійшли Великодні свята, наперед польські, а потім наші. Сумно було, але про свята не давали думати голод і холод. Страшенно хотілося курити. Папіроси час від часу можна було роздобути, але уже прикурювати не було чим. Урешті придумали ми прикурювати від електричного кабля, що проходив у стінці келії. Попросили ми в іншого в'язня дати нам другий кусок кабля, потім, приткнувши один до одного, мали ми іскру. А іскра йшла у малу коробочку зі спаленою шматкою. Шматка від іскри починала тліти, а тоді ми вже прикурювали.

Було нас у келії п'ятеро українців і один поляк-аківець. Коли надійшов Великий понеділок, ми трохи полилися водою, але потім захотіли полити нас також і стражники. Але взяли до цього... гідронетку. Підкочували до кожної келії й поливали, так що всі у келії були зовсім мокрими, а на дворі був холод. Злосливо полили нас так уранці, а потім захотіли пожартувати собі також і увечорі. Убрання на нас ще не просохло, коли вони вже з'явилися на коридорі з гідронеткою. Цього було вже забагато.

– A gówno będzie nas oblewał, – сказав аківець і став при дверях. Не дає відкрити, хоч ті напирають.

– Michał, – сказав мені, – bierz kabelek.

Я відразу додумався, що він хоче зробити. Приткнув я один кінець кабля до кабля зі струмом, а другий до дверей, поляк устиг відскочити, а за дверима тільки застогнало. Стражники відскочили, але зараз знову наперли, і ми вже не дали раду втримати дверей. Кинулись на нас і почали бити. Я сильно дістав від одного в голову й полетів на причу. Побачивши це, аківець витягнув з-під причі ніжку.

– Ty skurwysynu! Jeszcze raz go uderzysz, to ci tą nogą łącz rozłupię na dwoje! – крикнув й замахнувся на ключника.

Ми подумали, що тепер вони зроблять з нами кінець, але стражники й ключник вийшли. Довго це не тривало, як знову відчинилися двері. Стражник сказав мені:

– Wychodź!

Я вийшов. Він зачинив за мною двері келії зразу відчинив інші – до карцеру, що був напроти нашої келії. Я ввійшов туди, а там вода. Двері за мною зачинилися, став я звикати до темноти, але годі було звикнути, бо там не було ні трохи світла. Сама темнота. Обійшов я, тримаючись стіни, весь карцер, щоб якось пізнати місце, куди мене кинули. Дійшов знову до дверей, але не знайшов сухого місця, вода була всюди по коліна. Сісти не можна. Випростатися – також, бо карцер навмисне збудовано так, щоб стояти в ньому зігненим. Врешті сперся я на стіну й стою. Однак, як довго можна так устояти? Годину, дві, а тут вже й третя минає. «До рана не витримаю, – подумав я собі, – треба буде лягати в воді, тільки голову вгорі тримати».

На щастя, аківець, побачивши, що мене вже три години не має, зняв з відра покривку і почав нею бити в двері. Прийшов ключник. А той ключник часто позичав у аківця мундир, коли хотів кудись вийти в неділю, бо в нього самого не було гарного мундира. А в аківця був дуже гарний. Цим мундиром вирішив тепер аківець скористатися.

– Panie oddziałowy, jak pan jego zaraz nie puści, to jutro ja pójdę i zamelduję do naczelnika, że pan pożyczca mój mundur, – сказав, знаючи, що йому у в'язнів позичати не можна.

Ключник довго не думав – зараз мене випустив.

З Перемишля повезли мене до Явожна. Там сиділо вже біля двох соток наших людей. Спіткав я людей і зі свого села, між ними... батька. Усі побиті, зв'язані.

Слідство. Щоразу біг гонець і кричав: „Ulan Michał!”. А нас двох з таким прізвищем та ім'ям: я і батько. І не знати, кого кличуть. Але чи я пішов, чи батько, усе одно верталися ми побиті, в крові. Радість була тільки та, що вдалося нам перейти в один барак. Я помінявся з іншим в'язнем. Як можна було це зробити? Тільки в одному місці. Таким місцем була лятрина. Туди вели всіх разом. Це була також нагода поговорити. Як часто чув я шепіт: «Не видавай мене! Не видавай!». Під час такого виходу в «сроч» я попросив в одного в'язня замінитися зі мною. Він погодився, бо розумів, що то значить спіткати у в'язниці рідного батька.

У слідстві було трохи інакше, ніж у Перемишлі. Мали довгі спіралі зі сталевого дроту на дерев'яних ручках. Біль від спіралі був страшний. Але не тільки спіралі були. Якось підставили мені табуретку й наказали покластися на ній навзнак. Я ліг. Тоді вони взяли два дрючки й стали один з одного боку, другий з другого. Били по животі. Як довго можна витримати такі удари? Дуже коротко – я швидко зомлів. Вони зразу мене підлили водою й почали віднова. Я знову зомлів.

Іншого разу слідчий казав мені стати на коліна перед огрівальником. Я це зробив, а він ззаду з цілої сили копнув мене в нирки. Я полетів вперед і розбив голову о парапет.

Слідство цілий день тривати не могло, однак мучити нас цілий день вони могли. Дві цеглини в руки – „Przysiady!” або стій, як довго витримаєш. Стою. Підходить котрийсь з дошкою – б’є, б’є.

Били й били, били й били, не знати, звідки було в них стільки сили. Я ні до чого не признавався, але щораз менше було сили витримати біль. А слідство тривало й могло тривати ще не знати, як довго.

– Знаєте що, тату, – сказав я нарешті до батька, – я їм підпишу. Візьмуть мене, але ви хоч зістанете спокійно. Не будуть вас за мене бити.

– Думай, – відповів батько. – Бачиш, що ся ту діє. Думай сам. Я тобі не пораджу.

Старі люди, що сиділи разом з нами, уміли триматися гідно. Від них училися й ми спокою та гідності, бо треба було лишитися людьми. А старі люди знали, що то є людська гідність. Як хтось прийшов побитий зі слідства, то казали ділитися з ним кожною хлібиночкою. Побитий діставав порізані дротом шматочки хліба, щоб міг скоріше вийти з ран. Не було там більшої радості, ніж радість від хліба.

По розмові з батьком знову пішов я на слідство. І знову не признаюся.

– Jak nie podpiszesz, to zdechniesz w Jaworznie, – сказав мені слідчий, що конечно хотів дістати від мене признання, підпис.

І підписав я, бо що ж було робити. Підписав, що був при УПА,

мав псевдонім «Лоза»; в акціях участі не брав, бо по трьох місяцях мене з УПА викинули. Це й був кінець слідства.

З Явожна повезли нас автами у в'язницю і на суд у Краків, на Монтелюпіх. Авта під'їхали під сам коридор. Коло дверей стояли жовніри. Ми вийшли і мали перейти довгий коридор, а в ньому біля кожного входу в келію стояв в'язень з палкою, дошкою, щіткою або ще чимось, щоб ударити українця. В одного навіть миска була. Коли ми йшли, на нас падали удари. Урешті треба було бігти, бо тоді хоч котрийсь міг промахнутися.

Перед тим, як впустили мене одного в келію, де вже було кілька осіб, ключник сказав їм:

– Macie tu jednego skurwysyna. Nie ma wam kto porządku robić, to teraz będziecie mieli banderowca. Wiecie, co macie zrobić?

– Wiemy, wiemy, – відповіли з келії.

Почалася праця. Щоденно тільки я робив порядок, мив підлогу, замітав, робив все, що треба. Однак урешті мені надоїло. Я відмовився. Почувши це, підійшов до мене один бандит, хто він є, можна було додуматися вже з вигляду: був великий, як ведмідь, я на томіст не такий великий вдався. Він узяв мене за рамена і кинув у кут.

– Ty skurwysynu, banderowcu! Ja cię tu wykończę, jak jeszcze słowo piśniesz! – крикнув, ставши наді мною.

На ці слова підвівся з другого кута інший в'язень, теж поляк, підійшов до бандита. Був від нього менший і слабший, але сказав:

– Pamiętaj: od dzisiaj ja tu nie chcę tego widzieć. On za swoje zostań skazany, tak samo jak ty i ja. Nie wolno ci go ręką tknąć, bo popamiętasz.

Потім суд і вирок: 15 років ув'язнення. А вже тоді, до келії.

З Кракова повезли нас у Вісніч, де просидів я 5 років. Потім прийшла сегрегація, викликана незгодами серед в'язнів різних національностей, що сиділи перемішані. Ми були здисципліновані, завжди мали порядок. Інші – сміялися з нас або заважали. Доходило до бійок. Нарешті дійшло до того, що українців посадили в 5 окремих келій.

Якось була річниця смерті Свєрчевського. Ми не знали, що у в'язниці будуть на неї зважати. Того дня почули ми команду

„Baczność!”, коли персонал був при келії 21. Моя мала номер 22. «Щось вони там задовго, – подумав я, – що воно може бути?». Чув я рух, хтось крикнув «ой!», але ні я, ні інші наші у моїй келії не додумалися, що то було. Минуло десь 15 хвилин, відчинилися двері у нашу келію.

– Baczność!

Старший у келії почав мельдувати відділовому, за яким увійшли ще й офіцери. Ми були вишиковані в два ряди, бо келія була довга й вузька. Офіцери підходили до кожного й питали за що сидить. «За УПА», «за співпрацю», – відповідали ми. Дійшли так до Нахіма, кулеметника з сотні «Бурлаки», високого, чорнявого. Мав кару смерті, але потім змінили на доживотку. При ньому офіцери стали.

– Za co siedzisz?

– Za UPA.

– A, to ty Świerczewskiego zabilię?!

І давай його бити. Скінчили з ним – узяли кількох інших, які також «убили Свєрчевського». Потім вибрали ще кількох з 24 та 25 келії. На коридорі їх били куди попало.

Минуло кілька місяців. По келіях пролетіла чутка, що знову мають нас перевозити, ми вже думали, що в Сибір. Вирішили втікати. Хотіли вибрати трохи муру. Під нами була трупарня. Зіскочивши з неї, були б ми вже на подвір'ї між в'язницею і лікарнею, а далі треба було б зліквідувати стражника в лікарні, а потім ще наступного – у «боцянку». Такий був план, однак виконати ми його не виконали – сидів з нами один старий чоловік і ми не мали щодо нього певності, а не хотілося працювати на дармо.

І добре, що не почали ми дороги на Чехословаччину, куди хотіли втікати, бо перевезли нас тільки в Штум. Там почав я працювати за столяра. За це мав я два обіди, можна було також відробляти два дні, перевиконавши норму.

Працював я добре. Раз підійшов до мене керівник столярні й запитав:

– Czemu nie piszesz o warunkowe zwolnienie?

– Panie kierowniku, żaden z Ukraińców, ile nas tu nie siedzi, żaden nie skorzystał jeszcze z warunkowego zwolnienia. Czy ja miałbym być tym szczęśliwym? – відповів я, здивувавшись його питанням.

- Wy już długo siedzicie, dobrze pracujecie. Powinniście napisać.
- Ja nawet nie mam ochoty pisać, bo do teraz nikt nie skorzystał z tego zwolnienia.
- Ale spróbować trzeba, – perekonував керівник.
- Dobrze.

Написав я. Але відповіді не діждався, бо по двох тижнях пойхав працювати в копальню. Це, мабуть, не була кара за моє звернення, бо з цієї копальні – звалася «Андалузія» – пішов я вже на волю, пропрацювавши всього три місяці.

Коли я почув про волю – не міг повірити. Але це була правда. Зрозумівши це, в мене наче крила виросли. Бігав, прощався з усіма, виповнював формальності. Усе біgom, бо ж воля! Разом зі мною виходило ще 12 інших.

«То є неможливе», – подумав я, вийшовши вже за браму копальні-в'язниці. А то було можливе.

## Іван Федак – «Гордий»

Павлокома не відрізнялася б нічим від інших сіл Посяння, якби не положення та краєвид. Розкинулася по обох сторонах невеликої річки Вільшанки, що на віддалі кілометра від села вливалася у річку Сян як його права притока. Від півдня на північ в сторону Сяну плила Вільшанка попід узгір'я Дібрівку, а по лівій стороні мала узгір'я Грушову.

Для тих, хто виростав у Павлокомі, Сян був наче повітря, сонце чи земля. Бистрий, з прозорою, як сльоза, водою; при кам'янистому, а де-не-де піщаному дні вилискувала всяка риба; навесні був бурхливий та грізний, тоді з гір прибувало води, пливли криги, але влітку ставав лагідним і тепленським,



Іван Федак. Знімок з 1958 р.

приваблюючи дітвору, старших, а навіть дідів; узимку, коли замерзав, був природним мостом, через який селяни пішки чи саньми їхали в містечко Динів.

Води Сяну віками пробивали скелясті гори, рвали береги, утворюючи коліна, зарослі верболозами затоки, де гніздилася безліч водяного птаства. Його русло було місцями глибоке, а деінде мало мілкі броди. Минав на своєму шляху багато сіл та міст, десь сорок кілометрів нижче оминав княже місто Перемишль, звідки уже прямував на північний-захід, щоб під Завіхостом влити свої води в польську річку Вислу.

Напочатку нашого століття Павлокома стала «руським» острівом серед найближчих сіл чи містечок. Колись була оточена такими ж руськими селами, однак протягом багатовікового поневолення, зазнаючи тиску латинського обряду, вони сполонізувалися. Довгий час руська свідомість була ще в селі Диляговій, що його мешканці походили, як казали у нас люди, з ординських поселенців, але й воно нарешті втратило свою окремішність, традицію, мову, стало польським селом. Залишилася тільки Павлокома, витримала, а в 20-х роках стала зразковим українським селом, виявивши велике завзяття в боротьбі за своє національне існування.

До 1921 року в Павлокомі було 25 римо-католицьких сімей, чи, як називали їх у селі, «мішанців», бо або він був поляк, а вона – українка, або навпаки. Крім «мішанців» було в селі 120 українських сімей, а в цьому одно прізвище часом на понад 10 родин, наприклад, Мудриків було 14 родин, Федаків 11, Ланчаків також 11, Нестерівських було 10, Автанасів 9, а Карпів та Романіків уже по 5 родин. Можна додуматися, що саме ці найчисленніші родини були також найстаршими.

Латинники прибули в наше село в пошуках заробітку в маєтку польського пана Скжинського. Почали женитися і залишилися жити. Так розповідав мені мій прадід Ілля (помер у 1929 р.), який довго у Павлокомі війтував, проживши 96 років. Коли перед війною прибули в село польські колоністи, то стали тих латинників називати «красимі» тобто рябими поляками.

Жили в Павлокомі також жиди. Було їх дві сім'ї. Один жид був колись орендарем, мав корчму, а другий, називався Бенц Гох, торгував кіньми. Внук останнього, Іцик, ходив разом зі мною до школи, очевидно, української.

Вернемося ще до поляків. Заслуговують з-поміж них на увагу Бялец та Бурек. Обидва вони були господарі. Бялец був ще й сільським різником, виробляв дуже добре ковбаси. Він умів також складати поламані кістки рук і ніг, складати ребра, а це вміння часто придавалося людям, особливо дітям. Ми більше довіряли сільському знахареві, ніж лікареві, зрештою, до лікаря треба було б їхати аж у Динів і платити йому гроші. Натомість Бурек був на все село ковалем. Обидва були одружені з місцевими українками, іх діти майже не вміли по-польськи говорити, однак знали, що вони римо-католики. Були вони римо-католиками, а ходили молитись у церкву, взагалі не відрізняючись від решти. Зате внуки Бурка й Бяльца виростали уже тоді, як у село прибули польські колоністи, і стали свідомими поляками.

Дуже добре пам'ятаю, мої діди й батьки частенько згадували парцеляцію маєтку пана Скжинського. По першій світовій війні він мав розпродаватися – павлокімці мали надію докупити собі хоч трохи землі, якої завжди бракувало. Ці надії розвіялись, бо виявилося: землю можуть купувати тільки люди з навколошніх польських сіл. З Дилиягової прибула 21 сім'я, від Ряшева приїхало 6 сімей «кайзаків» (ми стали їх так називати, зачувши їхнє «кайзе» – куди).

Колоністами були всякої масті легіонери Пілсудського. Для них земля була, бо разом з землею вони отримували завдання польщити український елемент.

Павлокімчани відчули в цьому діянні величезну кривду: їм заборонено купити навіть кусок рідної землі, на якій вони століттями працювали на польських панів. Значить, мали б поволі вмирати.

Колоністи створили в природному українському середовищі зовсім чужий експансивний організм. Для них зразу зорганізовано польську школу, дім «Стжельца». Почалися спроби меншості перетягати на свій бік більшість. Наприклад, наші селяни могли

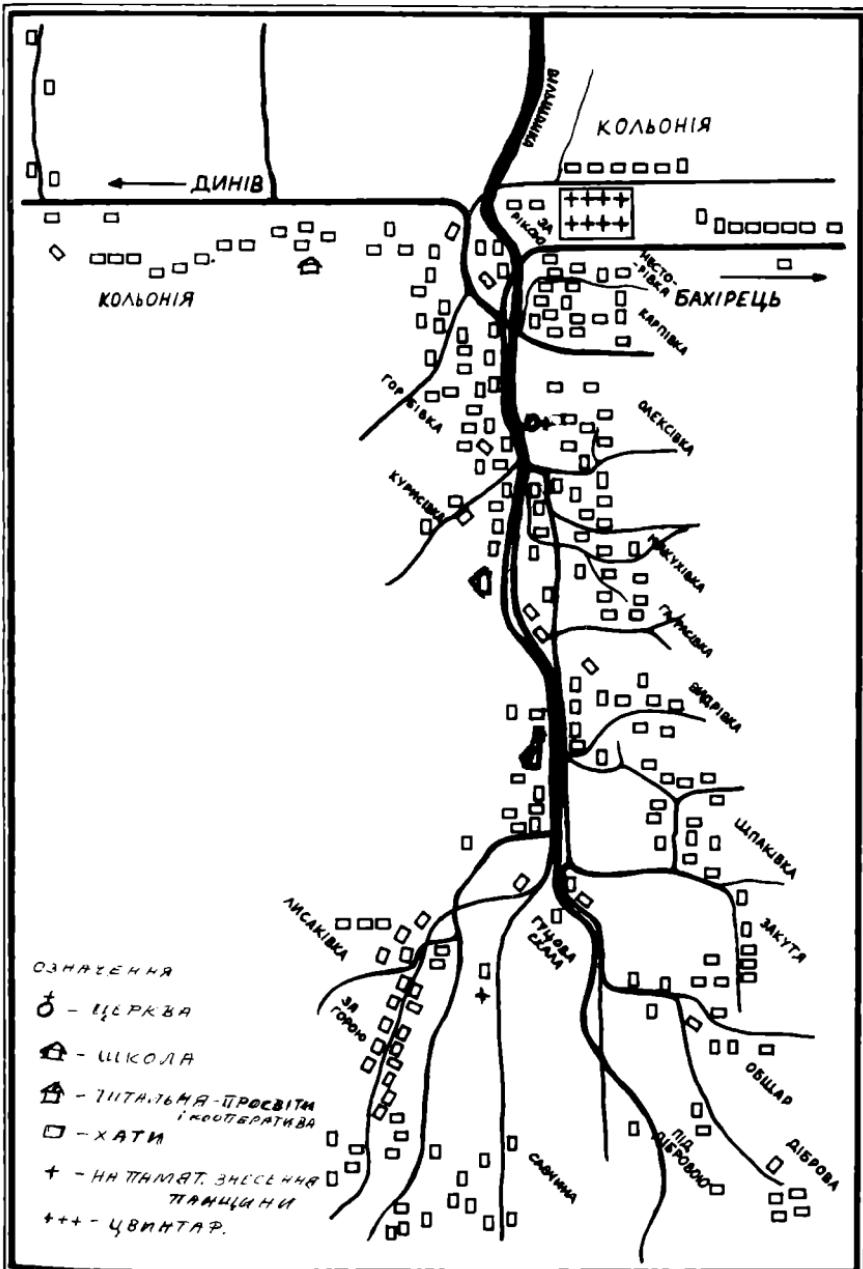
купити землю, перейшовши спочатку на римо-католицький обряд. Не йшлося про віросповідання: за старим звичаєм, той, хто переносив свою метрику із церкви у костел автоматично вважався поляком. Однак, хоч як люди прагнули в нас землі, то не знайшовсь у Павлокомі ні один такий, що продав би душу за ціну, накинену урядом.

Люди швидко зрозуміли наміри влади. Це можна було зрозуміти відразу, коли хтось добре придивлявся до ситуації в селі. Дійшло до масової еміграції молоді й старших за океан: люди шукали крайн, де можна було заробити на насущний. Виїжджали також у міста, у Львів, Перемишль. Шукали праці. Зараз по першій війні у львівському «Маслосоюзі» знайшов працю Андрій Мудрик. Якось потім він став навіть його директором. Він помогав іншим односельчанам улаштуватись у Львові. Другим таким добродієм був Андрій Романик. Він жив у польському місті Закопаному, мав там фабрику взуття, де працювало немало павлокімчан. Як настала в Польщі «людова владза», фабрика в Романіка пропала.

Коли наближались Різдво або Великдень, у Павлокомі всі ждали своїх рідних, що приїжджали здебільшого зі Львова, Перемишля та Закопаного. Міською ріднею всі гордилися. Гости приїжджали, несучи з собою насамперед іншу поведінку, одяг, а також мову, яка звучала вже більше під літературну.

Часом приїджав автом директор Мудрик, а за водія мав також павлокімського земляка. Такий приїзд Мудрика викликав в селі велике враження. Приїджав же хтось, хто колись був таким, як і ті, що залишилися жити в селі, а тепер він просто пан. Це спонукувало молодь іти його слідами. Кожен хотів здобути фах, стати «кимсь».

Своєю працею, заповзятливістю павлокімчани надолужували несприятливі умови, брак землі. До кінця існування села у кожному відношенні перевищували колоністів. Вони були не тільки добрими господарями, але й ремісниками. Ковалів було у селі трьох, столярів двох, кравців трьох, кравчинь було чотири, по двох мулярів і теслів, кількох шевців, а були й такі два, що вміли випалювати цеглу. Багато хто міг сплести з лози полукишки чи васаги, кошики, верші. Один умілець виробляв млинки молоти



Павлокома – план села з 1945 р. Автор: Іван Федак.

ягляну чи гречану кашу. Очевидно, треба було прикладати до них силу людських рук, бо про електрику ніхто й не думав.

Більшість павлокімчан мешкала скучено в селі, а решта жила на трьох присілках, невеличких, найбільший – Загора – мав 25 господарств, Савчина була менша, а Діброва мала всього тільки 5 хат. Незалежно від присілків окремі частини села, кутки, мали свої назви. Запам'ятав я такі: Качмарівка, Шпаківка, Закуття, Лисаківка, Курисівка, Горбівка, Стависька.

Колись була в селі дерев'яна церква, але вона згоріла, а люди стали ходити молитися в Селиська. Там колись була самостійна греко-католицька парафія. Потім згоріла також і сільницька церква; місце, де стояла вона та приходські будинки люди називали потім «пробошцівкою». Тоді треба було будувати другу церкву в Павлокомі. Вона також була дерев'яна, існувала до 1909 року, коли-то побудовано муровану церкву. Тимчасом сільничани не хотіли давати грошей на потреби матірної церкви в Павлокомі і ... перейшли в 1875 році на латинський обряд.

Ще дитиною пам'ятаю, як люди розтягнули дерев'яну дзвіницю, дуже, мабуть, стару, бо вже не могла сама триматися. На її місце побудовано потім муровану дзвіницю з трьома дзвонами. Щоден-но уранці та ввечері старенький дзвонар бамкав людям на молитву. Дзвонив часом і вдень – усі тоді знали, що хтось помер. Грав він так уміло, що люди пізнявали по звуках, чи вмер старий, чи молодий. Насувала на поля чорна хмара – також чулися дзвони, так само й на пожежу.

Приходські будинки були побудовані десь 100 метрів від церкви, на горбочку, а все це в долішньому кінці села, недалеко від Вільшанки. Наш священик щосереди учив нас, дітей, у школі Закону Божого, тобто релігії. Пам'ятаю одну сумну подію з цього часу. На уроки приходили, крім українських дітей, також діти з мішаних сімей. Це не подобалося польському ксьондзові, що приїздив вчити їх дітей із Дилягови та колоністам. Видно, колоністи та ксьондз уважали, що наш священик учить про іншого Бога, бо одного дня він, переїжджаючи біля нашої школи, затримався й зайшов. Ми якраз мали урок. Ксьондз похвалив Господа, вийняв карточку із кишені й почав читати прізвища всіх

«красих». Скінчивши, наказав їм іти за ним учитись релігії в польській школі. Діти аж скривилися, але ні одно не сказало ні. Забралися та й пішли.

На другий тиждень ксьондз знову зайшов у школу, повторилася знана сцена, але діти вже не хотіли його науки. І сталося так, що ксьондз навіть побив за це деяких учнів. Чому ці діти спротивилися? Відповідь проста: діти колоністів прозивали їх «красими» поляками, «кабанами». За биття батьки внесли скаргу на ксьондза, але хто в тодішній Польщі міг би скарати за таке діло?

За школою вгорі села була кооператива. Там була читальня «Просвіти» і молочарня. До найкращих членів кооперативи, а також «Просвіти» належали: Андрій Коштовський, Іван Коляса, Андрій Кріль, Іван Федак, Петро Потічний, а також убитий польською бандою в 1943 році учитель Левицький. Арештовані в 1940 році Потічний і Кріль уже в село не повернулися. Ці активісти були переслідувані польською передвоєнною владою, потім НКВД, а накінець також і гестапівцями. Жила завдяки ним у читальні українська думка, культура, діяв мішаний хор, драматичний гурток, під час жнив організовано дитячий садок, а діячі кооперативи робили все, щоб унезалежнитися від польських торговельних установ.

Пам'ятаю, санаційна поліція кілька разів закривала нашу читальню, найгірше було під час фашизації країни в 1933-1939 роках. Тоді замінено дотеперішню назву «народна українська школа» на «школа повзехна», замінено також учителів: замість українців прийшли поляки. Наши вчителі мали шукати собі працю в польських школах. У кожну неділю та під час свят на богослужіннях були також поліцаї, агенти. Найактивнішою поліція ставала напередодні свята Крутів<sup>1</sup>. Найчастіше арештовувано тоді на кілька днів діячів «Просвіти». Усе-таки свято завжди відбувалося, селяни ішли із священиком на могилу, віддати шану героям, які впали за волю України. На усипаній на пагорбі могилі стояв великий дубовий хрест. У 1943 році поляки з якоєсь

<sup>1</sup> Бій під Крутами відбувся 29 січня 1918 р.; загинуло у ньому біля 300 членів «Студентського куреня» і вояків української армії.



Церква Покрова Пр. Богородиці у Павлокомі. Побудована в 1909 р., знищена після 1947 р.

підпільної організації вирішили перешкодити нам у святкуванні «Крутів»: напередодні свята зрізали й повалили хрест, прив'язали до нього величезний камінь і втопили в Сяні. Однак свято відбулося. Хлопці встигли зробити новий і поставили на могилі.

Клопоти з всякого роду нашими святкуваннями почалися вже набагато раніше. Наприклад, у містечку Динові щороку 6 травня відбувався в церкві св. Юра великий празник. Брали в ньому участь люди й з нашого села. Коли була гарна погода, вишивковувалася ціла процесія зі священиком на чолі. У 1935 році поляки зі «Стжельца», яким це

не подобалося, напали на процесію на початку села Бартківка й розігнали. Деяких з-поміж павлокімчан побито. На вістку про це в Павлокомі спалахнуло повстання. Хто що мав під рукою – узяв і всі кинулися обороняти своїх. Сталася бійка. Кінець був такий, що приїхала поліція, шукаючи винуватців, звичайно, не серед «стжельцян», а серед павлокімчан: арештовано всіх молодих мужчин. При нагоді виявилося, яким духом дихають наші колоністи. Дяблік та Віль принесли ланцюги, щоб поліції було чим в'язати арештованих. Останніх завезено у сяніцьку в'язницю. Було їх за два десятки. Всі поводилися дуже відважно, протестуючи проти несправедливого ув'язнення, проголосили голодівку. Однак кільканадцять днів таки пересиділи.

## Війна

У погідну вересневу неділю через село йшли розбиті відділи польської армії, прямували на схід і на півден. Вермахт не зустрів опору тих, що впевнено кричали не віддавати ані одного гудзика, а протягом двох тижнів віддали весь край. Усі наші були в церкві, а дома лишився тільки я, бо треба було доглянути все живе. Аж тут зайдли на подвір'я польські вояки, питуючи про коней. Я відповів, що коні в стайні. Тоді наказали мені запрягати. Я вже додумався до чого воно йде, став пояснювати, що нема воза, його забрали вже інші вояки. Почувши такі пояснення, два вояки пішли до сусіда, Автанаса, і через хвилину повернулися й розпорядилися запрягати до його воза. Хотів чи не хотів, а коня треба було запрягати й їхати воювати за Польщу. Поїхав і дід Автанас.

Загін польського війська прямував на південний-схід, через Бірчу на Добромиль. Мені йти не хотілося, а й страх був, бо ж був я ще хлопчина. На другий день звернувсь я до командира з проханням звільнити мене від дальшої їзди. Він здивовано подивився на мене й запитав, хто казав мені взагалі їхати з військом. Я все розповів. Командир був уже старший віком, уважно слухав, тоді на хвилину задумався, можливо, пригадав собі такого ж як я свого сина, і відпустив мене разом з дідом Автанасом додому. «Воювали» ми тільки дві доби. Щоб безпечніше їхати, той командир дав нам посвідку, хоч, правда, попросив про неї я сам.

Однак посвідка не захистила нас від небезпечних пригод у дорозі додому. Два рази були ми під обстрілом німецьких літаків, під бомбами з польських гармат. Попали ми також у німецькі руки, але показавши посвідку німцеві, який, як виявiloся, знав польську мову, змогли ми їхати далі. „Jedź, chłopcze, do domu, – сказав ще, – bo tam czekają na ciebie rodzice”. А батьки й справді зраділи: вернувся їх син цілий та здоровий разом з кіньми та Автанасовим возом.

Так почався для мене й для всіх мешканців Павлокоми новий розділ життя. За першим разом німці не були в нас довго – відступили по двох тижнях на лінію Сяну й Бугу, а нас «визволили» совітські війська. Зразу побудували на правому боці

Сяну погранзастави, енкаведисти почали політичне перевиховання та усвідомлювання людності. Почули ми від політруків про визвольну місію радянського уряду, звільнення наших земель від влади панської Польщі.

Минули два місяці – почалися перші арешти серед запідозрених у націоналізмі та ворожості до московського режиму. Ця наука швидше до всіх промовила, ніж їх попередні слова. З-поміж арештованих ніхто не вертався (і не вернувся ніколи, як потім з'ясувалося). Поглинула їх вічна мерзлота Сибіру.

Свідоміші люди зразу розуміли до чого прямує більшовицька влада, адже пам'ятали наслідки Жовтневої революції на Україні. Новий порядок ставав щораз дошкульнішим: обшуки, допити, арешти. На пограничній зоні щоночі спалахували ракети, чути було стріли, голоси пошукових собак, іржання коней – це пограничники виловлювали молодих людей, що кожної ночі старалися перейти на німецький бік. Це вночі. А вдень – допити по хатах: «звідки ішли, куди пішли, хто ішов, ви ж напевно бачили і знаєте».

Найбільшим й найгрізнішим спецом від пошуків і допитів був начальник НКВД у Бірчі, Дзюбенко. Смертельний страх нападав на людей, коли він приїжджав зі своїми яничарами в село. Люди не знали куди і як ховатися від нього, що відповідати, бо в кожного він зумів знайти щось проти влади й арештувати.

Так було аж до 22 червня 1941 року. Уся «непобедимая армія» без одного пострілу, а з нею Дзюбенко, відступили перед своїми «союзниками». Німці ж знову, як і у вересні 1939 року, ішли немов на прогулянку, поки що не натрапляючи на який-небудь опір.

Німці перейшли, а ми знайшли в сільраді список людей, призначених до вивезення до «білих ведмедів» – усього 60 сімей. Можливо, кількох днів не стало до цієї трагедії.

Другий прихід німців продовжив українські надії на краще, ніж за Польщі, життя. Люди вітали їх хлібом і сіллю. Проте надії скоро розвіялися: німці принесли з собою терор, не менший від принесеного окаянним батюшкою Сталіним. Насамперед вигорнули молодь на примусову працю в Німеччину, потім три річки – від 1921 по 1924 – до праці в Баудінстві. Хто не хотів – ішов у табори.

Часто разом з польською гранатовою поліцією німці робили облави, щоб здобути робочу силу. У 1942 році німецька жандармерія забрала семеро павлокімчан, які назад уже не вернулися: Антона Ланчака, Анну Пантол, Івана Коштовського, Марію Васараб, це українці, а з-поміж поляків пішли: Андрій Булдис, Францішек Гуц та Ян Уляновський.

Хлібороби також скоро відчули окупацію, щораз важче було заспокоїти німецькі вимоги: контингент хлібом, м'ясом, молоком та іншими продуктами. А ще різні шарварки для потреб другої «непереможної», армії.

Терор примушував молодь іти в ліс. Почалася партизанка, і українська, і польська, але згоди між ними не було, хоч головний ворог був один. Наші люди зазнали нової біди – саме від польських підпільних відділів. Чого не забрали німці, грабували поляки, а ще вбивали людей, кажучи, що це «одвєт», відомста. Але за що? Перед жнивами 1943 року польська банда вбила старого учителя Левицького в його ж хаті. Незадовго після цього наступною жертвою став Іван Карп. Він вертався з Динова, де працював бухгалтером у нашій кооперативі. Убито його серед білого дня. Минуло кілька днів і в тому ж самому місці – між збіжжями на дорозі – гине наступний працівник кооперативи, Наталія Троян з Котовських. Восени гине від польських куль Іван Шпак, гендляр кіньми, а потім ще й полька, що його любила. Згинула, мабуть, саме за це.

А в тому часі на східному фронті німці уже почали відступ. У липні 1944 року від Перемишля докотилася до нас канонада, потім і воєнна заграва. Попри завзятий опір, німці віддавали все більше й більше завойованої території. Одного дня, який пам'ятаю донині, стояв я коло вікна, а дорогою вже йшлиsovітські солдати, голодні, обдерті, з сумкою на плечі, де часом була картоплина або жменя крупи. Передова лінія швидко пішла за село, далі на захід, а залишилися організатори воєнної влади: енкаведисти.

Перша зустріч з ними була завжди така сама: чи бачили ми бандерівців? Ні, не бачили. І не могли навіть бачити, бо тоді їх в нас ще не було. Однак москалі вперто шукають... і беруть в армію

майже всіх чоловіків, адже Дуклянський перевал потребував багато людського м'яса.

Одної вересневої неділі попав їм у руки також я та мій друг Андрій Шпак. Повезли нас у Динів, а на другий день підводами перетранспортували на збірний пункт у містечку Березові. Пунктом була школа. Там призначили нас до відповідних рот, але сталося, на щастя, так, що попали ми з Андрієм до одної роти. Увечері, після вправ, сиділи ми мовччи, роздумуючи над своєю долею і тим, що доведеться за «цапову душу» гинути. А в селі лишилася в мене дівчина Оля, а в Андрія Іванка, десь вирувало життя. Урешті узяли ми на думку втікати. Прийшла вечірня перекличка, а по ній ми вийшли з Андрієм нібито за потребою. Надворі було темно, ніхто й не побачив, як ми перескочили через паркан й залягли в агусті й порічках по тому боці. Чекали ми, можливо, будуть за нами зразу шукати, стріляти, однак в школі стояла тиша. Тоді ми чимскоріш взяли напрям у сторону Сяну й вийшли поза місто, постійно маючись на обережності, бо скрізь швендяли московські солдати.

До Сяну треба було пройти десь 10-12 кілометрів. Дійшли ми до нього в нижньому кінці села Обарима, перейшли на той бік убрід і подалися за течією до рідного села. Минули по дорозі Володж, Селиська, Дубрівку. Важко висловити почуття, які нас огорнули, коли ми побачили світло у вікнах Павлокоми. Ми повернулись здалекої дороги, там чекали нас серця близьких людей. Були ми недалеко від них, але остерігалися зайти до хат: там могли ждати втікачів москалі.

На другий день повідомив я родину про себе, але енкаведисти постійно шукали нас. Почалося поневіряння по всіх усюдах. Якби не те, що треба було помагати в господарстві, то можна було б уникнути небезпеки, але худоба й земля вимагала моїх рук. Уночі я ховався, а вдень виходив у поле помагати батькам. Одного разу це могло закінчитися трагічно. Треба було помагати звозити буряки. Поїхав я возом на поле. Наклав буряків і вертався вже додому, коли наче з-під землі з'явилися солдати та польські міліціонери. Я був у чистім полі, про втечу не було чого й думати. Підійшли ближче. Зразу мене упізнали. Командант знав про мою

втечу. «Тепер пуля в лоб ілі штрафной батальон», – сказав, і пішов за чимось у село, залишивши мене з одним солдатом і міліціонером. Знову треба було думати, як би тут взятися в ноги. На щастя, довідались про небезпеку рідна сестра та наречена Оля й зразу прибігли просити моїх сторожів. Та їхні сльози й моління нічого не вдіяли. Тоді моя сестра вдалася до хитрощів. День був дуже холодний, усі ми мерзли надворі, тож коли вона запропонувала самогонки, солдат й міліціонер зразу погодилися. Сестра скоро принесла з хати велику пляшку самогону. Пити на такому холоді було неприємно, отже я запропонував піти й випити в хаті. Моя сторожа знову погодилася. Ми зайшли в найближчу, Мудрикову хату. На столі, крім самогону, зразу з'явилось масло, цибуля й хліб, бо не тяжко було Мудрикові додуматися, до чого воно йде. Солдат і міліціонер швидко почали веселішати, голосніше говорити. У хату увійшла сестра й попросила в них пустити мене на кілька слів, бо має щось важне сказати. Погодилися під умовою, що будемо говорити в сінях. Там почали ми голосну розмову, яку потім продовжувала вже тільки сестра, говорячи до себе самої... я вже був на подвір'ї, а далі було поле й моя криївка. Сестра замовкла аж тоді, коли впевнилася у моїй безпеці. Не чуючи розмови, «опікуни» вибігли з хати й зразу почали навмання стріляти, кричати. Дарма. Замість мене зловили сестру. Потім я довідавсь ще про арешт моєї мами, Олеськи зі Стависьк та її доні. Сказали, що не випустять їх, поки я не вийду з криївки. Проте, по двох годинах маму та сестру випустили, пограбували натомість всю хату і сказали, що все-таки ще попаду їм в руки. Увечері вийшов я наверх, щоб поговорити з мамою. Треба ж було обговорити дальнє моє укривання – у селі вже явно не можна було мені бути. З того часу я постійно вже укривався. Це тривало аж до моменту, коли з моїм рідним селом сталася нелюдська трагедія.

### **Павлокомська трагедія**

Довкола Павлокоми, на віддалі 2-4 кілометрів від неї, були польські села: Дилягова, Бартківка, Бахір, Баху жец і Сільниця. В усіх цих селах та в інших місцях стояли польські партизанські

відділи, які переважно іменувались аківцями з 5 дивізії Львівської округи АК і 27 Волинської дивізії. Були також місцеві аківці й члени БХ. Це було мені відомо від моїх вуйків-поляків, а також від Яна Дячинського. Він, також поляк, дуже часто хвалився, що по польських селах кватирує велика сила АК. Сам він був ковалем. Часто приходили до нього інші поляки й казали, звертаючи на українську тему: „Tu pagórek, tam dolina – w dupie będzie wasza Ukraina” або „Już umarła Ukraina”.

І так, 23 січня польська бойка напала на три павлокомські сім'ї, що жили на т.зв. колонії, трохи за селом серед польських колоністів. Це були дві сім'ї Автанасів та сім'я Федаків, з якої походжу і я. Вдома була тоді моя 44-літня мама, 16-річна сестра та 8-річний брат Юлько. На той час я вже був у конспірації. Мою маму та сестру вони страшно скатували, потім роздягнули догола й наказали тихо сидіти, нікуди не рушатися. Надворі була хуртовина, вікна бандити повибивали, грабуючи хату, то мати й сестра притулилися одна до одної й нічого не сміли робити, бо так наказали бандити, що на мить вийшли надвір. Повернувшись у четвірку, освітили ліхтариками дві скулені від холоду постстаті. – „Teraz przydałoby się trochę ich rozgrzać”, – сказав котрийсь, але другий перебив: – „Prawdziwy patriota we wrażej krwi się nie kala”. Отже, вони пощадили матір і сестру, і відійшли.

Тоді мама з сестрою почали кликати брата, що склався десь у соломі, який, почувши мамин голос, виліз зі своєї криївки. Всі разом зайдли до моєї криївки, де була перина й одяг. Там дочекались ранку.

Вранці зайдла до нашої хати сусідка Автанаска. Хотіла подивитися чи всі живі, але, побачивши повибивані вікна й відкриті двері, тільки заридала й повернулася до своєї хати. Подумала, що ми всі убиті. За кілька хвилин прибіг її 14-літній пастух Юзьо, роздивився, і почув голос сестри з криївки, заглянув до неї й побачив обидві закривальні жінки. Заплакав. Збоку мовчки дивилися на них сусіди – поляки Клижі.

Мати попросила Юзя скоренько побігти до села й повідомити людей, щоб хтось приїхав і взяв їх у село. Однак уже встигла прийти з поміччю баба Автанаска. Принесла теплого чаю і щось

з'їсти. Автанаски бандити не били, мала також щастя, що вночі не було вдома її сина Петра з жінкою і трирічним синком Зенком, бо пішли на ніч у село. В другої Автанаски також не було нікого в хаті. Три місяці тому чоловіка Марії Автанас забили бандити в нашій хаті. Тоді вона взяла п'ятеро своїх синів у віці від двох до десяти років та перейшла до своїх батьків у село Лубну, 8 кілометрів на захід від Павлокоми й по тому боць Сяну (Лубна також була в подібній ситуації, як Павлокома – з усіх сторін між польськими селами). Убивши Андрія, чоловіка Марії Автанас, бандити розпустили чутку, що це сталося помилково, бо насправді вони прийшли тоді по мене, хоч не знати, чи моя присутність урятувала б його від смерті. На щастя, від часу втечі від москалів, я вже ночувати до хати не заходив ніколи.

Юзьо, видно, повідомив за той час село, бо по маму й сестру приїхав саньми поляк Пантал, що його вся родина вважала себе українцями.

Бандити навіть тепер не давали спокою своїм жертвам – почали стріляти, але, можливо, що тільки на пострах, бо нікого не досягли їхні кулі. А люди в Павлокомі як могли, так заопікувалися моєю сім'єю та Автанаскою.

Спокій не тривав довго. Не минули два тижні і бандити напали на присілок Діброва, де жили п'ять наших родин: дві Федаків, дві Ланчаків і одна Нестерівських. Повторилася ситуація вже знана – побили людей, пограбували майно, а потерпілим наказали зразу ж винести в село. Щойно потім я зрозумів, що таким чином вони підготовляли собі поле до останньої атаки й ліквідації Павлокоми, а зі щораз вужчої петлі мало врятуватись якнайменше мешканців села.

Відтоді постріли чулися вдень і вночі, з усіх сторін. Найгірше було те, що поляки нікого вже не випускали з села, ані не впускали, а хто наважився піти в котромусь з напрямків, у того стріляли. Наприкінці лютого йшла до села Марія Автанас з 10-річним синком Івасем, йшла з Лубної, де жила після смерті чоловіка. Побачивши її, бандити постріляли її та сина. Потім ми довідалися від лубняків, що Марія йшла до Павлокоми порадитися, що

робити в щоразу важчій ситуації. Її чотирьох синів та батька вивезено потім на Україну.

На кілька днів перед павлокомською різнею ватажок польських партизан скликав увечері всіх поляків з Павлокоми. На нараді вирішено, що всі вони мають в призначений день покинути село й перейти за Сян. Нарада була дуже таємна, під присягою всі зобов'язалися нічого не сказати жодному українцеві, навіть тоді, коли він був з родини. Усі дотримали таємницю. Я довідався про тайну нараду щойно по трьох роках. Усе розповіли мені мої вуйки-поляки Соколики й Казимир Думин, в яких я переховувався після закінчення нашої боротьби на Закерзонні.

День або два після наради всі польські сім'ї виїхали з села. Наші люди дуже здивувалися цьому, ніхто не додумувався, що воно може значити, навіть почали говорити про початок виселення на Україну, бо чутки про це вже дійшли в наш терен.

Село під цю пору було зовсім без оборони, ні в кого було просити допомоги. Про це поляки прекрасно знали. Отже й вдарили 1 березня 1945 року на горішню частину села, що звалася Загора.

Ранок був трохи з приморозком. Люди вже починали щоденну роботу, коли з Загори почули ми крик і стрілянину. Це наступали від лісу поляки і вмить вдерлися поміж хати. Ніхто ні разу до них не вистрілив. Хто мав криївку й встиг до неї залізти – той пережив, кого застали за роботою – мусив умерти. Польська бойківка застрілила кількох мужчин: Степана й Владка Автанасів, Антона Федака, Михайла й Антона Нестерівських, а також Антона Кацила, одруженого з українкою Оленою Троян. Його старший брат Юзеф був запеклим ворогом усіх українців, а під час нападу ватагував якісь групі бандитів (перед війною був комендантом парамілітарної організації «Стжелец»).

Польська застава цього самого дня убила також Розалію Шпак, що була сільською акушеркою, в її хаті. А було воно так: стара Шпачиха підійшла до вікна й побачила на т.зв. Гуцевій скалі якихось людей. Сказала до своїх онук Катрусі й Марійки: «Ходіть, побачите...» – і впала мертвю на підлогу. На крик онучок, що бабуся вбита, прибіг зять Пантол та інші люди, між ними і я. Хтось

з-поміж нас звернув увагу на тих із Гуцевої скали; було їх кількох, а відстань між нами – десь 200 метрів. Побачивши, що до хати ввійшли люди, бандити почали її обстрілювати. Хтось крикнув: «Нагору!» – і ми через дах вийшли на протилежний бік хати, де бандитські кулі вже нам не були грізні. Зіскочивши на землю, кожен з нас погнав у свою криївку.

Я, Андрій Шпак і Микита Федак – ми також хотіли добігти до першої якої-небудь криївки, але кулеметна черга заступила дорогу. Тоді ми кинулися до криївки в столярні Миколи Коляси. Тільки встигли сховатися і замаскувати вхід, коли до столярні вже добралися бандити. – „Widziałem, jak do tej chałupy uciekali”, – сказав котрийсь з них, а ми сиділи за штучною стіною. Коли б хтось кашлянув, або черга пішла по стіні – ми б вже не жили. На наше превелике щастя, поляки швидко вибігли зі столярні й подалися до села. Ми і далі сиділи в криївці, куди доходив зойк і плач людей, а також погукування і стрілянина бандитів.

За кілька хвилин вони знов забігли в хату, тепер шукати майно, грабувати не своє. Вивели худобу, навантажили фіри всяким добром, винесеним з хат. А ми чуємо людську кривду, страждання, та лиху не можемо зарадити.

Через якийсь час постріли затихли, настала тиша, як по страшній бурі. Ми вирішили вийти зі столярні, хотіли побачити, що діється тепер у селі, які кривди заподіяли людям польські грабіжники. Наш господар Микола Коляса з дружиною і трійкою дітей пережив страшний час у криївці під кутою гною біля стайні.

Було пізнє пообіддя. Провіривши чи ніхто не стежить, ми від хати до хати перескачували у напрямі домівки Івана Романика, біля Шпаків на Закутті. По дорозі бачили убитих людей: Ірину Кріль, Андрія та Степана Колясів і інших, але не було часу докладніше придивлятися. Страшно скавуліли собаки, дико нявчали коти. В хатах повибивані вікна, на землі трохи порозкиданого майна, що його бандити крали у поспіху. Всюди кров і людські трупи. Охопив нас великий жах. Не хотілося вірити, що вчинили це своїм близкім люди, які вірують у того самого Бога!

Біля хати Романика зібралася групка, що ридала над своїми рідними, які вже нічого не бачили ані не чули. Підійшов бувший

солтис Михайло Федак. Від нього всі ждали якоїсь спасенної ради. По короткій розмові Федак запитав: «Хто з чоловіків готовий вирушити в дорогу?». Зголосилося кільканадцять, але жонатим Федак наказав залишитися вдома. Пішли тільки нежонаті, десять чоловік.

Треба було нам добрatisя до наших сіл, Явірника Руського або П'яткової, а там знайти контакт з людьми з ОУН, щоб вони якось рятували вцілілих від погрому павлокомчан. Своїм заступником Михайло Федак призначив Андрія Налесника. Обидва вони були бувшими вояками польського війська. Ще перед вимаршем побіг я попрощатися з батьками і нареченою, чорнобривою Олею. До сьогодні мучать мене докори совісті, чому я не забрав її з собою, хоч вона благала мене про це. Я тільки пообіцяв, що ми повернемося великою силою і врятуємо від загибелі ще живих мешканців села. Мої обіцянки не здійснилися ніколи, а свою Олю тоді я бачив останній раз.

Увечері 1 березня 1945 року ми вирушили в дорогу, маючи надію, що сотні УПА прийдуть Павлокомі з порятунком.

Дорога була небезпечна, ми мусили пройти біля двох польських сіл – Дилягової та Домбрувки Стаженської, де було повно відділів АК і місцевих боївок різної масті: БХ, АЛ, ГЛ. А ми мали всього два кріси і кілька гранат. Однак десь після півночі ми щасливо дійшли до присілка П'яткової Обароча, де нас і затримала варта СКВ. Ми розповіли, з чим приходимо. Нас розміщено по хатах. Федак зі зв'язковими пішли шукати кущового або котрогось із командирів. Ми тим часом розповіли нашим господарям про різню в Павлокомі. Усі боялися, бо таке самеожної миті могло статися і в їхньому селі. Не минула година, коли прийшов назад Федак та якісь ще два озброєні чоловіки. Один з них звернувся до нас. «Усі залишаються тут, на допомогу Павлокомі ніхто тепер не піде: у нашему районі нема сотень УПА, нема часу стягати більшу силу, а те, що маємо, малі відділи СКВ і СБ, не має великої бойової сили. Терен тут несприятливий, а АК має велику силу», – сказав. Все це була правда. Наші надії розвіялись. У Павлокомі мав початися другий страшний день, про який я довідався потім тільки з оповідань.

З П'яткової перейшли ми зв'язком до села Ясенева, де кватиравала бойївка СБ командира «Біса» та два рої СКВ. Були добре озброєні, але на допомогу Павлокомі не йшли.

За два дні до наших сіл почали прибувати павлокомські недобитки. Приходили до Гути, Порубів, Явірника Руського, Жогатина, П'яткової та інших сіл.

Від людей «Вацлава»<sup>1</sup>, що називав себе партизаном з 5 Львівської дивізії АК та членів колишніх польських банд, які не поступалися йому жорстокістю, врятувалися здебільшого тільки ті, в кого були свої криївки. Ті, хто побіг до церкви – чи не всі загинули. Помилували тільки кільканадцять жінок з дітьми до трьох років, а решту постріляли на цвинтарі.

Одним з перших, хто пережив трагедію і прибув до села Явірник Руський, був Влодко Романик. Ось його опис страшного дня, а такі розповіді людина запам'ятує з фотографічною докладністю та пам'ятає майже кожне слово до останнього подиху життя.

«Ранком 2 березня та сама банда, що й вчора, знов наскочила на Павлокому. Я не встиг сховатися до криївки й побіг разом з іншими людьми до церкви, але по дорозі побачив, що в каналі побіч дороги буде безпечніше. Там я і сховався. З того місяця я виразно чув, як бандити, немов скажені кати, мордували людей. Чув, як добивалися до хати Теодора Федака і ніяк не могли добитися, бо з одного боку був високий підмурівок, а з другого – загратовані вікна (колись у цій хаті знаходилась крамниця). Від хати я був не більше 20-ти метрів, а в хаті замкнулася Тереза Федак з двома доростаючими доњками: Мінодорою та Меланією.

Напасники кричали: – „Otworzyć! Otworzyć!” . Федачка таки не відчиняла. Тоді поміж гратами напасники всередину хати кинули гранату. Наступив вибух, а по ньому зойки смертельно поранених жінок. Так вони конали аж до вечора.

<sup>1</sup> «Вацлав» – Юзеф Бісс – поручник АК, командир відділу, що прибув у 1944 р. з Львівської округи АК до Ряшівського воєводства. Третього березня 1945 р. відділ під його командуванням замордував 365 українців с. Павлокома Березівського повіту; 4 квітня 1945 р. був засуджений Військовим гарнізонним судом у Ряшеві на 2 роки в'язниці.

Я все чув, але не бачив. Коли затихло, виліз я з каналу й підійшов до хати. Заглянув у вікно, а там на піdlозі лежали у крові три тіла.

Від Федакової хати я пішов угору села, не знов, що сталося з моїми рідними. По дорозі бачив багато вбитих людей: лежали між хатами, на дорогах.

Вже на подвір'ї побачив я відчинені двері до нашої хати, стайні, стодоли. З великим страхом входив до кухні й мало там відразу не зомлів – моя мати лежала на долівці біля входу до пивниці. Що сталося з трьома братами, сестрою? Про це довідався я пізніше від людей, які бачили, що їх гнали на цвинтар. Брата, 17-річного хлопця, убили три дні раніше, коли вертався з фронтового форшпанду».

Два дні пізніше прибув з Селиськ до Порубів чоловік з повідомленням від якогось ватажка з АК. Той дав знати, що аківці хочуть передати групу жінок з малими дітьми, яким «Вацлав» «дарував» життя. Це, здається, мало бути доказом, що вони гуманні й не мордують жінок з дітьми.

На той час у сусідньому селі Ясеневі кватиравала боївка СБ командира «Біса». Він перший отримав це повідомлення. Прочитав дуже уважно й зразу наказав збірку, а потім вимарш на призначене місце: біля двора Гдичина. Солтисові наказав зорганізувати п'ять підвод. Кущевий мав приїднатися до боївки з двома місцевими роями СКВ. І так виїхали. Перед валкою саней ішла стежа, а решта боївки за саньми. Бічним шляхом непомітно просувалися рої СКВ, як бічне забезпечення. А в селі люди ждали їхнього щасливого повернення.

За годину сани повернулися. Приїхали павлокомські жінки й діти. Коли вони підїхали ближче, не мали сили зйті з саней; у них були повідморожувані руки й ноги. Зчинився страшний плач. Плакали люди з Ясенева й Порубів, ридали урятовані від смерті. Разом жінок і дітей було 37 осіб, між ними дві мої тети: Олександра Мудрик з трійкою дітей і Софія Нестерівська з двійкою. Від них ми почули розповіді про судний день у Павлокомі. Вони все бачили на власні очі. Ось розповідь тети Олесі: «Під час першого наступу більшість людей, рятуючись від банди, втекла до мурованої церкви. Мали надію, що хоча тут врятують життя. Однак кати не

зважали на Божий Дім. Таке скупчення людей в одному місці навіть полегшувало їм роботу. Між людьми був також парох о. Володимир Лемцьо. Напасники почали напирати на головні двері, але не дали ради. Тоді ввійшли дверима від захристії. Усі люди на чолі з о. Лемцьом усередні співали пісню: *Від глада, огня і ворога...* Один з бандитів крикнув до отця, що тримав у руці дароносницю: „*Rzuć to, rzuć, ono ci i tak nie pomoże!*”. Отець і люди співали далі. Тоді один з катів «Вацлава» підскочив до отця і вирвав у нього з руки дароносницю, а потім на очах дружини і двійки дітей вивели отця через захристію надвір, де його замордували відразу коло церкви. Імость кинулася за ними, благала вона і діти, усе намарне.

По цьому вбивстві «Вацлав» наказав молодим станути по одному боці церкви, а старим і жінкам з дітьми до трьох років – по другому. Матері старших дітей не послухали, хотіли перейти разом з іншими, але кати почали виrivати у них дітей з рук і ставити по одному боці з молодими. Тоді зчинився страшний плач, бо жінки зрозуміли, навіщо така сегрегація.

Убивці почали свій злочин на невинних і безборонних. Виводили із церкви на цвинтар групу за групою. Там уже інші копали ями, де за хвилину мали впасти мертвими.

А в церкві далі видирали дітей у матерів. Моїй 15-літній доњиці Марійці вдалося пережити. Коли хтось із ватажків сказав, щоб молодь і дорослі переходили на один бік, тоді Марійка взяла на руки свого 16-місячного братика Зенка, а тета 3-річну Катрусю, і так-то перейшли на один бік з матерями. Урятувалися самі та їх рідні.

Через головні ворота я бачила, як на площі біля церкви, при старій липі, кати «Вацлава» мордували двох 23-літніх юнаків: Северина Вацяка і Володимира Налесника; вони були роздягнені, а тіло все стікало кров’ю. Не хотіли йти на цвинтар.

У церкві лишалося щораз менше людей. Надійшов один з ватажків. Сказав: „*Pójdzcie do swoich*”. Жінки були в шоку. Почали кричати, щоб їх постріляли так же, як і їх рідних. Наказали нам вийти з церкви. Деякі з-поміж нас упізнавали вбитих, бо їх тіла лежали біля церкви. Знову з усіх грудей вирвалось ридання.

Знов підійшов до нас ватажок, мабуть, сам «Вацлав» і сказав: „*Darujemy wam życie. Będziecie przekazani pod eskortą do wsi*

Siedliska, a stamtąd banderowcom. Nareszcie przestało istnieć haj-damackie nasienie w Pawłokomie, a nazwę Pawłokoma od dziś nakazuję przemianować na Wacławówka”.

Засвітилася нам крихта надії, що віддадуть нас упівцям. Але не для всіх. Уже коли виводили нас з села, застрілили при Гуцевій скалі, біля старого хреста (стояв від кінця панщини), стареньку Саджуджиху, яка не годна була далі йти. Та ж до Селиськ було 8 кілометрів і кожен міг у такій дорозі заслабнути. Саджуджиху кинули в яр.

На третьому кілометрі заслабла стара Карпиха. Бандити стрілили до неї й залишили на дорозі, бо ніде не було ніякої ями. На краю лісу убивають з тієї ж причини стару Видриху. Хтось з-поміж нас каже: «Краще коли б нас всіх постріляли в селі». Усі хочуть дійти. Усі змучені, а в дорозі мороз; всі одягнені так, як їх в хаті заскочило лихо – напівголі й босі, а ще треба нести дітей, бо, може, й їх постріляли б. Час від часу чулось погукування: „Prędzej, przedzej”. Однак дійшли вже всі.

У Селиськах все одно хто нас побачив, аби добре – поляк чи українець – усі плакали над нами гірко. Ми станули. Прийшов солтис і наказав людям брати нас по хатах. Люди нагодували нас, дали одежду. Була між нами одна поранена жінка. Її ранило ще у Павлокомі, коли стріляли до її чоловіка Григора Федака й синів Владка (18 років) та Осипа (16 років). На другий день мали ми йти до своїх».

Так і сталося, на щастя.

Жінок з повідморожуваними руками й ногами треба було відвезти до лікарні в Перемишлі. Солтиси з Гути й Явірника Руського зорганізували підводи. Поїхала й моя тета Олександра Мудрик. Лікувалася майже три місяці, а дітьми займалися добре люди з Явірника й Жогатина.

Коли вона повернулася, я мав змогу зайти до неї і тоді почув наведені тут слова про смерть Павлокоми. Потім я чув ще розповіді тети Зоньки Нестерівської та вуйків і Казимира Думіна.

## У повстанських рядах

Відтоді, коли я разом з іншими хлопцями з Павлокоми були примушенні покинути рідне село, почався для нас зовсім новий час у житті. Щоправда, дуже важко було позбутися щоденного пригноблення по павлокомській трагедії, а також непевності щодо завтрашнього дня, але необхідність підпорядкуватися новому порядкові, дисципліна, день, розмірений щоденними розказами командирів – усе це поволі втихомирювало пам'ять.

Опинивсь я в околицях сіл Жогатин, Явірник Руський, П'яткова. Над ними все ще висіла небезпека від польських партизанів з АК і БХ та всяких банд, а також МО й НКВД, які взаємно доповнювали себе в грабунку та вбивствах безборонних людей. На початку 1945 року на Посянні й цілій Перемишчині не було ні одної сотні УПА, діяли тільки самооборонні кущові відділи, бойкі Служби безпеки і люди з цивільної сітки. Вони були неспроможні чинити опір польським силам.

Наставала весна – тепла, привітна. На Посянні родилася наша повстанська республіка. По селах скрізь будували криївки, підземні сховища для харчів, зброї, ліків. Станичні збиралі припаси: сухарі, масло, м'ясо й сіль, а ще військове вbrання і взуття, дівчата в'язали светри й рукавиці, з льняного полотна різали довгі смуги на бандажі. Люди зносили з різних сторін зброю та амуніцію, якої було багато ще з часу польсько-німецької війни, а скільки ж залишив по собіsovітсько-німецький фронт. Цивільні люди пекли хліб на сухарі, виправляли шкіри. Кущі щоденно поповнювалися добровольцями – одні в повному виряді, як колись козаки, хоч і без коней, інші не мали нічого. Чекали на стрілецький вишкіл та зброю, хоч і стид їм було так ждати без зброї в руках.

Цивільним поки що був і я. Котрогось дня передано нас по зв'язку в село Ясенів, де кватиравали добре озброєні рої СКВ та бойка СБ командира «Біса». Ця бойка зробила на мене велике враження: «Біс» мав самих кремезних хлопців, високих, прекрасно озброєних автоматами та двома кулеметами МГ. Було їх 15 чоловік. У Ясеневі зустрівсь я з трьома хлопцями з Павлокоми. Я почав називати їх по імені: «Іване, Андрію», та вони навіть не

дали докінчiti, сказавши, що їм приречені псевдоніми і тільки за псевдонімами можу до них звертатися. По імені та прізвищу вже не кличеться. Отже, Іван Видра став «Ферком», Андрій Рудовський – «Їжем», а Станислав Потічний мав псевдо «Лис». Усі вони вже кілька місяців служили в УПА, чого я їм неабияк заздрив. Адже, я і решта – це були, як усі називали невишколених і неозброєних, «цивіль-банда». На щастя, довідались ми про весняний вишкіл.

Кілька днів після тієї зустрічі перейшли ми зв'язком у село Жогатин, де на присілку Мутвиці стояв рій СКВ «Різун» і боївка «Затоки». Там пройшли ми кількаденний вишкіл, навчилися «Декалогу»: «Я дух відвічної стихії, що зберіг тебе від татарської потопи й поставив на грані двох світів творити нове життя...». Це все нам дуже подобалося, але знову прийшов наказ і треба було йти до Бережків, присілка села П'яткова. Село було серед лісів, кватиравав у ньому командир «Бук» разом з хлопцями, бувший лейтенант Червоної Армії, уродженець Житомира. Я його вперше побачив ще в Мутвиці. На початку 1945 року, коли організувалася сотня «Барона»<sup>1</sup>, «Бук» став чотовим II чоти. А тепер, побачивши нас, тільки скривився: «Знова якусь цивіль-банду мені прислали, але постараюся зробити з вас військо. Приділяю вас до ройового «Чумака». Там уже були «Кавун», «Хруш», «Заяць», «Чміль», «Шум» та інші хлопці.

«Чумак» узяв нас на вишкіл. У тому часі «Бук» зі своїми часто виходив на засідки й інші завдання. Ми завжди дуже виглядали його повернення. Одного разу упав знову великий сніг – важко було перейти, а «Бук» не повертається. Ми вже денервувалися, але «Бук» і тим разом щасливо прийшов назад. Для молодих повстанців усе, що діялось, було ще досить тривожним.

Під цю пору по околиці гуляв зі своїми міліціонерами ватажок «Сліпий»<sup>2</sup>. У нього дійсно не було одного ока, люди казали, що

<sup>1</sup> «Барон» – прізвище невідоме – див. *Словник...*, с. 387. Більше про історію сотні, стрільцем якої був І. Федак «Гордий», див. *Літопис УПА*, том 13 і 14, Торонто 1986-1987; у надрукованих там денниках сотні «Крилача» і «Бурлаки» опрацьованих для них обширних примітках, поміщено пояснення для більшості прізвищ і псевдонімів, що появляються у спогадах «Гордого».

<sup>2</sup> Йдеться про Яна Котвіцького «Слєпи», «Грозни», «Ожел»; див. «Наше слово», № 12/1992 р.

втратив його в бою з нашими відділами на Волині. Базу мав у польському селі Борівниці, де зібрав собі кілька десят людей, щоденно виїжджуючи з ними рабувати наші села й стріляти в людей, як в качок. Його безкарність тривожила, але СКВ та бойовки довший час не могли його зліквідувати. Зробили засідку в Явірнику – він якраз гуляв у Жогатині, зробили в П'ятковій – він був у Липі. Через це зростала також зухвалість «Сліпого». Нарешті одної ночі «Бук» підірвав усіх на рівні ноги й наказав вимарш. Залишились мали тільки неозброєні, однак при відході він ще звернувся до нас: «Як засідка вдастся, то завтра буде вам зброя». Бойовка пішла в напрямку села П'яткова. Ті, хто залишився, уже не лягали спати: ждали. Це тривало досить довго, щойно десь коло сьомої години ранку вбіг у хату стійковий. «Наші б'ють!» – крикнув. Ми кинулися надвір, почули навальний вогонь, але хто буде переможцем у цій стрілянині ще не знали. Вернулися до хати. По якомусь часі на порозі знову з'явився стійковий – усміхнений, веселий і сказав: «Наші вертаються цілі й здорові». Це була правда. Уже тим можна було радіти, та яка ж була радість, коли ми побачили в руках хлопців «Бука» якусь нову зброю. «Ось для вас три кріси, одна пепеша, амуніція, плащі. Від сьогодні ви є правдивими вояками, а не цивіль-бандою», – сказав командир пізніше, вручаючи її нам. Засідка вдалася, але «Сліпого» тоді не зліквідували: на наших напоролися тільки самі його бойовки.

Два дні ми були ще з командиром «Буком», а потім вирядили нас у П'яткову поповнити рій «Столяра». Він охороняв горішню частину села від насоку польських бойовок з Дилиговою та Сільниці. П'яткова – це було дуже велике село, десь понад 700 хат, розкинених переважно на лівому березі річки Явірник. З півночі мало польське село Тарнавку, зі сходу – наше село Березку, з півдня також українське село – Жогатин, а зі заходу саме оту небезпечну бойовкарську Дилигову. Польські партизани з цього села не один раз наступали на П'яткову, але тільки раз вдалося їм пограбувати селян і кількох убити. Потім уже їм не щастило: село почали забезпечувати будь-що-будь рої СКВ «Буряка», «Гудима», «Чумака» й «Столяра».

У П'ятковій мій рій мав неприємну справу. Якось вернулися ми з завдання. Стрілець «Шум» замочив амуніцію й «подумав»

висушити її скоренько в «брадурі». Нікому нічого не кажучи, поклав туди амуніцію і пішов разом з іншими спати. Минув якийсь час – у хаті почалася страшна стрілянина. Стійковий надворі нікого не бачить, а в хаті стрілянина і паніка. Хтось крикнув – може, сам «Шум»? – що це «у брадурі», а решта почула: «Мазури!», тобто поляки. Урешті перестали кричати й бігати з кута в кут, бо побачили, що ніхто насправді не наступає. Зате необачність коштувала «Шумові» 10 буків: ройовий «Столяр» тримав дисципліну. Наш ройовий був, узагалі, мовчазний і нетовариський, зате в бою відважний, з доброю орієнтацією та холодною головою. За це його стрільці поважали й мали до нього довіру.

Наблизився Великдень. Люди підготовлялися як можна до свят, але цілий час у тривозі. Нашому роєві прийшов наказ перейти в Копань, присілок Явірника Руського. Там перебрав нас чотовий «Лев», а безпосереднім командиром став ройовий «Терка». Натомість «Столяр» вернувся до сотні «Громенка», від якого й прийшов допомагати організувати СКВ в нашему терені. Чотовий «Лев» походив з села Котова, раніше був у боївці «Затоки». Заміна навіть сподобалася нам, на новому місці було якось веселіше, хоч не можна сказати, що безпечніше, бо кватиравали ми близько від диягівського лісу. Недалеко кватиравали два рої СБ «Хомі».

Однак і час настав якби спокійніший. Тоді-то між нашими і аківцями був укладений договір. До нашого IV району прибув з неповною сотнею «Громенко». Разом з його людьми наш рій забезпечував наших провідників під час переговорів, які відбулися в селі Селиська<sup>1</sup>. Відтоді настала між нами та аківцями відлига, ба, навіть дозволялося переходити в разі потреби через їх територію, а їм через нашу. Бувало, віддавали ми собі честь, нас стрінуло таке в П'ятковій.

Однак ватажок «Сліпий» не дотримувався зasad договору, можливо, він його й не охоплював, тож і далі нападав на наші села,

<sup>1</sup> 29 квітня 1945 р. у Селиськах Березівського повіту відбулася зустріч представників АК і ОУН. Польську сторону представляв капітан «Драж» і поручник «Пірат»; ОУН – «Борис» – провідник району та м.ін. «Аркадій», «Пластун», «Зеновій» і «Біс». Підписано протокол про співпрацю і здережання акцій проти мирного населення.

хоч тепер якось уже не так часто, як перед договором. Наш провід IV району кілька разів остерігав його, загрожуючи відповідними заходами, але «Сліпий» і не думав на це зважати. Уночі з 20 на 21 квітня чотовий «Лев» зарядив тривогу й чота вишикувалася на площі перед хатою, а там уже ждали в лінії рої з другого куща. Не було вже сумнівів, що почуємо запах пороху. Звіт про цілість здав чотовому ройовий «Терка». По «спочинь» «Лев» наказав вимарш. Минули ми села Явірник Руський, Рибне, Нетребку та Загутий зупинилися в т.зв. Моргах. Там чекала на нас чота «Залізняка» та інші відділи СКВ й боївки СБ. Був також сотенний «Громенко». Видно, акція мала бути одною з більших. Командири пішли на нараду, а з неба пішов дощ. Вернувшись, «Лев» скликав нараду ройових і видав накази. Командування перебрав «Громенко» і вийшли ми в напрямку присілка Борівниці, Чех. Отже, бандитське село мало бути покаране. Акцію назначено на 4.30, а йти в густому дощі треба було десь 3 кілометри. Наблизившись до села, переформувались ми зі стрілецького ряду в розстрільну й так вийшли на край лісу. Дощ не переставав, одні вже кляли тихо, другі казали, що така злива нам сприяє. Ждали ми ракети. Урешті вона злетіла в небо. Почали ми сильний вогонь у сторону хат, де були люди «Сліпого», які відповідали нам дуже слабо, і після цього пішли ми в наступ. Село вмить спалахнуло від пляшок з нафтою та смолоскипів. Боївкарі «Сліпого» хотіли організувати якийсь опір, але це не вдалося, бо наступ ішов з усіх сторін. Крім нашої групи, наступали відділи з II і III районів під командуванням «Хріна», «Островерха», «Зруба», «Затоки». Цілістю акції керував курінний «Коник»<sup>1</sup>, який недавно прибув на наш терен з Карпат. Опір у селі тривав кільканадцять хвилин, не витримавши наступу, боївкарі «Сліпого» відступили до мурованого костелу. По дорозі втратили багато людей, але ті, яким вдалося добігти до костелу, зразу почали звідти вогонь з двох кулеметів й крісів. Наступ зупинився: не було потреби здобувати костел та кілька недобитків у ньому. Можна було обстріляти гнізда кулеметів з гранатомета, але такого наказу не було, бо ж це був Дім Божий. Аж тут взявся сміливець,

<sup>1</sup> «Коник» – прізвище невідоме – див. Словник..., с. 389.

стрілець «Гордий» з боївки «Біса». Він спробував підчовгатися під костел з наміром знищити гранатами кулемети. Однак по кількох метрах дістав він чергу. Тоді кинувся до нього «Грім», щоб відтягнути з небезпечного місця, але зараз також упав, дістав у ногу також «Хруш». Щойно тепер котрийсь з командирів наказав обстріляти костел з гранатомета. По кількох стрілах кулемет затих, але наших жертв можна було уникнути. З другого боку, хотілося уникнути закиду, що руйнуємо костели, бо пропаганда тільки такого й ждала. Наші провідники знали про це. Перед наступом нам було сказано: не вільно запалювати хат, не обудивши наперед людей. Так ми й робили. Були також підготовані летючки, де інформовано, що Борівницю знищено у відплату за Павлокому та всі жертви «Сліпого». Хай її доля буде пересторогою для інших польських банд на Посянні та всьому Закерзонні. Проте, під час акції не вдалося повністю уникнути жертв з-поміж цивільних, крім боївкарів, упало їх десь 30 осіб.

Злетіла вгору ракета. Почали ми відступ, але не знали про долю «Сліпого». Жаль було також «Гордого» та «Грома». Вони лишилися на полі бою. «Гордий» походив з села Ясенова, мав прізвище Коростинський.

Кілька днів потім приїхало на місце акції польське військо. Розказували люди, як то один польський вояк натрапив коло костелу на мертвого бандерівця і хотів вирвати йому кріс з рук, якого той все ще тримав, маючи палець на гачку. І коли поляк потягнув до себе, кріс вистрілив воякові у сам лоб. Пішла правдива або неправдива чутка, що „martwi banderowce też strzelają”.

Ліквідація боївкарської Борівниці принесла нашему теренові спокій, люди могли вийти на обійстя і в поле. Протягом другої половини квітня та першої половини травня 1945 року відділи СКВ й СБ розбили ще понад 20 ворожих станиць міліції та боївкарських баз, подібних до Борівниці. Очищення терену мало той наслідок, що кущі стали оперативнішими, покращав зв'язок, легше було розвідці.

Щораз близче були Великодні свята. Люди хотіли по змозі відсвяткувати їх, та й нам помогти. Виявилося, що найгірша

проблема, коли треба було щось спекти – посіпаки «Сліпого» майже всіх курей по селах переловили, тож не було яєць.

Перед самим Великоднем наша чета перейшла з Копані у Жогатин, де разом з селянами зустріли ми свята. Селяни раділи не менше ніж ми, бо настав час, коли можна було врешті спокійно сісти за великоднім столом. Чотовий «Лев» наказав нам тримати варту при Христовому Гробі. Залунало «Христос Воскресе», а на розказ чотового пішли в небо сальви з крісів. Усі були до краю зворушені, не в одному серці відчувалося: воскресне Україна. Закінчилось Богослужіння, ми розійшлися по кватирах, де ждали заставлені свяченім столи: були яйця, сир, масло, а посередині стола – велика паска. Господарі ділилися з нами свяченім, бажаючи всього найкращого, здійснення мрій.

На другий день, думали ми, візьмемо участь в обливанні, але так не сталося – розвідка донесла, що боївкарі зі Селиськ шикуються наступати на Поруби та Гуту. Жаліли господарі й господині, що відходимо, але ж відомо було всім: «служба не дружба», тож відходили ми з кишенями повними харчів, а ще з писанками – подарунками дівчат.

До Порубів було коло 8 кілометрів. На збірному пункті вже були чоти «Залізняка» та «Чайки». Був також сотенний «Громенко». Йому «Лев» зголосив свій прихід. «На спочинь, – сказав сотенний. – Ну, пане брате, задобре вам поводилось, а тут поляки хочуть з вами воювати. Побачимо, чи й тим разом не будуть тікати, як зайці». Трохи дивно було, бо недавно ми уклали договір з АК, а вже готується наступний бій. Ми зайняли становища над Порубами від сторони Селиськ, бо звідти мала бути атака. Почало світати. По лінії пішов наказ: «Маскуватися, зорити, тримати зв'язок». Урешті зірці донесли про появу поляків. Не встигли ми їх побачити, коли раптом не знати звідки пішли два гарматні вистріли. Що це значить? А зірці зразу й повідомляють, що поляки в паніці відступають. За п'ять хвилин пішов по лінії наступний наказ: «По бою». Залишили ми становища й вернулися на місце тaborування. Щойно на другий день ми довідалися про причину втечі поляків. Наші мали на високому «Лазі» коло Володжа гармату й передчасно гримнули два рази. Тому й війни не було. Поляків знову вів

«Сліпий». Розвідка донесла, що втік він з людьми на якусь станцію МО й ВП.

Наша чета далі вела вишкіл, на якийсь час розійшлися ми по роях, потім знову об'єдналися. А по селах пішли нові чутки: про намір поляків та москалів виселювати наших на Україну. Однак наші пропагандисти добре знали про запис у ньому, що виселення має бути добровільне, і таким способом пояснювали людям, що ніхто їх не виселить. Тоді Польща та Союз ще не були спроможні на насильне виселення.

У вишколі мала бути перерва. Рій «Гонти» та рій «Сокола» під командою останнього отримали наказ йти в Бескид. Потім виявилося, що треба було перенести кілька кулеметів у наш терен. Що ж то був за гарний рейд! Ішли ми по зв'язку через III і IV райони. Погода чудова, цвіли сади, млоїлись луки й луги, скрізь птаство й регіт жаб. Минали ми каплички, де відправлялися майвки. Скрізь буяло життя й молодість.

По дорозі зустріли ми сотню «Бурлаки», що переходила на постійно в I район. Так добре озброєної сотні ми ще не бачили: деякі рої мали по два кулемети, дуже багато автоматів, а також гранатомети. Затaborували ми одного вечора разом з «бурлаківцями». Ми були ще новаки, захоплено слухали їх розповідей про рейд рік тому в запілля фронту під командою курінного «Рена», про бої з НКВД та т.зв. «червону мітлу». Бойовий шлях сотні тривав уже рік, і ми дуже заздрили їм, хотілося бути одним з «бурлаківців». Проте треба було з ними розлучитися та йти далі. Дорога була спокійна, тільки час від часу ВП появлялося в терені продемонструвати «силу». З Лімної пішли ми на Ракову, Пашову, а потім попри Середницю, перейшли великий горб і задержалися в лісі поміж селами Стефковою та Устяновою. Треба було перейти штреку, а це було нелегко, бо військо її пильнувало. Однак наші провідники з кущових зв'язків знали добре місце для переходу. Перестрибули ми штреку, спершу один рій, а другий був за заставу, а потім той рій охоронявся нашим. А далі треба було перейти Сян недалеко від села Бібрки. Мені, вихованому над ним, це не було перешкодою, умів я добре плавати, але ж були серед нас такі, що плавали як сокира. Усі почали роззуватися, декотрі

стягали навіть штани, щоб на тому березі бути сухим. Залишили ми за собою заставу, а самі почали бrestи. Світало. Дійшли до половини, коли «Чуб» послизнувся на обмуленому камені й пішов під воду, крикнув: «Рятуйте!», хоч і обов'язувала тиша. Підвів його «Прут» і «Чуб» якось виліз із Сяну. А на березі всі з нього сміялися, що «плаває як сокира», але той оправдовувався, що хоч і впав, то нічого не загубив у воді. Трохи ми почекали, долучила застава, якій пощастило перейти без випадку. Подались ми до лісу. Там розпалили вогонь, щоб посушити одяг. «Чуб» знову діждався великого сміху з усіх сторін, бо стояв біля вогню в «адамовому одязі». Тим часом зв'язкові принесли харчі й інформації з терену. Пообідавши, пополудні пішли ми в село Березка, звідки доходив до нас спів-молебень до Матері Божої. Як же здивувалися жінки й дівчата, зібрані навколо каплички, коли ми, підійшовши нечутно, долучили до їхнього наш спів. І зараз же зраділи, бо Березка була дуже свідомим селом, а люди цікавилися нашою боротьбою. Під час вечері весь час розпитували, особливо газди – ці тримали нас до пізньої ночі своїми питаннями, а в тому часі деякі любовники з-поміж наших залиялися до їх дочок.

Настав день. Значить, підрив, руханка, миття, молитва, сніданок. Наш порядок сподобався людям. Ми попрощалися з газдами та їх гарними донями й пішли через Бережницю Вижню на Ракову. Проходили ми великою поляною, аж звідкись взялися вовки, ціла ватага. Ми стали, вони також. Не відомо було: заatakують чи ні. Вовки довший час пришивлялися нам, але врешті, видно, почули сіроманці порох і потягнули далі. Ми перейшли поляну, де, як виявив нам зв'язковий, все було заміноване (але наші піroteхніки розмінували потрібний для переходу пояс) і наблизилися до Ракової, дуже біденського села, настільки біденського, що люди не мали чим нас прохарчувати. Щойно з Тискової принесли нам жінки обід: якісь дивні вареники, фарш був з бульби, зверху також бульба, але терта, а все це запечене в печі, і дуже нам смакувало. Довго ми питали: «Порскані ті ваші вареники чи не порскані?», – але не допиталися таки. З бідної Ракової помарширували ми через дві сопки, як тут називали гори, до Бистрого, а далі до Рябого, де наш марш мав свою мету. Були ми у підніжжя Хрищатої. Тут

«Сокіл» нарешті виявив нам, чого ми сюди прийшли. Ми по-різному думали: то з пропагандою йдемо, то за зброєю, то ще за чимось. Таки йшли по зброю. Треба було взяти три кулемети, німецькі МГ та амуніційні бакси, а також гранати. Забираючи все це добро, дійшли ми висновку, що командир «Громенка» – «Зіновій», рейдуючи з запілля фронту разом з усім куренем «Рена», здобув трохи зброї і зберігає її під Хрищатою.

Назад іти не було так легко, як сюди. Кожному треба було щось нести, і навіть не нести, а двигати. З Хрищатої попрямували ми по зв'язку на Кальницю, Березівець, Чашин, де увечері перейшли шосу, колію і зайшли ночувати в село Мокре. Вечеряючи, завели ми, як завжди, мову з господарями, людьми небідними, що працювали в рафінерії та при штрепці – тож і не занадто прихильними нашій боротьбі. Один з господарів навіть відважився сказати: «Ми вже переконалися, як ви будували Україну в 1918 році».

Уранці ми помарширували на Морохів, Пораж, Загутинь. Останнє село було під самісінським Сяноком, набите військом і міліцією, отож донині не знаю, чому ми зважилися відпочивати під самим носом ворога. День перебули ми спокійно. Люди були в Загутині дуже свідомі, а дівчата – чорноокі красуні. На розмовах час сплив швидко, наблизився вечір, тож ми попрощалися.

Щоб іти далі, треба було насамперед подолати три перешкоди: дорогу Сянік-Лісько, колію та Сян. А до небезпечного Сянока й далі дуже близько. Перескочили безпечно дві перші перешкоди, але через Сян уже не роззувалися, а зайшли в нього з маршу. Щасливо його подолали. Перед нами було село Війське. Кілька годин ми в ньому перепочили. Потім Лішна, розташована поблизу гір Солоних, і на другий день були ми вже у своєму районі, у Добрій, що ділилася на Шляхетську та Рустикальну, й мала ще коло 20 присілків, з яких запам'яталися мені: Замагура, Добрянка, Річки, Плішава, Закушки, Семевоця, Затопірки, Піддібрів, Черленна, Закуття Й Ратно. Зв'язок був уже непотрібний. Самі пішли ми зголосити прихід командиру «Громенкові». А він, почувши про наше щасливе повернення, з великою радістю сказав: «Курделя-бель», одно зі своїх улюблених слів і додав: «Зробили-сьте велику роботу. Три МГ ще збільшать силу вогню сотні, хоч поляки і так її

бояться. За цю роботу звільняю вас на п'ять днів від всяких служб». «Сокіл» дістав відпустку до своєї нареченої (невдовзі взяв з нею шлюб).

Відпочивши, я вернувся до своєї чоти, де «Лев» уже чекав з відрядженням на підстаршинський вишкіл. А за кілька днів зібралися ще інші хлопці з IV району, визначені на вишкіл, і ми з повним вирядом пішли по зв'язку в I район.

Ми не знали, де опинилися. І не надто цим цікавилися, бо важливіше було те, що станемо підстаршинами Української Повстанської Армії. Насамперед треба було зорганізувати з прибулих з усього Закерзоння вишкільну сотню. Мене призначено до II роя I чоти. Заки розпочався вишкіл, кожен рій побудував для себе колибу, площу збірки, місце на кухню, лятрину. Потім ми отримали зошити й олівці для нотаток.

Наступного дня була загальна збірка. Пізнали ми нашого курінного «Коника» й всіх інструкторів-викладачів. Вишкільну сотню очолив командир «Ластівка», заразом і викладач внутрішньої служби, командир «Зенко»<sup>1</sup> викладав піroteхніку, «Зруб» – зброезнавство, а польову службу – командир «Стрик», людина літня, мабуть, старшина ще з Галицької Армії або Січових Стрільців. Був також політиковник, якого псевдоніму не пам'ятаю. Дуже часто заходив до нас курінний капелан, отець «Кадило», якого я знав як пароха в нашему селі в половині 30 років – Василь Шевчук. Курінний «Коник» у перші дні вишколу був разом з нами, а потім частенько візитував. Тоді разом з нами ставав до руханки, потім мився в потоці. Спав у гамаку. Зробив на нас враження дуже чесної людини. Під час обіду або сніданку пильнував, чи все справедливо відбувається, звертав увагу на санітарний стан вишколу та гігієну як стрільців, так і старшин. Кожен повстанець мусив бути охайній. Отримали ми також нові псевдоніми. Вишкіл охороняв з сотнею «Бурлака». Варти ми не тримали, а лише чуйки, коли часом виходили з «бурлаківцями» на стежу, щоб познайомитися з тереном.

---

<sup>1</sup> «Зенко» – Любомир Бахталовський – член штабу 26 ТВ «Лемко».

Десь у половині вишколу, на початку липня, довелося раптом змінити місце тaborування. З лісів між селами Брилинці й Корманичі ми перейшли в т.зв. Чорний Ліс, коло Кречкова. Там вишкіл тривав далі. Однак перед самим кінцем, ми повернулись на старе місце. А причина відходу з нього була така: через ліс з Брилинців до Корманичів ішла т.зв. дильованою дорогою одиниця Червоної Армії, могла ж на нас напоротися.

Нарешті – іспити. Пройшли вдало. До навчання не треба було нас спеціально заохочувати, бо ми знали, навіщо ця наука. Наступного дня мало відбутися вроčисте закінчення вишколу. З'явився у таборі отець «Кадило», очистив нас від гріхів, узяли ми також участь у Службі Божій, а потім перейшли на нове місце. На поляні стояла трибуна, на високих деревцях лопотіли синьо-жовті прапори. Неподалік від трибуни командир «Ластівка» підготовляв нас до найголовнішого моменту свята: парадного маршу. На трибуні з'являлося щораз більше гостей: провідники ОУН та командири УПА, були й представники цивільних управ підпілля. Нарешті командир «Ластівка» віддав звіт головнокомандуючому УПА на Закерзонні «Оресту». Почався парадний марш перед трибуною, перед синьо-жовтими прапорами. Коли ми зупинилися, промовив до нас надрайонний провідник «Григор»: «Відтепер ви стали підстаршинами УПА, перед вами величезні завдання: боротьба з нашими ворогами. Здобути Україну або віддати за неї життя!». Ці слова зворушили кожного з нас до краю. На кінець заспівали ми державний гімн *Ще не вмерла Україна*, а наш спів лунав по всій перемиській землі, лопотіли прапори, у серцях було рішення до кінця залишитися вірним і хоробрим підстаршиною УПА.

Зачитано також нам т.зв. «льокати», тобто свідоцтва закінчення вишколу, а опісля з'їли ми спільній обід. Перед відходом і останніми прощаннями з друзями, зібрали нас ще раз «Ластівка», щоб дати інструкції щодо дороги назад. У терені діяли вже переселенські комісії під охороною НКВД та польського Корпусу внутрішньої безпеки (KBW), обережність мусила бути дуже велика, бо на кожному місці могла нас ждати засідка.

Нашу групу очолив «Сташко», найстарший віком, бувший вояка польської армії. З брелинецьких лісів вийшли ми пополудні й по-

марширували через села Вільшану, Кречкову, Холовичі, а далі – на Лубянку й Березку. Там здобули ми «язика», відпочили й повечеряли. По селах і справді були переселенські комісії, військо, але ми йшли щасливо, бо майже з кожного тутешнього села був хтось серед нас, то ж навіть і зв'язок не був потрібен. Пішли ми далі на Заласки та П'яткову, влізли ще на телефонні дроти й поперетинали їх в кількох місцях. Надійшли ми до П'яткової, звідки походив «Сташко». Він захотів відвідати дружину та синка, якого часто згадував. Підійшли ми через чисте поле й вигін під «Сташкову» хату, до якої йому залишилося десь 200 метрів. Здавалося, що все буде добре, однак «Сташко» пішов і не вернувся. Уже пізніше дійшла до нас вістка, що він попав полякам у руки. Його засудили на довгі роки тюрми, але пережив. А «впав» через свою необережність. Жаль було його і нам, і чотовому «Леву», коли ми прийшли вже на місце й розповіли йому про цю сумну пригоду. Наша група розділилася, більшість пішла зв'язком аж у Бескид.

За три місяці моєї неприсутності у чоті сталися зміни. Вона зробилася більшою, прийшло багато новаків, а також новий ройовий – «Чорний». Натомість відділ «Громенка» став уже повною сотнею, мав навіть більше, бо коло 150 людей. Другим чотовим був «Чайка», третім – «Залізняк». Невдовзі мала також зорганізуватися друга сотня, під командуванням «Барона». Так і сталося, але аж по жнивах, в її склад увійшли стрільці з кущевих відділів. Присяга сотень «Громенка» й «Барона» відбулася в лісі біля присілка Мутвиці.

А тим часом ситуація наших селян на початку літа стала вже геть скрутною. Загрожувала їм насамперед переселенська акція. Більшість селян і без намовлянь наших пропагандистів не хотіла виїджати, приходили й просилися йти разом з усім майном у ліс. Це для відділів не було вигідне з огляду на потребу збереження військового порядку. Не можна, однак, було також погодитися з виселенням, що мало ж бути добровільним. По жнивах люди попри все готувалися до сівби. Ніхто не хотів лишати працідівської землі, але переселенські комісії почали вже вдаватися до насильства, побачивши опір з боку наших селян.

Сотні всіма засобами також старалися не допустити до переселення: нищили ми мости, штреки, а в середині вересня «Громенко» й «Барон» заатакували переселенську комісію та її охорону в селі Жогатин. Розбили ми одиниці НКВД та КБВ. Мені та «Леву» вдалося закидати гранатами обслугу гармати й здобути її, але знищити не вдалося, бо з Явірника Руського почали по нас бити з гармат. Били зовсім навмання, тож поранили двох наших, але й кількох своїх. Однак треба було відступити.

У дилигівському лісі з'єдналися 20 жовтня 1945 року всі сотні «Холодного Яру»: «Бурлаки», «Ластівки», «Громенка» й «Барона», а також всі бойки СБ. Якщо збиралася така сила, – не було сумніву, що буде велика війна. Лише не знати, куди вона піде. Про все довідалися ми з денного наказу: йдемо нищити польські бойківські станиці в селах Дилягова, Бартківка, Павлокома, де після знищення українців засіли поляки, та Сільниці. Початок акції мав бути рівно опівночі. До всіх сіл треба було перейти по 8 кілометрів. У наказі строго зазначено, що стріляти до безоборонних людей не можна, тільки в тому випадку, коли вони збройно чинили б опір. З цих сіл походили люди, що нищили в березні Павлокому, перебувала там також якась львівська група АК.

Мені припало відповідальне завдання бути зв'язковим при сотні «Барона», яка йшла на Павлокому. Я протягом усього маршу переживав: як палити своє рідне село? Як це можна зробити? Може доведеться самому підпалити рідну хату? Однак, коли приходила думка, що там уже нема наших людей, а тільки ті, що, може, їх мордували, то ставав я спокійнішим. Коли наблизились після виснажливої дороги полями, розмоченими великою зливою, був я вже спокійний. Ми йшли швидко, побоюючись запізнення. «Барон» щоразу підходив до мене й питав: «Ще далеко?». Коли були півкілометра від Павлокоми, відпочили. Виявилося, що маємо ще півгодини часу. По дорозі треба було знищити 4 хати, трохи віддалені від села. Я звернувся до сотенного визначити кількох стрільців до підпалення. За його наказом це мали зробити «Зубченко», «Явір» та ще двох. Вони підпалили першу хату, а тоді з інших пішли черги, від яких впали три стрільці, між іншим, «Зубченко». Була в тому моя вина, адже я знов: у тих хатах живуть

шовіністи, члени військової організації «Стжелець». Можливо, якби пішов один павлокомець із тими чотирма, обійшлося б без жертв.

Перед самим селом «Барон» призначив два рої з чоти «Лева» спалити присілок Загору. Тут зв'язковим став павлокомчанин «Заяць». Тим часом акція на саме село відбулася без більших перешкод. Щойно з хати бувшого солтиса Радоня сипнули по нас з автоматів, але коли гаркнули два наші МГ 41, там зразу затихло. Полякам вдалося вже заселити половину Павлокоми. Перед тим, як підпалити хати, стрільці давали мешканцям летючки з повідомленням, чому паляться їхні хати. Це відплата за морд у Павлокомі. Жертви серед цивілів таки були, випадкові жертви. Старенька Автанаска зачаділа в пивниці, а 12-літній хлопець Збишко Белець втопився, перепливаючи човном Сян. Інших жертв не було. Спалили ми хати й забрали кілька штук худоби й коней. Закінчивши, відійшли в кінець села, на т.зв. колонію, де з'єдналися з сотнею «Громенка», що вертався вже з Бартківки. Узгір'ям Грушовою підійшли ми в сторону павлокомського лісу. За нами горіли чотири села. Це була страшна картина. Розказували потім люди, що поляки з-за Сяну почали втікати, бо бачили, що може статися.

Три дні після акцій на польські села, прибився до відділу стрілець «Явір», один з тих, хто мав підпалити чотири хати перед Павлокомою. Сказав, що він зовсім втратив через дощ орієнтацію. Якось дійшов до Сяну і щойно там зрозумів, що треба йти вгору річки. Долучив до нас у Порубах.

Протидіяння УПА переселенській акції посилювалося. Уночі, 23 жовтня, сотні «Громенка» й «Барона» вдарили на село Кузьмина, де кватиравала переселенська комісія та військо. Комісію розбито, убитими впало 11 вояків, 4 підстаршин та 1 старшина, однак і нам цей напад коштував дорого. Упав сотенний «Барон», «Громенко» зазнав тяжкого поранення. Упав також відважний стрілець «Бігун» та кількох інших.

У тому самому часі «Бурлака» й «Ластівка» розбили переселенські комісії й охорону в селах Корінець та Воля Корінецька, поблизу містечка Бірчі. Натомість на саме містечко напав рейдуючий курінь з України командира «Прута». Гарнізон ВП розбито,

у полон пішло коло 30 польських вояків. Пішли на допит, а потім їх звільнено, за що, як донесла потім розвідка, кількох з-поміж них було засуджено на смертну кару. По цих акціях сотні «Громенка» та «Барона» з'єдналися з куренем «Прута», який ішов пропагандивним рейдом на Чехословаччину. Разом дійшли ми до Солоних Гір, а там перенесли поранених у шпитальки. «Громенку» негайно треба було зробити операцію. Отже наша розвідка, як розповідали потім стрільці, викрала лікаря з Ліська, і він зробив командирові операцію. Дивувався потім дуже, що «бандеровце» його не вбили й взагалі чесно з ним обійшлися. «Громенко» три місяці пролежав у шпитальці. Під цю пору сотнею командував «Орський»<sup>1</sup>, перший чотовий «Бурлаки».

А нашу сотню після смерті «Барона» очолив «Яр»<sup>2</sup>, бувший поручник з дивізії «Галичина». Зараз після цього ми взялися живити. Вийхавши, селяни залишили багато засіяного збіжжя, треба було його зібрати, змолотити та складувати в криївках. Це йшло досить справно, по-військовому. Однак ВП праці докінчити нам не дало – наскочили на нас під час обмолоту в Жогатині. Надійшли від Борівниці, з гори Варятка. Ми зразу відійшли з села, зайнявши становища в невеликому гаю, що лучився з лісом. Військо йшло на Мутвицю й мусило перейти через наші позиції. Коли наблизилося, сотня гримнула по вояках з усякої зброї. Кількох зразу впало, були ранені, ми відступили без втрат.

Закінчили ми жнива. На початку грудня 1945 року сотня перешла в III район, де переорганізувалася у зв'язку з приєднанням кущевих відділів з цього району. На цей час наша сотня – «Ударники 6» – складалася з трьох чот, почту і польової жандармерії, тобто т.зв. ПЖ. У склад почту входили: політвиховник «Осип», бунчужний «Гад», сотенний лікар «Скала», комендант ПЖ «Ігор», зв'язкові: «Хруш», «Хмель» та «Вуйко». Склад першої чоти був такий: чотовим був «Зруб», першим ройовим «Сокіл», другим – «Гонта», третім – «Терка», другу чоту очолював «Бук», маючи ройовими «Комара», «Ряба» та «Чумака», у третій чоті відповідно:

<sup>1</sup> «Орський» – Дмитро Карванський – див. *Словник...*, с. 388.

<sup>2</sup> «Яр» – Михайло Кучер – див. *Словник...*, с. 391.

«Сірко» та «Дуб», «Шуліка», «Слух». Загальний стан сотні: 109 чоловік. Наш III район охоплював села Добра Шляхетська, Креців, Воля Крецівська, Ляхава, Брижава, Ліщава Горішня й Долішня, Ліщавка, Кузьмина, Розпуття та інші, найчастіше перебували ми в присілках, звідки близько було до лісу, часто були ми в Буковині, присілку Брижави – Підволодському, Добрянці, що біля Ляхави, Замагурі.

Уже в грудні настала лютя зима, мороз – десь 30 градусів – був такий великий, що тріскали старі буки по лісах, впав також великий сніг. Така погода не дозволяла на часті зміни постою.

Рій «Сокола», де був і я, мав кватиру в горішньому кінці села Ляхава, у крайній хаті, зараз поруч «мешкав» чотовий «Зруб» разом зі своїм зв’язковим, а далі рій за роєм у кожній хаті вниз села. «Зруб» був високий, кремезний чоловік, мовчазний, нетовариський. Носив однострій совітського старшини, чим відрізнявся від інших командирів. Запам’ятав я його з підстаршинського вишколу, де викладав нам зброязнавство. І тоді був такий самий, ніколи не сказав щось більше, ніж було в програмі. На відміну від інших викладачів, ні разу не розповів веселого анекдоту. А мій ройовий «Сокіл» мав вдачу не таку: завжди веселий, дотепний, усміхнений, він викликав симпатію до себе. Любив загадувати свою дружину, яка походила з Явірника Руського, дуже свідомого села, було звідти в УПА принаймні 30 хлопців. «Сокіл» оженився зразу після приходу нашого роя з Карпатського рейду. Сотенний «Громенко» дав йому дозвіл, хоч і не любив цього робити, казав: «жонатому чоловікові все на думці дружина, а не воячка». Узяти жінку – це в УПА була нелегка справа, треба було дозволу сотенного або провідника, а такий дозвіл приходив найчастіше вже аж тоді, коли дівчина була вагітна. Інші випадки найчастіше не бралися до уваги.

Перед латинським Різдвом «Яр», з огляду на ситуацію з харчами в бідній Ляхаві, вирішив відкомандиравати чоту «Сірка» в інші села, а чоти «Зруба» й «Бука» під командою сотенного лишилися й далі в селі. Мороз стояв сильний. Це було небезпечне для зброї, смар не допомагав, найгірше було з чутливими на мороз автоматаами. Деякі повстанці повідморожували вуха, ноги й руки. Одне слово, невесело.

На латинське Різдво наші дві чети пішли святкувати в польське село Розпуття. Зайшли ми в село непомітно, поставили застави, а вже потім застукали до хат. Люди дуже стривожилися, думали про найгірше, однак ми почали зразу пояснювати мирність наших намірів, мовляв, не боремося з мирною польською людністю, а з комуністичними поневолювачами, які хочуть запанувати над всіма народами світу. По таких розмовах газдині, побачивши, що й справді нічого лихого від нас їм не буде, підготували почастунок. Знайшлась також самогонка, та тут справа була трудна: командир наперед сказав, що можна випити тільки по дві порції. Випивши, почали ми колядувати, знали кілька польських колядок. Це дуже здивувало розпутян. На їх питання, звідки знаємо польські колядки, ми відповіли, що між нами є мішанці, від них решта й навчилася. Довго ми в селі не перебували, бо різне ж могло статися, але «візит» був доброю пропагандою. По польських селах потім пішла вістка, що бандерівці не такі-то страшні, як про них розповідають. Вернулись ми у Ляхаву.

Надійшов латинський Новий рік. Уранці 1 січня 1946 року ми починали день нормальним порядком, якраз милися після руханки, коли заграли кулемети наших застав. Стійкові крикнули: «Алярм!». Усі схопили щось з верхнього одягу, зброю, амуніцію і вибігли з хати. Чотовий «Зруб» дав наказ зайняти становища за хатами. Ворог вів сильний вогонь від лісу. По зв'язку пішов наказ перейти в долішній кінець села. Там сотня спробувала піти в прорив, але дісталася такий вогонь, що відступила назад у село. Зігнавши нас назад, ворог почав обстріл з гранатометів, ми відповідали сильним вогнем кулеметів. Були вже перші вбиті та ранені серед наших і цивільних, запалилися хати. Ситуація ставала безвихідною. Перешли ми в горішній кінець села, де з правого боку ворог також мав становища й привітав нас вогнем. До лісу – 100 метрів чистим полем, укритим білим снігом. Чотовий «Бук»: «На мою команду в пробій до лісу!». Ми зірвалися, а ворог мав нас наче на долоні. Упав ройовий «Сокіл», ланковий «Гнів». До лісу залишилося не більше як 50 метрів. Половина дороги за нами, але ми знову залягли. Тоді чотовий «Зруб» підірвав нас ще раз. Стрибками добігли ми до лісу, але на снігу залишилися стрілець

«Свірк», політвиховник «Осип» та ще троє інших стрільців пораненими прибігли кулеметник «Острій» і ланковий «Горох», який, хоч і дістав у голову, урятував кулемет «Острого». У лісі сотенний визначив транспорт та охорону для поранених. Виявилося, що упало 7 наших, четверо було поранено.

Лісом перейшли ми у Волю Крецівську, де голодне й змушене, засмучене по втраті друзів стрілецтво врешті з'їло гарячий суп. Я якраз закінчив їсти й хотів перепочити, коли зв'язковий приніс вістку зголоситися до сотенного. Я зразу з'явився у почті, де «Яр» наказав мені взяти рій та вернутись на поле бою, узяти звідти убитих й розвідати всю ситуацію в терені, чи ВП заподіяло щось селянам. Ми пішли. Вийшовши з лісу, знайшли ми тіла наших друзів, але як жахливо вороги познущалися над ними! Друг «Сокіл» лежав на снігу роздягнений і поколотий по всьому тілі штиками, крім цього, видно було на ньому сліди припікання вогнем. Так само виглядали тіла політвиховника «Осипа», «Гніва» і «Свірка». Військо вбило й поранило також кільканадцять селян, у тому й дітей. Згоріло 10 хат, вояки пограбували багатьох, вивели худобу. Вигляд Ляхави був такий жалюгідний, як після татарського набігу<sup>1</sup>.

Нашим друзям треба було чимскоріш зробити похорон, але під рукою не було дощок на труни, навіть селяни не мали матеріалу, лише кількох зробило труни, а решта похоронила своїх найближчих просто в землю. Тим, хто впав на полі слави, ми викопали спільну могилу на високому горбі на краю лісу, трохи за селом. Повідомили ми сотенного. На другий день прийшла чета «Сірка», а увечері вся сотня з курінним капеланом «Кадилом» зібралася на похорон загиблих друзів. Капелан відправив по них панахиду, стрілецтво заспівало зворушливі пісні *Вічна пам'ять* та *Чуєш, брате мій*. Відтак капелан та цілий відділ пішли на сільський

<sup>1</sup> Інформація неточна. Селяни не загинули під час стрілянини, а були розстріляні Військом Польським у відплату за допомогу УПА. В екзекуції проведений біля шкільного будинку застрілено 9 осіб, в тому: 14-ти й 15-тилітніх хлопців. Також після бою військо спалило майже повністю село (оціліло лише 10 хат), пограбували все майно. Арештовано кільканадцять чоловіків, з яких 3 розстріляно в Бірчі, двох померло в поворотній дорозі до села, внаслідок виснаження й тортуру.

цвінтар віддати останню послугу вбитим селянам. По сумних хвилинах у Ляхаві відділ повернувся у Волю Крецівську, де стояв до 6 січня.

Зима й далі лютувала. Уранці перейшли ми в Замагуру, присілок Доброї Шляхетської. Не встигли ми розкватиуватись по хатах, а застави прийти на призначені місця, коли знявся алярм: ВП йшло горою від Брижави в напрямку Замагури. Дві сотні. Сотенний дав наказ вийти з села на край лісу й там залягти на становищах. Військо вже входило між перші хати, ми бачили їх, як на долоні. Почалося знущання й рабування людей. Щойно тоді «Яр» подав по лінії: «Вогонь!». Заспівали наші кулемети – військо кинулося хто куди, залишивши коней і зброю (тroe осідланих коней вдалося нам впіймати), однак паніка тривала коротко. Поляки переформувалися і пішли в наступ, попередивши його гранатометним вогнем. Стрільні впали кілька метрів від наших становищ. Шансів на перемогу над такою силою не було, до того день щойно починається. Якби ми встриягли в затяжний бій, то війську могла б прийти допомога, а нам – біда. По лінії пішов наказ: «Відступати вглиб лісу». На місці залишилися тільки три зірці слідкувати за вчинками війська в селі. Їх оповідання, коли вернулися, було страшне. Після відступу вояків увійшли вони в село. Там було вбитих коло 30 осіб, переважно мужчин, пограбовані хати – спалено.

Увечері сотня підійшла під присілок Брижави Буковину, де застала «Орського» з сотнею, який тоді став тимчасовим командиром на місці пораненого «Громенка». Був також курінний «Коник», боївки СБ з III та IV районів. Жаль, що не з'єдналися з нами під Замагурою, тоді дали б ми лупня «богатерам». З цим питанням у голові пішов я на розмову до свого родича «Гупала», а той мені сказав: „«Гордий», сьогоднішній Святвечір будемо святкувати десь у поляків. Бачиш, недаром ціла верхівка радить, як на туркастати”. На нараді командири проголосили збірку обох сотень та боївок. «Орський» прозвітував «Коникові», який, вислухавши звіт, дав «на спочинь» і сказав: «У терені лютий ворог щоденно нападає на наші села, мordуючи людей і грабуючи їх майно. Протягом не цілих двох тижнів ворог напав на Лімну, Ляхаву, а сьогодні на присілок Доброї Замагуру. Наш Святвечір

будемо святкувати в польському гнізді – Бірчі, не при ялинках і свічках, а при кулеметних чергах. Це буде наша відплата за всі кривди й горе». Пройшов по нас від цієї промови струм від голови до ніг. А курінний ше поділився символічно з усіма просфорою, побажав діждати наступних Різдвяних свят серед своїх родичів у вільній Україні і дав наказ вимаршу. Кожен рій отримав на дорогу літр самогону.

Ішли ми попри Ліщаву Долішню, Маляву, Стару Бірчу. Бачили малі світельця по хатах, де люди стрічали Святвечір, а ми питалися подумки, чому наш народ страждає від тих, хто кричить: воля всім народам! А самі що інше з другим народом роблять. І йшли ми далі. Надворі мороз трохи відпустив, де-не-де під ногами був мокрий сніг. Дорога була дуже тяжка: ярами та левадами – навпростець. Нашу сотню очолював у поході «Затока» з боївкою, мій рій (я став ройовим замість вбитого «Сокола») зараз за нею, а далі решта сотні. Перед самою Бірчею посувались ми окопами Червоної Армії з 1939-1941 років. До будинків лишилося не більше 150 метрів. Перейшли ми з рядка в розстрільну й залягли. Сигналом до наступу мала бути ракета. Час видовжувався, але нарешті ми її дочекалися. Знявсь регіт кулеметів, розриви гранат. Однак тільки на нашему крилі, бо праве крило, де мав наступати «Бурлака», мовчало. Що сталося? Тим часом на нашему відтинку зробилось ясно: поляки викинули парашутні ракети. Мали нас перед самими цівками крісів і били прицільним вогнем. Ракети злітали одна за одною. З мого роя упав вже санітар «Голуб», боївкар «Їж», потім другий санітар – «Левко». Щойно тоді відізвалося праве крило. Стрілянина сильна, але чи не запізно? І поволі стає видно, що польський вогонь грізніший за наш. На краю лівого крила пішла в наступ сотня «Орського», пішла в пекло, вибухи стрілен та гранат злилися там в одно. На моєму відтинку знову впали два есбісти, ворог не дав своїм вогнем забрати їх назад. На відтинку «Орського» вогонь затих зовсім, а за хвилину – ворог пішов у наступ. На щастя, наші становища в старих совітських окопах були добре й атаку ми відбили. Однак треба з них негайно відступати, бо польські гранатомети вже встріялися в наші позиції. Погасли на мить ракети, по зв'язку пішов наказ відступу,

а за мить на теплі ще від наших тіл місця впали перші стрільні. Не досягли. Припинився бій і на правому боці. «Бурлака» й «Ластівка» також мусили відступити. Бій затих. Бірча горіла, але не здалася.

Під час відступу, коло Маляви, ми напоролися на частину ВП, що верталася з терену, бо йшла Бірчі з допомогою. Було ще темно, побачивши незнане військо, я запитав про кличку, але вояки відступили, не сказавши ні слова й не стріляючи. Видно, перелякалися, не знали нашої сили. Зайшли ми в Підволодзьке щось з'їсти й напитися. Люди мали інформації про військо, яке ми минули. Це була та сама частина, з якою вчора мали ми перестрілку під Замагурою. Дядьки із села чули також стрілянину від Бірчі та бачили пожежі, питали, чи відплатили ми полякам за кривду Замагури, Ляхаві та Лімної. Годі було відказати ствердно, бо Бірчі ми не опанували, не мали також ніяких вісток про хід бою на інших відтинках.

На третій день свят Різдва Христового наша сотня зустрілася з розвідкою «Громенка». Від них ми довідались більше про бірчанські події. Наши втрати були 27 осіб, у цьому курінний «Коник» та сотенний «Орський». Це були величезні втрати, як на одну сотню. Усі вони впали вже на ринку Бірчі, там, освітлені ракетами, падали від стрілів вояків, що ховалися за мурами домів, падали від кинутих згори гранат. Це втрати тільки сотні «Громенка»; який був стан після бою в сотнях «Ластівки» й «Бурлаки» – не знаю. Наши втратили: 5 вбитих, кількох було поранено. Навіть якби ми здобули цілу Бірчу, то такі втрати були б завеликі. Говорячи про причини невдачі, наша сторона найчастіше посидалася на неточні дані розвідки про силу й укріплення ворога, вказувано й на запізнення сотні «Бурлаки». Поляки після бою тріумфували, а нам лишилася така пісня:

*Неначе вихор в місті Бірчі,  
Поручник «Коник» там гуляв.  
З своїми друзями-борцями  
Ворожі бунки розбивав.*

*Якщо впав би, то не зважайте:  
Вперед, уперед усе ідіть.*

*У пожарища, дими, руїну  
Прокляту Бірчу розметіть!*

*Повстанці далі наступають,  
Мов льви на ворога йдуть.  
«Де командир?» – усі питаютъ.  
Нема його, і далі йдуть.*

Великі втрати примусили курінь на деякий час припинити діяльність. Треба було залікувати рани, поповнити стан сотень. Ворог тимчасом був і далі активний, атакував наші безоборонні вже зовсім тепер села. Біда в парі ходить, кажуть люди. Прийшло наступне лихо: тиф, узимку найнебезпечніший. Наші санітарки заповнилися стрільцями, але хворіли також люди по селах, а ліків не було звідки взяти. Нарешті по хатах появилися написи: „Tyfus. Nie wchodzić”. Щоправда, такий напис не захищав від тифу, але відлякував принаймні військо, що перестало на деякий час гуляти по селах. Однак з'явилася наступна біда, так звана «венерка». У нашій сотні виявлено троє хворих: жандарми з ПЖ разом з їх командром «Ігорем». Вилікувати їх не було ніяких можливостей, звільнені – попали б у польські руки скоріше чи пізніше, а тримати в сотні в такому стані далі не можна було. Склікано суд, який засудив їх на смертну кару. Вирок виконано перед цілою сотнею. Від того страшного моменту почалися в нас щоденно вранці так звані «шванцпаради», що мали на меті виявити наступних хворих. На щастя, іх уже не було.

Незадовго, проте, в сотні сталася наступна халепа. Троє наших стрільців, поранених в кузьминському бою, лікувалися в санітарних пунктах, але якось придумали вкрасти у польському селі коней, а потім продали їх у другому. Ті «панове» хотіли жити на легкому хлібі та ще й заплямили добре ім'я українського повстанця. Жодному з нас крадіжки не дозволялися. Цих стрільців також зустріла смертна кара. Присуд виконано перед фронтом відділу, але ніхто тих комбінаторів не жалів.

У терені військо діяло досить активно весь кінець зими та початок весни. Наші сотні маневрували у своїх районах, у селах задержувались тільки на одну ніч. Отже, жодних сутичок тоді не

було. Надходило літо. Сян поповнішав, ніс багато криги, де-не-де поробилися великі наноси, підносячи й без того високий рівень води. Від Перемишля до Сянока є тільки два мости через Сян, у кількох місцях можна ще було переправитися човном або паромом, але сміливих під таку пору було мало. А для нас це було дуже вигідно, бо не треба було лякатися несподіваного набігу. Проте, одного дня на висоті села Гломча якась сотня ВП переправилася з лівого берега на правий поромом. Вояки зійшли на берег і подалися швидко у присілок Доброї Шляхетської Добрянку. Там обстутили хату поблизу млина, почали кричати: „Poddać się!”. З хати не почули жодного звуку. Тоді підпалили її, сподіваючись, що таким способом примусять вийти з криївки наших партизан, які там дійсно були. Хата згоріла вщент, але ніхто не вийшов. Поляки почали шукати вхід в криївку. Знайшли, витягнули звідти трьох есбістів: «Зоряного», «Бистрого» та «Мазепу». «Бистрого» витягнули трупом, бо він застрілився, його друзі були поранені. Поляки чимскоріш поклали їх на підводу й від'їхали з ними, як чорт з грішною душою, у напрямку Сянока. Що це могло означати, ми знали: вилікувавши, кабевісти почнуть їх водити по терені, щоб показували криївки, магазини й все інше, про що могли знати.

Командування наказало чимскоріш винести припаси з магазинів, а терен навколо них замінувати. Легше пораненому «Зоряному» уже по чотирьох днях довелося йти на певну смерть. Мав він ще бандаж на голові. Уже при першій криївці вилетів у повітря разом з двома кабевістами, кількох було поранено. В руках ворога лишився ще «Мазепа». Можна було сподіватися, що сумний досвід з «Зоряним» підкаже полякам вдатися до інших методів у його випадку. Минули два тижні від смерті «Зоряного», коли розвідка донесла про кабевістів та «Мазепу». Його водили по селах III району, мав вказувати свої контакти й місця кватирування. «Мазепа» мовчав як скеля, мовчали й люди, знаючи що їх жде не тільки від ворога, але й від своїх, якщо виявлять що-небудь. Однак поляки спробували ще раз. Хотіли повести «Мазепу» в Добру Шляхетську, де раніше його полонили. Мали певність, що там хтось когось мусить знати. Принаймні сотня кабевістів переправилася через Сян на висоті Гломчі – спершу застава, а потім уже

й охорона «Мазепи» – у Добру човнами. Підійшли обережно під село й, ідучи від хати до хати, в кожній питали людей, чи знають полоненого партизана. Ніхто не признавався. Мовчав і сам «Мазепа». Довелось вертатися в Сянік без успіху. Однак «Мазепа» добре знов, що його жде в тюрмі за його та людське мовчання: страшні тортури. Через Сян мали переправлятися подібно як і першого разу. Вода була велика й бурхлива. Коли вже човен був на середині річки, «Мазепа» – кремезний чоловік, десь під 100 кг ваги – міцно гойднув ним в один і другий бік, перекинувши у воду себе та охорону. Потонули всі. Мені розповів про це перевізник, що був очевидцем геройської смерті «Мазепи». Ворог не дізвався нічого від жодного з трьох есбістів. Усі вони були моїми друзями, особливо «Бистрий». З ним служив я в одному рої СКВ на початку 1945 року. «Бистрий» та «Мазепа» походили з Жогатина, а «Зоряний» був зі східної Галичини, служив у дивізії «Галичина».

Надворі було щоразу краще, тепліше. Вселялася надія на кращий час, а вже напевно на те, що врешті не треба буде постійно таборувати по селах, а в лісі, де безпечніше. Так і сталося. Сотенний «Яр» вибрав на місце під табір ліс між Брижавою і бувшим польським селом Борівницею. Там ми кілька днів сиділи досить спокійно, тільки час від часу показуючись селянам, бо це було їм потрібне. Наблизалися Великодні свята. Якось перед ними прийшла вістка про «Громенка»: урешті вернувся командувати сотнею. Вдоволені були не тільки вояки, але й селяни. Невдовзі ми об'єдналися з його сотнею, потім долучив до нас також «Бурлака». Виявилося, що всі разом будемо святкувати. Настрій у стрілецтва був знаменитий. Усі три сотні отaborилися в лісах між селами Волею Володзькою та Грушівкою. Це був IV район, мабуть, і тому, будучи господарем, командування перебрав «Громенко». Як же всі тоді раділи. Зустрічалися знайомі з різних сотень, розмови про бої та пригоди, про дівчат. На самі свята прийшов капелан «Кадило». Відправив страсну утреню й почав підмовляти нас висповідатися. «Коли-коли, але вже перед Воскресінням, – сказав, – належить хоч раз у році очиститись з гріхів». Частину й переконав. У тому часі господарська служба збивала столи, а інтенданти вже постаралися про те, щоб ті столи не стояли

порожніми. Десь збоку інтендант сотні «Яра» «Кукса» підготовляв скетч. Усе заповідалося дуже гарно, аби тільки ворог не перешкодив. У неділю ранесенько відбулося посвячення пасок, сира, а навіть ковбаси. І почалася Служба Божа, по всій околиці залунала пісня й могутнє *Христос Воскресе*. А разом з цим знову народжувалося питання: коли воскресне Україна? По богослужінні відбулося ділення свяченим яйцем, капелан «Кадило» та сотенні побажали всього найкращого своїм воякам та один одному. Коли ця вроčиста мить закінчилася, «Кукса» та його артисти до сліз розвеселили нас усіх своїм скетчем. Неабияку радість дало нам і те, що сотенні дозволили кинути кілька гранат у прірву, щоб було полякам знати про наше святкування. Вибух понісся далеко, аж за Сян. Так проходив наш Великдень. Нарешті службові сотень проголосили підготовку до вимаршу сотень у свої райони. Залишився тільки «Громенко», ми зустрілися на його терені. На обличчях батьків та дівчат з довколішніх сіл, які зійшлися святкувати разом з нами, з'явилися сліози. І нам стало сумно, вони так гарно нас пригостили, тож прощанням не було кінця. Подякувавши також і «Громенкові», сотні розійшлися.

Ми попрямували на Грушівку й Улюч, де повечеряли й поговорили з селянами про теперішню ситуацію. У нашій сотні служило кільканадцять хлопців з Улуча, тож і не дивно, що сотенный погодився на прохання їх батьків залишитися в селі до наступного дня, до обливаного понеділка. Наш командир був людиною лагідного характеру. Послав зразу зміннiti застави та в терен стежі. На щастя, було спокійно. Переспали ми ніч, а вранці почалося обливання: всі проти всіх, дівчата не дарували навіть сотенному, хоч і як він кричав, що вони агресивніші за поляків. Мокрий він був разом з усім почтом.

Подякували ми улюchanам і пішли на Буковину. Там майже всі мешканці були єговістами і дуже порядними людьми. На другий день перейшли ми в Підволодське, де «Яр» проголосив перевірку зубів. Ніхто не міг від неї викрутитися. Дантист «Зубченко» з санітарами аж упрівали, вириваючи діряві зуби, а сотенный щоразу підходив заглянути в цебрик, скільки в ньому зубів, і приповідав: «Тепер, мабуть, не будете нарікати на біль зубів, щоб

не йти на стійку або заставу». І дійсно, по такій операції довший час замовкли в сотні нарікання на зуби.

«Яр» був старшиною, що виніс з дивізії «Галичина» звичаї регулярної армії. З партизанською тактикою був, як на мене, трохи «на бакер». Усі вишкільні заняття нагадували маневри регулярних армійських відділів, що потім і дало про себе знати, спричинюючи наші поразки. Кілька днів потім, вертаючись із завдання, сотня затрималася в цьому ж Підволодзькому, де виривали нам зуби, перепочити. Кухарі підготовлялися різати корову на обід, застави ще не дійшли на своє місце, коли зірці донесли про кілька автомашин від Бірчі з військом. Службові проголосили алярм і відступ у ліс. Відступ відбувся без паніки, тільки різники страшенно нарікали, бо залишили неподіленою таку гарну штуку. Лісом ми пішли на старе місце таборування між Брижавою та Борівницею. Там наша сотня почувалася найкраще. Кухарі добули свої запаси м'яса, запалали багаття. Один «Кукса» й далі сипав лайкою з приводу втрати худобини, яка могла дати нам кілька свіжих обідів. Пообідавши, відійшли ми в напрямку Волі Володзької, погода була дуже гарна, тож ще за сонця дійшли на місце, де ждав нас «Громенко» з сотнею. Він зразу скликав нараду чотових обох сотень, стрільці тимчасом розійшлися до своїх друзів. Нарада тривала півгодини, а потім прийшов наказ вимаршу на Грушівку. Дійшовши, ми розділилися. Сотня «Громенка» пішла розбити боївкарський Вітрилов, а ми такий сам на Темешів. Сян перейшли вбрід, сформували розстрільну, але польські боївкари не боронилися міцно, після короткого обстрілу відступили. Стрільці зайшли між хати й наказали господарям палити свої хати. Це була кара за наші села, спалені по тому боці Сяну. Під час акції реквірували ми також кільканадцять штук худоби.

Після втихомирення Вітрилова та Темешова, в VI районі між «нечемними» залишилося тільки містечко Дубецько та село Ненадова, напади на наші села закінчилися, однак на Дубецько треба було піти: були потрібні ліки, бандажі, полотно на білизну. Наступали знову ми та «Громенко». Сян перейшли ми в мілкому місці. Стелився над ним туман, було тепло. На шосі Перемишль-Динів поставили ми застави, а сотні, підійшовши під

містечко, засипали вогнем міліцію та інші важливіші будинки. Міліція швидко піддалася, віддавала всю зброю й амуніцію, два міліціонери не хотіли здатися, тож їх зліквідовано. Решта отримала наказ іти додому й вже ніколи не грабувати наших сіл. В аптекі зареквірували ми ліки, з крамниць взяли всі потрібні нам матеріали.

Закінчилися напади – прийшло виселення. В половині червня «Яр» пішов нищити залізничну станцію в Лукавиці, а «Громенко» – у Вільшаниці. Туди військо зганяло наших селян, щоб вивезти на совітську Україну. Нам не вдалося знищити станції через поспіх або необережність мінера, який і згинув від вибуху міни. Зразу потім надійшов панцирний поїзд. Треба було відступити під його вогнем.

Вечеряли ми в Тростянці, де й переночували. Звідси пішли ми на узгір'я Хваньова. Переднє забезпечення давав «Гонта» з роєм, а весь відділ посувався стрілецьким рядком краєм лісу. По лівому боці відкривалася чудова левада. Раптом наша розвідка напоролася на ВП, почулися стріли. Сотня залягла, але нічого більше про ворога не знали, бо втрачено зв'язок. По лінії пішов наказ розстрільною відступати в ліс, а там стрибками наблизитися до місця, звідки пішли стріли. Не зробили ми багато кроків, коли дісталися під сильний вогонь. На щастя, охороняли нас грубі стари ялици. Розгорівся бій, який довго не тривав, бо сторони не знали про сили противника. «Яр» дав наказ відступати вглиб лісу, щоб відчепитися від ворога, бо втрати мали ми й без того великі. Зі шпіци залишилися живими лише четверо, згинули: ройовий «Гонта», кулеметник «Зуб», ланкові «Граб» та «Крик», стрілець «Коваль», ройовий II роя «Чумак» і сотенний політвиховник «Гамалія». На другий день ми довідалися про свого противника. Це була підстаршинська школа хорунжих з Перемишля.

По тих великих втратах сотня відійшла заліковувати рани. Сотенний вирішив також з'єднатися з «Громенком». Отаборились ми в присілку Загути. Недалеко, на Волі Володзькій, кватиравав «Громенко». Довідавшись про наші втрати, він дуже зажурився, особисто знав тих, що впали, вони були колись його підлеглими. Обидві сотні залишилися на кватирах до наступного дня.

Уранці мене та трьох стрільців службовий призначив на стежу в напрямку Борівниці й до дороги Бірча-Улюч. Ніяких ознак небезпеки ми не побачили. Вертаючись, зустріли нашого бунчужного «Гада». Я зголосив свою службу, «Гад» подякував і пішов далі, а ми пішли до місця тaborування.

Минуло десь півтори години від нашого приходу, коли в сотенного появилася якась справа до «Гада», а того ніде не можна було знайти. Я зголосився до сотенного й сказав про зустріч з «Гадом» при поверненні зі стежі, бунчужний минув нас і пішов далі. Трохи ми ще почекали, але «Гад» не вертався. Тоді сотенний, додумавшись до чого воно йде, зарядив гостре поготівля й негайний вимарш, послав також зв'язкового зі штафетою до «Громенка». За півгодини ми долучили до його сотні. Гостре поготівля тривало далі. У всі сторони пішла розвідка. Уранці обидві сотні отаборилися в грушівському лісі, а пополудні розвідка повідомила про ВП у Явірнику Руському, Жогатині, П'ятковій. Стежка, що повернулася з дилигівського лісу, донесла про ВП на місці нашого попереднього постою. Появилася також поважніша інформація: серед війська був також «Гад». Ми ще трохи почекали. На другий день долучила до нас сотня «Бурлаки». Тоді вже всі відчули, що буде велика війна. Сотні перейшли в ліс біля так званих Моргів. Ситуація ставала щоразу напруженішою, адже «Гад» знов про сотні все. При його допомозі військо ставало справді грізним ворогом. Відділ ВП, що отаборився на місці старого табору, чекав там на нас і далі. Пополудні отримали ми наказ вимаршу. Це був початок плану, складеного нашими командирами: сотня «Яра» має витиснути ВП зі свого колишнього табору, а «Бурлака» з «Громенком» вдарятися по ВП ззаду, якщо воно піде на допомогу заатакованому відділові. «Яр» з сотнею перейшли під Волю Володзьку, Ясенів та Гуту в дилигівський ліс й наблизився до ворожих становищ. На відстані 500 метрів сотня переформувалася зі стрілецького рядка в розстрільну, а коли до ворога залишилося десь 100 метрів, почався наступ й ураганний вогонь. Почувся крик: «Слава!». І тоді поляки вже не витримали. Почали панічно відступати, залишаючи вбитих та поранених. Наша лава перебігла через польські становища, забираючи на бігу зброю та амуніцію, й почала

погоню. Недалеко від мене побачив я, як пропагандист «Корч», у якого була лише одна рука, сік з автомата по ворогові. Добігли ми на край лісу, поляки були вже в чистому полі, а з другого кінця поля раптом почувся страшний вогонь. Це «Громенко» й «Бурлака» почали наступ на ворожий тил тих частин, що йшли помагати вбитим із лісу. Побачив я, що поляки пробують організувати оборону, але вже недоладно. Ще кілька хвилин і пішли б на всі боки, але розвідка донесла про три сотні ВП від Жогатина й П'яткової. По лінії пішов наказ відступати, бо до вечора було ще далеко, а поміч полякам могла прийти також з Бірчі. За нами в полі лишилася десь сотня вбитих поляків. У нас було п'ятеро вбитих, кілька поранених. Між убитими був чотовий «Чайка» з сотні «Громенка», дуже відважний вояк. Жаль, що наша куля не досягла зрадника «Гада». Він до кінця існування УПА в Закерзонському краю служив ВП. Натомість вдалося нашим есбістам з III району зловити наречену «Гада». Вона призналася, що від половини 1945 року він співпрацював з УБП й командуванням КБВ у Бірчі. Це за її намовою, як тоді й виявилось, наш бунчужний став зрадником, а через це сотня мала в кількох боях велиki втрати.

Однак, не тільки співпраця «Гада» й чотового «Зруба» з ВП була причиною невдач нашої сотні; до цього додавалося також військове невміння сотенного «Яра». Мабуть, через це його в половині липня 1946 року й замінив «Крилач», бувший командир I чоти в сотні «Бурлаки». Пригадую собі ще такий випадок з часу, коли сотнею командував «Яр». Розвідка донесла про появу чотирьох повзів у Добрянці. Наш табір був недалеко, тож «Яр» дав наказ вимаршу в напрямку цього села. Воно було розположене в глибокому яру. Коли ми стали на краях яру, бачили своїх противників, як на долоні. Віддаль була десь 150 метрів, атакувати ніяк не можна було. Поляки також нас побачили, почали щось кричати, але стрілянини не починали. Сотенний здогадався, що повзі можуть почати обстріл й наказав відступати. Відійшли ми від Добрянки десь півтора кілометра, коли повзі почали обстріл лісу. Здавалося, що б'ють навмання, але стрільні почали падати на вершки ялиць й розривалися над нами. Не можна було від них скритися. Від

осколка впав тоді чотовий «Бук», прекрасна людина й вояк, що міг командувати сотнею.

От і настав «Крилач». Від того моменту наша сотня була постійно з сотнею «Бурлаки». Якось після тієї зміни почався набір новобранців у сотні, які вимагали поповнення їх особового складу. Це була нелегка справа. Війна вже закінчилася, разом з її кінцем змінилося думання суспільства, навіть тих його верств, що не симпатизували комуністам. Усі були виснажені війною, прагнули жити в миру. Отже, можна було б сподіватися труднощів, але комуністична Польща вела на наших землях страшний терор, переселення, весь час тривали вбивства – усе це наказувало рятуватись молодим людям в наших лавах. Молодь, що верталася з роботи в Німеччині, охоче вступала в них. Наша визвольна боротьба тривала далі.

Коли я закінчив набір, «Крилач» призначив мене, як випускника підстаршинської школи, вишкільником. Вишкіл відбувався під час постійних маневрів обох сотень, під час тaborування. Під цю пору в терені ставало небезпечніше. Поляки навчилися подекуди тактики боротьби з УПА: створили спеціально вишколені батальйони. Це були так звані батальйони смерті, сперті на зразок совітських «істребітельних отрядів». Деякі з них йшли вже за нами навіть у ліс, чого раніше не бувало. Попри це вишкіл двох роїв новобранців відбувався далі. Часто заходив до нас сотенний, питуючи, коли буде вже кінець навчання, бо хотів мати вишколених вояків. А вони думали так само: хотіли чимскоріш долучити до старших друзів, відповідали, що іспит буде тоді, коли появиться ворог.

Сотні «Бурлаки» та «Крилача» діяли в глибині лісів, у села заходили тільки на вечерю. З лісів коло Ямної перейшли ми в I район «Холодного Яру», щоб хоч трохи підкріпитися перемиським хлібом, гарним хлібом, якого не побачити було нам в горах. А які ж там були сади! Я завжди говорив про них хлопцям, згадуючи перебування на підстаршинському вишколі в корманицьких лісах в 1945 році. На Перемищині долучив до нас відділ з Самбірщини, одна чета. Була з ними одна жінка. Вояцтво було загартоване в боях проти НКВД. З ВП ніколи не воювали, тож і не мали його за поважного противника.

На Перемищині не застали ми спокою, розвідка донесла про появу війська в кожному селі, були чутки, що це розташувалася ціла дивізія. Одного ранку «Крилач», «Бурлака» та самбірська чета задержалися поблизу села Княжичі. Відпочивши, ми мали вже відходити, коли побачили частину ВП в силі однієї сотні, що наближалася до наших позицій. Пішов наказ підготуватися до бою. Поляки підійшли ближче, а тоді привітав їх наказ: «Вогонь!» та й правдивий залізний вогонь. Що зчинилося на нашому передпіллі – годі описати. «Богатежі» навіть не пробували відстрілюватися, утікали панічно, лишаючи вбитих, поранених, амуніцію. «Бурлака» наказав підібрать всіх поранених поляків, перев'язати їм рані, а також забрати документи в убитих, щоб послати їх батькам з остореженням не висилати своїх синів на боротьбу проти нас, бо УПА не бореться проти мирної польської людності, а проти червоних комуністів, які нищать безборонних українських селян.

З місця бою обидві сотні та чета з-за кордону помарширували на Грушову, однак, заставши там військо, непомітно перейшли шосу Риботичі-Бірча, щоб податися аж на узгір'я Сухого Обичу – великого лісового комплексу над Ямною Горішньою. Там почали ми підготовку до Свята зброї: зайняли кругову оборону, на віддалі 2-3 кілометрів пішли стежі у всіх напрямках, зайняли свої місця також підслухи, розставлено сильні застави й чуйки. І добре, що ми так підготовилися. По якомусь часі стежі, послані на північ, донесли про ВП. Ішло в нашему напрямку, прочісуючи ліс. Був полудень, до вечора далеко, отже бій, якщо ВП наблизиться скоро, міг бути затяжним і запеклим. Пішов розказ про підготовку до бою, а зараз по ньому «зорити передпілля й маскуватися». Час ішов страшенно поволі, поляки не підійшли на відповідну відстань. Стежка з північного напрямку знову поінформувала про недалекого вже ворога. Була десь третя година пополудні. Кулеметник з моого роя «Шпак» поставив свого німецького МГ-42, якого поляки страшено боялися, за пнем ялиці, зараз при лісовій дорозі, коло нього присів і я. Стежі донесли: ворог на віддалі 500 метрів. «Стягнути застави, підпустити на 100 метрів, а тоді вогонь», – пішов по лінії наказ. Військо вже з'явилося – ішла одна лава, а за нею друга.

Перші вже дійшли... якби на команду гаркнули кулемети, пішла в небо заграва від нашої зброї. Перша лава захиталася зразу, стала, а потім почала втікати, не витримала й друга. Тоді пішов другий наказ: «Праве й ліве крило – вирівняти лінію, вперед!». «Шпак» наче й не дочув цього, далі бив, кулемет клекотів, а на передпіллі творилася страшна картина: поляки залишали вбитих, поранених, зброю, чути було стогін й крики. Урешті ми зірвалися. Прокотилося лісом «Сла-а-а-ва!». На своєму відтинку передпілля натрапив я на пораненого поляка. Побачивши, що наближаюся, відбезпечив гранату й розірвався. Згинув геройською смертю. Я підібрал його кріса й амуніцію. Решти поляків уже й не було видно, по лісі тільки чулися голоси окремих вояків, що шукали один одного. Ми згорнули лінію. «По бою» – прийшов останній наказ. Так ми відсвяткували Свято зброї. Мої рекрути мали тоді бойове хрещення, уперше стрілися з ворогом, однак «списалися» прекрасно.

Десь два тижні після цього бою ми знову були в Ямні Горішній. Селяни привітали нас як переможців, були дуже вдячні за цю перемогу над ВП, казали, що «тим разом зробили-съте велике жниво для ВП. Вони більше тижня шукали по лісі вбитих». Чи не по цьому бою зродилася також пісня на честь командира «Бурлаки», яку ми потім дуже часто співали.

*Не страшна нам є атака,  
Коли з нами є «Бурлака».  
Кожен наступ нам присмний,  
Як є з нами наш сотенний.  
Чи на бункри, чи на шанці,  
Ми у бою, як у танці.*

*Усе ціло вийдем з бою  
За твоєю головою.  
А як прийде відпочити,  
«Фасон тримай, пане брате,  
А з дівчатами, чловеку,  
Не вдавайся задалеко».*

Надходила осінь. Для деяких з-поміж нас це була вже третя або й четверта осінь у повстанських рядах.

Під кінець вересня рій «Шуліки», до якого по реорганізації сотні я був призначений, як заступник районного, разом з роєм «Чумака» був відкомандирований в IV район. Отже, пішли ми на Лемківщину, чи, як казали в нас, «у Бескид». Однак ніхто, навіть районі, не знали пошто туди йдемо. А з IV району пішли ми по зв'язку далі. Ідучи від куща до куща, дійшли ми нарешті в Бескид.

У селі Рябе побачили ми людей на двох підводах, навантажених сіном. Почали ми розпитування: це були звичайні собі грабіжники, що приїхали з ВП з Балигорода грабувати майно по наших виселених людях. Запитали ми, куди пішло військо. За бандерівцями пішло. Треба було швидко вирішувати: випрягати коней і забрати з собою польським грабіжникам на nauку, або швидко відступати з небезпечного місця, бо військо було недалеко. Вибрали ми другу розв'язку. По дорозі побачили стоптану військову траву, тож зразу помарширували ми в протилежному напрямку. Однак запізно. Дістали ми кулеметний вогонь з лівого боку. На щастя, побіч був глибокий вигін, куди ми зразу й вскочили. Почали бігти щосили, щоб відв'язатися від ворога. По якомусь часі раптом впали в глибоку яругу. Військо туди за нами вже не пішло. Потім ми довідалися, що ця яруга звалася Звезло або Душатинські озерця і створилася на схилах Хрищатої, які під час великої зливи обсунулися на потік Вільховий.

Вийшли ми на велику галевину, звідки побачили якесь підпалене село. «Чумак» призначив мене йти розвідати, що це за село горить і яка ситуація в терені. Уявя я двох стрільців. Пішли ми наперед, а за нами на відповідній відстані – решта. Уже вечеріло, коли ми підійшли під першу хату, що стояла десь 100 метрів від села. Від людей довідалися ми про його називу: Смільник. У ньому нещодавно, як казали, сотня «Хріна» звела бій з ВП й вийшла з цього бою переможцем. Зі Смільника подались ми у Волю Міхову, де застали «Хріна» на відпочинку. «Чумак» і «Шуліка» пішли до почату командира довідатися, як іти до людини, з якою ми мали зустрітися. Виявилося, що треба перейти в Манів. Там ми й знайшли кущового, а потім, за його посередництвом, людей, до яких були

послані в далеку дорогу. Переночували, а вранці вийшли разом з ними – один виглядав на панка, а другий був такий собі чолов’яга – та з четвіркою обв’ючених будівельним знаряддям та харчами коней в подальшу мандрівку. І далі не знали мети й завдань, передбачених командуванням у Бескиді. Додумувалися ми лише, що будемо щось будувати, але й то не занадто заспокоювало, бо людей потрібних до будови в Бескиді не бракувало. Поки що можна нас було взяти за шукачів скарбів або якихось дослідників. Ішли ми щораз вище й вище, нарешті добилися на полонину. На вершках гір уже лежав сніг, однак хмари повзли майже по хребтах – ми нічого не могли побачити, тільки білу мряку. Ішли хребтами десь чотири години, а потім почалася дорога вниз. Серед великого лісу панок наказав нам стати: ми були на місці. Розвантажили коней. Від панка довідалися, що він – районний референт служби здоров’я «Арпад»<sup>1</sup>, а його товариш – це зв’язковий. Наше завдання: будувати центральну шпитальку УПА. Ось і виявилося, чому до цього завдання треба було людей аж з I-го району «Холодного Яру». «Арпад» мав план шпитальки й показав місце під будову. Він та зв’язковий залишилися з нами до наступного дня. Ми швидко зробили колибу з чатиння, щоб захиститися від снігу і дощу. Увечері розвели вогонь, погрілися та й заснули, поставивши ще стійку. Уранці «Арпад» зі зв’язковим попрощалися з нами. Залишились ми мов серед якоїсь безодні, серед величезних ялиць, без даху над головою. Цього дня ми почали роботу. Наперед найбільший викоп – під шпитальну залю (потім до кінця роботи була нам за домівку). Матеріал до будови брали з опустілого села Бальниці. Одні копали, а другі розтягали хати й звозили дерево на місце. Це були так звані різані лави товщиною коло 20 сантиметрів, шириною 30 сантиметрів, насичені ропою. Треба було поспішати, щоб звезти все потрібне дерево заки впаде сніг. Така праця тривала три місяці, була дуже тяжка, але після цього часу ми залишили по собі під землею добре замасковані дві кімнати для хворих, кімнату для лікарської служби, кухню,

<sup>1</sup> «Арпад» – Ярослав Крента – студент медицини, санітар УПА, родом з с. Лішава Горішня. Загинув 23 січня 1947 р. в санітарному пункті на Хриштатій.

пекарню, харчовий і аптечний магазини, а все це з допливом та відливом свіжої води. У стелях були вікна, які в разі небезпеки можна було швидко закрити скринями, набитими землею, а на цих скринях росли смереки та ялички. Був один вхід та два виходи. На жаль, невдовзі ця шпиталька впала: один з харчових попав в руки ВП, дав потрібні інформації і показав місце. Військо обступило шпитальку, однак не могло її здобути, бо всі, що були в ній, хоч і ранені, по-геройськи оборонялися. Нарешті закладено коло неї міни й підрівано. Загинуло 17 осіб на чолі з лікарем «Ратом», його дружиною, референтом служби здоров'я «Арпадом».

Наши два рої мали, здається, будувати в Бескиді ще одну подібну шпитальку, але з огляду на щоденне нишпорення «батальйону смерті» під командуванням Міхальського в кожну мить загрожувала деконспірація такої важкої будівлі, так що на початку січня 1947 року дістали ми наказ вернутися на старі місця. У дорозі назад застукав нас у Двернику відділ Міхальського. Була коротка перестрілка, але вдалося відступити без жертв у напрямку Сухих Рік, де ми стрінули сотню «Біра». Разом з розвідкою його сотні перейшли ми в Затварницю, а звідтам по зв'язку дісталися до IV району «Холодного Яру».

Вітав нас сотенний «Громенко», дуже вдоволений нашим безпечним поворотом у пору, коли в терені ставало щоразу небезпечніше. Ворог осаженіло ганяв по селах, використовуючи перевагу радиозв'язку і транспорту. Однак за час нашої неприсутності сотні куреня «Байди» скочили в містечко Динів, забираючи ліки й полотно на білизну й мундири, розбили також станцію міліції й інші пункти. На жаль, сотня «Крилача» пізньої осені зазнала тяжких втрат у бою з ВП над Доброю Шляхетською: упало 7 вояків, у тому чотовий «Сірко» і ройовий «Слух». «Громенко» тоді якимось більшим щастям маневрував між ворожими відділами й не мав втрат. Він узагалі дуже dbav про те, щоб дарма не втрачали людей, чим заслужив собі велику пошану й авторитет серед стрілецтва. Так само й тепер, коли ми прийшли з Бескиду, не дозволив долучити зразу до «Крилача», кажучи: «Що ви думаете, курделябель, що я за вас буду відповідати, як попадете в якусь халепу, самі знаєте, що рій не становить сили, а тепер всюди ляшня

нишпорить, терен загрожений». Отже, залишились ми при «Громенку», який кватиравав тоді переважно в диягівському або борівницькому лісах. У тому часі прибула до нас розвідка з І району й донесла про великий бій з ВП сотень «Крилача» й «Бурлаки» в бранівському лісі на початку вересня. У бою впало сім повстанців, між іншим, ройовий «Комар» та мої сердечні друзі: кулеметники «Смерека» й «Сорока».

«Шуліка» долучив до сотні щойно під кінець березня. «Крилач» кватиравав тоді в Конюші, в І районі. Відразу ми відчули себе, як у дома, хоч і як добре було у «Громенка». Півроку нас не було, але всі вернулися живі й здорові на радість друзям.

«Крилач» й далі тримався майже разом з «Бурлакою». Розвідки доносили про масу польського війська в Княжичах, Корманичах, Клоковичах, Фредрополі. Десь на початку квітня якась розвідка принесла газету «Новіни Жешовськє» з інформацією про загин від «бандеровської кулі» генерала Сверчевського на дорозі з Бали-города до Тісної.

Перейшли ми в корманицькі ліси, дуже часто змінюючи місце постою. Одного разу стежі донесли, що ворог лісом від Брилинців переходить так званою дильованою дорогою до Корманич. Небагато бракувало до сутички, однак військо обійшло наші становища, а ми не зачіпали його, бо не хотіли виявити місця таборування. Хлопці згадали, що сьогодні польський Великдень. Від півночі чути було гарматні постріли, але в нас був поки що спокій. Пополудні капелан «Кадило» відправив Службу Божу. Вечеряти пішли ми у Фредропіль та Корманичі.

Наблизалися вже й наші Великодні свята. Розвідки доносили про намір ВП зробити великі облави, але поки що була тільки блокада. Появилися також вісті, отримані по селях від москалів, що були в польському війську, про планове виселення з цілого Закерзоння наших людей на так звані «земле одзискане», на захід. У лісі над Конюшою впала шпиталька з пораненими і персоналом, між іншим, лікарем «Нехристом»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> «Нехрист» – Ярослав Солган – фармацевт, окружний референт УЧХ, родом з Перемишля. Загинув 11 квітня 1947 р.

З лісу над Кречковою перейшли ми в Березку, де наших людей не було вже від літа 1945 року, коли-то вивезено їх на Україну. Звідси попрямували в польське село Ясеницю. Там отаборилися й повечеряли, а потім, зареквірувавши дві худобини, подалися маршем в напрямку П'яткової. Затрималися відпочити над Мутвицями, присілком Жогатина.

За хвилину почули коротку, але ураганну стрілянину в ділягівському лісі. Видно, ВП напоролося на «Громенка». З-під Мутвиць відійшли ми, через Липу, в сторону Добрянки. Протягом двох днів наш відділ подолав віддаль між I і IV районами. У Добрянці люди були дуже стравожені, сказали, що «недавно винеслося ВП, а тепер ви прийшли», даючи цим зrozуміти, що краще було б, якби ми пішли далі й не зупинялися в їхньому селі. Однак «Бурлака» наказав зарізати корову й зварити вечерю. Були ми вже дуже голодні й заморені. Відпочили трохи, а ранком були вже в крецівському лісі. День пересиділи в лісі, відпочиваючи, а ввечері «Бурлака» пішов шукати їжу в Пилу, а ми в Волю Крецівську. Збірним пунктом назначено ліс над Кузьминою. Другого дня пополудні стежі повідомили про якийсь нерозпізнаний відділ. Невдовзі виявилося: це сотня «Громенка». Три сотні вкупі, стрілецтво вдоволене зустріччю. Бракувало тільки «Ластівки», з ним, правдоподібно, мав би бути курінний «Байда». Перейшли ми в ліс над Реберцем, а звідтам розійшлися по селах за харчами, щоб трохи по півночі зйтися в лісі між Крайною та Лімною. Уранці стежі донесли про сотню «Ластівки», з яким була ціла верхівка провідників і референтів, а також боївки СБ з майже цілого надрайону. Серед стрілецтва пішла чутка нібито звідси всі сотні підуть в рейд до американської окупаційної зони в Німеччині. Цілий курінъ жив надією на близький кінець гонінь. Почали навіть готоватися в дорогу, одні латали мундири, інші – чботи, стригли волосся й голилися. Вийшов дозвіл робити знімки тих, хто доводив себе до порядку чи брав участь у спільніх гутірках між стрільцями різних сотень. Усі мали прекрасний настрій, сподівалися, що голодові й холодові врешті прийде кінець. Коло полудня всі чекали загальної збірки куреня, на якій мав би бути зачитаний наказ про вимарш великим рейдом на Захід. Нам і дійсно тут не було вже що

робити, якщо поляки запланували вивезти наших людей на західні землі, які колись належали німцям. Однак збірка відбулася щойно ввечері. Здається, що «Бурлака» дав звіт курінному про стан куреня до відчитання наказу, та замість вимріяної вістки почули ми ось що: всі сотні розходяться у свої райони. Сотня «Крилача» йде разом з сотнею «Бурлакі» в І район. Видно, головнокомандуючий УПА «Орест» ще не дав наказу почати рейд на Захід.

Наші дві сотні помарширували понад Посадою Риботицькою й Кописном та зійшли в Конюшу. Зразу після вечері алярм: від Берендович наступало ВП. Треба було відійти в ліс над Брилинцями. До ранку спокійно. Настав день, нарешті сонячний, бо досі все був дощ і мряка. З усіх сторін повернулися стежі з інформаціями в якому селі є, а в якому нема війська. Вечеряти йдемо: «Бурлака» в Клоковичі, а ми в Аксманічі. Повечерявши, зразу відійшли ми в корманицький ліс й зайняли становища в старих австріяцьких окопах з I світової війни. Спокійно. Кожен рій мав з собою баняк для варення їжі, бо в села заходить небезпечно, проте бракувало харчів: хліба майже не було, сухарі з криївок не надавалися до їди. Прийшла інформація про дезерцію «Орла» з сотні «Ластівки». Це була дуже поважна справа, бо він почав ходити з військом і показувати наші стежки.

У третій декаді квітня прийшов ще грізніший удар: військо почало виселення. Без підтримки людей годі було думати про те, щоб утриматися в терені. До спорожнілих сіл заходили наші рої магазинувати збіжжя, бульбу, просто все, що могло нам ще придатися. Виселення тривало далі: вивозили і українців, і поляків. З корманицького лісу побачили ми, як ВП зігнало багато людей на луки поблизу Княжич до наперед підготовленого для вивезення в незнану дорогу великого табору.

Стежка пригнала з якогось села кілька штук худоби. Інтенданти з різниками зарізали три зразу: одну розділили між роями, а дві «Кукса» почав магазинувати до бочок, щоб потім закопати в землю. Не пам'ятаю, чи встиг це докінчити, коли проголошено алярм. Обидві сотні залягли на становищах, готові до стрілу. Недовго чекали появи війська й почали сильний вогонь. Поляки спробували йти в контрнаступ, однак вогонь придушив їх до землі. Чули ми

крики „parzód!””, але знову наш вогонь притримав їх при землі. Тоді понеслося наше «слава!», але з місць ми не підірвалися, тільки далі вели вогонь. Урешті ВП почало відступати, тоді ми кинулися трохи за ним, збираючи по дорозі амуніцію та палатки, бачили також на землі сліди крові. Зараз потім прийшов наказ переформуватися з розстрільної в стрілецький рядок і прямувати на узгір'я Шибеницю. Там знову зайняли ми становища, але поляки вдруге вже не наступали. До вечора був спокій. Тоді зійшли ми до потоку зварити якусь юшку, а в терен пішли стежі. Одна пішла на місце вчорашнього тaborування взяти м'ясо, залишене «Куксою», але залишені там баняки були проколоті штиками.

Від того бою ВП день у день нишпорило за нами, цілий корманицький ліс був у блокаді. Була досить гарна погода, тільки ночі були холодні, деякі хлопці позастуджувалися, але ж мусили витримати. Прийшла назад розвідка з V району: там також вже виселено людей, а у двох криївках впало більше ніж 30 наших. Пішла чутка, що це робота зрадників «Старого», «Чумака» та «Вишинського»<sup>1</sup>.

Травень. Усе зазеленіло. По лісах спів птахів, а по селах – цвінтarna тиша, тільки де-не-де завив собака. Це страшне відчуття, що ми в пастці, не покидало нас. Постійно змінюємо місця постою. Хлопці все-таки готові на все, не залишає їх надія, що надійде день відходу в «обіцяну землю».

Стежі донесли, що ВП, мабуть, шикується до остаточної атаки. У кожному селі було військо, було чути гарматні стріли. Ситуація погіршувалася, стежі не верталися, дуже часто натрапляючи на засідки чи інші пастки. Одного дня підслухи (вже не стежі!) донесли, що від Брилинців, Княжич дильованою дорогою, яку звали також московською, йде військо. Знову зайняли ми становища в старих австрійських окопах. Сюди дійшла до нас польська мова: „lewe skrzydło wyrównać do przodu”. Ми чекали наказу почати вогонь, але він не прийшов. Нерви якось витримали. Поляки не побачили нас, пройшли мимо на віддалі не більшій, як 50 метрів від краю лісу. Ішли дві розстрільні, не маючи й на думці, що за ними стежать

<sup>1</sup> «Вишинський» – Ярослав Гамівка – див. Словник..., с. 388.

сотні очей та крісів. Якби хтось з-поміж нас не витримав і почав вогонь, то могло б бути погано, бо був щойно початок дня.

Коли стемніло, «Бурлака» наказав перейти з окопів у глибокий яр, де плив потік. Хтось жартівливо сказав, що сьогодні на вечерю лишився у нас один коров'ячий лоб. Голод почав ходити за нами. Людей не було. До магазинів не завжди був доступ з огляду на величезні військові сили, деякі магазини були вже розбиті. Треба було йти в польські села. «Крилач» послав рій «Шуліки» з кількома місцевими хлопцями в польське село Залісся зорганізувати трохи хліба та хоч одну корову. Треба було нам пройти десь п'ять кілометрів. Уже будучи коло села, «Шуліка» послав розвідати, чи є польське військо. Не було. Поставили ми заставу на краю села, а самі пішли по хатах. З одної взяли трох молодих чоловіків, щоб показали, де є хліб та, найголовніше, корова. Один тихо сказав, що знає господаря, який має дві корови, зрабовані українцям. Ми їх зразу й забрали. Хліб збиралі досить скоро, уже наблизилися ми до крайніх домів, коли один з наших «провідників» вказав на три хати трохи край села, там також мав бути хліб. «Шуліка» наказав йому піти самому й принести. Крім моєї кулеметної ланки, що залишилася за деревами, решта рою відійшла в ліс. Раптом я побачив, як від лісу з другої сторони перебігла група людей, а за хвилину почувся голос нашого «провідника»: „Chodźcie po chleb!”. Я нікого не послав. „Przynieś sam!” – крикнув я, але у відповідь пішли по нас кулеметні черги, на щастя, пронесло горою. Ми не відповіли, бо не було потреби, спокійно дійшли до решти роя під охороною дерев і кущів, а десь годину пізніше зголосили прихід сотенному «Крилачеві». «А стійкові чули кулеметні черги від Залісся, малисьте щастя, ідіть відпочиньте», – він був вдоволений нашим щасливим поворотом із завдання. Довго ми не відпочивали: годину часу, а потім відділ під командуванням «Бурлаки» перешов у ліси між Тисовою і Кописном. Треба було якнайдалі відійти зі старого місця, бо ж відомо, що завтра ворог буде нишпорити за нами, довідавшись про наше перебування у Залісся. Стягнули ми ще стежі. Від них прийшла інформація про стягання військом збіжжя та інших харчів з виселених сіл. Нам мало нічого не лишитися.

Прийшовши на нове місце постою, сотенні, як завжди, наказали зайняти кругову оборону. Послано стежі, зайняли свої місця чуйки та застави. Була прекрасна сонячна погода. Від сторони Перемишля, точніше, від корманицьких лісів, як і можна було сподіватися, почули ми стріли, можливо, налізла на засідку боївка. Ми спокійно відпочивали, мали по кусникові хліба, а це вже було добре, але по відділі рознеслася чутка про «Рака» й «Завзятого». Цих стрільців польовий суд засудив на смертну кару за спання на стійці. У сотні «Бурлакі» подібно: двох засуджено за самовільний відхід від відділу. Цілу четвірку тримала під наглядом ПЖ. Були вже без зброї, чекали біля почтів, а стрілецтво почало голосно говорити про своє невдоволення. Як так може бути, гинуть стрільці від ворога, а тут ще й свої судять на смертну кару. Подібну балачку вів і я з ройовим «Мечем». «Треба в такому випадку брати до уваги дуже тяжкі умовини: втома, голод, щоденні бої». – «Стрілець хоч би падав з ніг, мусить іти на заставу, стежу чи стійку, щоб убезпечити тих, що відпочивають». – «Треба піти до сотенного...». Зголосились ми до звіту до «Крилача» з проханням помилувати наших друзів. Він уважно нас слухав, на лиці з'явився стурбування. «Перекажу негайно вашу просьбу польовому судові», – сказав, коли ми закінчили. Сотенний відійшов, а ми повернулися на становища ждати остаточного рішення суду. Він засідав у складі: перший чотовий «Сагайдак», як судя, чutowий II чоти «Голий», як прокурор, політвиховник «Клим» – оборонець, протоколістом був бунчужний «Орест». Може годину після нашого звіту по лінії сотні «Крилача» пішов наказ до збірки. Перед фронтом сотні бунчужний звітував сотенному, а потім «Крилач» прочитав денний наказ. Яка ж була радість «Рака», «Завзятого» та наша, коли сотенний проголосив помилування. Ми з «Мечем» мали також велику сatisфакцію, а помилувані й не знали, як нам надякуватися. У сотні «Бурлакі» була така ж сама радість, і там засудженим прийшло помилування.

Була, мабуть, уже друга половина травня, а ми й далі маневрували між ворожими відділами, щоб не зв'язатися на довше боєм, що за кожним разом міг закінчитися для нас трагічно, якби ми попали на переважаючі сили. Не було часу помитися, поголитися.

Наш «найвірніший приятель» – воші – не давав нам спокою, а навіть посилив свою діяльність. Одного разу, коли військо на якийсь час припинило облави, сотенні вибрали гарне місце над якоюсь річкою, де й відбулося загальне купання, прання білизни й онуч. Половина відділу була при зброї, друга половина – купалася, «приятелів» ми все-таки не позбулися, але кожен принаймні відсвіжився.

Спокій недовго тривав. Наступного дня знову почалася заграва, але ми пішли пробоєм і прорвалися, хоч і за ціну життя кількох наших друзів. До вечора ніхто за нами не гнався, але не ставало вже нам терпцю, один одного питав, на що ми тут ждемо й навіщо тратимо людей. Зайшли ми в потік зварити якусь вечерю, бульба й м'ясо ще були. Трохи ми відпочили, повечеряли, однак думок не позбулися: що буде з нами завтра?

Удосвіта помарширували ми попри Брилинці на Рокшиці. Дійши до гущавника, де недавно пролежали цілий день, а військо нишпорило навколо. У гущавнику ми зразу зайняли кругову оборону. Але як боронитися, коли висота деревця не більша за людину? Коло 10-ої години від сторони Княжичів й Корманичів чути було окремі постріли. За хвилину над лісом з'явилися два «кукурузники». Ми майже вросли в землю. Видимість – дуже добра, гарний травневий день. Однак пролетіли, не побачивши нас. Лежали ми й далі, у терен не пішли стежі, на певній віддалі від нас – тільки чуйки й підслухи. Час ішов несамовито поволі, хвилина видовжувалася в день. Наш молодняк лучився з великим лісом, звідти пополудні почули ми людські голоси, що наблизалися до нас. Показалися знову літаки. По зв'язку пішов наказ: «Добре зорити». Несподівано прийшов наказ про вимарш, але за хвилину вернулись ми на старі становища. Причина цього «маневру» була, мабуть, така, що чотовий «Остап» від «Бурлаки» не відергав, коли його підслух доніс про стрічу з польським офіцером. Офіцер відійшов за потребою, побачив підслуха, запитав: „Kto tam?”, а не отримавши відповіді, махнув рукою і пішов у свою сторону, однак треба було на момент підірвати обидві сотні. На щастя, пролежали ми до вечора без бою і втрат.

Увечері зайшли ми, як завжди, у якийсь потік. Кухарі взялися варити. А тим часом стежі донесли, що у Брилинцях з'явився військо, мало з собою сім польових кухонь. Тепер уже всі знають, скільки комуністична влада Польщі кинула проти нас війська. Тільки проти куреня «Байди» боролася ціла 9 дивізія ВП, доповнена іншими формacіями, полками КБВ, міліцією.

Ця сила пильно прочісувала ліси в цілому Сяновому коліні, починаючи від Перемишля.

Підійшов до мене мій односельчанин «Хмель», який був зв'язковим «Крилача» і сказав про арешт коменданта ПЖ «Змагуна» з наказу сотенного. «Змагун» відмовився виконати наказ. Знову дуже поважна справа, знову військовий суд. На щастя, закінчилося на тому, що з коменданта ПЖ «Змагун» став звичайним стрільцем і був перенесений до котрогось роя сотні «Бурлакі».

Мушу нагадати, що від середини квітня майже не було зв'язків з сотнями «Громенка» й «Ластівки».

Одного дня поляки по всьому Закерзонні скинули пропагандивні летючки, в яких закликали стрільців не підпорядковуватися командирам й зголосуватися до представників польської влади або безпосередньо до війська. Усі гріхи таким мали бути прощені.

Деякі стрільці скаржилися, що вже червень, а мов у безодні, на що ждемо? Ситуація наших сотень ставала дедалі гіршою. Найгірше дошкуляв голод та безнастанні атаки ВП. Між сотенними та провідниками «Григором», «Потапом» і «Орачем» велися якісь наради. Сказав мені про це, звичайно, «Хмель». Тільки додумуватися можна було про що йшлося в тих нарадах: напевно, про рейд в американську зону в Австрії.

Нарешті – вихід з корманицьких лісів. Маршируємо в напрямку Рокшиць, лишаючи з правого боку село Вільшани, переходимо шосу Перемишль-Бірча й зупиняємося над селом Кречковою. Серед стрілецтва пішла чутка, нібито недалеко від нас кватирує сотенний «Ластівка». Якби це підтвердилося й ми сполучилися, то була б більша сила. Однак «Ластівки» не було. Натомість «Крилач» послав рій у польське село Гута Бжуська по якусь корову, рій «Бурлакі» пішов за тим самим на Волю Корінецьку.

Невдовзі «бурлаківці» пригнали корову й двоє телят, з'явилася надія на юшку з м'ясом. Різники зарізали їх зразу, а кухарі запалили вогнище, щоб встигнути підігріти воду в баняках, заки різники розділять м'ясо. Вкинули врешті у баняки, але поки що без бульби, бо з нею ще не повернулися ті, хто був посланий. Вернулися й з Гути з коровою, мали також бульбу, але обстріляло їх в селі МО або ОРМО. Настрій серед стрілецтва покращав, знову було чути розмови про рейд на Захід. Несподівано почули ми стріли на дорозі Перемишль-Бірча, однак відомо було, що ВП в ліс не полізе. Юшка доварилася, попоїли ми й ще трохи відпочили, а відтак пішли далі: на південь.

Перед селом Трійцею заднє забезпечення повідомило про якийсь відділ. Ішов за нами. По зв'язку пішов наказ зайняти становища. Треба було провірити, хто це. Коли підійшли ближче, котрийсь з ройових запитав про кличку. Відповіли, але не згоджувалася вона з нашою. Наказали ми двом підійти ближче. Виявилося, що це хлопці від «Ластівки», а решта сотні трохи далі. «Ластівка» долучив й далі помарширували ми разом, у ліси над Ліщавою Горішньою. У потоці під так званим Реберцем кухарі зварили юшку. Стрільці за той час трохи поспали. Десь по півночі закликав мене «Крилач», наказав узяти трьох стрільців та піти в IV район встановити контакт з сотнею «Громенка». Отримав я штафету для «Громенка» та три збірні пункти на випадок зміни постою сотні після якогось бою. «Бурлака» запитав: «Ви добре знаєте той терен?» – «Так», – відповів я й зголосив відхід. Узяв я «Сміхун», «Сосну» та «Вира», зголосив відхід чотовому «Сагайдаку» й почув ще донесення стежі про великий рух війська на дорозі Перемишль-Бірча, але вже не затримувався, бо ще за ночі треба було перейти цю дорогу. Просувались ми, як коти. За годину вийшли на край лісу коло Ліщави Долішньої. Залягли, щоб послухати. Кільканадцять метрів від нас «Сміхун» натрапив на невеличкий вигін, який сполучав ліс з дорогою й хоронив нас з обох боків. Цим вигоном дав я наказ підійти до шоси й перескочити на той бік. Уже вибігли ми на дорогу, коли як з-під землі взялися польські вояки, крикнули: „Kto tam?”. Сиділи у рові за дорогою. Ми відразу на старе місце, пішло за нами ще „stój!”, однак стрілів

не було, можливо, вояки подумали, що це звірина, можливо – не хотіли розконспіровуватися. А ми залягли на краю лісу й знову слухаємо. Було тихо. Пройшли краєм лісу десь 200 метрів, там було трохи вище й можна було добре зорити. Почало світати. Зійшло сонце, чудово розкинулася перед нами Ліщава, але з усіх ровів почало виходити військо. Цілу ніч сиділо на засідках. Бачили ми їх дуже виразно. Сформувалися до молитви, інші підтягали від Бірчі. Коло села побачили ми окопані гармати, а за хвилину від села вийшла в ліс розстрільна. Видно, генеральний наступ. Невесело. Рішаємо вертатися до своїх, хоч наказ не виконано. Зайшли вже в глибину лісу, коли з правого боку – йдуть лава за лавою. Неможливо, щоб це були ті з Ліщави Долішньої. Побігли ми, аби тільки перед себе. Урешті «Сміхун», звалисте хлописько, каже: «не можу». «Ще трохи», – підтримую його сили. Аж тут перед нами чотирох вояків. І вони нас побачили, залягли, але я ще встиг пізнати свого друга, ройового «Сову». Щосили ми кинулися до них. «Відступаймо чимскоріш до своїх, бо ВП за хвилину може нас заатакувати!» – сказав я, і ми побігли до сотні. За хвилину зголосив я сотенним прихід і появу маси війська. «Бурлака» зразу дав наказ вимаршу. Відбились ми на південь кілометрів два-три, а потім з маршу зайняли кругову оборону трьома сотнями.

Хто знайшов перед собою дерево, залягав за ним, а менш щасливі копали стрілецькі окопи, маскувалися всі. Десь перед 10 годиною були ми готові прийняти ворога. Для мене хвилини очікування були днями, я з хlopцями бачив, скільки йшло поляків на облаву. Урешті підслухи приповзли до сотень й зголосили близьку появу ВП. По зв'язку пішов наказ: «Підпустити на 100 метрів». А далі вже кожен знов, що буде. За мить почалася страшна заграва, заграла всяка зброя, вирізнявся, як завжди, страшний полякам МГ-42 кулеметник «Шпак». Військо не витримало, втекло, залишило поранених і убитих. Пішла погоня, «Сагайдак» та «Голій» з четами загналися за військом аж задалеко, пішов наказ вирівняти лінію до чоти «Зимного» з сотні «Ластівки». «Зимний» подав, що зірваний зв'язок з чотою «Журавля» й рештою його сотні. Погоня ще трохи тривала. Бачив я багато боїв і брав у них участь, але цей був аж ненормальний, на деяких

відтинках дійшло до рукопашного бою, поляки втікали, де-не-де пробували влезити на дерева. Це не означало, що наша ситуація покращала, зокрема через зірвання зв'язку з «Ластівкою». Якось впорядкували ми врешті шик. Вчасно, бо ВП знову почало наступ. Не можна було чекати, пішов наказ: «Пробоєм уперед! Слава!». Ішли ми, мов через масло.

Відчепилися від ворога десь на відстань трьох-четирьох кілометрів. Знову залягли в круговій обороні, бо ж не знати, що могло ще статися; була десь перша година пополудні. Двох чот сотні «Ластівки» з нами не було, не знати, що там з ними сталося, пішла тільки чутка, що, видно, поляки на його відтинку прорвалися. Це дуже пригнобило наших і так дуже втомлених. Втрати ворога значні: трьох старшин, між ними майор-лікар, четверо підстаршин і кількох вояків. Усім забрали ми документи й зброю.

Коло четвертої години пополудні закликав мене до почути «Бурлака». Наказ: узяти кількох стрільців і йти на Ліщаву Долішню у розвідку. Долучив до нас також чотовий «Сагайдак». Дійшли ми до Ліщави, але побачили там ще грізнішу картину, ніж уранці. Дорогою до Бірчі просувалися колона за колоною військові машини, набиті військом, повзли й інші машини. По західній стороні села — гармати, зариті в землю. «Сагайдак», надивившись, сказав: «Як сьогодні вночі не вийдемо з тих лісів, то завтра буде з нас „gulasz“». Ще трохи ми порозглядалися й повернулися до відділу. «Сагайдак» склав звіт.

Цього дня ВП вже не пробувало йти за нами, можливо, протвerezіло від втрат, дуже великих. Наші були незначні, хтось казав, що в нашій сотні було тільки двох поранених.

Знову голод. Не їли цілу добу, а за нами — принаймні 30 кілометрів маршу по дебрях і ярах та два тяжкі бої. Вели ми за собою дві корови, але ніяк їх не могли зарізати й зварити, бо в кожну хвилину міг бути бій. Усі розуміли, що цієї ночі мусимо вийти з облави, бо згинемо. І кожен подумки гадав, що командування знає про це так само добре, як і ми. Один одного питали, чи врешті підемо на Заход, в якому місці будемо пробиватися через польські лави. Споночіло. По зв'язку пішов наказ про вимарш та суворе дотримування правил нічного маршу. Вирушили ми, але ті,

хто знав терен, зразу здогадалися щодо напрямку: на Стару Бірчу, а не на Захід. Ніч дуже місячна. Вийшли ми на край лісу, перед нами відкритий терен, тобто десь 100 метрів луки, а потім шоса, але перед цим ще одна перешкода: річка Ступниця. Почали ми перебігати луку, хотілося б зробити це якнайтихіше, однак ВП нас помітило. Полетіли вгору ракети, почулася від них завзята стрілянина, але нам відступати не було куди, отже пробоєм вперед. Добігли ми до дороги, почув я, як падає тіло, це залишився неживим «Байда», впали й інші. Але чота «Марка» з сотні «Бурлаки» вже перебігла за річку й почала вогонь, щоб охоронити наш біг. Якось усі перебігли, залишилися тільки дві корови, бо загрузли. Однак ні, не всі. Втратив з нами зв'язок «Зимний» з чотою, завернув у ліс, залишився в лісі також «Журавель» з двома роями – усі з сотні «Ластівки». Могло б бути ще гірше, якби ВП сподівалося, що будемо пробиватися коло містечка Бірчі, а що не сподівалося, то й було його тут менше, ніж деінде. Коли ворог отямився, ми були вже коло Котова, невеликого, але дуже свідомого перед виселенням села, що дало нашим рядам десь 30 партизанів. Залишивши Котів позаду, перейшли ми узгір'ям Босячки, потім попри Мутвиці, перескочили дорогу П'яткова-Жогатин, прямуючи на ділягівські ліси. Однак при переході дороги побачило нас ВП, почало обстріл, але без втрат дійшли ми до мети.

У цьому лісі я вступав до УПА, тут і почував себе, як у дома. Мали ми надію зустрітися з «Громенком», але, зайшовши на місце таборування, знайшли ми тільки сліди завзятої боротьби, лежали трупи убитих повстанців. Навіть не змогли ми їх добре розпізнати, бо переднє та заднє забезпечення донесли про ВП, що посувалося в нашему напрямку. «Бурлака» дав наказ: «Обернись!», і ми пішли на північ. Минула година маршу, нарешті вояцтво само вже почало просити про відпочинок. Перейшли ми за добу десь 45 кілометрів, мали три бої. Усі були втомлені до краю, у подертих мундирах і чоботах, шкіра й кості, тільки очі світилися якимось блудним вогнем. Оголошено перерву, недовгу, по ній знову марш. Дійшли ми до польського села Лончки (колись було воно українське й звалося Лучки). Там зварили ми в їдунках бульбу, деякі її спекли.

М'яса вже не було. За хвилину забезпечення донесло про поляків. Ішли по п'ятах. Сотенний дав наказ ройовому «Різунові» поставити міну, а війську – завернути вправо бігом, бо одна група поляків вже хотіла перетяти нам дорогу, друга – почала обстрілювати, але, на щастя, почули ми вибух міни, який і зупинив наступ ВП.

Уже спокійно перейшли краєм лісу в Півхову й Руське Село, дорогу перетяв нам Сян. Місцеві хлопці пішли шукати броду, хоч кожен задумувався, пощо нам іти за Сян, таж там певна загибель. Уже звечоріло добре, коли перейшли ми річку. На тому боці «Бурлака» зібрал ройових і подав засади поведінки на кватирах в польському селі. Підійшли ми під село Підбуковину, обстутили його з усіх сторін, щоб мати впевненість, що ніхто з нього не вийде повідомити військо про наш прихід. Залишили за собою застави і стійки, а самі пішли по хатах просити їсти й місце переспатись хоч одну ніч після трьох непроспаних. Люди в селі виявилися дуже гостинними, були заскочені нашою спокійною поведінкою, а коли на світанні ми залишали їх село, дали нам на дорогу хліб й інші харчі.

Ішли ми далі на північ. На передмісті Дубецька ми напоролись на групу ормовців. Командир «Бурлака» крикнув, що ми польське військо й запитав хто вони і скільки. „Siedem”, – почули ми з їх сторони, але вже обстутили їх наші, а тоді «Бурлака» признався, хто ми й наказав віддати зброю. Порозпитували ми їх трохи, а потім взяли з собою, щоб не виявили зразу нашого перебування. Швидким маршем підійшли ми під Дрогобичку, обійшли її й наблизилися до Гуціска Ненадовського. У лісі поблизу цього села зайняли ми становища, треба було відпочити, ті, хто переходив Сян й не роззувався – мали на ногах піхурі, годі йти. Однак мусять. Несподівано – налізли на нас чотири поляки, одного ми зловили, а троє втекло. Зловлений оправдовувався, що йшли провірити, чи не горить ліс, однак наші жандарми не дали себе обдурити, тим більше, що по зв'язку зараз по цьому подали інформацію про групу озброєних людей, яка йшла нашими слідами. Це були, мабуть, ормовці. Сталася мала перестрілка. Коменданта ормовців було поранено в руку і він кинув пістолет і втік, а за ним пішла решта.

Знову на північ. Пошо йдемо ворогові в зуби? – товклося, мабуть, кожному з нас по голові. Наблизились ми до якогось села. Поляки знову були за нами. Лісом звернули ми на схід, видно, «Бурлака» не хотів зв'язуватися з ворогом. Місцеві хлопці сказали, що минули ми Крамарівку. Лісом дійшли ми до села Заосіни, де й закватиравали. «Кукса» зареквірував трохи м'яса, розділив між хлопцями, інші пішли шукати хліба, а кухарі нашвидку зварили юшку. Опівночі алярм: військо. Швидко залишили ми село й скрилися в лісі. Минули Волю Угорську й в глибині лісу зайняли кругову оборону. Добре, що поїли ми в Заосінах, кожен мав також щось їсти в наплечнику. Над лісом почали кружляти «кукурузники», кидали бомби, де попало. День був похмурий, тож нас і не викрили. Дочекались вечора, але увечері – алярм. Залишили ми становища. Навпротець лісом, здавалося мені, що трохи блукали, аж нарешті перескочили якусь дорогу, на якій вдалося зловити підстаршину ВП, що вийшов встановити зв'язок, як сам сказав, з полком КБВ. «Язик» розповів нам про ситуацію: не знати яким щастям пройшли ми непомітно між двома частинами ВП. Головне, що знову вийшли поза облаву, заглибившись у якийсь мацьківський ліс. Про все щоразу розповідав мені «Хмель», бо в такій масі, що йшла, тяжко було б все побачити й знати. Пішов великий дощ. У цьому дощі втратили ми зв'язок з «Бурлакою». Залишилось нас дві неповні сотні. Що з іншими? Більшість не долучала зі стеж, частина впала в боях, інші загинули безвісти. Перейшли ми якусь високу гору й, на щастя, знайшли «Бурлаку».

Уже давно червень. З облави в облаву. Дуже захворів наш політвиховник «Клім». Конечно треба його десь залишити, але не було де, навіть «Комар» (ми саме коло його села Вапівці проходили) не мав там довірених знайомих. Зайшли в Лентівню та Вапівці повечеряті, потім щасливо повернулися в ліс, хоч навколо чути було стріли, літали «кукурузники». Що буде завтра?

Ніч і початок дня перебули в лісі. Поподлудні вийшов наказ підготуватися до вимаршу. Піdsунулись ми потоком до Сяну, отже – марш за Сян. Перейшли між Голублею й Вапівцями до річки. Першою йшла чета «Сагайдака» під командою «Крилача». На

дорозі Перемишль-Динів не було великого руху машин, тож безпечно підійшли ми до самого берега. А далі – через Сян. «Крилач» лишився з чотою «Голого» забезпечувати нас, потім ми забезпечували переправу «Голого». Усе відбулося досить справно й швидко. Коли ми вже майже всі перейшли, на дорозі затрималася одна машина, щоправда, ніхто не стріляв, але коли уже всі перейшли, дістали ззаду кулеметний вогонь. Почали ми марш в напрямку недалекого лісу, по дорозі знову попали під чергу з кулемета, від якої впав «Опришко», ройовий з чоти «Сагайдака». «Сагайдак» наказав відкрити вогонь і ми кинулися пробоєм уперед, звідки йшли стріли: польська застава перестала існувати. За нами ще чулися постріли. Це сотня «Бурлакі» попала під сильний вогонь з боків та ззаду. Увійшли ми в ліс. Стрілянина за нами й далі не вінчала, однак було вже запізно: серед білого дня перейшли Сян при мінімальних втратах. Поляки знову нас не сподівалися.

Лісом попри Красичин попрямували ми на Пралківці. Постоєм стали на Лапаївці. Урешті наїлися, а далі вже без пропаганди, як було досі, стягнули хліб й зареквірували дві корови, з чим подалися, оминаючи Залісся, в корманицькі ліси. Вертали ми до них, наче марнотратні сини, але що нас чекало? Зайняли оборону. Запалили вогнища, щоб посушити одяг. Тільки ті, кому зразу випала служба, пішли мокрими. На їх щастя, надворі якраз покращало. А решту зустріла неприємна подія: здезертиувало семеро стрільців з сотні «Бурлакі», усі походили з тих сторін. Друга половина дня минула спокійно. Дезерція не вплинула погано на наші настрої, бо найважливіше було те, що ми знову вдома, у корманицьких лісах, що врешті з'їли теплу страву, що спокійно минув хоч один день.

Увечері попереджено про вимарш о 12 годині ночі. «Чи це вже остаточний вимарш?» – промайнуло в думках. Пішли на південь усім знаними стежками: через узгір'я Патрії, Конюшу, Кописно, потім коло Риботич, а вранці досягли Бориславки, де «Бурлака» дав розпорядження про відпочинок у порожніх хатах. Це й добре, бо почалася страшна злива. Хлопці запримітили, що по дорозі відлучився ще один з сотні «Бурлакі». Нарешті всі заснули

мертвим сном. Удосвіта знову вимарш. Далі йдемо на південь. Тепер уже всі знають твердо: йдемо великим рейдом в американську зону. Ішли ми лісами між Грозовою та Лімною й Тростянцем. Затримавшись на постій, послали стежі. Виявилося, що між Тростянцем й Розточкою – великий рух ВП. Відпочивали ми до вечора, а потім далі на південь, на півден... Знову відлучилися троє: «Комар», «Липа» й санітар «Левко». Видно, не знали, чи вдасться їм витримати таку дорогу. По півночі наблизилися до Завадки. З усіх боків чути було гуркіт машин та повзів, але це вже стало для нас хлібом насущним, привикли ми до цього, як циган до шибениці. Ночувати стали в Борсуківці, присілку Завадки. Почали витягати їжу з наплечників, коли хтось подав думку спекти на дорогу пляцки, жорна були по хатах, а зерно можна було стягти з недалекої криївки-магазину. Кількох зразу й пішло туди. Раптом – постріли, алярм. Усі вибігли з хат, почули гострий вогонь застави сотні «Крилача». Військо наступало з двох сторін. Доступ до лісу – перегороджений. Єдиний вихід – це потік у бік дороги на Розпуття. Усі ми зразу скочили туди, відстрілюючись на обидві сторони. ВП щоразу ближче. Уже досягли ми дороги, за нею невелика річка, почали ми перескакувати дорогу, однак упав від куль сотенний «Крилач» та чотовий санітар «Прут». «Шуліка» встиг ще забрати від «Крилача» зброю і торбу. Решта особистих речей залишилася при ньому. «Прут», на щастя, закричав, що він тільки поранений, тож узяли ми його на кріси й понесли, куля трапила в ногу, але кістка ціла, перейшло м'язами. Відступ – на крецівські ліси, хоч ВП, як може гатити нам дорогу спереду, а ззаду наступає по п'ятаках. У Крецеві знову довелося перебігти через дорогу. Першою йшла чета «Остапа» під командою «Бурлакі». Ми за ними, коли від Кузьмини під'їхали дві машини, але, побачивши нас, затрималися, як зачаровані й не стріляли. З Тиряви Волоської також наблизилося якесь військо і машини, а ми, як зайці – перескочили й зникли в лісі. Однак за нами з авт висипалася погоня. Ройовий «Різун» залишився тоді трохи ззаду й заклав міну. Її вибух врятував нас від кільця, що от-от мало замкнутися.

На чолі й далі йшла чета «Остапа». Напрямок: на ляхавський ліс. Над головами літаки. Відступаємо, однак не на південь, а на північ, зовсім не в ту сторону, куди нам треба. Минули ми присілок Ропу й Затопірки, де колись не раз кватиравала сотня «Крилача» і я з нею. Нічліг, а зранку далі відступ, але вже цілий час біgom. Хлопці кинули плащі, коци, наплечники й все інше, крім зброї й амуніції. Кожен почорнів від утоми й виснаги. На чолі піт, в очах дикий вогонь. До вечора ще далеко було, а ворог весь час гнався за нами. Між присілком Буковина та Ляхавою ми вже не витримали бігу – почали просити про відпочинок. Минуло тільки кілька хвилин, а поляки вже підійшли непомітно до заднього забезпечення, ще трохи й зловили б усіх живими. Кулеметник «Крилатий» втік з перестріленим носом, залишив кулемет, ланкові мали більше щастя. Усі зірвалися на ноги й помарширували на борівницький ліс, перейшли шосу Явірник Руський-Улюч. За горою Чертіж зайняли кругову оборону. Ворог був одразу за нами, але до вечора спокійно. Видно, поляки також уже не мали сили. Можливо, думали, що у нас нема вже виходу, бо були ми між ними й Сяном. Ще за дня увійшли ми в потік зварити юшку, декотрі з-поміж нас ще мали по куснику м'яса. По бульбу пішли на Загути, віддалені десь кілометр. В тому часі «Бурлака» звільнив політвиховника «Клима» й «Прута». Перший був хворий, другий – ранений. З охоронцем «Сміхуном» мали піти до Володжа, де коло цвінтаря мала бути криївка-санітарка.

### Поневіряння

Під час відпочинку підійшов до мене мій односельчанин «Хмель», що був зв'язковим при «Крилачу», і почав балачку про скрутну ситуацію, загиблих друзів, а потім запропонував мені піти в Загути, де жила його мати, щоб узяти якусь заховану річ, потрібну в подальшому поході. Говорив уже в цій справі з «Сагайдаком» і мав мати дозвіл. До Загут недалеко було – десь кілометр, тож ми й пішли, уявивши кличку та найближчий збірний пункт. Підійшли ми тихцем під крайні хати. Раптом побачили перед собою людські тіні. Це мусили бути поляки, хоч ніщо не вказувало

перед тим на їх присутність. Ми залягли у садку, щоб перечекати. Однак, видно, побачили й вони нас, бо хтось крикнув: „hasło”, потім запитав: „kto tam?”. Ми й далі нічого, аж тут пішли в небо ракети, освітлюючи весь терен, а зараз за ними почали нас обстрілювати. Дорога назад була відтята, ми кинулися в напрямі на Нетребку. Там також кваталися військо, однак перейшли ми спокійно. Де шукати свого відділу? Пішли на старі становища, але нікого там не застали. Надворі вже світало, коли минали Волю Володзьку. Несподівано в поблизькому потоці розгорівся бій. Почули ми протяжне «Сла-а-ва!», черги й вибухи гранат. По кількох хвилинах усе затихло. Перечекали ми ще трохи, а потім пішли на так званий Високий Лаз, це була зовсім гола гора, тільки вершок порослий тернами, між Селиськими й Володжем. Залізли ми в ті терни. Усе навколо було видно, мали надію, що «гадя» сюди не полізе. Якось примостилися під тернинами та й зразу поснули. Прокинулися, коли сонце підбилося вже високо. Продерлися на край, згори видно було Селиська, Поруби, Гуту, а навіть так звану Варятку, гору від сторони Явірника Руського, коло якого й далі видніли зариті в землю польські гармати. По всіх селах військо, рух на дорогах. Що з сотнею «Громенка»? Порадились ми і вирішили піти вночі у Володж, куди вже раніше подалася трійка: «Клим», «Прут» та «Сміхун». «Хмель» добув з торби кусник м'яса, щоб не наїстися, а якось забити голод. Увечері зійшли вниз, а далі у Володж. Перед селом залягли послухати. За хвилину проїхали дві машини з Селиськ. Затрималися. „Wysiadac!” – почули ми польську команду. Значить, приїхала підмога, треба звідси забиратися. Напрямок на Волю Володзьку, повітря тепле, гарний місяць освітлював дорогу, а ми з «Хмелем», як ті коти, підсувалися, щоб не тріснула під ногами ні одна галузка. Насвітанні дійшли до місця вчорашнього бою, який не дав нам долучити до відділу. Збити ногами трава, а на ній сліди крові – такі лишилися сліди. Убитих не було. Пішли ми вгору селом не селом, бо були тут вже тільки самі землянки: військо від 1945 року кілька разів палило його, той „ukraiński Berlin”.

Несподівано дійшов до нас запах печеної бульби, видно, зовсім недавно хтось тут був. У наступній землянці знову знайшли

свіжоспечену бульбу, яку ми й забрали, але в той же момент почули, що хтось перебіг коло землянки. Ми вискочили наверх, але побачили тільки три постаті, «Хмель» упізнав в одній ройового «Різуна». Ми кинулися за ними, але коло Моргів втратили їх з очей, пропали, як камінь у воду. Зробили ми собі передишку. Аж чуємо – на південь від нас ураганна стрілянина, видно, «Бурлака» пробивався й далі через польські застави, йдучи в Карпати. Пригадався мені бій на дорозі коло Борсуківки, де впав 13 червня «Крилач». Якби нас там не завернули, то тепер були б ми за чехословацьким кордоном, бо десь стільки дороги ще ми потім зробили, плутаючи дорогу понад Сяном, щоб відв'язатися від поляків. Усе-таки не втратили ми надії зловити зв'язок зі своїми, а поки що вирішили на власну руку йти в американську зону Німеччини.

У борівницькому лісі натрапили ми на сліди тaborування, напевно, сотні «Громенка», але й тут відбувся бій. На побоювищі лежали трупи, годі було розпізнати, бо час уже зробив з тілами своє. Як прикро було дивитися на них, клятий ворог навіть не дозволив їх похоронити й не похоронив сам. Звідси пішли ми на Грушівку, коли раптом почули за собою: „wyrównać tyralierę, na prawym skrzydle do przodu”. Куди нам тепер подітися? Уперед біgom, але з правого боку знову ВП – змінили напрямок в сторону дороги Борівниця-Улюч. Як з-під землі виросла перед нами груба колода. Під нею ми й загреблися: «Хмель» з одного боку, я – з другого, і хай діється воля Божа. Чув я биття серця, а потім кроки поруч нас. Пройшли, знову тиша, тільки серце ще міцно б'ється. Урешті, відчекавши, зірвалися ми на ноги й побігли в протилежному напрямку від розстрільної. Задержалися аж на Рибному, присілку Явірника Руського. Там зайдли в гущавник й пересиділи до вечора. Стемніло, а ми знову на щасливий для нас Лаз шукати друзів з Володжа. З Лазу запримітили великий «рейвах» на Порубах, Гуті, а від Селиськ їхало багато військових машин у Володж. Потім наступна колона сформувалася з тих, що метушилися в Порубах й Гуті, і вийшла на південь. „Напевно, – подумав я, – погоня за «Бурлакою»”. Урешті зникнули з очей. Увечері, пізно, зійшли ми у Володж і зразу – на кладовище, де мала бути

криївка-санітарка. Мали там перебувати наші друзі, якщо їх не зловили. Однак нікого не знайшли. Тож пішли за харчами. Насамперед – на приходство й в кооперативу, де нам пощастило: знайшли недойдки м'ясних консервів, хліб, що залишили польські вояки. Незважаючи на те, що могли бути затруті, ми їли аж за вухами ляштало, а решту я взяв з собою, бо голод – то великий пан, як казали люди.

У селі було спокійно. Вирішили ми залишитися в ньому, доки це буде можливе. На кватиру обрали собі недокінчену хату без вікон і дверей. На гориці було кілька околотів соломи, в якій ми й лягли спати. Уранці пробудив нас великий «рейвах». Виглянули ми у вікно – по селі бігала маса грабіжників з-за Сяну. Варто було б їх постраждати, проте ми облишили цю думку, бо вони мали зброю. Стрілянина могла б нас також і розконспірувати, а хто його знає, чи не доведеться нам ще сюди вертатися. Дві години тривало рабування майна по наших людях. Коли бандити від'їхали, ми ще трохи почекали аж стемніє надворі й знову пішли на кладовище шукати криївки й друзів. І знову нікого не застали. Від півдня почули стрілянину. Вирішили не спати другу ніч у Володжі, а піти знову на Лаз. На думці були дві справи: по-перше, не попасти ворогові в руки, по-друге, довідатися щось про рідню. Отже, конечно треба було здобути язика.

Почали ми мандрувати від села до села, але нікого з наших людей не могли знайти, усіх уже виселено. Поволі почали тратити надію на стрічу з ким-небудь, крім війська. Ще й погода попсуvalася. Ішов дощ, а ми мали тільки одну палатку. Залишилося ще кілька сірників, можна було запалити час від часу вогнище. І так день за днем. Хovalися в якомусь непрохідному гущавнику, а вночі йшли шукати когось або якусь зрослу картоплину. Однієї ночі йшли коло землянки на Волі Володзькій і сполохали когось дуже подібного долею до нас, залишив тільки недопеченою бараболю, яку ми зразу з'їли, а той бідака залишився голодним. Це була дійсність, як зі звірячого світу.

Уночі перейшли ми з Волі Володзької у Руську Яблоницю. Там уранці несподівано з'явилося кількох вершників, побачили нас, як ми йшли в ліс, почали стріляти, але ми вже були «у себе», тож

тільки залягли й ждали тих «богатерув», але в ліс вони не посміли йти. У лісі просиділи ми цілий день, а ввечері знову пішли у Володж шукати «Клима», «Прута» й «Сміхуна». І тим разом нікого не знайшли. Ми зажурилися міцно, бо подумали собі, що вони попали полякам в зуби. Перейшли кілька разів Володж туди й назад, знайшли бараболю, квасолю і, що найважливіше, коробку сірників. Вернулися в диягівський ліс, де розпалили вогнище спекти бараболю. Повечерявши, подумали зайдти в рідне село, мали надію зустріти там мого вуйка Андрія Соколика. Він був поляк, але добрий, можна було б щось довідатися від нього про ріднію, вивезену з Павлокоми. Пішли ми біля бойкarsької ще недавно Дилягової й без перешкод дісталися до павлокомського ліска, де, бо було ще трохи часу до світання, подрімали.

Настав день. Сонце освітило ціле село, але ніде не було сліду життя, тільки з двох коминів слався в небо дим. Цими хатами ми й зацікавилися. В полі ніхто не працював, виглядало все так, наче була це неділя. Можливо, що й була неділя або якесь свято, але ми не знали, бо втратили відчуття часу. Коло сьомої години з-за Сяну люди почали гнати худобу.

По кількох годинах змінили ми місце обсервації, але й з нового нічого не побачили. Скрізь тихо. Почали ми згадувати, як то колись дзвони скликали людей в неділю на молитву до церкви, як село жило гарним життям, як о цій порі пастухи співали по полях, пасучи корів, перекликалися між собою. Охопив нас такий настрій, що вирішили помолитися, а навіть відправити Службу Божу з молитовника, що в мене якось зберігся. Закінчили якраз тоді, коли в лісі з'явилися шукачі грибів. Один із них майже вліз на нас, але, на щастя, не зауважив і пішов далі. Поволі вечоріло. Треба було наблизитись до села. А там майже всі люди вибралися з коровами назад за Сян, тільки з хати мого сусіда Клиша йшов дим, значить, він залишився в Павлокомі й на ніч, загнав також корови у стайню. Підсунулися ми ще ближче в бік його хати, а потім увійшли на подвір'я. Довкола тихо. «Уbezпечуй мене, а я підйду до вікна», – сказав я «Хмелеві». Підкравсь я до вікна: «Чи є хто дома?». Ніхто не відповів. Уліз я вікном у кухню, на плиті у горшку ще тепла страва. Хоч і який був голодний, то не почав

я їсти, а вискочив на подвір'я. Ще раз голосно запитав: «чи є хто дома?». Знову тиша, але на горищі почув я рух. «Хай Юзек або Людвік зайдуть до мене, то я – Іван», – попросив я ще раз, а коли ніхто не відповів, я пригрозив, що буду палити хату.

Щойно тоді через стріху висунула голову жінка й сказала: „Matko Boska, Michał, my niewinni”. Видно, узяла мене за когось іншого. «Нікому нічого злого не станеться, ми тільки поговорити хочемо», – сказав я до неї, а потім звернувся нібито до моїх підкомандних пильнувати навколо хати, щоб ніхто не втік. Урешті тремтічим голосом відізвався господар Юзек: „A nie zabijesz?”. «Злізай скоро, не по то ми прийшли, злізай, бо не маємо часу на такі перепитки», – уже трохи сердито наказав я Юзкові, який почав спускатися вниз. Підійшов трохи ближче й зразу впізнав: „To ty, Janek?”. Кинувся обнімати мене, виправдовуючись, що він у павлокомському злочині не брав участі. «Ми не прийшли на розрахунок, а на розвідку, чи можна тут купити зі дві штуки худоби або свиней», – сказав я. І далі не признавався у нашій справжній ситуації. „Ja to załatwię”, – пообіцяв Юзек, а я почав питати його, чи приходить у село МО, чи є місцеве ОРМО, скільки війська в Динові кватирує та про інші справи. Додав також, що УПА не вбиває мирних поляків, як кричить комуністична пропаганда, натомість бореться проти комуністичної тиранії, яка є ворогом як для українців, так і для поляків. Урешті Юзек немовби набрав до мене довір'я й запитав, чи „soś zjemy”. Не знати, чи він міг тоді й задати краще питання, однак я відказав наперед, що поспішаємо, потім кинув у ніч, щоб «готуватися до вимаршу», а щойно потім сказав: «як маєш хліб і кавалок масла чи сира, то скористаємо». Юзек скоренько пішов до пивниці й приніс звідти хліб та масло. Я подякував і дав команду «вимарш». «Хмель» підійшов і взяв від мене хліб. «Відділ» відійшов.

Багато чого ми довідалися про загальну ситуацію, а також про моого вуйка, що жив у Динові й час від часу приїздив у Павлокому. Ішли ми вгору селом. Зайшли до церкви. На стінах ще була кров невинно повбиваних. Пригадалися страшні дні. Далі був будинок «Рідної школи», а за 200 метрів від нього стояла кооператива, де колись містилася «Просвіта», крамниця та молочарня львівського

«Маслосоюзу». Посідали ми на ганку кооперативи, позгадували. Напроти, за Вільшанкою, була порожня площа, де колись стояла хата, а в тій хаті прийшов на світ Славко Мудрик – «Хмель», який сидів тепер коло мене. У цій хаті польські посіпаки вбили його бабусю, тету та сестру Юлію. Нарешті встали ми й вирішили піти на Загору, де мала жити родина Рудавських. Він поляк, вона – українка, а діти ходили до нашої школи. Підійшли ми під хату, один став під одним вікном, другий під другим. Слухаємо – вікна заслонені, але чути-таки розмову, розмова велася по-українськи. Ще їх не спольщили? Слухали далі, коли відчинилися двері й хтось вийшов з відром по воду до криниці. Це була Рудавська. Набравши води, верталася до хати, тоді я привітався: «Добрий вечір». У неї відро мало не випало з рук. «Не бійтесь, хто у вас є?» – «Хлопці». – «Які хлопці?» – «Такі, як і ви». – «Зі зброею?» – «Так». Рудавська хотіла якнайскоріше відійти. «Ні кому не кажіть, кого ви бачили», – сказав я ще на відході, вона, здається, не пізнала нас.

Пішли ми з «Хмелем» до хати моого дідуся Соколика, що якимось дивом вціліла від вогню, хоч згоріли сіни й комора. Обійшли ми її кругом, була порожня. Урешті ми вилізли на горище поспати по стількох пригодах. Засинав я з надією, що завтра приде вуйко з Динова.

Пізно вранці пробудило нас ревіння худоби. Ми на голому горищі, якому ще й бракувало одного «затилка». Якась жінка пригнала дві корови на дідуся город. Це була його друга жінка, дуже чесна полька. Не могла мене зрадити, тож скинувши з себе блузу й шапку, зійшов я вниз і підійшов до неї. Пізнала мене зразу: „*Skąd jesteś się wziął?*!” – кинулася обнімати, а потім поставила потік питань. Урешті здогадалася про найважливіше й запитала: „*Pewnie jesteś głodny? Ja zaraz wydoję krowę, chleb mam, to sobie pojesz*”. „*Nie jestem sam*”, – показав я рукою на горище. Бабуся тоді: „*i dla niego wystarczy*”, а коли «Хмель» зіскочив з горища, відразу пізнала його: „*Przecież to Mudryków Ślawek*”. Довго не барилася, пішла видоїла корову й вернулася з молоком, принесла хліба з хати. Почали ми їсти й говорити. Я запитав насамперед про адресу моєї тети й стрижка, що жили в США. Бабця обіцяла назавтра принести папір, олівець та саму адресу. Довго розмов-

ляти не можна було, бо міг нас хтось побачити. Знову вилізли ми на горище, дуже вдоволені першою зустріччю. Пересиділи спокійно до ночі, а тоді вийшли походити селом. Помітили ми, що хтось живе в хаті убитого Северина Федака, проте зайти не наважилися.

На другий день приїхав вуйко Андрій. Знав уже про нас від бабці. Виліз на горище, привітався, але було видно на його лиці стурбування. «Добре, що ви живі, але тут перетривати до якогось часу буде дуже тяжко. Мусимо знайти якусь розв'язку. Погано ви зробили, що зайшли до Клиша – його сестра вже розбубнила, як ви їй хліб та масло забрали. Уже й шукають за вами», – швидко переповів найважливіші новини. Потім пообіцяв лишати час від часу харчі, а якщо буде небезпека в терені – ставити за садом на вигоні тичку. Щодо листів – напише відразу, але не знати, коли стрижко відпишуть. По цій розмові ми попрощалися.

Минуло кілька днів, а вуйко не приходив, не приходила й бабця. Може їх арештували, подумали ми. Котроєсь ночі підійшли ми до Сяну й побачили, що вода в берегах висока. Це й була причина, що вуйко не появлявся.

А голод – великий пан і примушує до найбільшого риску. Вирішили ми зайти до хати Коцили, де, як ми зауважили одного вечора, хтось мешкав. Здогадувались ми, що це він сам, досить добрий чолов'яга. Підійшовши обережно під хату, застукали у вікно. Коцила запитав: „*Kto tam?*” Я відповів по-польськи, що свій і попросив відчинити. Коцила запросив усередину, а я наказав «Хмелеві» розставити стійки й зараз приходити в хату. Там я сказав, що ми в розвідці, поставив кілька питань про ОРМО І МО. Коцила на все спокійно відповідав, аж нарешті сказав: „*Ja ciebie znam. Ty Michała Fedaka syn, ten drugi – Jaśka Mudryka*”. Ми призналися, що так. А тоді він ще додав: „*Kilka dni temu z dwoma wojakami był tu Milko Fedak z Dibrowy*”. Діброва – це був один з павлокомських присілків. Ми зразу згадали, що треба вертатися до своїх. Жінка Коцили дала нам ще хліба й трохи сала, і ми попрощалися.

«Звідки взявся Мілько – «Заяць»? Хто ті два з ним?» – питали ми один одного, ідучи. Нарешті дійшли до висновку, що «Заяць» з групою з Борсуківки був посланий за пшеницею та м'ясом до

криївки, але через наскок ВП на сотню не зміг долути. Рішили ми шукати їх. Не знати де, а ходити по терені небезпечно. Можна здеконспіруватися. Тож скривались ми й далі в хаті дідуся, але перейшли з горища до пивниці. Нанесли туди соломи. Спати було добре, але ж зате якби хтось нас тут застукав, – то тільки куля в лоб. Минуло вже п'ять тижнів, як написав я листа до тети в Америці. Не було жодної вістки від неї. Заходив вуйко й казав бути терпеливим. Остерігав нас також перед сидінням в пивниці. «Краще в лісі, бо в разі небезпеки є можливість втечі, а тут – кінець». Приносив також вісті. Наші під час рейду по Чехословаччині зазнавали великих втрат.

Якось він довго вже не з'являвся. Ми й не дивувалися – жінка, троє дітей. Знову треба було іти до когось по харчі. Тепер – до Кароля Кжиштона. Він жив у палаціку поміщика Скжинського, був сином колоніста, що прийшов у Павлокому в 1921 році, але був людиною спокійною і ніколи не ставився вороже до українців. Так само й тепер. Постукали ми у вікно, побачивши нас, сказав до жінки: „Swoje chłopaki zagościły, Janek Fedak i Sławek Mudryk”. Жінка як почула – пішла з хати, як камінь у воду. Узявсь на сам пригощати. Під час розмови зайшли ми і на різню в селі. Кароль засуджував убивців-бандитів, колись у селі було хіба більш як 1200 душ, а сьогодні живе тут не більше 20 людей, пошто то було потрібне. Урешті зауважив наші давно нестрижені голови, старі зарости, а був колись сільським перукарем. За півгодини стали ми подібними до людей, що й також мали на думці, ідути до Кароля. «Час нам у дорогу. Дуже дякуємо за все», – сказав я, коли ми почали врешті прощатися. Він ще раз вибачився за жінку, яка напевно рознесе про наші відвідини. „Nie zapraszam po raz drugi, bo nie wiem jak ta sprawa będzie wyglądać”, – сказав ще раз.

День пересиділи ми знову в лісі, а ввечері зайшли на означений пункт у саду, де вже чекав вуйко. Сіли ми й почали розмову. Приніс сумні вістки: у «Новінах Жешовських» надруковано інформацію про розбиття УПА, про недобитків, яких виловлює по терені МО та ОРМО. Була також згадка про вбивство в околицях Волі Володзької двох «бандеровців». Вуйко додав, що люди думають про нас, як про тих двох убитих. Це нам і на руку, але відтепер не

вільно показуватися людям на очі. Тут вуйко і запропонував піти до Казимира Думіна, він мешкав у половині дороги між Павлакомою і Сільницею. Думін був мій дуже добрий знайомий. Ще цієї ж ночі вирішили ми зйти до Думіна й запитати, чи захоче нас переховати. Вуйко попередив обережно підходити до хати, бо в нього часто ноочують диллягівці й сільчані, озброєні від пам'ятних днів. Приїжджають сюди працювати в полі. Пішли ми. Перед будинками почули нас собаки, давай гавкати. Удалося нам зйти на ганок. За хвилину вийшла з хати жінка й почала цькувати псів, хоч і не знала, мабуть, кого. У цей момент побачив я дві постаті біля стодоли. «Потверджується те, що вуйко казав», – подумав я. Не було чого чекати, а чимскоріш відходити та й світало вже.

За дня думали, що далі робити. Були ми недалеко від хати Думіна, у потоці. «Усе одно я піду, а ти уbezпечуй», – сказав я «Хмелеві» й зняв блузу. Закотив рукава, узяв гранату і пістолю та й пішов у хату. Був уже близько, коли побачив Казимира за стодолою при потребі. І він мене побачив. „Dzień dobry”, – привітався я, він відповів так само й ще додав: „Tu Milko jest”. – „A jeszcze ktoś jest?” – „Nie”. Закликав я «Хмеля» і втрьох зайшли ми в стодолу, а там – мій друг недолі Омелян Федак – «Заяць». Радощам не було кінця, якби ми півстоліття не бачилися. Так оцінив це й Думін, а потім сказав: „Ja przechował już nie jednego, to i was przechowam”.

«Заяць» почав розповідати про свої пригоди. Він та інші стрільці пішли 13 червня по харчі з Борсуківки, присілка Завадки. Зараз по їх відході наскочило військо, унеможливлюючи їм повернення назад. Його група поділилася й кожна пішла у свої райони, так що «Заяць» з «Чубом» й «Сурівкою» прийшли в IV район і опинилися в хаті Думіна. Звідси «Чуб» з «Сурівкою» відійшли в околиці Ясенова й Явірника Руського, звідки більше не повернулися, бо згинули у Волі Володзькій. Довго ми ще говорили й згадували, заснули пізно вночі.

На другий вечір почали ми розмовляти з Думіном, чи дозволить нам переховуватися в нього. Однак у тій справі не він рішав (погодився б напевно), але, як сам сказав, його тета, а ця не

погодилася. Накінець Думин дозволив нам відвідувати «Зайця», який став членом їх сім'ї.

На полях люди якраз мали жнива у найбільшому розгари. Щоразу більше людей з-за Сяну приїжджало косити, приїжджали навіть наші переселенці з західних земель. По лісах був великий врожай грибів, а зараз за ними – на людей. Тісно стало і в полі, і в лісі. Треба було неабияк маневрувати: раз до вуйка, раз до Думина, потім у ліс.

Одного разу сиділи ми на клаптику землі серед лісу. Розправлялись ми з нашими «найвірнішими приятелями» – вошами. Раптом побачили ми людину. Ішла в нашу сторону. Я взяв свої речі, зійшов йому з дороги вбік, а «Хмель» побіг перед себе. Та людина почала гукати за ним, як за звіром, а незадовго почув я стріли з того напрямку, куди побіг мій друг. Я зашивсь у найбільший гущавник і ждав. До вечора «Хмель» неявився. Пішов я на один з визначених наперед на такі випадки збірних пунктів. Підсувався я якнайтихіше, могло ж бути по-різному, «Хмель» міг попасті ворогові в руки... Минуло півгодини, але його не було. Пішов я на другий пункт, але й там було тихо. Третій збірний пункт був визначений десь 100 метрів від хати вуйка. Підповз я близько й заліг у рядку бараболі. Ніч була тиха, місячна. У полі стояла тичка – знак, що небезпека (так ми були домовлені з вуйком). По якомусь часі побачив я, однак, як якась постать підходить до місця, де я лежав. Була тільки одна й поводилася подібно до того, як поводився я. Побачивши тичку, задержалася й залягла. „«Хмель», ходи, це я”, – тихо закликав я, бо ця постать могла бути тільки «Хмелем». Він зразу кинувся мені в обійми, наче ми не бачилися довгі роки, а не кільканадцять годин. Підійшли ми до тички, був там хліб і сало. Трохи з’їли й пішли до «Зайця» розповісти про наші пригоди. Прийшов також Думин. Слухав нас уважно, а потім сказав, що треба нам бути обережнішими, бо з-за Сяну почали втікати на наш бік всякі злочинці, убивці перед «справедливістю» ПРЛ; мала на них бути облава.

Наступний день пересиділи ми таки в павлокомському лісі, а ввечері мали відвідати вуйка, могли прийти якісь вісті з Америки або від мами. Ішли ми лінією, а щоб дарма не йти, збирали обабіч

неї гриби. Раптом: „stój!” . Дивлюся: Славко стоїть збаранілій, з піднесеними руками, а перед ним стоїть якийсь тип. Придивився – типа впізнав. Це був Сташко Галько з Дубрівки. Я крикнув: „Staszek!” . Тоді він збаранів, але, упізнавши, зараз помахав рукою, щоб утікати, а він вистрілить зо два рази. Ми залягли на безпечній відстані в гущавнику, але далі було спокійно. Щойно по роках виявилося, що Сташко, який тоді був в ОРМО, брав якраз участь в облаві на віновців, бехівців та навіть аківців, що мали всякого роду гріхи на совісті. За ними вистрілити йому треба було, бо всі чули його «Стій!». Однак нарешті зайдли ми до вуйка. Листів ніяких не було, зате приїхали зі заходу Михайло та Іван Пантоли живити. Я ходив з ними у школу, їх батько був поляк, але мати українською патріоткою, за що й згинула в Освенцимі. Батько, щоб мати спокій, не ходив ні до церкви, ні до костелу. Треба було конче з ними поговорити, чи не вдалося б переїхати на захід. Брати приходили щоденно клепати коси та обідати у порожню хату їх колишнього сусіда «Шпака». Уже вночі ми зайдли в цю хату, очікуючи їх появи на другий день. Уранці прийшли, але ми ще не вилазили, бо ж усяке могло бути, а до лісу – далеко. Почекали до полуночі. Прийшли клепати коси. Я уже мав зійти до них, коли щось мені шепнуло не йти. «Хмель» подивився на мене й сказав: «то я піду». Уже й він мав сходити, коли – всю хату обступила міліція. Міліціанти почали питати про дозвіл, нарешті сказали, „Jesteście aresztowani” – й повели їх вниз села. Уникнули ми завдяки Божій допомозі великої біди.

Відтоді щоночі бачили ми великі луни від сходу й півдня. Не знати, що воно могло бути. Пізніше вуйко розповів нам, що це наші, ті, що лишилися, палили стоги збіжжя, яке приїздили косити поляки, а це збіжжя сіяли ще наші люди перед виселенням.

Тоді ми вирішили піти на ті пожежі, може, зустрінемо когось з наших. Були в Жогатині, П'ятковій, але нікого не побачили.

Наблизжалася осінь, ставало щораз холодніше. Почали ми мерзнути, бо не мали ні теплого одягу, ні жодних умов до життя. Заходили, щоправда, ночувати до Думина, але сам нічліг проблеми не розв’язував. «Заяць» бачив це так само, як і ми, тому-то й запропонував одного разу лишитися на день й помогти при

молотінні. Думка була непогана, але відразу за нею з'явилася друга: чи тета Думіна не буде спротивлятися. Почали ми утрох молотити – аж гуло. Це сподобалося Думинові, який застав нас за роботою. «Добра робота! Як так далі піде, то за тиждень буде по молоченню», – сказав. Видно, наша праця сподобалася й теті, бо на другий день він прийшов повідомити, що ми можемо у нього залишитися. Скінчили ми зі збіжжям – почалися інші роботи, сушили овочі, рубали дрова на зиму й різали, урешті Думін задумав будувати другу пивницю. Вони раділи, що так добре праця йде, а ми мали, де спати.

Час від часу приходили ми до вуйка по харчі й вісті, які нарешті появилися. Прийшов від теті з Америки лист. Писала нібито до вуйка, але повідомляла, що знає про місце поселення мами й сестри, невдовзі мав я одержати безпосередньо від них вістки. У листі було також п'ять доларів, але вони мені не були потрібні, тож віддав їх вуйкові. А вуйко радів змінами в нашій ситуації.

Закінчивши мурувати пивницю, взялись ми за криївку для нас. Підшукали її місце в стайні, наверху стояла кухня, в разі потреби можна було казати, що це для корів кухня, щоб воду підігрівати.

Одного разу повернулися ми від вуйка, а «Заяць» привітав нас лайкою. «Що сталося?» – запитав я. «Думіна злодії напали, ограбили, узяли бочку меду, одіння, масло, навіть з мене блузу зняли!» – «Зайцеві» тяжко було успокоїтися. Побігли ми за злодіями, але вночі годі було шукати їх слідів.

Згодом мали ми наступну пригоду. У неділю вийшли на тік голитися. «Хмель» почав прислухатися й нарешті каже: «Щось сорока міцно скречоче». «Заяць» ще встиг сказати, що не дай Боже, щоб прийшли якісь непрошенні гости, як пси наробили «рейваху». Ми якнайскоріше до криївки. Почули, що «гадя» недалеко від нас почало ставити кулемета. Що воно може бути? Однак далі ми почули, що „ślad prowadzi dalej. Trzeba za nim iść”. I поляки пішли. За хвилину прийшов Думін сказати, що вже по всьому, міліціанті, що йшли за злодіями худоби з Дубрівки, подалися за ними на Сільницю.

Ми з «Хмелем» також вирішили щось придбати на зиму. Ішли на поля, де була викопана картопля в купах. Нанесли її може й тонну,

але здавалось нам – не гріх воно, бо це по наших людях. Змагалими ми все в новій пивниці. Тепер треба було щось мати до цієї картоплі. На одній колонії «знайшли» діжку сира й горщик масла, вінець цибулі, але до «знахідки» Думинові не призналися. Нарешті пішли до Сільниці й взяли в сушарні мішок сушених овочів. Так ми собі ходили, щоб взимі вже не ходити, бо легко можна було б нас по слідах віднайти.

Тим часом вуйко вже зовсім перейшов з Динова жити в Павловому, в оту недопалену хату, де ми проспали першу ніч. Крімнього, ніхто з сім'ї про нас не знав. Одного разу зайшов я до нього, а вуйко дав мені листа, написаного рукою моєї сестри, однак зміст нібіто від другого вуїка, який мешкав на західних землях. «Вуйко» писав, отже, що за якийсь час приїде, але не до мене, а по наймолодшого брата, який через виселенську завірюху залишився в Динові.

Надійшов час зустрічі. Сестра приїхала до вуїка, так ми й спіткалися. Сестра приїхала спочатку по брата Юлька, щоб обговорити справу нашого переїзду на західні землі. Сестра була мудра й спритна, на такій роботі зналася, бо не раз виконувала різні завдання СБ чи куща. Ми мали бути кожного дня підготовані до виїзду, а вони там мали змінити місце проживання, щоб не здалося кому підозрілим раптове збільшення родини. І сестра поїхала з Юльком назад.

А ми лишилися зимувати в Думина. Одягтися також було в що – тета прислава з Америки три гарнітури, два пальта, черевики та білизну. «Зайцеві» почав допомагати його вуйко Йосиф Федак, що після демобілізації з армії Андерса жив в Англії. Через це виглядали ми всі, як американці.

Надійшло Різдво. Увечері зайшли ми з «Хмелем» до вуїка. Давно вже ми так гарно собі не попоїли, було також трохи чогось міцнішого, але не забагато. І швидко треба було вертатися до нашої криївки і до щоденної юшки з сушених овочів, бараболі і до страшенної нудьги.

Однак надійшла весна, а з нею клопоти: сільчани та диллягівці щоразу частіше почали відвідувати Думина. Це і йому, і нам була небезпека. Якось почув я, як він потихеньку порахував: «сім рази

п'ять, то є тридцять п'ять». «Що ви рахуєте?» – запитав я. «П'ять штук зброї, беручи вашу й мою, а за кожну після польського права є по сім років тюрми. Ja już tego nie przeżyję», – відповів Думин. Я став потішати: «Завчасу нема чого журитися, напевно так зле не буде».

Думин дуже за нас уболівав. Часто казав писати спогади з нашого життя й боротьби, бо «це вам і потомним придасться. Написане пером не витягнеш волом». Це була свята правда.

Коли надійшов латинський Великдень, Думин почав заохочувати нас до сповіді (він та жінка були дуже віруючі), навіть казав, що ксьондза приведе, але ми на його концепт не погодилися.

А потім сталася пригода зі мною. Якось вигашували ми вогонь в кухні. «Заяць» узяв позбирає сміття й кинув на вогонь, а я зараз по цьому відчинив дверцята – тоді стався вибух. Засипало мені лице попелом, я впав непритомний на землю. Прокинувсь, коли хлопці давали мені першу допомогу, промивали рану на губі та руці спиртом й бандажували. «Це моя вина, – сказав «Заяць», – бо я не помітив, як з кишенні випали дві штуки амуніції, я їх кинув зі сміттям у кухню. І не треба війни, щоб згинути». Якось мене позавивали в бандажі. Однак рана під носом не хотіла гоїтися – там було чуже тіло, осколок. Тож друзі стали мені хірургами. Підготували бритву, якісь щипці, шило й спирт. Казали лягти на лаву в стодолі. «Хмель» на мене сів, а «Заяць» шилом якось натрапив на осколок від гільзи, витягнув його, а рану промив спиртом. По тій «операції» вона зразу загоїлася.

Перед самим польським Великоднем приїхала моя сестра. Зразу наказала готовуватися в дорогу. «Як це буде відбуватися?» – поцікавився я. Сестра представила такий план: через Сян переправимося човном, а там – на поїзд у Явірнику Польському. Кожен в окремому вагоні. У Переворську пересядемо на поїзд до Ряшева, де буде нас чекати Гаскель Магет, павлокомський жид. Він має купити коней, яких ми під час транспорту до Беляви у Вроцлавському воєвідстві мали пильнувати. «Ви зрозуміли? Годитеся на таку пропозицію?» – запитала сестра, закінчивши викладати нам свій план. «Поки що кращого нема. Хто ризикує, той в тюрмі не сидить», – відповів я.

Почали ми готуватися в дорогу. Вуйко нас підстриг, кожен вибрав собі одяг, який йому найкраще пасував, у зашивках маринарки залишили ми собі адреси, а сестра дала кожному по 100 злотих. Сердечно попрощались ми з вуйком, Думином, тетою, подякували за опіку й переховування. Про всякий випадок узяв я з собою зброю. Погода попсувалася, але коли дійшли ми до Сяну, побачили, що, на щастя, вода не вийшла з берегів. Пішли трохи берегом і знайшли човен, прив'язаний грубим ланцюгом на колодці до стовпа. Пішли далі, бо з цією перешкодою не справилися б. Знайшли другий човен. Удалося відірвати його від стовпа. Вода трохи зносила вниз, проте якось припливли ми до берега. Зайшли до Дубника, там трохи охайнулися, а я залишив зброю.

Пішли, оминаючи станцію Бахір, де, як казав вуйко, жили дві польські родини з Павлокоми, що могли нас піznати. Почули сигнал поїзду. Купили ми квитки і поїхали в Переворськ, а звідти, згідно з планом сестри, мали вже поїзд до Ряшева. Це місто нам врізалося в пам'ять як щось зловороже, бо в ньому був головний випадковий осередок проти нашого куреня. Однак ждав там приятель: жид Гаскель. Він зразу запросив нас у ресторан. Пообідали й випили по «сто грам» горілки. Біда тільки, що Гаскель не знайшов собі відповідних коней і сказав, що треба буде їхати, як нормальні пасажири.

Почалася подорож поїздом Перемишль-Вроцлав. Кожен в іншому вагоні. Вранці у Велику латинську суботу приїхали ми в Дзержонюв, де розійшлися: я з сестрою поїхав до мами, а «Хмель» з «Зайцем» і Гаскелем до Беляви на його «ферму». Треба про нього сказати більше. Гаскель перед війною оженився до нашого села, узвівши собі за жінку Рифку, гарну жидівку. Був купцем худоби. Прийшли німці й забрали всю родину в Сянік, де з п'ятьох осіб лишився тільки він. Решту німці розстріляли. А Гаскель пережив ще Освенцім, Дахау, по війні поселився в містечку Белява. Оженився вдруге, з варшав'янкою молодішою від нього на 20 років, нарешті в 60-х роках виїхав до Америки.

Поки що для цілої трійки почалося нове життя. Не були ми підготовлені до міського життя, не знали польської мови та взагалі обставин життя. Перша моя праця була їздити кіньми в жидівській

спілці, орати в полі, звозити збіжжя, одне слово – наймитувати. Мої друзі робили те саме в Гаскеля. Найважливіша справа – мельдунок, бо ж треба почати якесь легальне життя. Мій двоюрідний брат Андрій вчився якраз на вечірніх курсах. Учився дуже добре і мав симпатію у багатьох інших курсантів, тож один з них, який був працівником мельдункового бюро, виробив мені на підставі підробленої маминої переселенської карти мельдунок. Відтоді почав я «легальне життя», хоч і зі зміненим іменем, бо мама мали на ім'я Олександра, тож мені випало бути Олександром. Мої друзі також приписалися. Гаскель і тут їм допоміг, але Ярослав Мудрик – «Хмель» – став Тадеушем Копацьким, чотири роки молодшим від колишнього Ярослава, а Омелян Федак – «Заяць» – став Михайлом Стажаком. Півбіди, як кажуть, за нами.

Минули три місяці. Почав я працювати в Дольношльонській фабриці радіоприймачів, транспортним між відділами. І відразу записався на курс механіків, який закінчив з доброю оцінкою, завдяки чому зразу й дістрав підвищення, став я контролером технічної якості виробів. І вчився далі: у радіомеханічному технікумі, де наука також давалася мені добре.

У тому часі з'явилася проблема з військовими справами. Треба було йти на комісію, треба було мати й метрику. А взяти цю метрику нема де. Пішов я до Гаскеля й розповів про свою біду. „*Będzie załatwione. Napisz podanie do sądu. Mnie i Sławka podaj za świadków. Tam ci metrykę wystawię*”. Так я й зробив.

З'явивсь на комісію. А там повно таких, як я, що не мали впорядкованих персональних справ. Натомість влада робила це собі для реєстру всіх мужчин, які не мали впорядкованих військових справ. Перейшов я «на Адама» перед лікарями, потім ще якимись урядовцями, а накінець став передпанами з УБП. Почали міцно випитувати, зокрема про дотеперішнє місце перебування. Я сказав, що довгий час був у Німеччині, ще щось приплив. Виявилося, цього було їм досить і десь за годину отримав я військову книжечку: почув себе «громадянином» ПНР.

Мілько до війська був вже застарий, натомість Славка взяли в 1950 році. У тому часі УБП зробило дуже багато арештів, майже з кожного підприємства хтось пішов у в'язницю. Пішла в пресі

також вістка про арешт Мирослава Онишкевича – «Ореста», командира УПА, та ще кількох осіб із ним. Отже, і для нас час спокою ще не прийшов.

Треба виробити «доводи особісте». Знову клопіт. Знову треба метрику. Однак наперед пішов я на інформаційний пункт запитати, чи не вистачить мені посвідка, вироблена на мамину карту. Може й вистачить, відповів урядовець, але краще написати до Репатріаційного уряду в Лодзі з проханням дати метрику на підставі цієї посвідки. Я відразу так зробив, а за тиждень з Лодзі прийшла мені новенька метрика. «Як то добре, поляки, що ви дурніші за мене», – подумав я собі.

У праці все йшло дуже добре. Знову дістав підвищення, а в 1955 році став керівником одного з відділів. Під цю пору почав я їздити у Вроцлав до своїх односельчан Ланчаків, Автанасів і Білячів, і завдяки ним познайомився з цікавими людьми, зокрема з Іриною Тимочко, Іриною Стисло, Любком Пехом і Юрком Малаховським та іншими. Обидві Ірини щойно вийшли з тюрми. Влада випустила також моого односельчанина «Хруща», тобто Северина Карпу, зловленого в Чехословаччині й переданого її урядом Польщі. Він поселився біля Гурова Ілавецького, де було кількох інших павлокімчан. Я їх відвідав. Значить, розконспірувався.

Звільнювання з в'язниць та інші полегші для нашої людності відбувалися тоді на хвилі політичних змін у СРСР та в Польщі, вийшла амністія для політичних в'язнів, у тому числі для членів УПА. Перед нами трьома постало питання: зголоситися чи ні? Були вістки, що тих з-посеред наших, хто виявився, засуджено інколи на 10-15 років в'язниці. Пішов я порадитися до свого прокурора. Він порадив не виявлятися, а жити так, як досі вдавалося. Уся наша трійка жила й далі по-старому. «Хмель» дослужився у війську шефа компанії. Відділ Копацького завжди й всюди був на першому місці, за що Копацький – «Хмель» – отримав нагороду від самого маршала Спихальського.

Так ми й жили аж до 1957 року, коли-то пізнав мене випадково поляк з Бартківки, сусіднього села від Павлокоми. Кілька днів після цього отримав я на адресу підприємства ганебний анонім: „Ty skurwysunu banderowcu, wypierdalaj za Zbrucz! Twoje ręce jeszcze

nie obeschły od polskiej krwi!”. І так далі. Появилося питання: що робити? Могли ж навіть і вбити. Пішов я порадитись до нашої бувшої вчительки Сикульської, яка своє вже відсіділа. Підповіла почекати що буде далі. Але ж воно не чекається, бо нерви не дають. За кілька днів знову прийшов анонім, але зміст був ще більш макабричний. Знову порадивсь я Сикульської. «Тим разом ніяк не можу тобі порадити, роби як розум тобі підповідає», – сказала мені.

Наступного дня я звільнився з роботи, мотивуючи це одруженням. Де сковатися? Поїхав. Гданськ, Зелена Гора, але всюди проблема з помешканням. Затримався я в Свебодзіцах, де отримав помешкання. Затягнув туди й маму. Якось спокійно перебув до листопада 1958 року. Працювати почав у фабриці, де виробляли годинники.

Одного дня я вернувся з наради від директора до технічних справ, коли подзвонила мені секретарка й повідомила про потребу негайно з’явитися в директора. Зайшов я знову, а директор поінформував про двох панів з Варшави до мене. Вони привіталися й попросили дати якесь вільне приміщення для розмови. Вільним був кабінет головного директора, де ми посідали в фотелях. Почалася розмова. Як мені працюється, чи я вдоволений, це були їх нормальні «приємні» питання. Потім показали мені свої документи й, подавши папір та щось писати, чесно попросили написати життєпис. Я написав. Тоді один з них подав мені наступну картку й попросив написати ще раз те саме. „Czy to, co już napisałem jest nie dobre?” – запитав я. Усміхнулися. Я написав удруге. Порівняли обидва варіанти, пильно дивлячись, як я буду реагувати. Урешті один трохи похилився до мене: „Sztutgart to ty widziałeś chyba na mapie, a ta miejscowości, którąś podał, że się urodziłeś, to jej nigdy w życiu nie widziałeś” – „A o co chodzi?” – „Ty dobrze wiesz, nie graj wariata, a jak chcesz, to ja ci powiem, jak się nazywasz, gdzie się urodziłeś, gdzie mieszkałeś i jakich miałeś sąsiadów”. І почав подавати мої справжні дані. Я пробував заперечувати, але не давалося – усе знали. Боронивсь я чотири години, але накінець подумав, що «сьогодні у мами не буду обіду істи». Однак ні, пустили, хоч і сказали, що в суботу попросять приїхати у Вроцлав. Узяли собі номер телефону й поїхали.

За кілька днів поїхав я у Вроцлав. І почалися відтоді щотижневі «відвідини» цього міста. Хотіли довідатись щось про інших, а вже найбільше, щоб підписати співпрацю з ними. Одного разу поїхав я зі своєю дівчиною от так собі у Вроцлав, а під час візиту в УБ вже питали, хто ця дівчина, де живе. Такої інвігіляції не міг я довго витримати. Казав я, щоб мене арештували й тоді все робили «нормально». Не слухали, а просили підписати співпрацю, тоді волосинка мені з голови не впаде, поїду навіть за кордон у наші середовища. „Kogo wy chcecie ze mnie zrobic?!” – не витримав я одного разу.

Навесні 1960 року отримав я покликання відбути військові вправи. Директор звернувся з проханням не брати мене, бо я потрібний, але відмовлено йому. Приїхав я у визначену військову одиницю у Вроцлаві. Дивний див! – попав у той сам полк, де служив Копацький – «Хмель» (хоч треба було б і Копацький взяти в лапки). Навіть компанія – та сама. Стріча трохи відтягнулася, бо полк якраз кілька днів був на полігоні. «Що ти тут робиш?» – запитав «Хмель», коли ми побачилися. «Бачиш», – відповів я, а на другий день нас розлучили. Хотілося трохи більше поговорити, але боявся я провокації.

По кількох днях «Хмель» запросив мене до своєї хати, де проживав з жінкою-полькою. Навідавсь я потім до нього й вдруге, але застав якогось офіцера. Вирішили ми тоді не зустрічатися, бо наші стрічі легко могли здатися комусь підозрілими.

Одного дня вояки-резервісти відпочивали на лавках на площі. Між ними і я. Раптом бачу: ідуть жандарми – один офіцер і два підстаршини, а з ними йде «Хмель». Я не витримав, у голові завиривало, здавалося, що зараз і мене арештують, пережив я це так міцно, що аж зробив поручникові аванттуру за безпідставний арешт. Якось він мене нарешті втихомирив, але мої відчуття, хоч і перебільшенні, були правдиві: за кілька хвилин службовий старшина наказав мені з'явитися в підполковника. Я зголосив свій прихід, і ми залишилися самі, бо підполковник наказав службовому вийти. „Proszę siadać”, – показав мені рукою на стілець, а потім показав свою легітимацію: „Ja jestem z kontrwywiadu. No, jaka teraz sytuacja? Mówiliście, że nie wiecie, gdzie Jarosław Mudryk się

znajduje, a my go znaleźliśmy. I jak teraz wyglądacie?”. „Macie szczęście”, – wіdpowів я. „No dobrze, ja nie będę z wami długo rozmawiał. Będę z wami inni rozmawiać”, – сказал ще підполковник і попрощався. Мене відвели в арешт. «З чиєї причини арештували Славка? Чи з моєї, чи з його? Славко розповідав мені про похорон своєї матері в березні. Їздив на Ольштинщину, бачив там свою сестру, можливо, це його зрадило? Бо ще й привіз з собою наймолодшу сестру Таню, а досі всюди подавався за сироту?» – думав я в камері. Однак правди тяжко було дійти.

По двох тижнях перевезли мене в Ряшів, де вже був Славко. Разом поїхали ми на «локальну візію» до Думина, видно, Славко до всього признався. Призвався навіть до зброї, але, на щастя, її не знайшли.

Після дванадцяти років життя «під мітлою» почалося життя в тюремних підвалах УБВ у Ряшеві. Не знов я, що діється з «Зайцем». Його теж мали б арештувати, адже знали про нас усе. По кількох тижнях я почув в сусідній келії бійку, хтось кинувся на відділового. По крику я впізнав: це був «Заяць». За свій вчинок дістав кафтан безпеки.

Слідство. Під час допитів нас не били, але стосували інші методи – психологічні. Не пускали на прогулінку, часто робили «кіпіш», обмежували кореспонденцію, а посилки з харчами, коли навіть і дійшли, то все ж не було що з'їсти, бо через перетримування харчі псуvalisya.

Допити зі мною вів наперед капітан Берись. Приходив, сідав за стіл, клав перед собою булку з шинкою, пачку добрих папіросів і казав: „Mów”. А я відповідав: „Niech mnie obywateł kapitan pyta”. Тоді йому слина з рота текла: „Ty skurwysunu, gdybyś był w latach 1947-1950, to byś dawno wąchał kwiatki od korzonków!”. „Na szczęście wpadłem dopiero teraz”, – чув від мене. Такі методи не могли йому допомогти, тим більше, що вже наперед усвідомили мене мій швагер Ходяньо та стрийко Федак і Северин Карпа, як поводитися під час слідства: відповідати тільки на запитання. А тепер я написав скаргу на Берися, що він вимушує від мене зізнання під час допитів. І дістав я нового слідчого, капітана Лойка. Той уже сам питав, а я відповідав «так» або «ні».

Одного разу за свідка привезли мою сестру. Вона не знала про своє право відмовитися від відповідей на питання слідчого, зрештою, думала, що докладними відповідями лише мені допомагає. Дозволили мені на побачення з нею. По дорозі з келії допитувач сказав, що сестра обтяжила мене своїми зізнаннями. «Що вона зробила?» – промайнуло в голові. У кабінеті слідчого сиділа заплакана сестра. Ми привіталися. Хотіла дати мені гроші. Я хитнув головою: «Не можна». Сіли ми поговорити про родинні справи, а по кількох хвилинах слідчий подав мені протокол, списаний з сестри. У протоколі знайшовсь також акапіт про мою втечу москалям з війська. На процесі втеча з Червоної Армії з метою вступити до УПА – це величезний обтяжливий доказ. І тут сталося несподіване. Капітан Лоек подивився на мене, показав рукою на рукопис і сказав: „Gdybym miał tu więcej do powiedzenia, to w tej chwili zwolniłbym Fedaka”. – „Co to za wyjątki?” – „Możliwe, że myśmy do siebie strzelali, bo ja służyłem w KBW i widziałem, jak to wszystko wyglądało. Widziałem tragedię Pawłokomy kiedyśmy tam przybyli z komisją ekshumacyjną”. Не хотілося вухам вірити, але ці слова прозвучали та ще багато інших, подібних, однак я не до кінця вірив, хоч, як потім переконався уже після закінчення слідства, що між поляками були чесні люди. На процесі про цю розмову та протокол не згадано ані словечком.

На два місяці перед закінченням слідства приїхали з США в Польщу відвідати рідню, а ю мене при нагоді, моя тета Анна Клюс та стрийко Петро Федак. До зустрічі я готувався довго, найгірше мучило питання, чи дозволять розмовляти без решітки, чи доведеться сидіти одним з одної сторони, а другим з другої. Врешті надійшло мое свято. Відділовий повідомив про приїзд відвідувачів, наказав відповідно підготуватися, а на побачення повів мене сам заступник начальника в'язниці. Зайшли ми у невеличку камеру. Від мами, стрижка та стриєчного брата відділяло мене невелике віконце з решіткою. „Proszę rozmawiać”, – сказав заступник начальника. Мені страшенно жаль стало, що не можу привітатися, обнятися з тетою. І крикнув я: „Dajcie się chociaż przywitać, chociaż okno otwórzcie!” – „Dla «bohaterów» ulg nie ma”, – почув я у відповідь. Тета розплакалася, а на лицах стрижка і брата

появився великий жаль. „Jak wam nie wstyd?! Przecież oni przyjechali aż z USA! Jak was ocenią? Jaka tu jest demokracja? Ciotka widzi mnie po raz pierwszy, a kiedy stryjek wyjeżdżała, miałem pięć lat”, – я не переставав наполягати. І добився таки свого. Побачення тривало півгодини. Накінець стрийко передав мені м'ясну консерву, шоколад і папіроси, отримавши наперед, звичайно, дозвіл. Ми попрощалися і я вернувся в камеру, де всі були дуже цікаві: як проходило побачення. Я все розповів, а тоді декотрі спів'язні вилаялися на адресу наглядача. Я усіх почастував папіросами, а на другий день передав каліфактором по пачці ще й Славкові та Емілеві. Цього ж дня треба було піти до пенітенціарного, який про це довідався, однак на його питання, хто переніс папіроси з одної камери в другу я не відповів.

В ту пору вийшов на волю наш перукар. Нікому було нас поголити та остригти, ніхто цим довгий час і не жутився, хоч позаростали ми всі, як борсуки. Аж одного дня візитував усі камери заступник начальника. Зайшов у нашу камеру, де сиділо 38 чоловік. „Dlaczego jesteście nieogoleni?” – запитав, побачивши наші величезні зарости. „Nie ma fryzjera”, – відповів відділовий. „To niech goli jeden z więźniów” – підповів заступник начальника, а тоді якийсь в'язень сказав: „Tamtemu dobrze pomagał golić Fedak. Nie gorzej goił od tamtego”. Однак це не сподобалося начальникові: „Fedak to was ostrzygił i ogolił w inny sposób” і пішов. Такі спроби протиставити одних в'язнів другим, найчастіше за національними критеріями, були постійні. Часом тюремна влада навіть заохочувала дурних «капусів» викликати бійки, але мудріші з-поміж поляків зразу припиняли їх.

Нарешті дійшло до процесу, а відбувся він у 1961 році й тривав 9 днів. «Новіни Жешовське» помістили з цього приводу статтю „Niewinne baganki”. Засудили нас на 15 років тюрми, однак подали ми ревізію вироку, в результаті якої скорочено його до 10 років.

З процесу переїхали ми в Перемишль, у слідчу в'язницю. Нам хотілося якнайскоріше бути в «карному закладі», де все-таки були зовсім інші умови життя.

Перевезли нас наприкінці липня 1962 року до в'язниці у Стжельцах Опольських. Дорога туди була важка – у спеціальних

в'язничних вагонах був задух і спека. Деякі з-поміж нас мліли, однак вартівник-сволоч не захотів ні віконця відчинити, ні води дати напитися. Сама в'язниця зробила на нас гнітюче враження, зрештою, мала опінію дуже суворого закладу. Це була величезна будівля у формі лежачого хреста. Щоб дійти до середини, треба було пройти десь сім залізних брам. «Нічого, тут також люди сидять», – подумав я, хоч невесело йшлося. Завели нас у магазин узяти в'язничний одяг. Яке ж приємне було наше здивування, коли в магазині чоловік, що приймав і видавав одяг, заговорив до нас українською мовою, запитав про 3 бандерівців, що мали приїхати транспортом з Перемишля, а питав він, бо й сам був в УПА. Сидить вже 14 років, але має довічне ув'язнення. Ми зараз з ним почали говорити. «Потребуєте щось? – запитав. – Наших хлопців тут 12, ми вам усе зорганізуємо. Будете сидіти у поодиноких камерах на IV відділі. Як довідаємося, в яких камерах сидите, то будемо з вами у зв'язку. Виглядайте непомітно через вікна, як буде прогулянка – напевно якось розпізнаємося». На другий день виглянув я обережно у вікно. По майдані якраз ходили в'язні, прогулювалися. Пізнав я «Шевченка», з яким був в сотні «Крила-ча». Пізнав і він мене. «Гордий», що потребуєш?! – крикнув, але я не мав часу відповісти, бо наблизався до дверей відділовий. Зв'язок урвався, але потім таким же шляхом відновився. Довідались ми про того, що мундирували нас у магазині. Це був Осип Терефенко з села Пацова Ліського повіту. Він аж до кінця свого перебування в тюрмі був нашим інформатором, а ще кравцем для всіх, чим здобув собі велику повагу у службовців.

Був ще один інформатор і одночасно зв'язковий між нашими хлопцями в тій тюрмі: Олександр Дубер, столяр. Він також мав непогано, бо, крім своїх нормальних занять, робив для старших службовців всякі столики під телевізори й інші предмети з дерева.

Згідно з тим, що сказав на початку Терефенко, посадили мене в одиночну камеру. Сидів я сам десь два місяці, а потім узяли мене працювати. Перекинули також у камеру для п'яťох осіб, там діставсь мені сінник, а спати треба було на підлозі, бо ж прийшов я останній. Крім мене, усі мали довічне ув'язнення: німецький поліцай Ернест Фенски, аковець Броніслав Баста, аковець Ключ-

ковський та ще один аковець, від «Лупашка». Останній поставився до мене дуже вороже, навіть вже мала бути бійка. На щастя для нього Фенски та Баста нас розділили, натомість Ключковський ненавидів УПА так само, як і той від «Лупашка».

Якось після цього інциденту пішов я в неділю у каплицю помолитися й зустрів там «Шевченка» та Лихолата, який підмовив мене подати заяву до в'язничного технікуму. Я написав і був прийнятий на третій семестр, у зв'язку з чим перенесли мене від нелюбого товариства на шкільний відділ. Почав я працювати при машині, що витинала різні частини для взуття зі шкіри. З того, що заробив, я отримував 25%. Решта йшла на пенітенціарні потреби. Однак і цим був я вдоволений, якраз вистачала два рази в місяці на т.зв. виписку, тобто купівлю харчів й папіросів, зрештою купити можна було всього на 200 злотих. Отже, до полуночі працював я, а потім вже вчився. Час минав дуже скоро. Щастя, що не змарнував я дев'ятирічний років у тюрмі, а це все завдяки Лихолату, потім начальникові тюрми Тарасюкові, який дозволив, і директорові школи, який мене прийняв. Ще й собі трохи дякувати треба, що витримав. На дипломі мав я гарну оцінку, четверту на 11, які отримали дипломи. Сім осіб їх не отримало взагалі. Мав я таки щастя з цим технікумом: потім таких як я начальник Паздзєрський не приймав, кажучи: „Wrogów PRL nie będziemy dalej szkolić”.

Шкільний відділ мав ще й ту перевагу, що можна було зустрічатися зі своїми, найчастіше з Лихолатом або Євгеном Пташником, а також старшим паном Копком. Ми говорили з собою по-українськи, але це далеко не всім подобалося. Довідавсь про це наш начальник. Одного разу став я до рапорту перед ним і почув: „Fedak nawet na spacerze rozmawia po ukraińsku ze swoim kompanem. Wy nawet w więzieniu potraficie się odnaleźć i zorganizować”. „Czy to jest przestępstwo? – запитав я. – Gdyby obywatel naczelnik znalazł się w podobnej sytuacji na obczyźnie, to kogo szukałby do towarzystwa – obcego; czy Polaka?”. Тут начальник відповів тільки так: „Skąd ta przekora?” «Українською мовою» докоряв мені під час кожного рапорту.

До 1965 року політичні в'язні сиділи окремо від криміналістів, в окремих відділах. Сидів я тоді з одним аковцем, Сташком

Стецем, членом молодіжної організації, що висаджувала в повітря радянські пам'ятники, та з поліцаем польської гранатової поліції. В 1965 році перемішали політичних з криміналістами: по-перше, щоб показати світові, що нема в Польщі політичних в'язнів, по-друге, щоб краще контролювати середовище політичних, використовуючи до своїх послуг криміналістичну скелю. Пішла тоді приказка: „Otwórz serce – dam ci rajdkę”. По реорганізації відійшли аковець та поліцай. До мене й Стеца дійшло двоє псевдошпигунів. «Мінерщик» та я не відзвивались до них ні словом кілька днів. Їх трапляв шляк та ще й клявіша, що сподівався інформації від своїх людей. По кількох днях «мінерщика» забрали. Залишився я сам. Життя пішло далі нормально, але це тільки ніби. Одного дня вертавсь я з праці, аж тут закликав мене клявіш й наказав роздягатися. Клявіш став переглядати кожний рубець на одязі, нарешті питав: „A gdzie jest nóż?” – „Jaki nóż?” – „Zobaczmy później”. І два клявіші повели мене у камеру. Знайшли ми там потяті матраци. Я зразу подумав до чого йде. „To prowokacja, kapusie!”. Тоді вони давай до мене з биткою, але мені вдалося вискочити в коридор. Прибіг відділовий Ковальчик й хотів мене силою увіпхнути назад – не вдалося. „Proszę do penitencjarnego” – кричав я, але відділовий не хотів дозволити. Однак я не поступився. Перенесли мене в іншу камеру, а наступного дня пішов я на штрафний рапорт. „Więzień dopuścił się wielkiego sabotażu – pociął prawie nowe materace”, – сказав начальник. Я відповів, що „to jest prowokacja. Ja tego nie zrobiłem. Trzeba być wielkim durniem, żeby coś takiego zrobić”. Проте, нічого не можна було тут вдіяти: пішов я у т.зв. «кабарину» або „tygrysicę”. Це була камінна прича, обведена з усіх боків гратами, містилася в підземеллі. Назва пішла від того, що нагадувала клітку для тигра. Сидів я в ній чотири ночі, виходячи вдень на роботу. Узяти міг з собою тільки коц і простирадло. Я входив у клітку, наглядач зачиняв її й зразу ішов відчиняти вікно: простудився я в цій «тигрици» так, що потім два місяці лежав у лікарні. Лікар Романовський запитав мене, де я аж до такого поганого стану простудився, але хоч і почув все, як було, то не звертався в цій справі до тюремної влади.

Її важко було б чимось здивувати, переконати в чомуусь. У Стжельцях сиділо нас тоді десь 1500 в'язнів, у тому коло 400 засуджених на довічне ув'язнення. Сиділи люди найрізноманітніших професій. Чи не найбільшим в'язнем був німецький генерал Гайбелль. Він весь час сидів в поодинокій камері, сам ходив також на прогулянки. Цікавим в'язнем був жид Авраам. Був на довічному, а просидів вже 22 роки. З батьками він попав до Осьвенціма в 1942 році, там почав прислужуватися німцям: возив своїх побратимів до газових камер, за що потім польська влада засудила його на довічну тюрму. Про нього казали: „Dusza śpi, a ciało chodzi”.

Минали роки. Якось службовий офіцер взяв мене з праці й повів у кабінет. Я, як завжди, увійшовши, зголосив прихід. «Сідайте», – сказав мені один з двох чоловіків, що чекали на мене в кабінеті. Я дуже здивувався, але подякував по-польськи. «Що ви, пане Федак, забули своєї мови?» – „Tak mnie tu nauczono mówić”. – «Ми приїхали вам допомогти, а може й вашому братові Юзкові, який має фінансові труднощі, бо без стипендії. Узагалі тяжко йому: мусить вчитися на вечірньому курсі, а вдень працювати. – „Wy już mi pomogliście, że siedzę tu siódmy rok. Proszę mi dać spokój”. Тоді він також почав по-польськи: „Kogo posłałeś do swojej matki, wiesz?” – „Tak, wiem”. – „A wiesz, kim on był?” – „To mnie nie interesuje. Ja wiem, kim on jest teraz”. – „Proszę natychmiast napisać do matki, aby mu wymówiła stancję i prosimy nie kontaktować się z nim”. Я відповів, що це моя особиста справа, що маю робити. З цими словами й поїхали назад. А йшлося про Євгена Пташника, спів'язня. Він відсидів вже свої 12 років, а вийшовши, не мав де мешкати. Тож я подав йому адресу матері. Однак ще довго не мав він спокою.

Кілька днів потім знову пригода. Їduчи з Krakova, зайшов до мене брат Юлько. Це був звичайний день праці, проте мене викликали на побачення. Сіли ми розмовляти, наглядач ходив трохи збоку. Юлько конче хотів мені дати кілька помаранчів, а це було заборонено – помаранчі були ж закордонні овочі. Усе-таки брат мене підмовив, і я опустив у штані п'ять помаранч. Закінчили ми говорити, брат пішов, а мене взяв наглядач на обшук. Якже зрадів, знайшовши овочі. За такі справи наглядачі мали нагороди.

Однак я це злегковажив й вернувся працювати. По кількох днях відділовий повідомив мене про штрафний рапорт. Я зголосив прихід начальникові Паздзєрському, а він сказав: „Wieżień Fedak Jan usiłował przemycić do celi owoce zagranicznego pochodzenia, a znacie regulamin”. Я відповів, що «регулямін» знаю, а тоді начальник удався до свого улюбленого в таких випадках питання: „To co wam dać? Na czym wam najbardziej zależy?” – „Najbardziej zależy mi na КО”, – почув у відповідь (КО – це культурно-освітні заняття, тобто телевізія або кіно що два тижні). „Zabraniam miesiąc czasu korzystać z КО”, – сказав своє останнє слово начальник. Казали в нас, що не караний в'язень – це не в'язень.

Відсидівши 2/3 терміну покарання, я три рази звертався до польської прокуратури про звільнення мене, проте кожного разу мені відмовляли. В липні 1969 року Сейм ПНР проголосив обмежену амністію для політичних в'язнів. З цього приводу в нашій тюрмі спалахнув бунт криміналістів. Це сталося під час першої зміни у фабриці. Це був великий бунт, його втихомирювали спеціальний відділ, а в ході сутичок було поранених кільканадцять в'язнів та в'язничних службовців.

Звільнили нас 27 липня 1969 року. Вийшов я за браму тюрми, проте щораз оглядався, чи хтось не йде знову мене арештувати. По стількох роках тюрми не вірилося, що це воля. Зрештою, це й не дивно, бо я сам бачив у Стжельцях такий випадок, як два звільнені з тюрми в'язні були повернуті назад уже з-під останньої брами. Це був бувший капо Пайончковський та аковець Лісовський. Обидва відсиділи по 18 років тюрми. Лісовський цього знущання не витримав, помер. Унаслідок такого ж самого заходу в'язничної влади помер німець Кіс.

Мені вдалося щасливо вернутися до рідні. Треба було пристосовуватися до нового життя, що не було просте. Давалися відчути в'язничні привички, регулямінові порядки, у голові стояв брязкіт ключів, рипіння семи в'язничних брам й стукіт дерев'яніків, а перед очима стояла прірва, перегороджена на кожному поверсі металевою сіткою.

Минули два місяці більш-менш спокійного життя, коли дала про себе знати польська справедливість: з Ряшева прийшло

повідомлення від прокуратури про повторний розгляд моєї справи. Прокурор обґрутував перегляд акту про звільнення тим, що не мав я права скористатися аж двома амністіями, тобто з 1956 року, силою якої зменшено мені вирок з 15 до 10 років, та амністією з 1969 року, що відняла мені 14 місяців покарання. Треба було якось боронитися. Поїхав я до суду, що мене звільнив, запитати, яким чином ряшівський прокурор може ухилити постанову найвищої влади – Сейму ПНР. „Nic nie mogę tu rogać. Tonący brzytwy się chwyta”, – сказав мені суддя Конопницький. Я не витримав: „Niech obywateł sędzia da, to ja sam chwycę!” – це був уже крик.

Поїхав я у найвищу прокуратуру й Верховний суд у Варшаві. З прокуратури послали мене в суд, а уже в суді сказали, що не можуть вони заперечувати постанови й компетенції суду в Ряшеві. Вернувся я додому з нічим, хоч і страшно було відчувати за собою перспективу повернення у в'язницю.

Пішов я за порадою до адвоката Шабуня у Свідниці. Показав йому документи. Він їх уважно прочитав й сказав, що нема такої заборони проти подвійного застосування амністії. Від моого імені він подав у суд на перегляд справи, але це на ряшівський суд не мало ніякого впливу. Я й далі працював і навіть гадки не мав добровільно вертатися в тюрму. Однак 4 листопада 1969 року ввечері задзвонив дзвінок у дверях. На моє питання «хто?» почув я відповідь, що міліція. „W jakiej sprawie?” – „Chcemy uzyskać pewne wyjaśnienie, bo na pański kwit ktoś pobrał węgiel”. – „Ja nikomu żadnego kwitu nie dawałem. Ta gra nie jest potrzebna”. – „Niech pan jednak otworzy”. «Це мене і так не мине», – подумав я і відкрив двері. Увійшовши, міліціанти наказали збиратися з ними на «постерунок». Я пішов з ними, навіть не попрощався з мамою.

На постерунку попросили мене поочекати, подивитися телевізійну програму. Один з них почав щось друкувати на машинці. Телевізор мене зовсім не цікавив, бо в голові були інші думки. «Яка несправедливість! Яка несправедливість!» – товклося в думках. Однак нічого не можна вже було зробити. Тип скінчив писати (видно, це був наказ про арештування), підійшов до мене. „Jesteście aresztowani”, – сказав й простягнув наручники. „Po co ta

komedia, przecież trzeba być całkiem głupim, żeby uciekać po dziewięciu latach więzienia”, – сказал я. „Nigdy nic nie wiadomo”, – wідповів глибокомудрий міліціант, а за мить я був уже в авто, що повезло мене до тюрми в Свідниці. Наступного дня перевезено мене у Вроцлав, де вже були Еміль та Славко. Переночували ми в тюрмі. Уранці – до Стжелець Опольських. Зайшли в адміністраційний будинок. Побачив нас заступник начальника. „Co wy tutaj robicie?” – здивувався. „Sami nie wiemy”. – „Ja zaraz zajmę się tą sprawą”, – потішив нас. Відтак повторилася стара процедура: у магазин по одяг та в камери. Іроніє долі! Дали мене у цю ж камеру, звідки виходив кілька місяців тому на волю. Застав я тих самих людей. Чекало те ж саме ліжко. Німець Фенски та Каравасевич витріщилися на мене: „Co się stało?!” – „Czy to pierwszyna? W Polsce wszystko jest możliwe”, – відповів я сумно.

На другий день викликав мене «Єзусек», колишній мій пенітенціарний та й теперішній. Хотів змінити опінію з постійної щонайгіршої, яку колись давав, на щонайкращу. Почалося «відкручування» несправедливого повторного засудження. Це тривало аж до кінця грудня. На Різдвяні латинські свята був я вдома.

По святах пішов я знову до праці, щоб почати вже котрийсь раз нове життя. Було мені тоді 46 років. Не було в мене жінки, дітей. Досі ні з ким не хотів в'язатися, бо знов, що колись попадуся в руки противникам. Усе-таки якось почав нове життя.

Мій спомин – скромний, неповний, навіть непорядно написаний. Це звичайна розповідь очевидця-вояка УПА. Написав все, як умів, бачив і пережив. Жаль, що не було змоги написати такий спомин зразу після тодішніх подій. Був би тоді свіжіший. Від нашої трагічно програної боротьби минуло 45 років. Треба підкresлити, що наша Українська Повстанська Армія перед ніким не капітулювала. Я також не здався. Щасливо діждав часу, коли Україна стала вільною, незалежною державою. Слава всім борцям, які не корились перед нашими ворогами. Горджуся тим, що в тій визвольній боротьбі є і моя крихітка боротьба й страждання за вільну Україну.

Слава Україні!

## **БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ**

**«Барон»** – прізвище невідоме – поручник УПА, командир сотні «Ударники» 96а. Загинув 23 жовтня 1945 р. у с. Кузьмина. Після його смерті командування сотнею перебрав «Яр», а згодом «Крилач».

**Василь Галаса «Орлан»** – заступник Ярослава Старуха «Стяга» і керівник пропагандивного відділу Закерзонського краю. Вживав також псевдоніми: «Біс», «Дніпровський», «Зенон», «Назар», «Савченко», «97», «1814». Нар. 1920 р. в с. Білокриниця Тернопільського воєвідства. В 1943 р. назначений провідником ОУН Перемиської області. Від травня 1945 р. – політично-пропагандивний референт Проводу ОУН у Польщі. Восени 1947 р. перейшов в Україну, де до часу ув'язнення виконував обов'язки командира Восеної округи УПА «Північ». Автор численних підпільних видань. Проживає у Києві.

**Ярослав Гамівка «Вишинський», «Метеор», «УНРРА»** – господарчий референт I округи ОУН. Нар. 26 липня 1918 р. у Волі Олешицькій Любачівського повіту в сім'ї греко-католицького

священика. Від 1945 р. працював у підпільній адміністрації ОУН. В травні 1947 р. добровільно зголосився до відділів Операційної групи «Вієла» і виявив структуру ОУН та УПА, псевдоніми, систему зв'язку, склади харчів і амуніції. Згодом працював в органах польської безпеки, пенетруючи скupчення переселенців, виловлював колишніх членів УПА, був свідком на багатьох їх процесах. Живе у Польщі під зміненим прізвищем.

**«Дідик»** – прізвище невідоме – командир сотні УПА в курені «Рена». У травні 1945 р. командування сотні перебрав Роман Гробельський «Бродич», а «Дідик» перейшов до праці в штабі 26 Тактичного відтинку «Лемко» на пост вишкільника. Загинув в літку 1947 р. в Чехословаччині, під час переправи через річку Мораву.

**Михайло Дуда «Громенко»** – поручник УПА, командир сотні Перемиського куреня «Коника» (від січня 1946 р. куреня «Байди»). 10 червня 1947 р. сотня «Громенка» перейшла в районі Бальниці граничю з Чехословаччиною і дійшла до американської зони в Німеччині. Дальша доля М. Дуди невідома.

**Збігнев Мирослав Камінський «Дон»** – нар. 7 лютого 1928 р. в с. Ріплин Ярославського повіту. Від березня 1946 р. служив стрільцем у бойці СБ «Цока». У серпні 1947 р. перейшов на Захід. До Польщі повернувся у липні 1951 р. разом з «Сержантом» і «Малим». Обняв пост референта СБ на місце «Чабана». Арештований 2 квітня 1954 року польськими органами безпеки і засуджений на кару смерті 27 липня 1955 р. (31 жовтня 1955 р. замінено на довічне ув'язнення). На волю вийшов наприкінці 60-х років. Помер у Вроцлаві.

**Дмитро Карванський «Орський», «Кер»** – нар. 1913 р. (за іншим джерелом 1914 р.) в с. Станиславчик Перемиського повіту. Член штабу 26 Тактичного відтинку УПА «Лемко». У 1934 р. закінчив Перемиську гімназію, згодом працював як культурно-освітній інструктор «Просвіти» і «Сільського господаря» по селах Перемищини. Після розколу в ОУН (1940 р.), Д. Карванський став

по стороні полковника Андрія Мельника та був одним із найактивніших діячів цієї частини ОУН у Перемишлі й околиці. Від 1943 р. до літа 1944 р. служив у дивізії СС «Галичина», звідки дезертирував і перейшов до підпільної праці в УПА в надрайоні «Холодний Яр». Загинув вночі з 6 на 7 січня 1946 р. в Бірчі Перемиського повіту в бою з Військом Польським. Посмертно авансований до ступеня хорунжого.

**Григорій Кіселевський «Чабан»** – нар. 23 січня 1921 р. в Брунарах Горлицького повіту. У підпіллі на Лемківщині, командир I куща у VII районі надрайону «Верховина». Восени 1947 р. перейшов на Захід. До Польщі повернувся 4 червня 1950 р. Був назначений на пост референта СБ й заступника Леона Лапінського «Зенона». Арештований в березні 1951 р. у Варшаві й вивезений до Москви, де був засуджений до смертної кари (заміненої на 25 років ув'язнення). Після звільнення повернувся до Польщі. Помер 25 лютого 1975 р. у Пжемкові Лігницького повіту.

**Василь Колтонюк «Кропива»** – булавний УПА, командир сотні «Вовки» І. Нар. 5 січня 1923 р. в с. Нисмичі Сокальського повіту (після 1944 р. – Грубешівський). До УПА вступив 3 червня 1943 р. на Волині. В лютому 1945 р. був відряджений до 28 Тактичного відтинку УПА «Данилів» на пост командира сотні «Вовки» І. У квітні 1945 р. звільнений з відділу через хворобу. Після видужання (дата невідома), тимчасово виконував обов'язки командира рою сотні «Вовки» ІІ. 20 березня 1946 р. призначений командиром сотні «Вовки» І. Цей обов'язок виконував до смерті. Загинув 14 травня 1946 р. в бою з військами НКВД в угринівському лісі. Похований у Нисмичах.

**«Коник»** – прізвище, дата і місце народження невідоме – поручник УПА (ступінь признано 27 квітня 1945 р.), командир Перемиського куреня і заступник командира 26 Тактичного відтинку УПА «Лемко» (від початку листопада 1945 р.). Загинув вночі з 6 на 7 січня 1946 р. під час наступу на містечко Бірчу. Посмертно

авансований до ступеня підполковника УПА. Похований разом із своїми стрільцями у збірній могилі в Бірчі.

**Ярослав Коцьолок «Крилач»** – підпоручник УПА, командир сотні «Ударники 96а». Уродженець Пикулич, що поблизу Перемишля. В УПА – від липня 1944 р. Спочатку служив стрільцем сотні «Лиса» – потім чотовим у сотні «Бурлаки» й «Громенка». У період від травня по липень 1946 р. був заступником командира сотні «Стаха». 23 липня 1946 р. отримав призначення на командира сотні на місце підпоручника Михайла Кучера «Яра». Загинув 13 червня 1947 року поблизу села Завадка Ліського повіту.

**Василь Краль «Чаус»** – поручник УПА, командир сотні. Нар. 26 травня 1913 р. в Дорошові Львівського повіту. В УПА від березня 1945 р. Початково був стрільцем, пізніше чотовим сотні «Куліша», яку, штабом Воєнної округи «Буг», скеровано в березні 1945 р. з УРСР на територію Володавського, пізніше Томашівського та Грубешівського повітів. На початку 1946 р., після перетворення чоти в сотню та її входу до куреня «Беркута», обійняв її командування. У вересні 1947 р. сотня була розбита Військом Польським, а «Чаус» переїхав у Дравско Щецинського воєводства. На початку 1948 р. був арештований і 10 лютого засуджений Військовим районним судом в Любліні на кару смерті, замінену на довічне ув'язнення. Звільнений з в'язниці в 1955 р., помер 26 вересня 1976 р. у Дзержоньові Єленьогірського воєводства і там похований.

**Михайло Курас «Крапка»** – старший булавний УПА, командир сотні «Вовки» I. Нар. 20 листопада 1920 р. в с. Молодятичі Грубешівського повіту. В УПА від лютого 1944 р. Спочатку служив чотовим у сотні «Дуба» – «Яструба», а після її поділу на два окремі відділи, «Крапку» призначено до сотні хор. «Ягоди». Виконував там обов'язки ройового, згодом – чотового, а від весни 1945 р. – командира сотні. Загинув разом із своїми стрільцями 26 лютого 1946 р. біля с. Ліски Грубешівського повіту в бою з військами НКВД. Похований у спільній могилі на Білостоці.

Після його смерті командування сотнею «Вовки» І перейняв «Кропива», а від травня 1946 р. – Василь Ярмола «Яр».

**Михайло Кучер «Яр»** – підпоручник УПА. Хар. 1 листопада 1923 р. в с. Митниця Скалатського повіту. Від жовтня 1945 р. до липня 1946 р. командир сотні «Ударники» 96а. 11 листопада 1947 р. попав у полон і був переданий полякам. Засуджений на смертну кару 1 грудня 1948 р. в Ряшеві і страчений 17 лютого 1949 р.

**Леон Лапінський «Зенон»** – референт Служби безпеки III Округи ОУН. Нар. 1913 р. в с. Кадлубіська Грубешівського повіту. В ОУН від 1943 р. У квітні 1945 р. назначений на пост провідника ОУН на Холмщині, а від липня 1945 р. – референта СБ III Округи ОУН. Після ліквідації українського підпілля в 1947 р. залишився на території Польщі. У червні 1948 р., після невдалої спроби переходу на Захід, під час якої 27 червня 1948 р. арештовано на Чехословаччині чотирьох членів його групи, повернувся до Польщі в нез'ясованих обставинах і нав'язав співпрацю з польськими органами безпеки. З 1949 р. організував і очолював Провід ОУН у Польщі, повністю контролюваний Міністерством громадської безпеки (МВР) і НКВД. У травні 1954 р. загорожений деконспірацією, довів до ліквідації структур цієї організації і масових арештів серед її членів і українського мирного населення у Польщі. Після того переїхав на Україну і проживав у Києві. Дальша доля невідома.

**Маріан Лукашевич «Ягода», «Черник»** – хорунжий УПА, командир 28 Тактичного відтинку УПА «Данилів», командир куреня. Нар. 1921 р. в Тернополі. Під час війни служив у дивізії СС «Галичина». Трагічно загинув 17 вересня 1945 р. у с. Жнятин Грубешівського повіту, під час облави організованої Управлінням громадської безпеки (УВР). Задихнувся від диму у криївці під хатою, яка згоріла під час бою з поляками. Похований у с. Гільче Грубешівського

повіту. Після його смерті командування куреня перебрав Євген Штендера «Прірва».

**Петро Миколенко «Байда»** – майор УПА, командир Перемиського куреня і заступник командира 26 Тактичного відтинку УПА «Лемко». «Байда» походив з Полтавщини і був лейтенантом Червоної Армії. Наприкінці 1943 р. перейшов до УПА на території Дрогобицької Воєнної округи УПА, де в 1944 р. зорганізував сотню із самих надніпрянців. Восени 1945 р. був призначений до штабу командування 26 ТВ УПА «Лемко». Після смерті пор. «Коника» став командиром Перемиського куреня, до якого входили сотні: пор. Михайла Дуди «Громенка», хор. Володимира Щигельського «Бурлаки», хор. Ярослава Коцьолка «Крилача» і ст. бул. Григорія Янківського «Ластівки».

**Василь Мартин Мізерний «Рен», «477»** – майор УПА, командир Лемківського куреня і 26 Тактичного відтинку УПА «Лемко». Нар. у Вербові Підгасцького повіту. У 1939 р. боровся в рядах «Карпатської Січі» за незалежність Карпатської України. Під час війни закінчив старшинську школу поліції в Новому Санчі, виконував обов'язки коменданта поліції в Сяноці. На початку 1944 р. арештований гестапо за принадлежність до ОУН і ув'язнений на Монтелюпіх у Krakові, звідки утік 27 липня того ж року. 7 серпня 1944 р. в районі села Жерница став командиром куреня створеного з новосформованих сотень «Бульби», «Бурлаки», «Євгена». Наприкінці 1945 р. його призначено командиром 26 Тактичного відтинку УПА «Лемко», в котрого склад входили Перемиський і Лемківський курені. Перейшовши в УРСР, від осені 1947 р. працював у штабі командування УПА-Захід. Згинув 24 серпня 1949 р. поблизу села Либохора Турчанського повіту в бою з військами НКВД.

**Євген Несторук «Крилатий»** – булавний УПА, командир сотні «Вовки» І. Нар. 29 листопада 1924 р. в с. Степанковичі Грубешівського повіту. У березні 1944 р. вступив до УПА. Спочатку служив стрільцем у сотні «Вовки», згодом був

призначений командиром чоти, а потім рою. Після смерті сотенного «Крапки», тимчасово очолював відділ, а від 20 березня 1946 р. заступав командира сотні. 5 липня 1946 р. знов покликаний на становище командира сотні «Вовки» І. Загинув 21 серпня 1946 р. в с. Телятин Томашівського повіту. Похований у с. Переїздів Грубешівського повіту.

**Мирослав Онишкевич «Орест»** – командир УПА Закерзонського краю. Нар. 26 січня 1911 р. в Угринові Рава Руського повіту. В 1943 р. увійшов у склад військового штабу УПА Галичини на становище заступника шефа штабу Луки Павлишина «Вовка». Навесні 1944 р. назначений командиром куреня УПА, відрядженого на Холмщину для оборони українського населення від нападів польського підпілля. Його брат Тарас «Галайда» – командир куреня Української Народної Самооборони, загинув у квітні 1943 р. біля с. Острів Грубешівського повіту в бою з АК. У березні 1945 р. назначений на пост головного командира VI Воєнної округи УПА «Сян». Цю функцію виконував до вересня 1947 р. Арештований 2 березня 1948 р. у с. Карчевіська Любінського повіту Вроцлавського воєводства. Засуджений на кару смерті 3 червня 1950 р. у Варшаві. Страчений 6 липня 1950 р.

**Павло Пилипчук «Карпо»** – командир сотні УПА. Нар. 1914 р. в с. Двір Сокальського повіту (за іншим джерелом: нар. 1915 р. у м. Кристинопіль). Загинув 24 грудня 1944 р. на хуторі Кузьмина біля с. Модринець Грубешівського повіту. Похований на цвинтарі в с. Угринів.

**Дмитро Пелип «Ем», «Євшан»** – командир сотні УПА. Нар. 1910 р. в с. Голе Равське Рава Руського повіту. В квітні 1944 р. обняв командування сотнею на місце Тараса Онишкевича «Галайди», полеглого під час наступу відділів УНС на базу польської партизанки в с. Острів. Від травня 1944 р. командир куреня, а згодом тактичного відтинку. Загинув у листопаді 1944 р. в с. Яструбичі Радехівського повіту в бою з військами НКВД.

**Семен Приступа «Давид»** – командир сотні «Вовки» III. Нар. 7 січня 1914 р. в Тудорковичах Сокальського повіту. В УПА від літа 1944 року. Загинув в червні 1947 р. у с. Шихтори Грубешівського повіту.

**Данило Свістель «Веселій»** – командир сотні УПА. Дата і місце народження невстановлені. Загинув 2 квітня 1945 р. в околицях сіл Струбовиська і Ветлина Ліського повіту, в бою з військами НКВД. Тіла сотенного «Веселого» і стрільця «Смока» віднайдено по якомусь часі в опустілій хаті в лісі Бескид над Ветлиною, де правдоподібно померли внаслідок одержаних у бою ран. Похований на цвинтарі у Ветлині.

**Володимир Сивак «Зірка»** – командир сотні УПА. Нар. 1 вересня 1923 р. в с. Черничин Грубешівського повіту. Закінчив українську гімназію у Грубешові. В УПА служив від осені 1943 р., спочатку як стрілець у сотні «Дуба», а згодом чотовий у сотні «Карпа». У квітні 1945 р. з наказу командира куреня «Ягоди» зорганізував власний підвідділ, який у грудні 1945 р. був перетворений в сотню. Арештований 18 січня 1946 р. і засуджений на кару смерті 10 червня 1948 р. в Любліні. Вирок виконано 1 вересня 1948 р. Після його ув'язнення командування сотні перейняв його брат Євген Сивак «Гайда».

**Євген Сивак «Гайда»** – старший вістун УПА, командир сотні. Нар. 16 лютого 1927 р. в с. Черничин Грубешівського повіту. В УПА від грудня 1943 р. У 1944 р. закінчив підстаршинську школу УПА на Волині і старшинську – в Карпатах. Після закінчення останньої авансований до ступеня старшого вістуна і призначений до командування 28 Тактичного відтинку «Данилів». Спочатку був командиром рою в сотні «Вовки» I, потім сотні «Вовки» II як інструктор, а згодом як командир сотні на місце «Зірки». Загинув 26 лютого 1946 р. біля с. Ліски Грубешівського повіту в бою з військами НКВД. Похований у спільній могилі на Біlostоці.

**Володимир Сорочак «Беркут», «Ворон»** – старший булавний УПА, командир куреня і 28 Тактичного відтинку УПА «Данилів». Від

липня 1944 р. очолював сотню зорганізовану в районі села Вислок Великий Сяніцького повіту (тоді вживав пс. «Ворон»). Навесні 1945 р. був відряджений на Холмщину, а в листопаді 1946 р. назначений командиром 28 Тактичного відтинку УПА. 1 жовтня 1947 р. з п'ятирічним відділом перейшов до американської окупаційної зони Німеччини. Проживає в США.

**Ярослав Старух «Стяг»** – крайовий провідник Організації Українських Націоналістів Закерзонського краю. Уживав також псевдоніми: «Ярлан», «Г», «1001», «Стояр». Нар. 17 листопада 1910 р. в Золотій Слободі Бережанського повіту у сім'ї Тимофія і Анни з Тетрицьких. Його батько, родом із Бережниці Вижньої Ліського повіту, був послом від Національно-Демократичної партії в Австро-Угорському парламенті. 1919 р. був членом влади Західно-Української Народної Республіки й комісаром Бережан. Ярослав Старух вчився на юридичному факультеті Університету ім. Яна Казимира у Львові, звідки був виключений за діяльність в ОУН. Від 1936 р. редактував тижневик «Нове село», що разом з додатком для молоді «Молоде село» (1936-1938) був неофіційним органом ОУН на Волині. Членом ОУН став у 1929 р., рік пізніше увійшов до складу Крайової екзекутиви ОУН, а від 1935 р. був заступником крайового провідника ОУН на Волині. Після замаху на міністра внутрішніх справ Б. Перацького, арештований і ув'язнений в концтаборі Береза Картузька. Вдруге арештований 1938 р. і засуджений у травні 1939 р. на процесі членів ОУН в Рівному на 13 років ув'язнення. Увільнений з в'язниці після спалаху війни, перебував у Krakovі, виконуючи функцію заступника Степана Бандери у справах пропаганди при Проводі ОУН. На початку німецько-радянської війни вернувся у Львів. Був одним з ініціаторів створеного 22 червня 1941 р. Українського національного комітету, брав активну участь у проголошенні 30 червня акту самостійності України. В грудні 1942 р. заарештований гестапо, сидів у львівській в'язниці на вул. Лонецького, звідки його звільнила спецгрупа ОУН. З осені 1943 по літо 1944 рр. керував підпільною радіостанцією «Самостійна Україна» в Карпатах. На початку 1945 р. був призначений

провідником ОУН Закерзонського краю. Ярослав Старух – автор багатьох підпільних публікацій, підписаних псевдонімом «Ярлан», перекладених також польською й англійською мовами. Загинув 17 вересня 1947 р. поблизу села Монастир Любачівського повіту.

**«Стах»** – прізвище невідоме – командир сотні УПА куреня «Рена», організованої у квітні 1946 р. з новобранців із сотні «Хріна». У липні 1947 р. разом із сотнею перейшов на територію УРСР. Подальша доля невідома.

**Степан Стебельський «Хрін»** – поручник, а відтак – майор УПА, командир сотні «Ударники» 96а, що входила до складу куреня майора Василя Мізерного «Рена» у 26 Тактичному відтинку УПА «Лемко». Нар. 18 жовтня 1914 р. в селі Голинь Калуського повіту на Станиславівщині. За професією вчитель. Під час війни був керівником початкової школи в Кузьмині Перемиського повіту. За приналежність до ОУН гестапо арештувало його і ув'язнило в першій половині 1944 р. Від червня цього ж року – в УПА, спершу чотовим в сотні «Хоми», потім, весною 1945 р., зорганізував власну сотню на Лемківщині, яка увійшла до складу куреня «Рена». В липні 1947 р. його сотня разом з сотнями «Стаха» й «Біра» перейшла на територію УРСР, де «Хрін» став командиром Дрогобицького 24 Тактичного відтинку УПА «Маківка». Загинув 9 вересня 1949 р. поблизу місцевості Погорилці в західній Чехії, ведучи в Мюнхен кур'єрську групу УГВР. Степан Стебельський написав спогади *Зимою в бункрі, Крізь сміх заліза*, видані після його смерті видавництвом «До зброй» в Мюнхені у 1950 і 1952 рр.

**Іван Шиманський «Шум»** – хорунжий УПА, командир сотні «Месники» 2 в курені майора «Залізняка». Нар. 1913 р. в с. Люблінець Новий Любачівського повіту. Загинув 7 вересня 1947 р. біля с. Верхрата.

**Василь Шишканинець «Бір»** (за іншими джерелами – Іван Козьоринський) – поручник УПА, командир сотні «Ударники» 96 в Лемківському курені майора «Рена». Нар. 1921 р. в Лавочному

Стрийського повіту. 1939 р. брав участь у боях за Карпатську Україну. Від осені 1945 р. був ад'ютантом майора «Рена», відтак призначений командиром сотні в місце «Бурого». В липні 1947 р. перейшов із сотнею в УРСР. Загинув у бою проти військ НКВД 28 лютого 1948 р. неподалік села Завадка Боринського району.

**Іван Шпонтак «Залізняк», «Дубровик», «Остап», «25»** – командир 27 Тактичного відтинка УПА «Бастіон» і шеф штабу VI Воєнної округи «Сян». Нар. 12 серпня 1919 р. у Волковиї Ужгородського повіту. Арештований в 1960 р. у Великих Капушанах (Словаччина), де проживав від листопада 1947 р., був виданий польським органам безпеки. Засуджений на кару смерті 8 березня 1961 р. у Перемишлі. 3 червня 1961 р. Державна рада, користаючись правом помилування, замінила присуд на довічне ув'язнення, а 26 лютого 1970 р. – на 25 років ув'язнення. Після звільнення з в'язниці 4 листопада 1981 р. Іван Шпонтак повернувся до своєї сім'ї у Великих Капушанах. Помер 14 квітня 1989 р.

**Євген Штендера «Прірва»** – провідник III округи ОУН. Нар. в с. Волиця Барилова Радехівського повіту. В УПА служив від 1943 р. Після військового вишколу перейшов з куренем «Ворона» у Галичину. В 1944 р. призначений на пост військовика ОУН Радехівського повіту. Від січня 1945 р. перебував на території Польщі, спочатку в Надсянні, згодом на Холмщині і Підляшші, де очолював підпільну адміністрацію, а протягом січня-липня 1946 р. водночас був командиром куреня і 28 ТВ УПА «Данилів» на місце полеглого «Ягоди». Осінню 1947 р. перейшов разом з групою вояків УПА на Ольштинщину, а влітку 1948 р. до американської окупаційної зони Німеччини. У 1956 р. виїхав до Канади. Довголітній редактор *Літопису УПА*.

**Володимир Щигельський «Бурлака»** – підпоручник УПА, командир сотні в Перемиському курені поручника «Коника», згодом майора «Байди». Нар. 8 серпня 1920 р. у Львові. 1939 р. боровся за Карпатську Україну. В 1940 р. з наказу ОУН перейшов до поліції, де виконував функції коменданта у Війтковій, Кузьмині, Явірнику

Руському й Медиці Перемиського повіту. В червні 1944 р. разом з цілою станицею здезертиував і в районі села Жерниця сформував першу сотню УПА, що потім увійшла до складу куреня «Коника». У вересні 1947 р. пробував перейти разом з частинами розбитих сотень «Крилача» й «Ластівки» в американську зону Німеччини. Під час рейду на території Чехословаччини попав у полон і був переданий 22 травня 1948 р. полякам. 4 січня 1949 р. Військовий районний суд у Ряшеві виніс йому смертний вирок, який виконано 7 квітня того ж року.

**Григорій Янківський «Ластівка»** – старший вістун УПА, командир сотні в Перемиському курені. Уродженець Тисової Перемиського повіту. Під час війни служив у поліції. В січні 1946 р. створив власну сотню на базі розформованої сотні «Ворона». До серпня 1946 р. був рівночасно комендантом Підстаршинської школи УПА ім. полк. «Коника» (сотня в той час охороняла школу). Загинув 4 червня 1947 р. поблизу села Ліщава Долішня Перемиського повіту.

**Євген Янчук «Дуда»** – старший булавний УПА, командир сотні в курені «Ягоди», а згодом «Беркута». Нар. 7 березня 1919 р. с. Богородиця Грубешівського повіту. Загинув 22 серпня 1947 р. біля с. Варешин під час засідки на відділ КВБ (за іншим джерелом помер від ран одержаних в бою 9 вересня 1947 р. біля Варешина). Похований 1947 р. на цвинтарі в с. Шиховичі.

Опрацював: *Євген Міцило*

## **СЛОВНИК ВІЙСЬКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ**

**Армія крайова** (Armia Krajowa – АК) – найбільша польська підпільна збройна організація в роки II світової війни. Боролася за відновлення самостійності Польщі. Розпушена 19 січня 1945 р.

**Батальйони хлопські** (Bataliony Chłopskie – БХ) – польська підпільна військова організація в роки II світової війни, створена на базі селян, щоб обороняти село від окупаційного тиску.

**Баудінст** (Baudienst) – німецька організація примусової праці, створена в Генеральному Губернаторстві. Баудінст виконував різні будівельні завдання, насамперед господарчого та військового характеру.

**Боївка Служби безпеки** (БСБ) – військова одиниця Служби безпеки ОУН, нараховувала 10-15 спеціально підібраних вояків- боївкарів. У кожному районі ОУН діяла одна районна боївка СБ, при надрайоні – надрайонна БСБ. Боївка СБ була підпорядкована районному референтові СБ. За її військові функції відповідав комендант БСБ.

**Вермахт** – німецькі сухопутні війська.

**Гестапо** – політична поліція III Райху.

**Господарчий, господарник** – особа з підпільної адміністрації ОУН, що відповідала за постачання, насамперед харчами, відділів УПА на своєму терені.

**Дивізія «Галичина»** (SS-Freiwilligen-Division „Galizien”) – німецька військова одиниця, до складу котрої були мобілізовані українці з Генерального Губернаторства. Її створено в квітні 1943 р. Нараховувала біля 16 тисяч вояків. У липні 1944 р. частина дивізії була розбита під Бродами на Поділлі. Інші її частини перейшли на Словаччину (IX-XII 1944) та на Словенію (I-III 1945). 10 травня 1945 р. дивізія здалася американським і британським військам.

**Дегтяр** – кулемет конструкції росіяніна В. Дегтярєва (1880-1949). Технічні дані (зразка 1928): калібер 7,62 мм, тягар 8,4 кг, куль у магазинку 47.

**Застава** – обслуга кулемета (кулеметник та один-два стрільці), розташована на відстані від кілька десяти до кілька сот метрів від місця постою відділу або бойової акції. Мала завдання повідомляти про наближення противника й спиняти його або забезпечувати відступ відділу.

**Зорець** – у системі забезпечення УПА: стрілець, висунутий від кілька десяти до кілька сот метрів від місця постою відділу, що мав завдання встановити зоровий контакт з противником і попередити про його наближення.

**Корпус внутрішньої безпеки** (Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego – KBW) – спеціальна військова формaciя у складі Війська Польського, створена на початку 1945 р. з метою поборювання підпільних збройних організацій у Польщі.

**Курінь** – тактична військова одиниця УПА, що складалася із 3-4 сотень та технічної частини.

**Курінний** – командир куреня.

**Ланка** – найменша військова одиниця УПА кількістю 3-6 вояків. Дві ланки становили рій.

**Ланковий** – командир ланки.

**МГ- 42** – німецький ручний кулемет. Технічні дані (зразка 1942): калібер 7,92 мм, тягар 10,5 кг, кількість куль у ленті 50 або 240, кількість стрілів на хвилину 1300.

**НКВД** – Народний комісаріат внутрішніх діл – міністерство безпеки СРСР, якому підлягали також військові формaciї, що поборювали протирадянське підпілля.

**Організація Українських Націоналістів (ОУН)** – політична організація, створена на І конгресі українських націоналістів, що відбувався 28 січня - 3 лютого 1929 р. у Відні. Ставила собі за завдання віднову самостійної Української держави.

**Парабеллум** – пістолет німецької конструкції (у тексті поточноЛ парабелька). Технічні дані (зразка 1908): калібер 9 мм, тягар 0,89 кг, кількість куль у магазині 8.

**Пепеша (ППШ)** – автомат російської конструкції. Технічні дані (зразка 1941): калібер 7,62 мм, тягар 3,5 кг, кількість куль у магазині 71, кількість стрілів на хвилину 800.

**Підслух** – у системі забезпечення УПА: стрілець висунутий на відстань від кількох до кількаадесяти метрів вперед від місця постою відділу. Мав завдання повідомити про наближення противника.

## ЗАКЕРЗОННЯ

**Польова жандармерія** (ПЖ) – спеціальна формація військової поліції УПА, що мала завдання тримати внутрішній порядок і дисципліну, а також виконувати інші функції, напр. ловити дезертирів, вести карні розслідування тощо. У кожній сотні УПА до складу ПЖ (пежету) входили комендант ПЖ і 3-4 жандарми.

**Почот** – група близьких співпрацівників командира військового відділу УПА, відповідальна за всі ділянки функціонування відділу. У склад почту входили, як правило, бунчужний (тобто заступник сотенного), ад'ютант сотенного, політвиховник, лікар, комендант ПЖ.

**Рій** – військова одиниця УПА, нараховувала 7-12 вояків, 3-4 рої становили чоту.

**Ройовий** – командир роя.

**Розстрільна** – розсипний бойовий стрій піхотних відділів, у якому вояки знаходяться вздовж фронту в проміжках 8-10 метрів один від одного.

**Самооборонний кущевий відділ, «кущ»** (СКВ) – бойовий відділ, що складався з 30-50 чоловік. Від регулярних відділів УПА відрізнявся тим, що члени «куща» перебували і працювали у місці свого проживання, а в бойових завданнях брали участь за наказом командування. У склад «куща» входило 4-7 станиць.

**Сотня** – військова одиниця УПА, котра, як правило, мала мати 136 вояків. Складалася із 3-4 стрілецьких чот та одної кулеметної.

**Сотенний** – командир сотні.

**Станиця** – найменша структурна одиниця ОУН, найчастіше охоплювала членів з одного села.

**Станичний** – командир станиці.

**«Стрілець» („Strzelec”)** – польська парамілітарна організація міжвоєнного періоду.

**Тететка** (ТТ) – пістолет російської конструкції. Технічні дані (зразка 1933): калібр 7,62 мм, тягар 0,82 кг, куль у магазині 7.

**УБ** (Urząd Bezpieczeństwa Publicznego, укр. Управління громадської безпеки) – створена 1944 р. установа, що мала поборювати політичне і військове підпілля в Польщі. Під цією назвою існувала до 1954 р.

**Українська Повстанська Армія** (УПА) – військова підпільна організація, створена в жовтні 1943 р. Виникла як збройна сила ОУН, перетворившись із часом у збройну силу українського народу.

**Український Червоний Хрест** (УЧХ) – національна форма організації міжнародного Червоного Хреста. Утворена 1918 р. При Українській Повстанській Армії УЧХ існував у 1943-1949 рр.

**«Червона мітла»** – поточна назва військових формаций НКВД, що поборювали протирадянське підпілля.

**Чота** – військова одиниця УПА, що складалася з 3-4 роїв. 3-4 чоти становили сотню.

**Чотовий** – командир чоти.

**Штафета** – невелика картка паперу згорнута кілька сантиметровою залакованою руркою. Штафетами, які переносили зв'язкові, передавалася інформація, здебільшого зашифрована, утримувався зв'язок між одиницями УПА та підпільної адміністрації ОУН.

Опрацював: Богдан Гук

## ІНФОРМАЦІЙ ПРО АВТОРІВ СПОГАДІВ

**Осип Галабуд «Соловій»** – нар. 22 травня 1923 р. в Тисовій Пере-  
миського повіту. Стрілець сотні «Бурлаки». Влітку 1947 р. попав  
у полон на території Чехословаччини, під час рейду сотні на Захід.  
Депортований до Польщі був засуджений 27 квітня 1948 р. у Ряшеві  
до смертної кари, заміненої після помилування на довічне  
ув'язнення. На волю вийшов 28 серпня 1957 р.

**Петро Гойсан «Ворон»** – нар. 7 травня 1924 р. у Полонній  
Сяніцького повіту. Зв'язковий боївки Служби безпеки в надрайоні  
«Бескид». Влітку 1947 р. перейшов разом з відділом на Захід.  
В травні 1950 р. повернувся до Польщі, як кур'єр ОУН.  
Арештований в квітні 1954 р. і засуджений до смертної кари за  
шпигунство 27 липня 1955 р. у Варшаві. Помилуваний, кару  
замінено на 15 років ув'язнення. З в'язниці вийшов 17 червня 1966 р.

**Володимир Левосюк «Роман»** – нар. 12 лютого 1923 р.  
у Тудорковичах Грубешівського повіту. Слідчий офіцер Служби  
безпеки надрайону «Лиман» III округи ОУН. Після ліквідації  
українського підпілля від осені 1947 р. до літа 1948 р. переховувався  
на Холмщині, згодом був зв'язковим Леона Лапінського «Зенона».

Арештований у 1950 р., переданий радянським органам безпеки і засуджений у Києві на 25 років ув'язнення. Кару відбував на Сибірі. До Польщі повернувся у жовтні 1955 р.

**Володимир Морочко «Сум»** – нар. 5 квітня 1927 р. в Холовичах Перемиського повіту. Служив в адміністративній бойовці Служби безпеки на Перемищині. Після розбиття підпілля переховувався до 1955 р. Арештований і засуджений до смертної кари 30 січня 1956 р. в Ряшеві. На основі амністії кару замінено на 15 років ув'язнення. На волю вийшов 19 грудня 1968 р.

**Іван Новосад «Стецько»** – нар. 1920 р. в Гдешині Грубешівського повіту. Служив у курені «Ягоди», а згодом в його особистій охороні. Арештований в серпні 1946 р. і засуджений військовим судом у Любліні на 16 років ув'язнення. На волю вийшов в 1955 р.

**Василь Потопляк «Соловій»** – нар. в Йорданівці Рава Руського повіту. Спецкур'єр Крайового проводу ОУН Закерзонського краю. Арештований в жовтні 1947 р. і засуджений військовим судом у Томашові Люблінському на 12 років в'язниці. На волю вийшов у жовтні 1953 р.

**Михайло Улян «Лоза», «Рогатий»** – нар. 18 липня 1925 р. у Ваньковій Ліського повіту. Був стрільцем сотні «Веселого», а після її розбиття – вишкільником СКВ на Лемківщині. Арештований в березні 1947 р. у селі Вільшаниці Ліського повіту. Від травня по липень перебував у таборі в Явожні. 6 серпня 1947 р. засуджений Військовим районним судом у Krakovі на 15 років ув'язнення. На волю вийшов 1 червня 1954 р.

**Іван Федак «Гордій»** – нар. 6 жовтня 1924 р. в Павлокомі Березівського повіту. Ройовий сотні «Яра» і «Крилача». Після розбиття відділу переховувався на Західних землях. Арештований в 1961 р. і засуджений у Ряшеві на 10 років ув'язнення. Звільнений наприкінці 1969 р.

Seria „Zakerzonia” poświęcona jest publikacji wspomnień żołnierzy Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA), którzy walczyli w tak zwanym „Zakerzońskim Kraju”, czyli na ukraińskich ziemiach etnicznych, położonych na zachód od linii Curzona. W ogólnej strukturze UPA tereny te określano jako VI Okrąg Wojskowy „San”, wchodzący w skład UPA-Zachód. Obejmował on dzisiejsze południowo-wschodnie ziemie Polski, od Włodawy przez Przemyśl aż po Krynicę.

W I tomie serii „Zakerzonia” umieszczone zostały osiem relacji, w tym cztery żołnierzy сотni UPA (Jan Fedak „Hordyj”, Michał Ulan „Rohatyj”, Jan Nowosad „Stećko”, Józef Hałabud „Sołowij”), trzy relacje pochodzą od członków Służby Bezpieczeństwa OUN (Piotr Hojsan „Woron”, Włodzimierz Lewosiuk „Roman”, Włodzimierz Moroczko „Sum”) i jedną byłego kuriera do zadań specjalnych Komendy Głównej UPA Bazylego Potoplaka „Sołowija”.

Wspomnienia zawierają informacje o wydarzeniach związanych z miejscem urodzenia autorów relacji, ich drogą do partyzantki i kolejami losów w podziemiu. Stanowią cenną próbę rekonstrukcji historii narodzin i walki UPA na tamtym terenie, widzianej oczyma jej żołnierzy.

Obok cennych informacji o historycznym charakterze, publikowany materiał ukazuje psychologiczny obraz dramatu pokolenia upowskiej młodzieży, poszukiwania przez nią sensu walki na tle ówczesnego dramatycznego konfliktu polsko-ukraińskiego.

## ОСОБОВИЙ ПОКАЖЧИК

- Авраам – 383  
Автанас Андрій – 297  
Автанас Владко – 298  
Автанас Марія – 297  
Автанас Петро – 297  
Автанас Степан – 298  
Ананевич Параксевія – 39, 83  
Андерс – 370  
«Андрій» («Роберт») – 90, 92  
«Аркадій» – 308  
«Арпад» – див. Крента Ярослав  
«Аскольд» – див. Підгайний Богдан  
  
Баглай Левко «Дмитро» – 72, 74, 76  
«Багнистий» – прізвище невідоме – 78, 91  
«Багряний» – див. Дацюк Євген  
«Байда» – див. Варениця Петро  
«Байда» – див. Миколенко Петро  
Балій Михайло «Міша» – 116, 128, 135, 136, 137, 140, 148, 160, 161  
Бандера Степан – 17, 102, 103, 234, 395  
«Барон» – прізвище невідоме – 306, 317-320, 387, 391  
Басараб Марія – 293  
Баста Броніслав – 380, 381  
Баталія Володимир «Левко» – 115, 128, 136  
Бахталовський Любомир «Зенко» – 315  
Беднарчук Стах – 96  
Бенеш – 28, 30  
Бенц Гох – 285  
  
«Береза» – див. Брилинський Степан  
«Берізка» – 168  
«Беркут» – 50, 55, 64, 67, 68  
«Беркут» – 390  
«Беркут» – див. Сорочак Володимир  
«Беркут» – прізвище невідоме – 140, 142  
Бєлець Збишко – 319  
Берут Болеслав – 190  
«Бистрий» – 328, 329  
«Бігун» – 319  
Білевич Олександр «Борсук» – 116  
«Білий» – 48, 51, 61, 62, 67  
«Білий» – 197  
Білянчук Іван «Зенко» – 140, 140, 144, 145, 151, 152, 157  
«Бір» – див. Шишканинець Василь  
«Біс» – 301, 302, 305, 308, 310  
Бісс Юзеф «Вацлав» – 301-303  
Блажеєвський «Хміль» – 168, 181  
«Блакитний» – 117  
«Богдан» – 91  
«Богдан» – див. Титус Михайло  
«Богун» – див. Коза Євген  
Бойчук Роман «Роман», «Орлик» – 78-80, 90, 92, 94-96  
«Боксер» – 62  
«Борис» – 244  
«Борис» – 308  
«Боркун» – 165  
«Борсук» – див. Білевич Олександр

## ЗАКЕРЗОННЯ

- Брандебурова – 31, 32  
Брилинський Степан «Береза» – 168, 186, 187  
Бродик Осип – 25  
«Буковий» – 55  
Булдис Андрій – 293  
«Бульба» – 199, 200  
«Бульба» – 392  
«Бук» – 306, 307, 320-322, 335  
«Бурий» – 48, 49, 54, 59-62, 67  
«Бурий» – 397  
«Бурлака» – див. Щигельський Володимир  
«Буряк» – 307
- Вавринюк Мирон – 112, 113  
«Ванька» – прізвище невідоме – 167, 172, 175  
Варениця Петро «Байда» – 91, 140, 140, 144, 157,  
Вархоляк Дмитро – 47  
Васенків Ілля – 38, 45, 56  
«Вацлав» – див. Бісс Юзеф  
Вацяк Северин – 303  
Вашук Олександр «Гучава» – 137  
Венгр Олександр «Гад» – 179  
«Верба» – 261  
«Веселий» – 47  
«Веселий» – 405  
«Веселий» – див. Свістель Данило  
Вехтер Отто – 106  
«Взутий» – 243  
Видра Іван «Ферко» – 306  
«Вир» – 349  
«Вишнівський» – 344  
«Вишнівський» – див. Гамівка Ярослав  
Вишинський Стефан – 94  
«Вишневий» – 243
- «Вишня» – 168, 171, 183, 187  
«Віктор» – 226  
«Вільховий» – 90  
«Вірний» – 117  
«Вістун» – див. Феник Микола  
«Вістун» – прізвище невідоме – 140, 144, 146, 157  
«Влодек» – 116  
«Вовк» – 35  
«Вода» – 119  
«Водолаз» – див. Фугель Володимир  
«Володя» – 109  
«Володя» – 204  
«Володя» – див. Романечко Іван  
Волох Павло «Осика» – 215  
Воробій Павло – 108  
«Ворон» – 60  
«Ворон» – 397, 398  
«Ворон» – див. Гойсан Петро  
«Вороний» – 234-237, 239  
«Вороний» – див. Ткачук Василь  
«Вуйко» – 48, 60, 61  
«Вуйко» – 320  
«Вуйко» – див. Пула Антін
- Гаврисюк Олекса «Фон» – 212-214, 216  
«Гад» – 320, 333, 334  
«Гад» – див. Венгр Олександр  
«Гай» – прізвище невідоме – 70, 72  
«Гайда» – див. Сивак Євген  
«Гайда» (Романюк) – 211  
«Гайда» (Сікліцький) – 35  
о. Гайдук Михайло – 39  
«Гак» – прізвище невідоме – 175  
Галабуд Осип «Соловій» – 10, 15-35, 404  
«Галабуда» – 211

- Галаса Василь «Орлан» – 170, 176,  
     185, 387  
 Галущак Олекса – 38  
     «Галля» – 180  
 Галько Сташко – 368  
     «Гамалія» – 332  
 Гамівка Ярослав «Вишнівський»  
     – 33, 387  
 Гарабач Василь «Орач» – 169, 180,  
     181  
     «Гарасим» – 90  
 Гарасимюк Теодозій «Дунай-  
     ський» – 117, 118  
 о. Гардibalа Петро – 108, 119  
 Гаскель Магет – 371-373  
 Гжеляк Владзьо – 225  
 Гинда Іван – 249, 251, 252  
 Гінтер Альфред – 160  
     «Гнів» – 322, 323  
 Гойсан Дмитро – 83  
 Гойсан Іван – 83  
 Гойсан Петро «Ворон» – 10, 37-96,  
     404  
     «Голій» – 346, 350, 355  
     «Голуб» – 48, 53, 58, 61  
     «Голуб» – 92  
     «Голуб» – 182  
     «Голуб» – 325  
 Голубовський Йосиф – 27  
     «Гонта» – 312, 320, 322  
 Гонта Іван – 143  
     «Горак» – див. Стасюк Микола  
     «Гордий» – див. Коростинський  
     «Горислав» – див. Ріпецький  
         Модест  
     «Горох» – 323  
 Готтвальд Клемент – 32  
     «Граб» – 223  
     «Граб» – 332  
     «Граніт» – див. Ковалів Осип  
     «Грань» – прізвище невідоме – 47  
     «Григор» – 316, 348  
     «Григор» – див. Гук Мирослав  
 Гриньків Ілько «Павло» – 90  
 Гриць Григорій «Фірман» – 242  
 Грицько Марія – 39  
 Грицько-Цяпка Дмитро – 9  
     «Грім» – 263, 268, 269, 310  
 Гробельський Роман «Бродич»  
     – 388  
     «Громенко» – див. Дуда Михайло  
     «Гудим» – 307  
 Гук Богдан – 12, 403  
 Гук Богдан «Скала» – 166  
 Гук Мирослав «Григор» – 166-168,  
     170, 176, 181, 184-186  
     «Гупало» – 324  
 Гура Ярослав «Славко» – 139-142,  
     144-146, 148, 149, 153, 154, 157  
 Гуц Францішек – 293  
     «Гуцул» – прізвище невідоме – 38,  
     56, 57, 62, 67  
     «Давид» – див. Приступа Семен  
 Дацюк Євген «Багряний» – 118,  
     128-131  
 Дашко Володимир «Марко» – 175  
 Демчук Ілля – 39, 41  
 Дегтярєв В. – 400  
 Дзіман Михайло «Левко» – 270,  
     325, 356  
     «Дим» – 242  
     «Дир» – див. Низ Владислав  
     «Дідик» – прізвище невідоме – 268,  
     269, 388  
     Дмитрик Іван – 9  
     «Дмитро» – див. Баглай Левко  
     «Довбуш» – 113, 114, 121

- Довган Іван – 199  
 Довган Марійка – 198  
 «Долина» – 216  
 «Дон» – див. Камінський Збігнев  
 «Драж» – 308  
 Друзь Володимир «Орел» – 202, 343  
 «Дуб» – 115  
 «Дуб» – 321, 394  
 «Дуб» – див. Криницький Степан  
 «Дуб», «Яструб» – 390  
 Дубеляк-Левчевський – 93  
 Дубер Олександр – 380  
 Дубецький Володимир – 137, 140  
 «Дубина» – 202  
 «Дуда» – 138, 140  
 «Дуда» – див. Янчук Євген  
 Дуда Михайло «Громенко» – 59, 60,  
     69, 176, 252-255, 274, 308, 309, 311,  
     314, 317-321, 324, 326, 329-331,  
     333, 334, 340-342, 348, 349, 352,  
     358, 359, 388, 390, 392  
 Думин Казимир – 298, 304, 366-372,  
     377  
 «Думка» – див. Трусевич  
 «Дунай» – 186, 187  
 «Дунай» – 261  
 «Дунайський» – див. Гарасимюк  
     Теодозій  
 «Дух» – 48  
 Дяк Теодозій «Перун» – 108  
 Дячинський Ян – 296  
  
 «Ем» – див. Пелип Дмитро  
 Еміль – див. Федак Омелян  
  
 «Євген» – 392  
  
 «Желізняк» – 267  
  
 «Жен» – прізвище невідоме – 127,  
     128  
 «Жмайлло» – 117  
 «Жук» – 48, 51, 56, 60, 61  
 «Жук» – див. Новосад Степан  
 «Журавель» – див. Янківський Іван  
 Журавецький Методій – 100, 104,  
     105, 108, 109  
  
 «Завзятий» – 346  
 «Загалко» – 221  
 «Зайчик» – 117  
 «Залізний» – 234, 239  
 «Залізняк» – див. Шпонтак Іван  
 «Запорожець» – 117, 261  
 «Заруба» – див. Рембіш Теодор  
 «Заставний» – див. Ткач Іван  
 «Затока» – 306, 308, 309, 325  
 «Заяць» – див. Федак Омелян  
 Зброжик Василь «Зенко» – 91  
 «Зенко» – 212, 213  
 «Зенко» – див. Бахталовський  
     Любомир  
 «Зенко» – див. Білянчук Іван  
 «Зенко» – див. Зброжик Василь  
 «Зенко» – див. Ковпак Євген  
 «Зенко» – прізвище невідоме – 72-74  
 «Зеновій» – 308  
 «Зимний» – див. Качмар Степан  
 «Зіновій» – див. Дуда Михайло  
 «Зірка» – 114  
 «Зірка» – див. Сивак Володимир  
 «Змагун» – 348  
 «Зоряний» – 48, 61, 328, 329  
 «Зруб» – 309, 315, 320-322, 334  
 «Зуб» – 225, 332  
 Зубенко – 225  
 «Зубченко» – 318, 320

- «Іван» – 92  
 «Івась» – прізвище невідоме – 72-77  
 Івашко Осип – 164  
 «Ігор» – див. Кіт Володимир  
 «Ікар» – див. Пжепюрський Все-  
     волод
- «Їж» – див. Рудовський Андрій
- Йопик Стефа – 198  
 «Йосинок» – 220
- Кавуза Петро «Руслан», «Тарас»  
     – 167  
 «Кавун» – 306  
 «Кадило» – див. Шевчук Василь  
 Камінський Збігнєв «Дон» – 48, 62,  
     67, 69, 78, 90, 92, 94-96, 192, 388  
 Камінський Йосафат – 62  
 Карванський Дмитро «Орський»  
     – 320, 324-326, 388  
 Карп Іван – 293  
 Карпа Северин – 377  
 «Карпо» – див. Пилипчук Павло  
 Карпо Северин «Хрущ» – 306, 310,  
     320, 374  
 Касюк Володимир «Спартак»  
     – 101, 108, 113  
 Касюк Семен – 124  
 Кацило Антін – 298  
 Качковський Василь – 38  
 Качмар Степан «Зимний» – 18, 350,  
     352  
 Квашинський – 104  
 «Квіток» – 165  
 Керзон Джордж – 7  
 Кжиштонь Кароль – 365  
 «Кіндрат» – див. Шевчук  
     Олександр
- Кіселевський Григорій «Чабан»  
     – 72, 388, 389  
 Кіт Володимир «Ігор» – 270, 271,  
     275, 276, 320, 327  
 «Клим» – 346, 354, 357, 358, 361  
 Климанш Василь «Любомир»,  
     «Джордж» – 78-80, 96  
 Клим'юк Юрко – 118-122, 124, 125,  
     128, 133, 150  
 Клюс Анна – 378  
 Ключковський – 380, 381  
 «Князів» – 109  
 Ковалів Осип «Граніт» – 184, 185  
 «Коваль» – 332  
 о. Ковалчук – 196  
 Ковалчук Михайло «Приблуда»  
     – 211, 215  
 Ковпак Євген «Стріла» – 139, 140,  
     142-146, 148, 152, 157  
 Коза Євген «Богун» – 149, 151,  
     154-157  
 Козира Роман – 104  
 Колтонюк Василь «Кропива» – 137,  
     219, 221, 222, 389, 391  
 Коляса Андрій – 299  
 Коляса Іван – 289  
 Коляса Микола – 299  
 Коляса Степан – 299  
 «Комар» – 186, 188  
 «Комар» – 320, 341, 354, 356  
 Кондратюк Іларій – 101  
 Конкольовський Андрій «Соловій»  
     – 165, 168, 181, 186, 189  
 Конкольовський Василь «Юрко»  
     – 168  
 Конкольовський Іван – 168  
 Конкольовський Микола «Рись»  
     – 165, 168, 181, 186, 188, 189  
 Коновалець Євген – 245

- Копацький Тадеуш – див. Мудрик Ярослав  
 Копко Микола – 18  
 Кормаш Микола – 252  
 Коростинський «Гордій» – 310, 324  
 «Корп» – 255, 260-263  
 «Корч» – 334  
 Котвіцький Ян «Слєпи» – 306-312  
 Котляревський Іван – 121  
 «Коник» – прізвище невідоме – 29,  
     309, 315, 324, 326, 388, 389, 392,  
     398  
 о. Кострицький – 196  
 Кохан Володимир – 98  
 Кохан Іван – 100  
 Коцьолок Ярослав «Крилач»,  
     «Сухий» – 22, 167, 174, 176, 177,  
     179, 334-336, 340, 341, 343, 345,  
     346, 348, 349, 354-357, 359, 380,  
     387, 390-392, 398, 405  
 Кошиць Олександр – 107  
 Коштовський Андрій – 289  
 Коштовський Іван – 293  
 Кравзе Гельмут «Мар'ян» – 33  
 Краль Василь «Чаус» – 117, 208,  
     211, 216-219, 390  
 «Крапка» – див. Курас Михайло  
 Крента Ярослав «Арпад» – 339, 340  
 «Кривоніс» – 117  
 «Крига» – 23, 25  
 «Крик» – 332  
 «Крилатий» – див. Несторук Євген  
 Криницький Степан «Дуб» – 204  
 Кріль Андрій – 289  
 Кріль Ірина – 299  
 «Кропива» – див. Колтонюк  
     Василь  
 «Крук» – 233  
 «Кряк» – 47  
 Кубійович Володимир – 106  
 «Кудияр» – 262, 263  
 «Кукса» – 330, 331, 343, 344, 354  
 «Куліш» – 390  
 Курас Михайло «Крапка» – 208,  
     209, 211-219, 390, 393  
 Кучер Михайло «Яр» – 145, 177,  
     179, 320-322, 324, 329-334, 390,  
     391, 405  
 Ланчак Антін – 293  
 Лапінський Леон «Зенон» – 11, 77,  
     78, 91, 95, 115-117, 124-126, 128,  
     135-138, 147-158, 160, 161, 197,  
     215, 217, 223, 389, 391, 404  
 «Ластівка» – див. Янківський  
     Григорій  
 «Лебідь» – 171  
 «Лев» – 308, 309, 311, 315, 317-319  
 Левицький – 289, 293  
 Левицький Михайло – 61  
 «Левко» – див. Баталія Володимир  
 «Левко» – див. Дзіман Михайло  
 Левосюк Володимир «Роман» – 11,  
     97-161, 404  
 Левосюк Іван – 97  
 Левосюк Теодозій – 111  
 Левочко – 126  
 Лемцьо Володимир – 303  
 Ленін Володимир – 135  
 «Летун» – 240  
 «Лилик» – 108  
 «Липа» – 356  
 «Лис» – 184, 185  
 «Лис» – 253  
 «Лис» – 390  
 «Листок» – 242  
 Лихолат – 381  
 Лихолат Богдан «Дудар» – 95, 96

- Ліборський Євген «Роман»,  
     «Соловій» – 154, 155  
 «Лід» – 90  
 «Лікар» – 134  
 Ліповіч Владислав – див. Левосюк  
     Володимир  
 Лісовський – 384  
 Лоек – 377, 378  
 «Лоза» – див. Улян Михайло  
 «Лось» – 220, 221  
 «Луговий» – прізвище невідоме  
     – 166, 168-170, 173, 174, 180, 182,  
     185, 186  
 Лудин Теодозій – 102  
 Лукашевич Маріан «Ягода» – 117,  
     118, 199-204, 206-211, 219, 226,  
     390, 391, 394, 397, 398, 405  
 «Лупашко» – 381  
 «Луцький» – 168, 169  
 «Любомир» – див. Климан Василь  
 «Лютий» – 49, 55, 59-61  
  
 «Мазепа» – 328, 329  
 Мазурек Януш – 156  
 Мазурок Ярко – 197  
 Мазяр Емілія – 251  
 Мазяр Петро – 249  
 «Макаренко» – прізвище невідоме  
     – 61, 69  
 о. Максим'як – 196  
 Малаховський Юрко – 374  
 «Малий» – 388  
 «Малий» – див. Марчак Євген  
 «Малий» – див. Онишкевич  
     Мирослав  
 «Малина» – 200  
 Малкович Пилип – 199  
 «Мальгівський» – 200, 202, 203, 207  
 «Мамалига» – 208  
  
 «Марко» – 90  
 «Марко» – 220  
 «Марко» – 352  
 «Марко» – див. Дашко Володимир  
 Марчак Володимир – 78  
 Марчак Євген «Малий», «Владек»  
     – 78  
 Марчак Йосиф «Острій» – 78  
 Марчук Володимир – 100  
 Масарик – 28  
 Медвідь Василь – 108  
 Мельник Андрій – 389  
 Мельничук Богдан – 160  
 Мельничук Володимир «Ясень»  
     – 77, 117, 128, 140, 152, 224  
 «Меч» – 346  
 «Микита» – 267  
 «Микола» – 245  
 Миколенко Петро «Байда» – 29,  
     260, 261, 340, 342, 348, 352, 388,  
     392  
 «Мирон» – 35  
 «Михайло» – 86  
 Мица Михайло – 46, 47  
 Мізерний Василь «Рен» – 11, 49, 255,  
     257, 276, 312, 314, 388, 391, 392,  
     396, 397  
 «Мінерщик» – 382  
 Місило Євген – 5, 7, 398  
 «Міша» – див. Балій Михайло  
 Мішишин Володимир «Мудрий»  
     – 204  
 «Млот» – 222  
 «Мороз» – 91  
 Морочко Вікта – 188  
 Морочко Володимир «Сум» – 11,  
     163-194, 405  
 Мудрик Іван – 286, 364  
 Мудрик Олександра – 302, 304

- Мудрик Ярослав «Хмель» – 320, 348, 354, 357-359, 361-371, 372, 374, 376, 377, 379, 386
- Музика Іван – 18
- Муха Василь – 231
- Муха Михайло – 231
- Наклович** – 254
- Наконечний Омелян «Наливайко» – 58
- Налесник Андрій – 300
- Налесник Володимир – 303
- «Наливайко» – див. Наконечний Омелян
- Нахім – 281
- Невядомський Іван «Юрко» – 137, 140, 143-148, 157
- Нестерівська Софія – 302, 304
- Нестерівський Антін – 298
- Нестерівський Михайло – 298
- Несторук Євген «Крилатий» – 217, 218, 221-223, 357, 392
- «Нехрист» – див. Солган Ярослав
- Низ Владислав «Дир» – 90-92, 95, 96
- «Новина» – див. Савинець Михайло
- Новосад Іван «Стецько» – 11, 195-227, 405
- Новосад Олександра «Чорна» – 223
- Новосад Степан «Жук» – 138, 140, 143, 144, 146, 157
- Огородник Євген** – 114
- Огородник Юліан – 114
- «Олег» – 224
- «Олень» – прізвище невідоме – 29
- «Оля» – 223
- «Омелько» – 230, 240
- Онишкевич Мирослав «Орест» – 9, 134, 232-235, 237, 239-242, 316, 343, 374, 393
- Онишкевич Тарас «Галайда» – 393
- «Опришко» – 355
- «Орач» – 348
- «Орач» – див. Гарабач Василь
- «Орел» – див. Друзь Володимир
- «Орел» – див. Сус Роман
- «Орест» – 346
- «Орест» – див. Онишкевич Мирослав
- «Оrix» – 35
- «Орко» – 137
- «Орлан» – див. Галаса Василь
- «Орлик» – див. Цалинський Петро
- Орлов Іван – 160
- «Орський» – див. Карванський Дмитро
- «Осип» – 213, 265, 320, 323
- «Ославич» – 255, 256, 259, 262, 265, 271
- «Остап» – прізвище невідоме – 115, 116, 128, 347, 356, 357
- «Острій» – 168, 186, 187, 188, 323
- Островерх – 9, 309
- Павлишин Лука «Вовк» – 393
- «Павло» – 116
- Павонський Микола «Паліenko» – 140, 140, 143-146, 157
- «Паліенко» – див. Павонський «Палій» – 267
- Микола
- Пантол Анна – 293
- Пантол Іван – 368
- Пантол Михайло – 368
- «Певний» – прізвище невідоме – 139, 140, 142, 143, 152, 153

- Пелип Дмитро «Ем», «Євшан» – 230, 231, 393  
 «Перун» – 119  
 Перацкі Броніслав – 69, 395  
 «Петя» – 114  
 Пех Любко – 374  
 Пжепорський Всеvolod «Ікар» – 117, 134, 138  
 Пилипчук Павло «Карпо» – 199, 200, 202, 203, 206-208, 393, 394  
 Підгайний Богдан «Аскольд» – 69, 91  
 «Підкова» – 131  
 Пілсудський Юзеф – 248, 252, 285  
 «Пімста» – див. Смарж Іван  
 «Пірат» – 308  
 о. Пісарський Зигмунт – 196, 197  
 «Пластун» – 308  
 Плечень Омелян – 9  
 «Потап» – 348  
 Потічний Петро – 289  
 Потічний Станислав «Лис» – 306  
 Потопляк Василь «Соловій» – 11, 229-246, 405  
 Потопляк Іван – 229  
 Потужин Микола «Чорнота» – 46, 49  
 «Приблуда» – див. Ковальчук Михайло  
 Приступа Семен «Давид» – 118, 127, 394  
 «Прірва» – див. Штендера Євген  
 Прокопчук Михайло «Дубина» – 137, 143, 145, 161  
 «Професор» – 184, 186, 187  
 «Прут» – 313, 319, 320, 356-358, 361  
 Прядка Степан – 38, 46  
 Прядко Василь – 57
- Пташник Євген «Голуб» – 90, 95, 96, 381, 383  
 «Пугач» – 242  
 Пула Антін «Вуйко» – 265, 269
- Райффайсен Вільгельм Фрідріх – 98  
 «Рак» – 346  
 «Рат» – 340
- Рачинський Іван «Явір» – 138, 139, 144, 157  
 Рембіш Теодор «Заруба» – 230, 233, 234, 241, 244  
 «Рен» – див. Мізерний Василь  
 «Рись» – див. Конкольовський Микола  
 «Рись» (Басай) – 200, 201  
 Рідошова Марина – 46  
 «Різун» – 16  
 «Різун» – 184, 186, 187-189, 190  
 «Різун» – 306, 353, 356, 359  
 о. Ріпецький Мирослав 119  
 Ріпецький Модест «Горислав» – 49, 52, 54, 55, 61-64, 69, 71, 91  
 «Рогатий» – див. Улян Михайло  
 «Роман» – див. Бойчук Роман  
 «Роман» – див. Левосюк Володимир  
 «Роман» – див. Ліборський Євген  
 Романик Андрій – 286  
 Романик Владко – 301  
 Романик Іван – 299  
 Романечко Іван «Володя» – 117, 128-131, 136  
 Романюк Марійка – 198  
 Руданський Степан  
 Рудик Ярослав – 102  
 Рудовський Андрій «Їж» – 306, 325  
 Рудь Марія – 98  
 «Руслан» – 186

- «Ряб» – 320
- Сава Михайло «Зозуля» – 204
- Савинець Михайло «Новина» – 212
- Савчук Петро – 198, 199
- «Сагайдак» – 346, 349-351, 354, 355, 357
- Самелюк Степан – 108
- Самелюк Яків – 97
- Сверчевський Кароль – 58, 184, 280, 281, 341
- «Свірк» – 323
- Свістель Данило «Веселий» – 255, 257, 262, 263, 265-268, 394
- «Селянин» – 62, 65, 66
- Сениця Степан «Лісовик» – 215
- Сенюк Павло – 102, 103
- Сенько Іван «Сержант» – 78, 91
- «Сержант» – 388
- «Сержант» – див. Сенько Іван
- Сивак Володимир «Зірка» – 118, 147, 208, 217, 394
- Сивак Євген «Гайда» – 217, 394
- Сивак Михайло – 197
- «Сивенький» – 270
- Сидорук Петро – 199
- Сидорук Степан – 197
- Сиковський Дмитро (Сик Дмитро) – 142, 143
- «Сильвестер» – 244, 245
- «Сирота» – 197
- «Сірко» – 321, 323, 340
- «Скаакун» – 267, 271, 272
- «Скала» – 320
- «Славко» – див. Гура Ярослав
- «Славко» – див. Онишкевич Мирослав
- «Сліпий» – див. Котвіцкий Ян
- «Слух» – 321, 340
- Смарж Іван «Пімста» – 152-154
- «Смерека» – 341
- «Смирний» – 91
- «Смирний» – 152
- «Сміхун» – 349, 350, 357, 358, 361
- «Смок» – 266
- «Смок» – 394
- «Сова» – 350
- «Сокіл» – 152
- «Сокіл» – 312, 314, 315, 320-323, 325
- Соколик Андрій – 361, 364
- «Соловій» – див. Галабуд Осип
- «Соловій» – див. Конкольовський Андрій
- «Соловій» – див. Потопляк Василь
- Солган Ярослав «Нехрист» – 341
- «Сорока» – 171
- «Сорока» – 182
- «Сорока» – 341
- Сорока Іван – 127
- «Сорокатий» – 48, 49
- Сорочак Володимир «Беркут» – 117, 118, 137, 139, 394, 395
- «Сосна» – 349
- Спихальський – 374
- Стажак Михайло – див. Федак Омелян
- Сталін Йосиф – 31, 292
- «Стари» – 200
- «Старий» – 344
- «Старий» – див. Онишкевич Мирослав
- Старух Анна з Петрицьких – 395
- Старух Тимофій – 395
- Стасюк Микола «Горак» – 140, 141, 143, 152, 153
- Старух Ярослав «Стяг» – 8, 387, 395, 396
- «Стах» – прізвище невідоме – 46, 59

- «Стах» – прізвище невідоме – 390, 396
- «Сташко» – 316, 317
- Стебельський Степан «Хрін» – 9, 15, 16, 35, 46, 47, 56, 58, 61, 62, 173, 176, 267, 268, 309, 338, 396
- «Степовий» – прізвище невідоме – 168, 170, 171, 182, 183
- «Стефа» – 181
- Стець Сташко – 381, 382
- «Стецько» – див. Новосад Іван
- Стисло Ірина – 374
- «Столяр» – 307, 308
- «Стригун» – див. Новосад Іван
- «Стрик» – 315
- «Стріла» – див. Ковпак Євген
- «Стъопа» – 241
- «Сум» – див. Морочко Володимир
- Сус Роман «Орел» – 179
- «Сухий» – див. Коцьолок Ярослав
- «Сушко» – 209, 210, 214, 223
- «Тадей» – 116
- «Тарас» – див. Кавуза Петро
- Тенос Володимир «Качор» – 165, 166
- Терефенко Осип «Шевченко» – 184, 187-190, 380, 381
- «Терка» – 308, 309, 320
- Тесля Володимир «Хмара» – 138-140, 144, 145, 148, 157
- Тимочко Ірина – 374
- Титла Іван – 229
- Титус Михайло «Богдан» – 77, 152-154, 157
- Ткач Іван «Заставний» – 165, 168, 186, 188, 189
- Ткачук Василь «Ворон» – 114, 115
- Томашовський Віктор – 203, 204
- Тріска Іван – 103
- Троян Наталія – 293
- Троян Олена – 298
- Трусевич «Думка» – 243, 245
- Улян Михайло – 256
- Улян Михайло «Лоза», «Рогатий» – 11, 247-282, 405
- Уляновський Ян – 293
- Федак Антін – 298
- Федак Григорій – 304
- Федак Іван «Гордий» – 10, 11, 283-386, 405
- Федак Йосиф – 370
- Федак Микита – 299
- Федак Михайло – 300, 364
- Федак Омелян «Заяць» – 306, 319, 364, 366-372, 377, 379, 386
- Федак Петро – 378
- Федак Северин – 364
- Федак Теодор – 301
- Федак Тереза – 301
- «Феденко» – 117, 128, 139, 140, 142
- Фединський Василь «44», «Шрам» – 234, 240
- Федорів Петро «Дальнич» – 9
- Феник Микола «Вістун» – 184, 186, 187
- Фенски Ернест – 380, 381, 386
- о. Ференц – 39, 46
- «Фірман» – див. Гриць Григорій
- «Фон» – див. Гаврисюк Олекса
- Франко Іван – 98, 119, 211
- Фугель Володимир «Водолаз» – 204
- «Хмара» – див. Тесля Володимир
- «Хмель» – див. Мудрик Ярослав
- «Хома» – 16, 117, 308, 396

- «Хрін» – див. Стебельський Степан  
 «Хруш» – див. Карпо Северин
- Цалинський Іван – 39  
 Цалинський Петро «Орлик» – 39,  
 47, 48, 52, 54, 60, 62, 63, 65, 67, 68,  
 70  
 Цвях – 150  
 Цвях Михайло – 92, 95, 96  
 «Цок» – прізвище невідоме – 47-51,  
 55, 388
- «Чабан» – див. Кіселевський Григорій  
 «Чайка» – 311, 317, 334  
 «Чаус» – див. Краль Василь  
 Червінський – 224  
 Черешньовський Михайло  
     «Петро» – 56, 72  
 Черник – 39  
 «Чміль» – 306  
 «Чміль» – див. Блажеєвський  
 «Чорна» – див. Новосад Олександра  
     «Чорний» – 317  
 «Чорний» – прізвище невідоме – 16,  
 17  
 «Чорнота» – див. Потужин Микола  
 «Чуб» – 313, 366  
 «Чумак» – 131, 132  
 «Чумак» – 306, 307, 320, 338, 344
- Шабунь – 385  
 Шалева Іван «Лис» – 118  
 «Шевченко» – див. Терефенко Осип  
 Шевченко Тарас – 98, 107, 143, 211  
 Шевчук Василь «Кадило» – 29, 30,  
 315, 316, 323, 329, 330, 341
- Шевчук Олександр «Кіндрат»  
     – 211-214, 216, 217  
 Шелюк Іван – 127  
 «Шепель» – 117  
 о. Шеремета – 196  
 Шеремета Юлія – 47  
 Шиманський Іван «Шум» – 235, 239,  
 242, 306-308, 396  
 Шишканинець Василь «Бір» – 54,  
 58, 340, 396  
 «Шпак» – 336, 337, 350, 368  
 Шпак Андрій – 294, 299  
 Шпак Іван – 293  
 Шпак Розалія – 298  
 Шпонтак Іван «Залізняк» – 234, 309,  
 311, 317, 396, 397  
 Штендера Євген «Прірва» – 117,  
 118, 127, 137, 150, 217, 223, 233,  
 392, 397  
 «Шуліка» – 321, 338, 341, 345, 356  
 «Шум» – див. Шиманський Іван  
 Шухевич Роман – 160  
 Шухевич Юрій – 160
- Щигельський Володимир  
     «Бурлака» – 17, 18, 23, 26, 28-30,  
 59, 165-168, 170-176, 182-184, 186,  
 188, 190, 199, 200, 207, 281, 306,  
 312, 315, 318-320, 325, 326, 329,  
 333-337, 341-343, 345-356, 357,  
 359, 390, 392, 397, 404
- Юрко – див. Клим'к Юрко  
 «Юрко» – див. Конкольовський  
     Василь  
 «Юрко» – див. Невядомський Іван  
 «Юрченко» (Левочко) – 205, 209  
 «Юрченко» – прізвище невідоме  
     – 120, 127

- «Явір» – 48, 58, 91, 318, 319  
«Явір» – див. Рачинський Іван  
«Ягода» – див. Лукашевич Маріан  
Янківський Григорій «Ластівка»  
– 18, 22, 59, 167, 170, 184, 315, 316,  
318, 319, 326, 342, 343, 348-352,  
392, 398  
Янчук Євген «Дуда» – 118, 127, 138,  
207, 208, 209, 216, 221, 398  
Ян Казимир – 395  
Янківський Іван «Журавель» – 18,  
350, 352
- Яновський – 192  
«Яр» – див. Кучер Михайло  
«Ярема» – 70  
Яремчук Михайло – 97, 111  
Ярич – 40, 266  
Ярмола Василь «Яр» – 391  
«Ясень» – див. Мельничук  
Володимир  
«Ястріб» – 242  
«33» – прізвище невідоме – 234  
«44» – див. Фединський Василь

## ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Аахен – 33  
Австрія – 252, 348  
Аксманичі – 343  
Александровськ – 159, 160  
Альпи – 71  
Америка – див. Сполучені Штати Америки  
Англія – 23, 94, 134, 370
- Базниківка – 72  
Байкал – 83  
Балигород – 54, 72, 89, 266, 338, 341  
Бальниця – 48, 78, 339, 388  
Бартківка – 290, 295, 318, 319, 374  
Батсгайлер – 33  
Бахір – 295, 372  
Баху жец – 295  
Белз – 102, 103, 114, 115, 117, 237  
Бережани – 395  
Бережки – 306  
Бережниця Вижня – 252, 253, 313, 395  
Береза Картузька – 39, 41, 196, 395  
Березів – 294  
Березівець – 314  
Березка – 89, 307, 313, 317, 342  
Берендовичі – 167, 343  
Берестъ – 196, 199, 212  
Берлін – 358  
Бескид – 266, 312, 317, 338, 339, 340  
Бескид (ліс) – 394  
Белява – 371, 372  
Бистре – 313
- Бібрка – 312  
Біла (річка) – 211  
Біла Підляська – 115  
Білич Горішній – 81  
Білич Долішній – 81  
Білокриниця – 387  
Білосток – 390, 394  
Бірча – 153, 164, 168, 179, 291, 292, 319, 323, 325, 326, 331, 333, 336, 348-352, 389, 390  
Бляхарка – 205  
Бляхова Сльонська – 197  
Богородиця – 199, 200, 208, 215, 398  
Бойківщина – 11, 27  
Боньча – 117  
Борислав – 262  
Бориславка – 355  
Борівниця – 307, 309, 310, 329, 331, 333, 359  
Борсуківка – 356, 359, 364, 366  
Босячки – 352  
Бреликів – 271, 272  
Брижава – 321, 324, 329, 331  
Брилини – 181-183, 316, 341, 343, 344, 347, 348  
Броди – 400  
Брукенталь – 230  
Брунари – 389  
Буг – 104, 108, 109, 120, 127, 140, 200, 205, 237, 241, 291  
Буківсько – 37, 38, 41, 44, 46, 47  
Букове Бердо – 88

- Буковина (присілок) – 321, 324, 330, 357  
Бусовицька – 82
- Ваг – 64  
Валбжих – 158  
Ванькова – 248, 249, 251, 254, 256, 258, 260, 270-273, 405  
Вапівці – 354  
Ваповичі – 186  
Варешин – 138, 203, 398  
Варшава – 91, 95, 96, 116, 117, 126, 134, 140, 143, 145, 147, 149, 150, 153, 157, 160, 161, 179, 190, 198, 242, 375, 385, 389, 393, 404  
Варяж – 110, 120, 127, 138, 202, 205, 207, 223, 224, 226, 240  
Варятка (гора) – 358  
Василів – 219  
Василів Великий – 233  
Вацлавівка – 304  
Великі Долини – 235  
Великі Капушани – 397  
Великополе – 268  
Вепр (річка) – 108, 135  
Вербів – 392  
Вербковичі – 214, 219  
Верх (гора) – 37, 53  
Верхрата – 33, 396  
Ветлина – 253, 265, 266, 394  
Ветлинська полонина – 89  
Верхнєуральськ – 159  
Вивіни – 143  
Видміни – 78  
Визвір (потік) – 37  
Вирики – 212  
Висла – 284  
Вислок Великий – 48-50, 53, 59, 61-63, 395  
Висока (гора) – 37  
Високий Лаз (гора) – 358-360  
Височани – 38, 58, 90  
Відень – 160, 401  
Відрань – 45, 62  
Війське – 314  
Вйткова – 397  
Вільгів – 238  
Вілька – 202, 203, 207  
Вільховий (потік) – 338  
Вільшана – 317  
Вільшани – 184, 348  
Вільшаниця – 78, 250, 251, 274-276, 332, 405  
Вільшанка (річка) – 283, 363  
Вінниця – 208  
Вісніч – 280  
Вітрилів – 331  
Войславичі – 108, 113, 128, 215  
Волинь – 7, 35, 96, 104, 114, 116, 127, 164, 205, 230, 307, 389, 394, 395  
Волиця Барилова – 397  
Волковия – 297  
Володава – 115  
Володавщина – 137  
Володж – 294, 311, 357-361  
Володимир Волинський – 104, 105  
Волосатий (потік) – 89  
Воля Володзька – 329, 331-333, 358, 360, 365, 366  
Воля Корінецька – 319, 348  
Воля Кревецька – 164, 165, 188  
Воля Крецівська – 321, 323, 324, 342  
Воля Міхова – 55, 58, 338  
Воля Олещицька – 387  
Воля Петрова – 44  
Воля Угорська – 354  
Воркута – 78  
Вороновичі – 138

- Вронки – 96, 163, 192  
 Вроцлав – 12, 76, 92, 149, 152, 156,  
     372, 374-376, 386, 388
- Г**аврон (присілок) – 166  
 Галичина – 7, 39-41, 97, 106, 109, 196,  
     200, 216, 329, 397  
 Гамільтон – 12  
 Гатовичі – 144  
 Гданськ – 91, 375  
 Гдешин – 195, 199, 405  
 Гдиня – 91  
 Гдичин – 302  
 Генеральне Губернаторство – 104,  
     399, 400  
 Гільче – 117, 224, 391  
 Гломча – 328  
 Гого-Магого (гора) – 235  
 Гоздів – 199, 202  
 Голе Равське – 393  
 Голєнюв – 227  
 Голинь – 396  
 Голубля – 354  
 Гонятин – 200  
 Гора (гора) – 37  
 Горбок – 80  
 Горбки (гора) – 37  
 Горишів – 199  
 Горлиці – 152  
 Городиловичі – 131  
 Городища – 224, 225  
 Горохівці – 34  
 Гошів – 205  
 Гошово – 120  
 Грабівець – 197, 199  
 Гребенів – 244  
 Гребенне – 140  
 Грозвьова – 23, 356
- Грубешів – 115, 120, 138, 142,  
     197-199, 206, 208, 214, 222, 224,  
     225, 394  
 Грубешівщина – 8, 11, 114, 143, 152,  
     195, 226
- Грудзьондз – 188, 246  
 Грушівка – 329-331, 359  
 Грушова – 183, 336  
 Грушова (узгір'я) – 319  
 Гурово Ілавецьке – 374  
 Густинне – 198  
 Гута – 164, 301, 304, 311, 333, 349,  
     358, 359  
 Гута Бжуська – 348  
 Гуцісько Ненадовське – 353  
 Гуцульщина – 121  
 Гучва – 136
- Д**агани – 237, 245  
 Дахау – 372  
 Дверник – 340  
 Двір – 393  
 Дев'ятир – 234, 235, 239  
 Дембіца – 105  
 Дзержонюв – 372, 390  
 Диків Новий – 91  
 Дилягова – 23, 284, 285, 288, 295,  
     300, 307, 318, 361  
 Диниська – 238, 242  
 Динів – 175, 187, 189, 190, 284, 285,  
     290, 293, 294, 331, 340, 355, 362,  
     363, 370  
 Діброва – 203, 204, 226, 283, 288, 297,  
     364  
 Длуге – 150  
 Дністер – 82  
 Добра Рустикальна – 314  
 Добра Шляхетська – 314, 321, 324,  
     328, 329, 340

Добре Місто – 108  
Добромиль – 80, 291  
Добрянка – 314, 321, 328, 334  
Довжнів – 91, 115, 127  
Долгобичів – 127, 202, 216  
Долини – 239, 267  
Домбровка Стаженська – 300  
Дорошів – 390  
Дравсько – 390  
Дрогобичка – 353  
Дубенка – 203  
Дубецько – 184, 331, 353  
Дубник – 372  
Дубрівка – 294, 368, 369  
Дукля – 164  
Дунай – 67, 68  
Душатин – 51, 52, 56  
Душатинські озерця – 338

Єленя Гора – 76, 78

Жабче – 77, 200  
Жерниця – 292, 393  
Житомир – 306  
Жнятин – 209, 210, 391  
Жогатин – 301, 304-307, 311, 318, 329, 333, 334, 342, 352, 368  
Жубряче – 48, 51

Завадка – 96, 356, 366, 390, 397  
Завіхост – 284  
Загір'я – 46, 52, 267, 268  
Загора – 288, 298, 319, 363  
Загути – 309, 332, 357  
Загутинь – 314  
Зайнички – 53  
Закарпаття – 30, 41  
Закопане – 286  
Закуття – 299, 314

Закушки – 314  
Заласки – 317  
Залісся – 40, 345, 355  
Замагура – 314, 321, 326  
Замість – 150, 245, 246  
Заосіни – 354  
Заставче – 179  
Затварниця – 340  
Затопірки – 314, 357  
Заціше – 117  
Збруч – 374  
Звездо – див. Душатинські озерця  
Зелена Гора – 375  
Зелене – 244  
Золота Слобода – 395

Іваничі – 105

Іскань – 166

Італія – 97

Йорданівка – 229, 230, 235, 405

Кадлубіська – 391  
Казімежувка – 140  
Кальниця – 48, 89, 90, 314  
Кам'яне – 58  
Канада – 107, 160, 397  
Карів – 231, 244  
Карликів – 37, 38, 41, 44, 47, 53, 57, 58, 61  
Карпати – 11, 17, 29, 118, 120, 165, 229, 230, 257, 259, 262-264, 270, 309, 359, 394, 395  
Карпатська Україна – 41, 392, 397  
Карчевіська – 393  
Катина Рустикальна – 80  
Кентшин – 114  
Київ – 78, 143, 158, 160, 215, 248, 387, 391, 404

- Кичера (гора) – 37, 54  
 Кичірка (гора) – 37  
 Клоковичі – 341, 343  
 Клон – 72  
 Княжичі – 168, 170, 181-183, 336, 341, 343, 344, 347  
 Княжістани – 116  
 Князі – 241, 244  
 Когутик (гора) – 52  
 Кожушне – 37, 38, 53, 58, 61  
 Козьова – 78  
 Команча – 48, 50, 52, 53, 55, 270  
 Конотопи – 207  
 Конюхи – 212  
 Конюша – 20, 172, 181, 341, 343, 355  
 Копань – 308, 311  
 Кописно – 343, 345, 355  
 Коритники – 164, 186, 188, 189  
 Корінець – 319  
 Корманичі – 21, 168-170, 182, 183, 187, 316, 341, 347  
 Королівка – 212  
 Корчмин – 239  
 Космів – 200  
 Котів – 308, 352  
 Кошиці – 30, 31, 32  
 Крайна – 342  
 Krakів – 32, 33, 56, 78, 104, 152, 179, 180, 197, 280, 383, 392, 395, 405  
 Крамарівка – 354  
 Красицька Гора – 165  
 Красичин – 168, 189, 355  
 Красичі – 165, 168  
 Креців – 321, 356  
 Кречків – 168  
 Кречкова – 185, 186, 317, 342, 348  
 Крива (гірка) – 37  
 Кривча – 165, 174, 175, 190  
 Кристинопіль – 393
- Крути – 289, 290  
 Кузьмина – 319, 321, 342, 356, 387, 396, 397  
 Кузьмина – 393  
 Куляшне – 37, 38, 40, 50, 56, 61, 89, 90  
 Купно – 184
- Лавочне – 396  
 Лаз – див. Високий Лаз  
 Лапаївці – 355  
 Ластівки – 80, 83, 85, 87  
 Лемківщина – 9, 11, 37, 56, 338, 389, 396, 405  
 Лентівня – 354  
 Лешково – 114  
 Леснічувка – 140  
 Либохора – 392  
 Ликошин – 205  
 Липа – 342  
 Литовища – 109  
 Лібухова – 81  
 Лігниця – 12, 158  
 Лідіце – 66  
 Лімна – 312, 324, 326, 342, 356  
 Ліски – 119, 200, 216-218, 390, 394  
 Лісковате – 78  
 Лісько – 250, 251, 314  
 Лішна – 109, 314  
 Ліщава Горішня – 321, 339, 349, 350  
 Ліщава Долішня – 18, 22, 23, 321, 325, 349-351, 398  
 Ліщавка – 321  
 Ліщовате – 267  
 Лодзь – 118, 151, 374  
 Лози – 245  
 Лончки – див. Лучки  
 Лопінник – 89  
 Лубна – 187, 188, 297

- Лубянка – 317  
Лужок Горішній – 82  
Лужок Долішній – 82  
Лукавиця – 332  
Лукове – 268, 269  
Лупків – 48  
Лучки – 352  
Любича Королівська – 229, 241, 244, 246  
Люблін – 116, 118, 140, 143, 147, 208, 225, 226, 246, 390, 394, 405  
Люблінець Новий – 396  
Ляйбгайм – 71  
Ляйпциг – 197  
Ляхава – 321, 322-324, 326, 357  
Ляцьке – 211, 212, 214  
Львів – 58, 78, 105, 106, 117, 128, 150, 160, 161, 180, 195, 196, 226, 232, 240, 286, 395, 397  
Львівщина – 78, 166
- Магдебург – 197  
Магерів – 232  
Магура – 275  
Мазури – 119  
Маличі – 219  
Маломіце – 155  
Малява – 325, 326  
Манів – 48, 49, 55, 338  
Масломичі – 143  
Матяшівка – 211  
Медика – 398  
Межилистя – 211  
Миків – 48, 55  
Миколаїв – 233, 239  
Миколаївщина – 240  
Миловання – 100  
Мильнів – 168, 184, 185  
Мірче – 215
- Міттенвальд – 70, 71  
Міхова – 78  
Мішево – 91  
Млаки – 37  
Могила (гора) – 54  
Модринець – 393  
Модринь – 200, 211  
Мокре – 41, 48, 90, 267, 314  
Молодовичі – 22  
Молодятичі – 390  
Монастир – 232, 233, 235, 237, 239, 242, 396  
Монастирок – 236  
Монтово – 117  
Морава (річка) – 65, 388  
Моравія – 65, 66  
Морги – 309, 333, 359  
Мордовія – 78  
Морохів – 267, 314  
Москва – 158, 161, 190, 250, 389  
Мошків – 140  
Мронгово – 117  
Мутвиці – 306, 317, 342, 352  
Мушина – 32  
Мюнхен – 9, 50, 69, 71, 396  
Мястко – 77, 90
- Надсяння – 177, 397  
Небещани – 46  
Немирів – 232, 235  
Ненадова – 331  
Нетребка – 309, 358  
Нисмичі – 389  
Німеччина – 10, 17, 26, 28, 31, 33, 56, 68, 72, 74, 77, 78, 91, 101, 107, 137, 153, 188, 197, 198, 234, 292, 335, 342, 359, 373, 388, 395, 397, 398  
Ніновичі – 144  
Нова Івановка – 137

- Новий Санч – 392  
Новосілки – 200, 201, 218
- Обарима – 294  
Обарич – 300  
Оконек – 78  
Олесниця – 144, 149, 154, 155  
Олешиці – 236  
Ольштин – 78, 96  
Ольштинщина – 108, 119, 137, 138, 140, 154, 377, 397  
Осердів – 150  
Ослава – 51, 52, 53  
Острів – 393  
Освєнцім – 104, 368, 372, 383  
Ощів – 127
- Павловичі – 112, 116, 160  
Павлокома – 11, 283-288, 290, 291, 294, 295, 297, 298, 300, 301, 304, 305, 310, 318, 319, 361, 362, 365, 366, 370, 372, 374, 378, 405  
Пакошівка – 78  
Парчів – 211  
Пассау – 68  
Патрія (узгір'я) – 355  
Пашова – 26, 312, 380  
Переводів – 200, 201, 207, 215, 216, 219, 393  
Переворськ – 371, 372  
Перегінськ – 260, 261  
Пересолинці – 197, 199, 205  
Перемишль – 20, 32-35, 90, 92, 153, 168, 173-175, 177, 183-185, 190, 276, 278, 279, 284, 286, 293, 304, 328, 331, 332, 341, 346, 348, 349, 355, 372, 379, 380, 389, 390, 397  
Перемишина – 8, 16, 49, 59, 69, 166, 305, 335, 336, 388, 405
- Пененжно – 108  
Пжемків – 389  
Пикуличі – 33, 173, 390  
Півхова – 353  
Підбуковина – 353  
Підволодзьке – 321, 326, 330, 331  
Підгірці – 212  
Піддібрів – 314  
Піддубці – 244  
Підкарпаття – 167  
Підлящша – 11, 137, 138, 211, 214, 397  
Пісоцьке – 149  
Пісочне – 109, 110, 116, 136  
Плішава – 314  
ПНР – див. Польща  
Побережани – 223  
Погорилці – 396  
Поділля – 400  
Познань – 76, 93, 193  
Полонка (річка) – 38  
Полонна – 37-39, 41-47, 53, 54, 56-58, 61, 70, 404  
Полтавщина – 392  
Польща – 5, 10, 30-33, 39, 50, 64, 69, 71, 72, 76-78, 87, 88, 90-92, 105, 116, 118, 134, 137, 140, 142, 143, 148, 150-152, 160, 161, 192, 211, 237, 286, 289, 291, 292, 312, 335, 348, 373, 374, 378, 381, 382, 384-389, 391, 397, 399, 400, 403, 404  
Поромів – 200  
Поруби – 301, 302, 311, 319, 358, 359  
Поряж – 314  
Посада Риботицька – 21, 22, 343  
Посадів – 201, 233, 241  
Постолів – 267  
Поясня – 283, 305, 310

- Потилич – 229, 235  
 Прага – 62  
 Пралківці – 355  
 Прелуки – 52  
 Прибишів – 41, 53, 58, 61  
 Прісся – 229, 231, 235, 242  
 П'яткова – 300, 301, 305-308, 317,  
     333, 334, 342, 352, 368  
  
 Рава Руська – 229, 231, 235  
 Равенсбрік – 66  
 Равіч – 193, 197  
 Радошиці – 50  
 Радянський Союз – 31, 78, 160, 312,  
     374, 401  
 Райське – 16  
 Ракова – 312, 313  
 Ратно – 314  
 Рацібуж – 35  
 Реберце – 342, 349  
 Репедь – 37, 41, 52, 56, 58, 61  
 Речпіль – 163, 184  
 Рибне – 309, 359  
 Риботичі – 336, 355  
 Рівна (гірка) – 37  
 Рівне – 395  
 Ріплин – 388  
 Річиця – 238, 239, 242, 243  
 Річки – 314  
 Розбитівка – 211  
 Розпуття – 321, 322, 356  
 Розтока – 356  
 Рокшиці – 347, 348  
 Ропа – 357  
 Ропенка – 247-250, 271, 272, 275  
 Ропиця Руська – 152  
 Росія – 30, 31, 97  
 Руська (гірка) – 37  
 Руська Яблониця – 360  
  
 Руське Село – 353  
 Рябе – 312, 338  
 Ряжанка – 112  
 Ряшів – 30, 32, 33, 187, 188, 190, 285,  
     301, 371, 372, 377, 384, 385, 398,  
     404, 405  
  
 Савчин – 288  
 Самбір – 82, 152  
 Самбірщина – 335  
 Свидник – 83, 85  
 Свідниця – 385, 386  
 Свєбодзіце – 375  
 Себечів – 126, 205  
 Селиська – 288, 294, 302, 304, 308,  
     358, 359  
 Семевоця – 314  
 Середна – 164  
 Середниця – 269, 271, 272, 312  
 Середня Кревецька – 165, 189  
 Серадз – 96  
 Сибір – 34, 83, 116, 117, 137, 140, 143,  
     160, 161, 281, 292, 404  
 Сиховичі – 205  
 Сільниця – 295, 307, 318, 366, 369,  
     370  
 Скопів – 184, 189  
 Скороднє – 27  
 Словаччина – 45, 62, 65, 397, 400  
 Словенія – 400  
 Смерек – 265  
 Смільник – 48, 50, 94, 338  
 Советський Союз – див.  
     Радянський Союз  
 Сокаль – 102-105, 111, 115, 134, 204,  
     207, 223  
 Сокальщина – 91, 97, 142  
 Солинка (річка) – 89  
 Солокія – 113, 201, 203, 237, 244

- Солонне – 275  
 Союз – див. Радянський Союз  
 Сполучені Штати Америки – 17, 23,  
     56, 62, 116, 117, 121, 223, 363, 365,  
     367, 369, 370, 372, 378, 379, 395  
 СРСР – див. Радянський Союз  
 Ставицька – 295  
 Станиславів – 90, 234, 263  
 Станиславівщина – 16, 396  
 Станиславчик – 19, 388  
 Стара Бірча – 325, 352  
 Старгард Щецинський – 161  
 Старгород – 108, 125  
 Старе Загір'я – 78  
 Старе Село – 203-205, 222  
 Старжава – 80  
 Старий Самбір – 81, 82  
 Стежниця – 56, 72, 77, 266  
 Степанковичі – 197, 392  
 Стефкова – 312  
 Стжельце Опольське – 95, 96, 192,  
     379, 383, 384, 386  
 Стрий (місто) – 30  
 Стрий (річка) – 85-87  
 Стрілки – 83  
 Стрільбичі – 81  
 Струбовиська – 11, 265, 269, 394  
 Ступниця (річка) – 352  
 Суковате – 58, 89  
 Суха Липа (ліс) – 236  
 Сухий Обич – 336  
 Сухі Ріки – 267, 340  
 США – див. Сполучені Штати  
     Америки  
 Сян – 55, 87, 88, 163-166, 174, 183,  
     188, 241, 257, 264, 283, 284, 290,  
     291, 294, 297, 298, 312-314, 319,  
     328-331, 353-355, 357, 359-361,  
     364, 367, 371, 372  
 Сянік – 17, 25, 37, 39, 57, 58, 78, 314,  
     328, 329, 372, 392  
 Тарнава – 269  
 Тарнава Вижня – 87  
 Тарнавка – 307  
 Тарнів – 105  
 Тарногруд – 115  
 Телятин – 202, 223, 393  
 Темешів – 331  
 Темпельгоф – 71  
 Теребінь – 205, 216, 223  
 Терка – 96  
 Тернопіль – 391  
 Тернопільщина – 236  
 Гжеблін – 77  
 Тирява Волоська – 19, 24, 356  
 Тисова – 16-18, 179, 345, 398, 404  
 Тискова – 313  
 Тихобіж – 144  
 Тихобрід – 145  
 Тишівці – 202  
 Тишківці – 245  
 Тісна – 54, 341  
 Томашів – див. Томашів  
     Люблінський  
 Томашівщина – 8  
 Томашів Люблінський – 206, 246,  
     405  
 Топільниця – 83, 84  
 Торонто – 9, 306  
 Трикутник – 55, 255, 266  
 Трійця – 349  
 Тріщани – 205  
 Тростянець – 332, 356  
 Тудорковичі – 97, 100, 103, 108, 111,  
     112, 119, 133, 134, 200, 215, 224,  
     394, 404  
 Туринське – 48, 51, 58, 59

- Турія – 83, 84  
 Турчанщина – 78, 80
- Угнів – 115, 232  
 Угорщина – 45  
 Угринів – 101, 102, 104, 114, 116, 118, 126-128, 134, 136, 137, 200, 201, 204, 210, 223, 393
- Україна – 5, 8, 10, 15, 16, 21, 25, 26, 28, 31, 33, 40, 50, 56, 69, 78, 79, 81, 83, 87, 90, 91, 104-106, 112, 116, 123, 126, 134, 135, 143, 152, 153, 157, 158, 160, 165, 167, 168, 170, 185, 186, 188, 192, 196, 229, 233, 237, 240-242, 244, 247, 248, 271, 289, 292, 296, 298, 311, 312, 314, 316, 319, 325, 330, 332, 342, 386, 387, 391, 392, 395-397
- Улицько Зарубане – 235  
 Улюч – 330, 333, 357, 359  
 Ульгівок – 126, 207, 210, 219, 223  
 УРСР – див. Україна  
 Устрики Горішні – 89, 265  
 Устянова – 312
- Франція – 62  
 Фредропіль – 341
- Хваньова (узгір'я) – 332  
 Херсонщина – 47  
 Жданово – 119  
 Хирина – 165, 166, 174  
 Хірна – див. Хирина  
 Холм – 115, 140, 152, 198, 222, 223  
 Холмщина – 11, 100, 104, 105, 108, 109, 114, 117, 123, 128, 134, 136, 140, 147, 150, 161, 197, 202, 207, 211, 391, 393, 395, 397, 404
- Холовичі – 163, 164, 168, 185-187, 317, 405  
 Хоробрів – 128  
 Хохлів – 114  
 Хоцівель – 92  
 Хрищата – 26, 38, 48, 49, 51, 54, 55, 58, 88, 89, 313, 314, 338, 339
- Царинська полонина – 89  
 Церковний (потік) – 37  
 Цепліце – 90
- Чашин – 267, 314  
 Черленна – 314  
 Черничин – 147, 154, 208, 394  
 Чертіж (гора) – 357  
 Чехи – 28, 30, 33, 66, 91  
 Чехія (присілок) – 309  
 Чехія – 396  
 Чехословаччина – 10, 30, 33, 62, 68, 91, 116, 140, 145, 160, 161, 184, 186, 274, 281, 365, 374, 388, 391, 398, 404
- Чистогорб – 61, 62  
 Члухів – 76  
 Чорний Ліс – 16  
 Чортків – 160
- Шибениця (узгір'я) – 344  
 Шиховичі – 200, 398  
 Шихтори – 108, 394  
 Шклярська Поремба – 76  
 Шмитково – 214  
 Шпротава – 155, 156  
 Штум – 281  
 Штутгарт – 375
- Щавне – 38, 44, 45, 48, 53, 56-58, 61  
 Щепятин – 215, 237

- Щецин – 149, 154  
Щецинек – 72, 77, 78, 91
- Яблінки** – 54, 58  
**Яблочин** – 211  
**Яvas** – 161  
**Явірник Польський** – 371  
**Явірник Руський** – 50-53, 61, 91, 300, 301, 304, 305, 307-309, 318, 321, 333, 357-359, 366, 397, 398
- Явожно** – 5, 9, 32, 278-280, 405  
**Ямна** – 171, 176, 183, 335  
**Ямна Горішня** – 174, 183, 336, 337  
**Ямна Долішня** – 174  
**Янів** – 220  
**Ярослав** – 168, 232, 242  
**Ярославщина** – 52, 90, 166  
**Ясениця** – 342  
**Ясенів** – 301, 302, 305, 310, 333, 366  
**Яструбичі** – 393

## ЗМІСТ

Від Видавництва . . . . .	5
Вступ . . . . .	7
Присяга вояка Української Повстанської Армії . . . . .	13
Осип Галабуд «Соловій» . . . . .	15
Петро Гойсан «Ворон» . . . . .	37
Володимир Левосюк «Роман» . . . . .	97
Володимир Морочко «Сум» . . . . .	163
Іван Новосад «Стєцько» . . . . .	195
Василь Потопляк «Соловій» . . . . .	229
Михайло Улян «Рогатий» . . . . .	247
Іван Федак «Гордий» . . . . .	283
Біографічний словник членів українського підпілля . . . . .	387
Словник військової термінології . . . . .	399
Інформації про авторів спогадів . . . . .	404
Резюме . . . . .	406
Особовий покажчик . . . . .	407
Географічний покажчик . . . . .	420

7

# УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВ

Український архів у Варшаві існує від 1989 року. Є осередком, який веде послідовні дослідницькі й документаційні праці над найновішою історією українців у Польщі та українсько-польськими відносинами. Основним завданням Архіву є збирати, опрацьовувати, зберігати й публікувати документи та матеріали про історію українських сіл і міст та їхніх жителів, Української Повстанської Армії, репресій сталінського періоду.

## Над чим працюємо?

- У квітні 1993 року з'явилася друком книжка «Акція „Віслас”». Це перший том з видавничої серії документів і матеріалів Українського архіву. Книжка поміщує 241 публікованих вперше документів Генерального штабу Війська Польського, Міністерства безпеки й командування Оперативної групи «Вісла» про виселення українців в 1947 році. Закінчено праці над черговим томом документів, присвяченим переселенню 482 тис. українців з Польщі в УРСР (1944-1946) і першим томом спогадів членів підпілля з багатотомної серії «Закерзоння».
- Після довготривалих пошуків встановлено прізвища й опрацьовано біографії біля 670 українців засуджених на смертну кару, страчених і померлих у в'язницях Польщі в 1944-1956 pp. Завдяки тим інформаціям, надрукованим у пресі, багато сімей, вперше, після років, дізналися про день та обставини смерті їх найближчих. Ведуться праці над книжкою про українських жінок політ'язнів.
- Закінчено праці над книгою пам'яті присвяченою українцям в'язненим і замученим у польському концтаборі Явожно. Є вона формою вшанування пам'яті про трагічну долю майже чотирьох тисяч українців запроторених до цього ж концтабору у зв'язку з депортацийною акцією «Вісла», з яких щонайменше 160 чоловік загинуло внаслідок тортуру, виснаження, хворіб. Книга помістить історію табору, біографії 3870 в'язнів, численні документи, спогади бувших в'язнів та їх фотографії. З ініціативи

Українського архіву в 1990-1993 рр. проведено слідство в справі беззаконного ув'язнення українців у цьому ж таборі.

- Тривають послідовні праці над темою «Стрілецькі могили», присвяченою членам українського підпілля у Польщі, що загинули в 1944-1956 рр. Досі зібрано біографічні інформації про біля 1000 полеглих воїнів УПА. Перший том «Стрілецьких могил» появиться навесні 1994 року.
- Український архів працює над центральною картотекою прізвищ і псевдонімів членів УПА і ОУН «Закерзонського краю», у тому тих, які загинули в бою, пропали безвісті, були засуджені на кару смерті або на кару ув'язнення. Картотека ця є неоціненим джерелом у пошуках інформацій про полеглих і пропавших безвісті членів підпілля, які Архів веде на прохання їхніх сімей.
- Засновано фонд фотографій, мікрофільмів і документів. Досі зібрано кілька сотень рідкісних фотографій до історії сіл, Греко-Католицької й Православної Церков, підпілля, жертв репресій.
- Починаються праці над «Енциклопедією українців у Польщі», яка помістить гасла зі всіх ділянок життя української суспільності в Польщі після 1944 р., а перш за все біографії нерідко вже призабутих організаторів українського культурного і суспільного життя, перших гуртків УСКТ, греко-католицького і православного духовенства, короткі нариси історії українських сіл та міст, організацій та товариств. Енциклопедія ця буде найкращим свідоцтвом історичного минулого й присутності українців у Польщі.
- Документаційні праці Архіву ведуться суспільно. Всі інші витрати, пов'язані з копіюванням документів, веденням бюро архіву, технічним оснащенням покривається з пожертв приватних осіб та українських організацій.

Директор  
Українського архіву

Євген Міцило

## **«Злочини Війська Польського, Управління державної безпеки, міліції, НКВД і польського підпілля на українському населенні в Польщі в 1942-1947 рр.»**

Верховини, Завадка Морохівська, Павлокома – це назви лише кількох місцевостей, які стали символом післявоєнної мартирології українського населення у Польщі. Випадків палення сіл, мордування українського мирного населення польським підпіллям та військом було набагато більше. Крім сухо грабіжницьких випадків, в більшості акції ці мали характер планових, організованих репресій.

Наше знання про злочини, заподіяні в десятках українських сіл є сьогодні вже значно багатшим. Відкривають свої таємниці архіви, прибуває реляцій очевидців, які вперше, по роках болісного мовчання, заговорили. Пригадують і записують призабуті прізвища жертв тих, хто не має і певно вже ніколи не матиме хрестів на своїх неіснуючих могилах. Те, що можемо для них зробити – це зберегти їх в нашій пам'яті, увічнити слід їхньої долі.

Хочемо записати правду про дні, коли взаємна ненависть породжувала невинні жертви по обох сторонах. Здійснюємо це з надією, що все, що погане і трагічне, між польським і українським народами не повернеться вже ніколи більше.

Український архів збирає інформації про:

1. Злочини польського підпілля (АК, НСЗ, БХ, НОВ) в час війни (1942-1944), зокрема на Холмщині, й після 1944 р.
2. Злочини ВП, УБ, МО, НКВД в часі переселення на Україну і акції «Віслі» (1944-1947).

Всі особи, яким відомі є інформації про випадки злочинів польського підпілля і війська, просимо про особистий або листовий зв'язок з Архівом.

Звертаємося також до всіх зацікавлених дослідженням цієї теми, перш за все студентів історії. Архів забезпечує доступ до матеріалів зібраних досі на цю тему, а також допомогу у веденні дальших праць і їх публікацій.

## **«СТРІЛЕЦЬКІ МОГИЛИ»**

Український архів веде систематичні документаційні праці над темою «Воїни УПА і члени ОУН полеглі і помордовані на території „Закерзонського краю” в 1944-1956 рр.».

Досі, на основі підпільних і військових документів та реляцій, надісланих до Українського архіву, встановлено прізвища і псевдоніми, а в багатьох випадках також докладні дати, місця і обставини смерті тисячі українців, що загинули в боях на території Польщі. Перших 500 біографій полеглих буде надрукованих у I томі книжки «Стрілецькі могили», що появиться навесні 1994 р.

Дуже просимо про зв'язок усіх, у кого є інформації, документи, фотографії та пам'ятки, зв'язані з діяльністю загаданих осіб у підпіллі та обставинами їхньої смерті.

Біографічні дані про полеглих просимо подавати за зразком публікованого «Листка полеглого» і надсилати на адресу Українського архіву.

### **Л и с т о к   п о л е г л о г о**

1. Ім'я і прізвище полеглого (там, де відомо, також імена батьків).
2. Псевдоніми.
3. Дата народження.
4. Місце народження, повіт.
5. Ступінь і функція в підпіллі, назва сотні УПА, або іншої організації в структурі українського підпілля (ОУН, БСБ, СКВ, УЧХ, кущ).
6. Освіта і професія.
7. Військова служба (коли і в яких арміях) та здобуті ступені.
8. Дата, місце і обставини смерті (докладний опис).
9. Місце поховання.
10. Біографія полеглого (опис його життя і діяльності в підпіллі).
11. Джерело поданих інформацій.
12. Чи збереглися фотографії, документи та пам'ятки про полеглого.

## **«Українки полеглі і в'язнені у Польщі в 1944-1956 рр.»**

Книжка про покоління українок, котре в обороні рідної землі присвятило свою молодість і життя.

Основу книжки становитимуть біографії:

1. Жінок-членів і співпрацівників УПА, ОУН, СКВ, УЧХ, які загинули в 1944-1947 рр.

2. Жінок померлих і замордованих у слідчих арештатах і тюрмах внаслідок тортуру, знущань і хвороб.

3. Жінок засуджених і ув'язнених в 1944-1956 рр. у тюрмах Грудзьондза, Іновроцлава, Krakова, Любліна, Перемишля, Тарнова, Фордону і концтаборі Явожно.

Кожній жінці буде присвячене окреме місце для її біографії, проілюстрованої фотографією. Здебільшого – це фотографії виконані слідчими органами після арештування, або пізніше – тюремною адміністрацією.

Біографії жінок вміщуватимуть в енциклопедичній формі основні персональні дані, а також інформації про їх життя в період до і під час діяльності у підпіллі, обставини арешту, хід слідства, судовий процес, час і місця ув'язнень. Там, де це можливо встановити, подана інформація про їх долю після виходу на волю і аж до сьогоднішнього дня.

В окремому розділі будуть поміщені спогади жінок-політв'язнів.

Книжка спирається на архівних документах, в основному військових районних судів, та матеріалах, що зберігаються в Українському архіві, а саме безцінна колекція кореспонденції, веденої з бувшими політв'язнями протягом останніх п'яти років.

Книжка *Українки полеглі і в'язнені у Польщі в 1944-1956 рр.* підготовляється до видання, як черговий том серії праць Українського архіву у співпраці з Союзом українок.

## «Історія, зачарована у фотографії»

Вже 150 років існує фотографія. В її кадрах змальована історія нашої землі й нашого народу. Немає сім'ї, в якої не було б фотографій предків. Кожна з них неповторна, всі вони безцінні. У час нищівної війни й виселення, фотографія не один раз була причиною арештів, не одної трагедії. Чого не обернула в прах воєнна і післявоєнна хуртовина, знищили самі люди. Уціліло небагато, але й це розпорощене, розкинуте, призабуте, а цим самим недоступне, або й втрачене для історії.

Розуміючи роль фотографії в документації історії українських земель і населення, Український архів звертається до всіх, у кого є знімки, що зображені:

- культурне і політичне життя українських сіл та міст (організації, хори, театральні колективи, їх члени);
- церковне життя (греко-католицьке й православне духовенство, чернечі ордени, церковні хори й торжества, життя парафій, церковна архітектура, зокрема фотографії понищених, неіснуючих вже сьогодні церков);
- українців у рядах УСС, УГА, УПА, польської, радянської та інших армій на фронтах I і II світових воєн;
- особи, ув'язнені й помордовані в німецьких, радянських та польських концтаборах і тюрмах і на засланні;
- особи, відомі в українському й польському середовищі, як суспільно-політичні й культурні діячі, учені, письменники, журналісти, артисти, підприємці, військові;
- найважливіші події з сучасного життя українців у Польщі.

Фотографії після виготовлення фотокопій будуть повернені їх власникам. Особам, що висловлють бажання передати оригінал фотографії на постійне збереження в Архіві, гарантуємо право власності і одержання фотокопії оригіналу.

Дляожної фотографії просимо помістити (на окремому листку) опис такого змісту: 1. Кого або що вона зображує; 2. Дата і місце виконання фотографії; 3. Ім'я і прізвище автора фотографії; 4. Ім'я, прізвище і докладна адреса власника фотографії.

Фотографії просимо присилати рекомендованим листом на адресу Українського архіву.

## **ТЕМИ УКРАЇНСЬКОГО АРХІВУ**

Всіх зацікавлених найновішою історією українців у Польщі повідомляємо, що Український архів збирає інформації, документи і спогади на такі теми:

1. Переселення українців з Польщі на Україну 1944-1946 рр.
2. Акція «Вісла».
3. Українці на західних і північних землях Польщі після 1947 р.
4. Українське підпілля в Польщі 1944-1954 рр.
5. Злочини Війська Польського, Управління безпеки і Міліції на українському населенні 1944-1956 рр.
6. Злочини польського підпілля на українському населенні 1942-1947 рр.
7. Українці засуджені на смертну кару, кару ув'язнення, страчені і померлі у в'язницях Польщі 1944-1956 рр.
8. «Стрілецькі могили».
9. Українські жінки у в'язницях Польщі 1944-1956 рр.
10. Українці в таборі Явожно 1947-1949 рр.
11. Українці вsovєтських в'язницях і таборах 1939-1956 рр.
12. Українці в німецьких в'язницях і таборах 1939-1945 рр.
13. Греко-католицьке і православне духовенство в Польщі після 1939 р.
14. Українці на фронтах ІІ світової війни.
15. Доля українських дітей-сиріт у Польщі після 1944 р.
16. Кладовища воїнів армії Української Народної Республіки, Української Галицької Армії і Української Повстанської Армії в Польщі.
17. «С-І» – історія провокації Леона Лапінського «Зенона».

**В рамках Українського архіву є організована:**

1. Центральна картотека псевдонімів і прізвищ членів українського підпілля.
2. Картотека полеглих членів українського підпілля.
3. Індекс українців – громадян Польщі, репресованих після 1939 р.

4. Картотека українських суспільно-культурних і політичних діячів у Польщі після 1944 р.
5. Колекція фотографій до історії українців у Польщі.
6. Колекція документів і матеріалів до історії міст і сіл у Польщі, де проживали українці.

**НАША АДРЕСА:**

Archiwum Ukraińskie  
ul. Kościeliska 7  
03-614 Warszawa  
tel. 679-93-30, fax 679-96-95



**Закерзоння** – видавнича серія Українського архіву, присвячена історії Української Повстанської Армії на землях, які по 1944 р. опинилися в межах польської держави. У першому томі поміщено непубліковані досі спогади колишніх вояків УПА, що показують невідомі епізоди з діяльності українського підпілля на території Польщі, трагічну долю його членів після 1947 р. Є вони цінним джерелом до вивчення українсько-польських відносин.

**Закерзоння** – це спроба реконструкції історії виникнення і боротьби УПА, баченої очима її вояків.

\* \* \*

**Богдан Гук** – український журналіст і публіцист. Нар. 1964 р. в Моронзі Ольштинського воєвідства. Його батько походить із Гнашів, що на Ярославщині, а мати – Вислока Великого на східній Лемківщині. У 1975 р. разом з батьками вернувся на рідні землі. Місцем постійного проживання стало село Команча. 1990 р. закінчив українську філологію Варшавського університету. Від кількох років послідовно збирає спогади бувших вояків Української Повстанської Армії і матеріали до історії українського підпілля. Досі зібрав десятки реляцій, які будуть публіковані у чергових томах «Закерзоння».